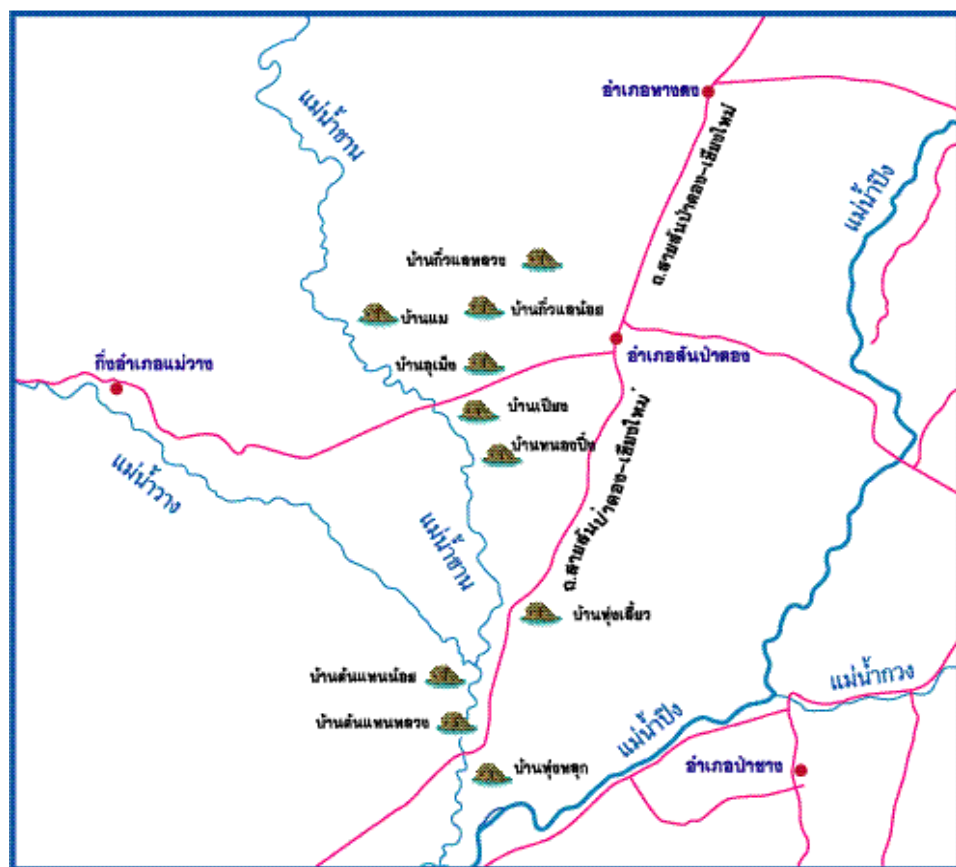

ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน

พรพิไล เลิศวิชา
อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว

โครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย
พ.ศ. 2543-2545

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน

โครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ. 2543-2545
โดย พรพิไล เลิศวิชา และ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว

ISBN :

พิมพ์ครั้งแรก	มกราคม 2546
จำนวนพิมพ์	3,000 เล่ม
จัดพิมพ์โดย	สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) อาคาร เอส เอ็ม ทาวเวอร์ ชั้น 14 979/17-21 ถนนพหลโยธิน แขวงสามเสนใน เขตพญาไท กรุงเทพฯ 10400 โทรศัพท์ 0-2298-0455 โทรสาร 0-2298-0476 http:// www.trf.or.th e-mail: trf-info@trf.or.th
จัดจำหน่ายโดย	สายส่งศิษิต บริษัทเคล็ดไทย จำกัด 117 ถนนเฟื่องนคร พระนคร กรุงเทพฯ 10200 โทรศัพท์ 0-2225-9536-40 โทรสาร 0-2222-5188
ราคา	1234567890 บาท

สารบัญ

คำนำ	10
คำนำ	11
คำนำ	13
คำนำ	15

บทที่ 1 บริบท 7 ลุ่มน้ำในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน	19
--	----

สภาพภูมิศาสตร์ กับเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน	21
1. ลุ่มน้ำกก	21
2. ลุ่มน้ำแม่วัด-ปิง-แกว	22
3. ลุ่มน้ำแม่ปูละ	22
4. ลุ่มน้ำท่ากาน	22
5. ลุ่มน้ำแม่กวัง	22
6. ลุ่มน้ำลี้	23
7. ลุ่มน้ำขาน	23
ลุ่มน้ำขานตอนล่าง...	24
ข้อเสนอเรื่องการตีความขอบเขตของลุ่มน้ำ	26

บทที่ 2 ลุ่มน้ำแม่ขานย้อนหลัง 500 ปี	29
--	----

1. ลุ่มน้ำขานจากตำนานของอาณาจักร (ระบบพันนา)	30
พันนาท่ากาน ...	32
พันนาขาน ...	32
2. ลุ่มน้ำขานจากตำนานของหมู่บ้าน (ผู้คน-ถิ่นฐาน-อาชีพ)	34
ตำนานของกลุ่มหมู่บ้านลัวะ	35
ตำนานของกลุ่มหมู่บ้าน ไตยวน ไตลื้อ และเม็ง	37
ตำนานของกลุ่มไตเงิน ไตลื้อ	39
การบุกเบิก ทำเล และอาชีพ	42
3. ลุ่มน้ำขานจากตำนานพระธาตุ ตำนานพระบาท (ตัวตนของหมู่บ้าน)	44

บทที่ 3 ภูมิประเทศ ถิ่นฐาน และชีวิต : โลกทรรศน์ของชาวนา 57

1. ระบบภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน 58
2. เครือข่ายหมู่บ้านบนระบบภูมิศาสตร์ 61
 - 1- ชาดิพันธุ์ 61
 - 2- ประวัติศาสตร์ของพื้นที่ 62
 - 3- ภูมิประเทศและการใช้ประโยชน์จากน้ำ : พัฒนาการแห่งระบบเหมืองฝาย 64

วิกรรมของผู้นำชาวนา : เจ้าสีหมื่น วณีสอน : ฝ่ายเจ้าสีหมื่น 69

บทที่ 4 เครือข่ายชุมชนชาวนาผู้ใช้น้ำในระบบเหมืองฝาย 73

1. โครงสร้างพื้นฐานในการผลิตของชาวนาลุ่มน้ำขาน 75
 - 1- ระบบเหมืองฝายและเครือข่ายในระบบ 75
 - 2- วิสกรรมของระบบเหมืองฝาย 80
 - ก. เหมืองกิน 80
 - ข. เหมืองเสีย หรือ เหมืองล่อง 80
 - ค. 'ล่อง' และประตูปิดเปิดน้ำ 82

ความหมายของเหมืองฝาย 83
2. เครือข่ายแห่งการจัดการระบบน้ำ 84
 - 1) การแบ่งน้ำและบังคับน้ำ 84
 - 2) การจัดการกำลังคน : ระบบหมวดเหมืองฝาย 86
3. พลวัตของระบบเหมืองฝาย 94
 - 1) ความเข้มแข็งของเหมืองฝาย... 94
 - 2) ความสัมพันธ์ในหมู่บ้าน... 96
 - ก. การรักษากฎของการวางขนแต 97
 - ข. กฎของการหลั่งน้ำ 97
 - 3) การแก้ไขกรณีพิพาท... 99
 - 4) กฎระเบียบของเหมืองฝาย... 101
 - 5) ระบบชลประทานของรัฐ... 103

ระบบชลประทานผิดพลาดในสาระสำคัญ 3 ประการ ... 104

บทสรุป พลวัตของระบบเหมืองฝาย ลุ่มน้ำขาน	106
---	-----

ผู้นำชาวนา : ความคิดและอุดมการณ์	91
เมื่อชาวนาหลังน้ำ	98
หลังน้ำจากใต้ขึ้นเหนือ - หลังน้ำจากเหนือมาได้	99
ระบบชลประทาน : น้ำวันที่	105

บทที่ 5 องค์การจัดตั้งพื้นฐานของชุมชน เครือข่ายของระบบแรงงานและการสะสมทุน 107

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ	109
ก) การสืบสายเลือด	109
ข) เครือญาติและนามสกุล (เก้าผี)	109
ค) ระบบครอบครัวเครือญาติกับเศรษฐกิจชุมชน	113
2. ระบบหมวดบ้าน	115
พิธีสืบชะตาบ้าน	118
หมวดศพ เชื้อนเย็น กับ แรงงาน	121
‘แดนแสง’ หมวดเผ่าศพ	121
บางส่วนของบทสัมภาษณ์เรื่อง สมาชิกหมวดศพ	124
ระบบหมวดบ้านกับการเปลี่ยนแปลง	126
1. ระบบหมวดสะท้อนแรงกดดันภายในสังคม...	126
ป๊อกริสเตียน บ้านป่าจี้	127
2. ระบบหมวดจัดการตนเองและชุมชน...	129
3. ระบบหัววัด และหมวดวัด	130
ก. ‘หมวดวัด’ และ ‘ศรัทธาวัด’ : องค์การจัดตั้งทางศาสนาของชาวนา	130
ข. หัววัด และ ‘เส้น’ หัววัด	131
ปอยหลวง : ภาพสะท้อนการสะสมทุนของชุมชน	133
หมวดปอยหลวง	136
ปอยบวช ปอยเปกซ์	138
ปอยเถาะ ปอยหน้อย ดานเถาะ ดานคันเงิน	138
การเข้ากรรม หรือ พิธีปรีวากรรม	139
งานกล้วยสลาก และ ‘เส้น’ สลาก	140
วันหยุด	143

บทที่ 6 เศรษฐกิจสองระบบลุ่มน้ำขาน หลัง พ.ศ.2500 145

1. ชาวนาเป็นเจ้าของที่ดินหรือเปล่า	146
2. ชาวนาผลิตข้าวพอกินหรือไม่	146
การกระจายผลผลิตข้าวเพื่อค้ำจุนชุมชน	149
ดัชนีที่แท้จริงในการพิจารณาฐานะของชาวนาและการหมุนเวียนข้าวของชาวนา	152
ข้าวพันธุ์ใหม่	154
3. สองระบบเศรษฐกิจในไร่นา	156
1. ผลิตสินค้า หรือ ผลิตอาหาร	156
2. อาหารกับระบบรองรับของท้องถิ่น	161
ก) ระบบรองรับของธรรมชาติ ...	161
ข) ความต้องการของตลาดท้องถิ่น ...	162
ค) ความชำนาญของชาวนา ...	162
ง) พืชอาหารหลายชนิด เป็นอาหารที่ครองตลาดส่วนใหญ่ของชุมชน ...	162
จ) ระบบตลาดของกลุ่มน้ำขานมีความมั่นคงอย่างสูง ...	163
สมุนไพรกับระบบสุขภาพ	164
3. เศรษฐกิจการค้า เก็บ เด็ด และล่า	171
ผักพื้นบ้าน : ตลาดที่ไม่เคยขาด	162
ผักกาดจ้อน : ผักพื้นบ้านที่ครองอันดับหนึ่งตลอดมา	163
ยาสูบพื้นเมือง : ความนิยมที่หวนคืบมา	164
อุดม ชุมวิเศษ ผู้เก็บยา	166
พ่อน้อยอินตา โปธิมา หมอพื้นบ้านลุ่มน้ำขาน	167
ใบทองติ่ง : เศรษฐกิจที่อิงระบบธรรมชาติ	170
ความรู้ที่สะท้อนความสามารถในการใช้ทรัพยากร : ครอบครั้ว ไไล คำแปง	173

บทที่ 7 พลวัตระบบแรงงานและที่ดิน 179

1. ระบบแรงงานและค่าจ้าง	180
1.1 พลวัตของระบบการใช้แรงงาน	180

การปรับตัวของระบบแรงงาน	182
ก. ระบบการเอาแรง หรือ เอามือเอาวัน (แทนวัน, ล้ายวัน)	182
ข. ระบบเปลี่ยนกันจ้าง (ผลัดกันจ้าง)	186
ค. ระบบการจ้างเหมา	187
ความหมายที่แท้จริงของการจ้างแรงงานในชนบท	190
ง. ระบบ ‘ร้อยถอน’ หรือ ระบบ ‘ช่วยกินข้าว’	191
1.2 การปรับตัวของระบบค่าจ้างต่อสู้กับระบบทุน	193
1.3 การเคลื่อนย้ายแรงงานเข้าสู่ระบบธุรกิจชุมชน	194
หัตถกรรมในครัวเรือน	196
1.4 แรงงานรับจ้างในระบบทุนนิยม	199
2. ระบบที่ดินและค่าเช่า	200
1) ระบบนาผ่ากึ่ง หรือ ปั่นกึ่ง ...	200
2) ระบบผ่าสาม หรือ ปั่นสาม ...	201
3) ระบบซ้อหลังนา หรือ ขายหลังนา ...	201
4) ระบบทำฟรี หรือ แบ่งข้าวให้เจ้าของนา ...	202
5) ระบบเช่าสวนแล้ง ...	203

บทที่ 8 เครือข่ายตลาดลุ่มน้ำขาน **207**

1. ระบบตลาดลุ่มน้ำขาน	208
1) คูบกาด หรือ ประตูกาด	208
2) กาดก้อม หรือกาดระหว่างหมู่บ้าน	208
3) เครือข่ายตลาดระดับลุ่มน้ำ	209
4) ตลาดเคลื่อนที่ (กาดแป็บ แป็บ)	209
2. ลักษณะสำคัญของตลาดลุ่มน้ำขาน	210
1) ตลาดระหว่างหมู่บ้านลุ่มน้ำขานยึดโยงอยู่กับเครือข่ายภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของท้องถิ่น	210
2) ตลาดเครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำเป็นตลาดระหว่างหมู่บ้านลุ่มน้ำขานกับลุ่มน้ำอื่น	211
1. เครือข่ายผ่านระบบฝั(เครือข่ายตระกูล)...	212
2. เครือข่ายผ่านระบบหัววัด...	213

3) ผู้ขายสินค้าในตลาดทุกระดับ ส่วนใหญ่เป็นผู้ผลิต	214
4) ตลาดลุ่มน้ำขานยังพึ่งพิงระบบรองรับของธรรมชาติอย่างเข้มข้น	215
5) ตลาดลุ่มน้ำขานอาศัยพ่อค้าแม่ค้าอาชีพอยู่ส่วนหนึ่ง	217
6) ระบบการคำนวณหรือหน่วยนับของตลาดท้องถิ่นและราคา	219
7) ตลาดเคลื่อนที่ (รถแป็บ แป็บ)	221
3. ตลาดทางเลือก	223
1) การค้าแบบเครือข่าย : ขบวนการค้าข้าวโพดพื้นเมือง ที่บ้านดงก่ำ แห่งลุ่มน้ำขาน	223
2) ตลาดอาหารและสินค้าพื้นบ้าน	226
บทสรุป	229

บทที่ 9 การปะทะของเศรษฐกิจสองระบบ 235

1. ธุรกิจที่ดินกับสิทธิเหนือที่ดินของชาวนา	236
1) ทฤษฎีชาวนาได้ทำลายขอบเขตอำนาจการจัดการรวมหมู่เหนือที่ดินของชาวไร่ชาวนาลง...	236
2) ...ไร่นาจ้างหลายตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขสภาพกดดันต่างๆ ...	240
2. ระบบการจัดการน้ำของรัฐกับระบบเหมืองฝาย	241
...ระบบชลประทานได้ก่อปัญหาสำคัญ 3 ประการ ...	241
3. ระบบธุรกิจในไร่นาจ้างฐานะของชาวนา	244
1. ที่ดินและแรงงานที่เป็นอิสระ	244
2. 'นาของบริษัท' และ ที่ดินของนายทุน	248
ก. กรณีของบ้านป่าอ้อย	248
ข. กรณีของบ้านป่าจี้	249
ค. กรณีของบ้านทุ่งแป้ง หนองแท่น และก๊วยแลน้อย	250

บทที่ 10 ชุมชนกับการจัดการองค์ความรู้ 251

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ...	252
2. ระบบหมวดบ้าน...	252
3. ระบบหมวดวัดและหัววัด...	252
4. ระบบหมวดเหมืองฝาย...	253

5. ระบบตลาด...	253
6. ระบบหมวดปอยหลวง...	253
7. ระบบหมวดศพ...	254
ตัวอย่างการจัดการและสืบทอดองค์ความรู้ :	
กรณีหนึ่ง : หมวดเหมืองฝาย	256
กรณีที่สอง : การจัดการองค์ความรู้ผ่านระบบเครือญาติและหมวดวัด	264
กรณีที่สาม : จากระบบความรู้ของเครือญาติสู่ระบบส่ลารับเหมา	268
องค์ความรู้กับพลวัตของกลุ่มน้ำ	270
1. ระบบทุนนิยม	270
2. ระบบรัฐ	272
พลวัตของชุมชนลุ่มน้ำขาน	274
 บทส่งท้าย ภาษาและถ้อยคำ : เครื่องมือทางอุดมการณ์	 280
บรรณานุกรม	288

คำนำ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ทิศทางการพัฒนาสังคมไทย นับวันจะยิ่งเห็นความชัดเจนมากขึ้นว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องเน้นการกระตุ้นและสร้างความเติบโตของระบบเศรษฐกิจฐานราก คือ เศรษฐกิจท้องถิ่นในชนบทไทยให้เป็นเสาหลักต้นหนึ่งของระบบเศรษฐกิจของประเทศ เพราะระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นที่แข็งแรงจะเป็นเครื่องประกันความมั่นคงของปากท้องของผู้คนในท้องถิ่น ตลอดจนช่วยรักษาเสถียรภาพไม่ให้เศรษฐกิจของประเทศส่ววาบไปตามตลาดภายนอกประเทศมากเกินไป

อย่างไรก็ตาม สังคมไทยในวงวิชาการเองกลับมีความเข้าใจน้อยมากเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นที่ดำเนินอยู่ในภาคการผลิตในชนบท สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.) จึงเห็นความจำเป็นและมีความภูมิใจที่ได้มีส่วนสนับสนุนงานการศึกษาเรื่อง ‘พลวัตเศรษฐกิจชุมชน’ นี้ อันเป็นงานที่สร้างความรู้พื้นฐานที่สำคัญว่า ในชนบทของไทยนั้น ระบบเศรษฐกิจในท้องถิ่นเป็นอย่างไร ความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจของผู้คนเกี่ยวโยงและร้อยรัดกันด้วยสายสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างไร พลังของการขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจในท้องถิ่นอยู่ที่ไหนและมีอะไรเป็นปัจจัยที่จะกระตุ้นให้ดึงเอาพลังเหล่านั้นมาใช้

งานสร้างความรู้พื้นฐานทางด้านสังคมศาสตร์เช่นนี้เป็นเรื่องที่ทำได้ยาก ต้องใช้เวลา แรงสมองและแรงใจอย่างเข้มข้นด้วยความมุ่งมั่น สกว. ไคร่ขอขอบคุณคุณพรพีไล เลิศวิชา และคณะที่ได้ใช้ความวิริยะอุตสาหะในการทำงานวิจัยชิ้นนี้ และหวังเป็นอย่างยิ่งว่าผลงานชิ้นนี้จะช่วยให้ท่านผู้อ่านได้เห็นมุมมองที่เป็นประโยชน์ทั้งด้านการวิจัย การพัฒนา และการค้นคว้าหาความรู้เกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นในแง่มุมที่ละเอียดลึกซึ้งมากขึ้นต่อไป

ดร. ปิยะวัติ บุญ-หลง

ผู้อำนวยการ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

คำนำ

งานวิจัย ‘ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน’ ของคุณพรพิไล เลิศวิชา และอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เป็นงานที่อธิบายลักษณะของระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านได้ชัดเจนมาก ข้าพเจ้าชื่นชมงานนี้อย่างยิ่ง

คุณพรพิไลอธิบายว่า หมู่บ้านแห่งลุ่มน้ำขานได้เกาะโยงกันเป็นระบบ เกิดเป็นเครือข่ายชุมชนหมู่บ้าน ความเป็นชุมชนที่เป็นระบบ มีกลไกของตัวเอง มีทั้งระดับหมู่บ้านและระดับลุ่มน้ำนับร้อยหมู่บ้าน สร้างระบบจัดสรรน้ำของเครือข่ายเอง จัดสรรแรงงานของเครือข่ายเพื่องานชลประทานราษฎร์ คือระบบเหมืองฝายและทำนบเอง มีตลาดภายในของเครือข่ายเอง ซึ่งการแลกเปลี่ยนทำเพื่อเปลี่ยนกันกินกันอยู่ ไม่ใช่เพื่อกำไร ทั้งหมดนี้ผูกโยงความสัมพันธ์ เกิดเป็นกลไกของเครือข่าย โดยมีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเป็นเครื่องร้อยรัด คือประสบการณ์ร่วมกันในท้องถิ่นเดียวกัน สายญาติ ศาสนา พิธีกรรม งานบุญ และงานรื่นเริง ฯลฯ งานวิจัยนี้ของคุณพรพิไลให้ภาพระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย โดยเฉพาะระดับเครือข่าย ได้ละเอียดและจากจุดยืนภายในหมู่บ้าน เสนอให้เห็นอย่างชัดเจนมากที่สุดว่าระบบของหมู่บ้านเป็นอีกระบบหนึ่งที่มีกลไกและเส้นทางของตัวเอง เสนอได้ดีที่สุดเท่าที่เคยมีงานค้นคว้าเศรษฐกิจหมู่บ้านกันมา

ก่อนหน้านี้คุณพรพิไลก็ได้เคยค้นคว้าและให้ภาพวัฒนธรรมและเศรษฐกิจหมู่บ้านมาแล้วในงานศิริวง 200 ปี (2531) ศึกษาหมู่บ้าน ณ อำเภอลานสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช และวัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2537) ศึกษาหมู่บ้านหลายแห่งในภาคต่างๆ ของประเทศ เสนอลักษณะและเส้นทางเศรษฐกิจหมู่บ้านแยกจากรัฐและทุน และชี้แนวคิดสำคัญว่า เศรษฐกิจหมู่บ้านถูกกำหนดมากจากสภาพแวดล้อมธรรมชาติของภูมิศาสตร์แห่งท้องถิ่นและวัฒนธรรมชุมชน แต่ทว่าในงานสองชิ้นนั้น ยังไม่ได้มองเศรษฐกิจหมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจอีกระบบหนึ่งชัดเจน งานชิ้นใหม่นี้ ‘ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน’ เสนอว่าชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเป็นระบบเศรษฐกิจในตัวเอง งานนี้เป็นพัฒนาการขององค์ความรู้เศรษฐกิจและวัฒนธรรมหมู่บ้านในเมืองไทยชั้นสูงสุดที่เราได้มาถึงในปัจจุบัน

ทฤษฎี Asiatic Mode of Production ของ Karl Marx (1818-1883) ทฤษฎี Economic Dualism ของ J.H. Bocke (1884-1956) ทฤษฎี Peasant Farm Organization ของ A.V. Chayanov (1888-1937) และแนวคิดสวราช (Swaraj) ของ M.K. Gandhi (1869-1948) ได้เคยให้ความคิดว่ามีเศรษฐกิจสองระบบในเอเชีย คือเศรษฐกิจหมู่บ้านและเศรษฐกิจระบบทุน ซึ่งกลไกของระบบและเส้นทางที่ต่างกัน การเกิดระบบทุนทำลายระบบหมู่บ้านสิ้นเชิงหรือเกือบสิ้นเชิงเฉพาะในยุโรปตะวันตกเท่านั้น ณ ทวีปอื่นๆ และ ณ บริบททางประวัติศาสตร์อื่นของการเกิดระบบทุน ระบบหมู่บ้านดำรงอยู่คู่ขนานไปกับระบบทุน แต่มาในปัจจุบันวิชาการสังคมศาสตร์ในตะวันตกได้ล้มทฤษฎีและแนวคิดที่สำคัญเหล่านี้ไป โดยเฉพาะวงวิชาการเศรษฐศาสตร์ตะวันตกได้ถูกครอบงำด้วยเศรษฐศาสตร์แบบระบบทุน เห็นว่าสังคมเศรษฐกิจมีระบบเดียว คือระบบตลาด มนุษย์สัมพันธ์กันผ่านเงินเท่านั้น และทุกสิ่งเป็นสินค้า ซึ่งแนวคิดเช่นนี้ได้มีอิทธิพลต่อวงวิชาการเศรษฐศาสตร์ในประเทศไทยอย่างมาก งานวิชาการของกลุ่มของเรา สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนซึ่งคุณพรพิไลและข้าพเจ้าเป็นสมาชิกได้พยายามศึกษาเศรษฐกิจและวัฒนธรรมหมู่บ้านไททั้งในและนอกประเทศไทย และพยายาม

ทำความเข้าใจทฤษฎีว่าด้วยชาวนาเป็นลำดับ ต่อเนื่องมากกว่า 25 ปี จากงานวิจัยประวัติศาสตร์หมู่บ้าน ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท และเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านและลุ่มน้ำร่วมสมัย จนมาถึงในขณะนี้เราสามารถเริ่มเสนอทฤษฎีสองระบบอธิบายเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทย ในกระบวนการศึกษาค้นคว้าทั้งหมดนี้งานของคุณพรพิไล ‘ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน’ เป็นงานวิจัยที่เป็นรูปธรรมที่ให้ข้อมูลประจักษ์จากงานเอกสารและงานสนามของกลไกการทำงานของระบบชุมชนหมู่บ้านไทยที่ชัดเจนที่สุดและละเอียดที่สุด ซึ่งชี้ชัดว่าหมู่บ้านและเครือข่ายหมู่บ้านเป็นระบบชุมชน ไม่ใช่ระบบทุนนิยม งานวิจัยชิ้นนี้ของคุณพรพิไลมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ช่วยให้สำนักของเราสามารถมาถึงและเสนอทฤษฎีสองระบบได้ คือเสนอทฤษฎีว่าเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยมีสองระบบ คือระบบชุมชนและระบบทุน

ทฤษฎีสองระบบจะมีคุณูปการอย่างมากต่อไปข้างหน้า จะทำให้เราเข้าใจชาวบ้านซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ เป็นแกนกลางของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทย เป็นพลังพลวัต เป็นอนาคตที่แท้จริงของประเทศชาติ ในประเด็นนี้ขณะที่กำลังเขียนคำนำนี้ข้าพเจ้าได้ถามคุณพรพิไลว่า เธอมีแรงบันดาลใจอย่างไรจึงทำงานวิจัยนี้อย่างมุ่งมั่นและอุทิศตัวอย่างมาก เธอได้ตอบว่าในโลกและในประเทศไม่ได้มีแกนเวลาและเหตุการณ์ต่างๆ แกนเดียว ที่ผ่านมามีการรับรู้จักกันของโลกละแ่นของประเทศไทย (แบบรัฐและระบบทุน?) มาแล้ว แต่แกนเหล่านั้นได้มาจากข้อมูลจากข้างบน เป็นข้อมูลเพื่อการค้าพาณิชย์ เป็นข้อมูลของผู้ได้เปรียบ เลือกสรรมาเสนอเพื่อประโยชน์ของผู้ได้เปรียบ แต่ยังมีแกนของเขตภูมิศาสตร์ - ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมอื่นๆ ของโลก ของประเทศ ที่อาจจำเป็นต่อการค้าของโลก ของการค้าระหว่างประเทศของไทย แต่เป็นแกนของเขตลุ่มน้ำขานของเขตแม่น้ำขาน ซึ่งก็เป็นข้อเท็จจริงอีกชุดหนึ่ง ซึ่งสำคัญและเป็นชีวิตจริง ๆ ของผู้คนในเขตนั้น สังคมและระบบเหมืองฝายลุ่มน้ำขานดำรงอยู่และสืบเนื่องต่อมาตั้ง 1,000 ปีแล้ว ตั้งแต่สมัยอาณาจักรสุโขทัย ระบบแบบชาวบ้านระบบแบบชุมชนยังคงดำรงอยู่และยั่งยืน มีความสำคัญมาก เพราะสนับสนุนการผลิตและการทำมาหากินของชาวบ้านจำนวนมาก จัดการแบ่งน้ำให้การเกษตรกรรมในพื้นที่ อีกทั้งยังคงขยายตัว สร้างลักษณะใหม่ๆ ยังคงมีประสิทธิภาพ สามารถมีหน้าที่บทบาทที่ยังสำคัญอยู่ในสังคมปัจจุบัน เราควรต้องรู้จักและเข้าใจ เราจึงจะเข้าใจชีวิตจริงของชาวบ้านพื้นถิ่นทั้งหลายได้ คำตอบนี้ของคุณพรพิไลสำคัญมาก คือเธอได้อธิบายบริบทหรือการเกิดขึ้นและการดำรงอยู่ของระบบของชาวบ้านนั่นเอง อีกนัยหนึ่งบริบททางภูมิศาสตร์ - ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมจะอธิบายการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของระบบชุมชน ผู้ที่อธิบายบริบทเช่นนี้ได้คือผู้ที่มองเห็นและเข้าใจระบบล่างในประเทศไทยและในทฤษฎีสองระบบ

งานของคุณพรพิไลได้ชี้แล้วว่าในประเทศไทยระบบข้างล่างนี้ดำรงอยู่อย่างแน่นอน คิดต่อไปข้างหน้า เราจะเห็นปัญหาว่าขณะนี้ระบบข้างล่างนี้ยังอยู่แยกๆ กัน โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจอยู่ในแต่ละท้องถิ่น หากเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยจะมั่นคงและเป็นของแท้ที่ชาวไทยทุกคนมีส่วนร่วม คงจะต้องโยงประกอบระบบท้องถิ่นแห่งเขตต่างๆ ของประเทศเหล่านี้ ประกอบขึ้นเป็นระบบชุมชนแห่งชาติ สำคัญเท่าเทียมหรือสำคัญมากกว่าระบบทุนนิยมซึ่งเป็นอีกองค์ประกอบหนึ่งของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทย งานของคุณพรพิไลเป็นงานวิจัยบุกเบิก ที่เสนอเราว่า ระบบแห่งชุมชนมีมาช้านาน ดำรงอยู่ และมีเครือข่ายกว้างขวาง ทำให้เรามีความหวังมากกับการคิดทำให้ระบบข้างล่างและเครือข่ายของระบบข้างล่างนี้เข้มแข็ง ขยายเครือข่ายและสร้างระบบชุมชน ณ ระดับชาติให้ได้ในเวลาต่อไป

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

22 มกราคม 2546

คำนำ

งานเขียนของคุณพรพิไล เลิศวิชา ที่ได้มีการนำเสนอต่อสาธารณชนอย่างต่อเนื่อง เป็นงานเขียนที่ผ่านกระบวนการวิจัยในลักษณะ ‘เจาะลึก’ มาแล้วเป็นอย่างดี ทำให้งานเขียนของคุณพรพิไล เลิศวิชา เป็นงานเขียนที่มีคุณภาพและให้มุมมองที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่อยู่ตลอดเวลา งานเขียนเรื่อง **ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำخان** ที่คุณพรพิไล เลิศวิชาและอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ร่วมกันเขียนนี้ก็เช่นกัน ทั้งสองได้ให้ภาพชีวิตเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้านในลุ่มน้ำخان ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของแอ่งเชียงใหม่และลำพูน เป็นการศึกษาที่ได้มีการค้นคว้าอย่างรอบด้าน เริ่มจากสภาพทางภูมิศาสตร์ ภูมินิเวศและภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของผู้คนในลุ่มน้ำดังกล่าว

จากนั้นงานวิจัยนี้ก็ได้อะลึกเข้าไปศึกษาในกลุ่มชนชาติต่างๆ ซึ่งสะท้อนแบบแผนชีวิตความเป็นอยู่และวัฒนธรรมที่หลากหลาย แต่มีจุดร่วมที่สำคัญคือ ความมั่นคงในการตั้งถิ่นฐานเพื่อความคงอยู่อย่างยั่งยืนของชุมชนและชนเผ่าในที่สุด โดยชุมชนได้สร้างระบบการจัดการน้ำ ระบบครอบครัวและเครือญาติ ระบบหมวดบ้าน ระบบหัววัดและหมวดวัด หมวดปอยหลวง เพื่อให้บรรลุนิติบุคคลดังกล่าว

แต่ประเด็นที่สำคัญที่สุดที่น่าจะเป็นจุดเน้นของงานวิจัยนี้ก็คือ การชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างเศรษฐกิจชุมชนของชาวบ้านกับเศรษฐกิจในระบบทุน ซึ่งเป็นเศรษฐกิจที่ดำรงอยู่ในลักษณะที่เป็นคู่ขนานในชุมชนและนอกชุมชนที่ชาวบ้านจำเป็นต้องเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์ด้วย โดยที่เศรษฐกิจในระบบทุนจะเป็นฝ่ายรุก ขณะที่เศรษฐกิจชุมชนจะเป็นฝ่ายตั้งรับและโต้กลับ ความแตกต่างของระบบเศรษฐกิจทั้งสองนั้น เกิดจากระบบเศรษฐกิจแบบแรกนั้นตั้งอยู่บนพื้นฐานของการแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรที่มีอยู่ โดยไม่คำนึงถึงต้นทุนทางด้านทรัพยากรสิ่งแวดล้อมและต้นทุนทางสังคม โดยส่งผลกระทบต่อฐานทรัพยากรและระบบนิเวศตลอดจนกัดเซาะแรงยึดเหนี่ยวในสังคมอันเป็นผลจากประเพณีและวัฒนธรรมที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาเป็นระยะเวลายาวนานซึ่งอาจจะมีผลทำให้ชุมชนล่มสลายได้ ในขณะที่เศรษฐกิจชุมชนพยายามที่จะโต้กลับโดยการเน้นความพออยู่พอกิน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การมีน้ำใจ เพื่อให้ทุกคนพอมิพื้นที่ทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมที่จะสามารถช่วยให้ทุกคนพออยู่ได้

คุณพรพิไล เลิศวิชา และอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ได้พยายามให้ภาพดังกล่าวแก่ผู้อ่านอย่างชัดเจน แต่เป็นที่น่าเสียดายว่านอกจากจะต้องต่อสู้กับระบบทุนแล้ว ความหวังดีของ ‘รัฐ’ ในการที่จะเพิ่มผลผลิตให้แก่ชาวบ้านโดยการนำระบบชลประทานมาใช้โดยไม่มีการศึกษาถึงความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งของประเพณีวัฒนธรรมของชาวบ้านตลอดจนภูมิปัญญาท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นวิศวกรรมชลประทานของชาวบ้าน กลับเป็นการซ้ำเติมการต่อสู้กับระบบทุนของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบมากยิ่งขึ้น ระบบชลประทานหรือระบบน้ำวันที่มีส่วนสำคัญที่ทำให้พื้นที่เพาะปลูกมีน้ำไม่สม่ำเสมอตลอดเวลาซึ่งต่างกับระบบเหมืองฝาย มีผลกระทบต่อผลผลิตโดยรวมที่ลดลงของชาวบ้าน นอกจากนั้นการที่เจ้าหน้าที่ของรัฐเป็นผู้มีอำนาจในการกำหนดการใช้น้ำมีส่วนสำคัญในการทำลายความสัมพันธ์ที่ร้อยรัดความเป็นชุมชนของชาวบ้านเอาไว้ให้พังทลายลง เปิดโอกาสให้ระบบผลประโยชน์ส่วนตนเข้ามามีอิทธิพลเหนือความคิดของชาวบ้านตามแบบแผนคิดของระบบทุน

ภาพที่คุนพรพิไล เลิศวิชาและอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว นำเสนอในงานชิ้นนี้คือ ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนต่อ ‘ระบบทุน’ และ ‘รัฐ’ ที่ดินจัดสรรของนายทุนจากภายนอก และระบบชลประทานได้มีส่วนทำลายระบบเหมืองฝาย มีผลทำให้พื้นที่นาถูกเปลี่ยนเป็นพืชเศรษฐกิจอย่างอื่น เช่น ลำไย ที่ใช้น้ำน้อยกว่ามากยิ่งขึ้น ความสามารถในการพึ่งตนเองด้านอาหารลดลง และเมื่อพื้นที่นาถูกเปลี่ยนเป็นสวนลำไยเพิ่มมากขึ้นระบบเหมืองฝายย่อมจะยิ่งลดความสำคัญลง

การต่อสู้ของชาวบ้านในกรณีนี้จึงขึ้นอยู่กับความสามารถในการปรับตัวของชาวบ้านเองที่จะสามารถเปลี่ยนภัยคุกคามเหล่านี้ให้กลับมาเป็นโอกาส ถึงแม้ระบบเหมืองฝายจะมีปัญหาที่ถูกภัยคุกคาม แต่ชาวบ้านก็ยังมีระบบป้องกันอื่นๆ กล่าวคือ ระบบครอบครัวและเครือญาติ ระบบหมวดบ้าน ระบบหัววัด หมวดวัดและหมวดปอยหลวง ซึ่งยังทำหน้าที่ยึดโยงและสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนและระหว่างชุมชนอย่างเหนียวแน่น

ประเด็นของการต่อสู้จึงขึ้นอยู่กับความสามารถที่จะใช้ทุนทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีอยู่ต่อสู้กับระบบทุนและ ‘รัฐ’ ได้อย่างไร ในสภาวะของความพยายามในการปรับตัวซึ่งมีทั้งส่วนที่พ่ายแพ้และส่วนที่สามารถปรับตัวได้ คุนพรพิไล เลิศวิชาและอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ได้ให้ความหวังไว้ โดยใช้กรณีตัวอย่างของ พ่อเจริญ จรรยา แก่ฝายท่าบ่อเย็น ซึ่งสามารถแก้ภัยคุกคามจากระบบรัฐและระบบทุน ขณะที่ยังสามารถรักษาความเป็นปึกแผ่นของระบบเหมืองฝายเอาไว้ได้ โดยใช้วิธีการต่างๆ ที่ชอบธรรมและมุ่งผลประโยชน์ส่วนรวมแก่สมาชิกเหมืองฝายเป็นสำคัญ

ดังนั้นความอยู่รอดของระบบเศรษฐกิจชุมชนจากภัยคุกคามของระบบทุนจากภายนอกจึงขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งของทุนทางสังคมและวัฒนธรรมที่ชาวบ้านในลุ่มน้ำที่มีอยู่ ประกอบกับความสามารถในการนำทุนดังกล่าวมาปรับเป็นกลยุทธ์โดยผ่านผู้นำที่มีความสามารถ เพื่อจะเอาชนะภัยคุกคามจากภายนอกได้

ในขณะที่ภัยจาก ‘รัฐ’ นั้นเกิดจากความไม่รู้หรือวิเศษ ภัยจากระบบทุนนั้นเกิดจาก ‘ความโลภ’ เป็นสำคัญ เป็นเรื่องที่น่าสนใจที่ชุมชนและเครือข่ายชุมชนในลุ่มน้ำชาวนจะจัดการกับภัยเหล่านี้ได้อย่างไร แต่เท่าที่ผ่านมา พื้นที่ดังกล่าวยังคงรักษาความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติไว้ได้ในระดับหนึ่ง ชุมชนในพื้นที่มีระบบเศรษฐกิจที่สามารถอยู่ได้อย่างมีความสุขตามอัตภาพสะท้อนความสามารถในการปรับตัวของชาวบ้านได้ในระดับหนึ่ง

งานวิจัยของคุนพรพิไล เลิศวิชา และอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ชิ้นนี้จึงเป็นการให้เครื่องมือที่สำคัญมากในการเสริมพลังการต่อสู้ของชาวบ้านให้เข้มแข็งมากยิ่งขึ้น โดยมีส่วนช่วยลดวิเศษที่เกิดจากความไม่รู้สภาพปัญหาและข้อเท็จจริงของระบบเศรษฐกิจชุมชนโดยบุคคลภายนอกลงได้ในระดับหนึ่ง และช่วยให้ผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งในวงราชการ วงวิชาการ และชาวบ้านได้ตระหนักถึงความสำคัญของศักยภาพที่ชาวบ้านมีอยู่เองในรูปของทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรมดังกล่าวแล้ว งานวิจัยนี้นอกจากจะเสริมความสามารถในการต่อสู้ของชาวบ้านกับ ‘ระบบทุน’ และลดอวิชชาของ ‘รัฐ’ ตลอดจนอวิชชาในวงวิชาการลงแล้ว ยังเป็นตัวอย่างของการศึกษาวิจัยที่มีประโยชน์ที่จะนำไปศึกษากับลุ่มน้ำอื่นๆ ต่อไป จึงขอแสดงความชื่นชมมากกับผู้วิจัยทั้งสองและกับสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยที่สนับสนุนงานวิจัยที่มีคุณค่าเช่นนี้

อภิชัย พันธเสน

1 ธันวาคม 2545

คำนำ

เมื่อ 4-5 ปีที่แล้วนี้ ข้าพเจ้ากับเพื่อนคือสุนันทา บุญศรีสวัสดิ์ และคณะได้เดินทางไปยังบ้านต้นแห่น้อย อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ ก่อนจะถึงหมู่บ้าน พวกเราได้แวะสำรวจตลาดมะจำโรง อันเป็นตลาดใหญ่ของอำเภอ ข้าพเจ้ารู้สึกประหลาดใจยิ่งที่ตลาดมะจำโรง มีผู้ขายสินค้า นับเป็นร้อยๆ คน สินค้าในตลาดมากกว่าครึ่งหนึ่งเป็นสินค้าพื้นเมืองของท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็น พืชผัก ผลไม้ เห็ด เนื้อสัตว์ เช่นหมู เนื้อวัว ปลา รวมทั้งเครื่องเทศนานาชนิด ข้าพเจ้าได้สัมภาษณ์ชาวบ้านซึ่งเป็นแม่ค้าพ่อค้า 12 ราย จึงได้ทราบว่า สินค้าส่วนหนึ่งผลิตจากกลุ่มน้ำนี้เองและบางส่วนมาจากอำเภอฝาง อำเภอลี้ อำเภอแม่แตง อำเภอแม่วาง อำเภอแม่ทา บนแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน โดยที่เป็นการค้าระหว่างตลาดลุ่มน้ำซึ่งมีได้ผ่านตลาดเมืองใหม่ตลาดขายส่งของเชียงใหม่แต่อย่างใด ยกเว้นแต่สินค้าประเภทที่ผลิตไม่ได้ในภาคเหนือเท่านั้น แสดงว่ามีเส้นทางการค้าท้องถิ่นของชุมชนหมู่บ้าน ดำรงอยู่ต่างหากจากระบบค้าส่ง/ค้าปลีกของตลาดเมืองใหม่อีกเส้นทางหนึ่ง ข้าพเจ้ามีความสนใจอย่างยิ่งว่า เส้นทางเหล่านี้เชื่อมโยงกันอย่างไร เกิดขึ้นได้อย่างไร และสืบเนื่องมาตั้งแต่เมื่อใด และที่ลึกลงไปเบื้องหลังเส้นทางการค้านี้ก็คือ หมู่บ้านอันเป็นเครือข่ายโยงใยกันเหล่านี้ ยังคงผลิตอาหารเพื่อป้อนตลาดเครือข่ายอยู่อย่างไร

เมื่อลงไปหมู่บ้านอีก 7-8 แห่ง ของอำเภอได้แก่ บ้านต้นแห่นหลวง บ้านดงก่า บ้านกัวแลน้อย บ้านห้วยไท้ บ้านริมخان บ้านร้องขุม บ้านน้ำบ่อหลวง เมื่อลงสำรวจข้อมูลที่ลึกลงไป ข้าพเจ้าได้พบว่าหมู่บ้านทั้งหมดยังคงผลิตอาหารเลี้ยงชุมชนอย่างหลากหลาย และยังคงหาอยู่หากินจากระบบธรรมชาติ สามารถผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น มีด พร้า จอบ เครื่องจักสานในครัวเรือน เครื่องมือจับและดักสัตว์ ภาพที่เห็นยังมีหมู่บ้านที่ทำงานฝีมือ คืองานแกะสลัก วาดภาพ ทำกระดาษสา นอกจากนี้หมู่บ้านมีตลาดเล็กๆ ในหมู่บ้านของตนเอง บ้างติดตลาด 2 เวลา คือทั้ง กาดเช้าและกาดแลงจากหมู่บ้านหนึ่งไปยังอีกหมู่บ้านหนึ่ง ต่อเนื่องกันจากที่ราบลุ่มจนถึงบนภูเขา มีเส้นทางน้ำเหมือนหรือลำเหมืองติดต่อกันยาวเหยียดนับเป็นสิบลิโลเมตรเชื่อมด้วยฝายเล็กและใหญ่ถึง 8 ฝาย ทุกระบบยังส่งน้ำผ่านระบบเหมืองฝายโบราณให้แก่ชาวไร่ ชาวนาของลุ่มน้ำนี้ ซึ่งมีชื่อเรียกว่า ‘ลุ่มน้ำขาน’

วันท้ายๆ ในหมู่บ้าน ข้าพเจ้าและคณะได้เห็นประเพณีลอยกระทงของหมู่บ้านลุ่มน้ำ ได้เห็นชาวบ้านหมู่บ้านต้นแห่น แบ่งหมวดเป็น 4-5 กลุ่ม แต่ละกลุ่มกว่า 20 คน พวกเขาแกะโพน ประดิษฐ์ดอกไม้ ตัดกระดาษ ทำขบวนแห่นกหัสดีลิงค์ พญานาค และอื่นๆ รวม 5 ขบวน ขบวนแห่ลอยกระทงนี้ใหญ่โตงดงาม ราวกับว่าเป็นขบวนแห่ในเมืองใหญ่ ทั้งๆ ที่เป็นของหมู่บ้านเล็กๆ หมู่บ้านหนึ่งเท่านั้น ประตูปันและประตูวัดประดับประดาด้วยต้นกล้วย ใบมะพร้าว และประทีปโคมไฟ ชาวบ้านหลายสิบคนมาช่วยกันทำงานในวัดตั้งแต่เช้าจรดเย็น และพูดจาด้วยภาษาไตเขิน

ภาพที่เห็นดูเป็นหมู่บ้านโบราณ เมื่อเทียบกับหมู่บ้านที่ข้าพเจ้าเห็นมาในอำเภอสันทรายและสันกำแพง ทำให้เกิดความสนใจอย่างยิ่งว่า หมู่บ้านลุ่มน้ำนี้มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร พวกเขามีความรู้สึกนึกคิดอย่างไร และเหตุใดยังสืบทอดระบบท้องถิ่นมาได้ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางวัตถุ ซึ่งสะท้อนให้เห็นได้จากการที่ชาวบ้านต่างก็มีและใช้เครื่องจักรกลการเกษตร เครื่องใช้ไฟฟ้า และยานยนต์ขับเคลื่อนด้วยน้ำมัน

ข้าพเจ้าคิดว่าคงจะมีสิ่งอื่นๆ อีกมากที่ดำรงอยู่และกำลังเปลี่ยนแปลงไปในลุ่มน้ำนี้ และเป็นสิ่งที่น่าสนใจว่า เครือข่ายโยงใยของหมู่บ้านอาจจะทอนภาพกว้างของชุมชนลุ่มน้ำอื่นในบางด้านอีกด้วย

ข้าพเจ้าและคณะได้เดินทางไปสังเกตและเก็บข้อมูลเบื้องต้นของลุ่มน้ำอื่นๆ อีก 11 แห่ง ได้แก่ ลุ่มน้ำแมงจืด ลุ่มน้ำปิงบางตอน ลุ่มน้ำยมตอนผ่านบ้านคลองกระเจง ลุ่มน้ำไชยา ชุมชนชายฝั่ง ทับสะแก และที่บ้านลาดเพชรบุรี เป็นต้น การสังเกตและเก็บข้อมูลเหล่านี้มีข้อจำกัดมากเพราะทำไปด้วยความสนใจส่วนตัว เป็นช่วงๆ มิได้ทำการศึกษาอย่างเป็นระบบ

ในปี พ.ศ.2541 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยได้กรุณาสับสนุนให้การศึกษาลุ่มน้ำนี้ต่อเนื่องเป็นระบบ และเป็นจริงขึ้นมาได้ภายใต้ชื่อโครงการว่า ‘พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำในประเทศไทย’ โดยที่อาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และข้าพเจ้า ทำการศึกษาลุ่มน้ำแม่ขาน จังหวัดเชียงใหม่ ข้าพเจ้าและคุณสุนันทา บุญยศศรีสวัสดิ์ ศึกษาลุ่มน้ำไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ท่านอาจารย์ภาภรณ์ หะวานนท์ และคณะ กรุณาสละเวลาของท่านมาทำการศึกษาลุ่มน้ำลำพระเพลิง จังหวัดนครราชสีมา โดยใช้เวลาทำการศึกษารวมทั้งสิ้น 3 ปี งานวิจัยนี้ก็เสร็จสิ้นลง

ข้าพเจ้าใคร่ขอกราบขอบพระคุณ คุณหมอวิจารณ์ พานิช อย่างสูง ที่กรุณาให้ความสนใจต่อโครงการมาโดยตลอด ท่านอาจารย์สีลาภรณ์ บัวสาย นั้นนอกจากจะให้แนวคิดและช่วยพัฒนาประเด็นการวิจัยอย่างต่อเนื่องแล้ว ยังให้ความช่วยเหลือด้วยความปรารถนาดีเสมอมา

ท่านอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และท่านอาจารย์อภิชัย พันธเสน กรุณาเป็นที่ปรึกษาของโครงการ อ่านต้นฉบับวิจารณ์ให้ข้อเสนอแนะต่างๆ ช่วยให้ประเด็นการศึกษากว้างขวาง ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

งานวิจัยนี้คงจะสำเร็จลุล่วงได้โดยยากถ้าปราศจาก ความช่วยเหลือของอาจารย์ยุพิน เข้มมุกต์แห่งศูนย์วัฒนธรรมสถาบันราชภัฏเชียงใหม่ การทำงานอย่างเข้มแข็งของคุณสุนันทา บุญยศศรีสวัสดิ์ ผู้ซึ่งเป็นทั้งผู้ประสานงานและผู้ช่วยวิจัย คุณอรุณรัตน์ กันทะนนท์ เลือดเนื้อเชื้อไขของชาวลัวะแห่งลุ่มน้ำขานซึ่งขับมอเตอร์ไซด์ตระเวนไปทุกหมู่บ้านเพื่อร่วมเก็บข้อมูลกับข้าพเจ้าด้วยความอดทน คุณพิมพ์ นื้อเขียว กรุณาช่วยเก็บข้อมูลด้านตลาดชุมชนยาวนานถึง 1 ปี คุณเกรียงไกร และคุณวิไลภรณ์ พานอ่อง กรุณาช่วยงานวิจัยในระยะที่ 1 นอกจากนี้ยังมีนักศึกษาสถาบันราชภัฏอีกถึง 16 ท่านที่มีได้เอื้อนาม กรุณาช่วยเก็บข้อมูล โดยเข้าไปอยู่ในหมู่บ้านเป็นช่วงๆ ครั้งละนานๆ ทำให้การเก็บข้อมูลจำนวนมากเป็นไปได้ ที่ละวันเสียมิได้ที่จะต้องเอื้อนามด้วยความขอบคุณ คือ ความช่วยเหลือประสานงานอย่างเข้มแข็ง จากเจ้าหน้าที่สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย คุณเบญจมาศ ตีรมาศวนิช และคณะ ขอขอบคุณยิ่ง

สุดท้ายขอขอบพระคุณอย่างสูง สำหรับความช่วยเหลือและข้อชี้แนะของแก่ฝ่ายทั้ง 8 ท่านแห่งลุ่มน้ำขานโดยเฉพาะ พ่อจันทร์ เมืองแก้ว แก่ฝ่ายปวงสนุก พ่ออุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฝาง กำนันอรุณพ บัญญาดี บ้านฉิมพลี พ่อสุรยุทธ์ กันทะนนท์ บ้านหนองปิ้ง ท่านพระครูแห่งวัดร้องขุ่ม และพ่อเจริญ จรรยา แก่ฝ่ายท่าบ่อเย็น ซึ่งอุตส่าห์ตระเวนพาไปศึกษาระบบเหมืองฝายตั้งแต่ต้นจนถึงปลายน้ำ และตอบทุกคำถามอย่างถี่ถ้วน เป็นประโยชน์ต่อการศึกษายิ่ง

พรพิไล เลิศวิชา

ตุลาคม 2545

แม่น้ำขานเป็นสายน้ำแม่สาขาของแม่น้ำแม่ปิง

แม่น้ำขานตอนบนอยู่ในหุบเขาที่แคบและชัน พื้นที่ลุ่มน้ำเล็กๆ บนแม่น้ำนี้ ได้แก่ ลุ่มน้ำแม่สาบ น้ำแม่สะเมิง และห้วยกองขวากน้อย พื้นที่ไร่นาของลุ่มน้ำขานตอนบนมีเหมือนฝายรองรับ 17 ระบบ เป็นเหมือนฝายระบบเล็กๆ เลี้ยงพื้นที่นาประมาณ 2,000 ไร่

งานวิจัยนี้จะจาศึกษา **ลุ่มแม่น้ำขานตอนล่าง** เริ่มต้นจากบ้านห้วยไทรง อำเภอสันป่าตอง ลงไปสิ้นสุดที่บ้านกลาง ถึงอำเภอดอยหล่อ จ.เชียงใหม่ มีเหมือนฝายรองรับ 8 ระบบ เลี้ยงพื้นที่ไร่นาประมาณ 100,000 ไร่ ตอนที่ยาวที่สุดของลำน้ำขานตอนล่าง วัดได้ประมาณ 30 เมตร

ลุ่มน้ำขานตอนล่าง

พื้นที่ของลุ่มน้ำ	111,367	ไร่
ที่ราบ	84,840	ไร่
ภูเขา	11,500	ไร่
พื้นน้ำ	15,027	ไร่
ความยาวของลุ่มน้ำ	25	กม.
ครอบคลุมเขตปกครอง	11	ตำบล
	118	หมู่บ้าน
ประชากร	79,537	คน
	(สถิติปี 2542)	

บทที่ 1

บริบท 7 ลุ่มน้ำในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน

สภาพภูมิศาสตร์ กับเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน 21

1. ลุ่มน้ำกก 21
2. ลุ่มน้ำแม่งัด-ปิง-แกน 22
3. ลุ่มน้ำแม่ปูลา 22
4. ลุ่มน้ำท่ากาน 22
5. ลุ่มน้ำแม่กวง 22
6. ลุ่มน้ำลี้ 23
7. ลุ่มน้ำขาน 23

ลุ่มน้ำขานตอนล่าง... 24

ข้อเสนอเรื่องการตีความขอบเขตของลุ่มน้ำ 26

บทที่ 1

บริบท 7 ลุ่มน้ำในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน

การตั้งถิ่นฐานอยู่ริมฝั่งแม่น้ำหรือตามที่ราบลุ่มแม่น้ำนั้น เป็นลักษณะทั่วไปของหมู่บ้านในประเทศไทย ทั้งนี้เพราะน้ำเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญ การมีแหล่งน้ำเป็นหลักประกันว่าจะมีพลังการผลิตสำหรับหล่อเลี้ยงชุมชน ดินแดนตอนเหนือของประเทศไทยนั้น พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาสูง มีต้นกำเนิดสายน้ำไหลออกจากภูเขาทั้งสายใหญ่และสายเล็กจำนวนมาก ผ่านไปบนที่ราบขนาดเล็ก ดังนั้นชาวนาจึงทำนาบนที่ราบระหว่างหุบเขา โดยชักน้ำหรือทำคันกั้นน้ำให้ไหลเข้าสู่พื้นที่ทำนา การชักน้ำให้ไหลเข้าสู่พื้นที่ทำนาที่กล่าวนี้ เป็นไปอย่างสลับซับซ้อน เพราะน้ำไหลผ่านที่สูงลงสู่ที่ราบต่ำ ความแรงของน้ำเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ต้องมีระบบเหมืองฝาย มีโครงสร้างเข้มแข็งและซับซ้อนตามลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่ที่รองรับทางไหลของน้ำ กล่าวได้ว่าภาคเหนือตอนบนเป็นเขตที่มีระบบการจัดการน้ำที่มีขนาดใหญ่และเข้มแข็งมากระบบหนึ่งในประวัติศาสตร์กว่า 700 ปี ที่ผ่านมา

เมืองเชียงใหม่ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง บริเวณเชิงดอยสุเทพ มีพื้นที่ทำการเกษตรน้อยมาก พื้นที่ราบที่กว้างใหญ่นับหลายหมื่นไร่ ในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูนมีเพียง 2 แห่งเท่านั้น แห่งแรกคือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำขานและแม่น้ำวาง แห่งที่สองตั้งอยู่เหนือเมืองเชียงใหม่ประมาณ 50 กิโลเมตรคือที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง แม่น้ำจืด และแม่น้ำแกน (แม่น้ำแกนอยู่ในเขตตำบลอินทขิล อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งตำนานเรียกว่า ‘พินนาฝั่งแกน’) พื้นที่ทั้งสองแห่งนี้เป็น พื้นที่ที่กิจกรรมที่สำคัญมาแต่อดีตกาลนานกว่าห้าร้อยปีมาแล้ว และปัจจุบันก็ยังเป็นแหล่งผลิตอาหารพืชผลทางเกษตรเลี้ยงประชากรชาวเชียงใหม่เป็นหลักอยู่ ที่ราบลุ่มในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน หรือที่ราบลุ่มที่แม่น้ำปิงไหลผ่านนี้ ได้เคยก่อรูป ‘พินนา’ หรือชุมชนเกษตรกรรมใหญ่ 7 ระบบ ได้แก่ ชุมชนเกษตรกรรมลุ่มน้ำกก ลุ่มน้ำจืด-ปิง-แกนหรือพินนาฝั่งแกน ลุ่มน้ำปูลาหรือพินนาปูลา พินนาท่ากาน ลุ่มน้ำเมืองหรือลุ่มน้ำขาน ลุ่มน้ำขาน และลุ่มน้ำลี้ ในจำนวนพินนาหรือชุมชนเกษตรกรรมทั้ง 7 นี้ ลุ่มน้ำขานและลุ่มน้ำจืด-ปิง-แกน จัดได้ว่าเป็นลุ่มน้ำที่สำคัญ มีศักยภาพสูงในการผลิต

แม่น้ำปิงซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักของจังหวัดเชียงใหม่ นั้นมีต้นน้ำอยู่ที่อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ไหลผ่านอำเภอแม่แตง อำเภอแมริม อำเภอสันทราย อำเภอเมืองเชียงใหม่ อำเภอหางดง อำเภอเมืองลำพูน อำเภอสันป่าตอง ออกไปรวมกับแม่น้ำสายสำคัญอื่นในพื้นที่ตอนล่างๆ เป็นแม่น้ำเจ้าพระยา การไหลของน้ำแม่ปิง ผ่านภูเขาและที่ราบใหญ่น้อยนี้ ทำให้มี สายน้ำแม่สาขาที่สำคัญหลายสาย ได้แก่ น้ำแม่ปิง น้ำแม่แตง น้ำแมริม น้ำแม่ลา น้ำแม่โน น้ำแม่กวง น้ำแม่ปูลา น้ำแม่ขาน น้ำแม่เตียน น้ำแม่วาง น้ำลี้ น้ำแม่กลาง น้ำแม่แจ่ม ห้วยศึก น้ำแม่โน ห้วยก่อ น้ำฮอด และน้ำแม่ตื่น เป็นต้น

1. เชียงราย
2. เชียงดาว
3. แม่แตง
4. เชียงใหม่
5. สันป่าตอง
6. ลำพูน
7. ลี้

สภาพภูมิศาสตร์ กับเศรษฐกิจชุมชน ลุ่มน้ำแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน

เพื่อให้เกิดความเข้าใจภาพรวม
ของลุ่มน้ำสำคัญในแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน
จะขอกล่าวถึงรายละเอียดโดยสังเขปของ
ชุมชนลุ่มน้ำสำคัญเหล่านี้

1. ลุ่มน้ำกก

น้ำกกเป็นแม่น้ำใหญ่มีต้นน้ำ อยู่บนเทือกเขารอยต่อประเทศพม่า ในเขตอำเภอฝาง ไหล
ผ่านอำเภอฝางขึ้นไปทางตอนเหนือของจังหวัดเชียงราย แล้วไหลลงสู่แม่น้ำโขงที่ใต้เมืองเชียงแสน
ที่ราบลุ่มแม่น้ำกกเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่สำคัญ มีเมืองหลายเมืองตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำกก ตั้ง
แต่เมืองฝาง ถึงเมืองเชียงราย

แต่เนื่องจากแม่น้ำกกไหลผ่านภูเขาสลับซับซ้อนและไหลไปทางทิศเหนือ การคมนาคม
ระหว่างที่ราบลุ่มแม่น้ำกกกับแม่น้ำกกต้องผ่านภูเขาสูงที่คดเคี้ยวและทิวเขาผืนน้ำ
เมืองฝางจึงเป็นเมืองโดดเดี่ยวตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีประชากรไม่หนาแน่น ความห่างไกล
จากศูนย์กลางเชียงใหม่ทำให้ผลผลิตจากฝางเพิ่งจะมีบทบาทต่อเศรษฐกิจภาคเหนือเพียงเมื่อ
ไม่นานมานี้

2. ลุ่มน้ำแม่จัด-ปิง-แกน

แม่น้ำปิงมีต้นน้ำอยู่ในพื้นที่ดอยอ่างสรงหรือดอยหลวงเชียงดาว ไหลลงมาทางใต้ แม่น้ำปิงมีความยาวหลายร้อยกิโลเมตร ไหลผ่านภูเขา และที่ราบลุ่มเพียงไม่กี่แห่ง ที่ราบลุ่มที่สำคัญ คือ ที่ราบลุ่มน้ำปิง น้ำจัด และน้ำแกน ซึ่งเป็นที่ราบตอนเหนือที่กว้างใหญ่มาก มีพื้นที่กว้างใหญ่ใกล้เคียงกับที่ราบลุ่มน้ำขานตอนใต้ของเมืองเชียงใหม่

ที่ราบลุ่มน้ำปิง-น้ำจัด เป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ มีระบบเหมืองฝายที่มีประสิทธิภาพมาแต่อดีตนานนับหลายร้อยปี สมัยราชวงศ์มังราย (1839-2101) เมืองเชียงใหม่สถาปนาบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแห่งนี้ขึ้นเป็น ‘พินนาฝั่งแกน’ ถือเป็นพินนาสำคัญที่จัดส่งอาหารและทหารให้แก่เมืองเชียงใหม่ ปัจจุบัน การชลประทานของรัฐในบริเวณลุ่มน้ำแห่งนี้ อย่างเช่น โครงการแม่จัดก็เป็นโครงการที่สร้างตามร่องรอยของระบบชลประทานในอดีต พินนาแห่งนี้สามารถติดต่อกับเมืองพร้าว ซึ่งเป็นเมืองสำคัญในอดีตแห่งหนึ่ง

3. ลุ่มน้ำแม่ปูลา

ที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่ปูลาอยู่ใกล้กับเมืองเชียงใหม่ แม่ปูลาเป็นแม่น้ำสายเล็กๆ ไหลมาจากดอยนางแก้ว เขตอำเภอดอยสะเก็ด ปัจจุบันแม่น้ำแห่งนี้ชาวเชียงใหม่เองก็แทบไม่รู้จัก เพราะมีขนาดเล็กมาก แต่ในประวัติศาสตร์ ตรงกับสมัยพญาติโลกราช พินนาค้างอยู่บริเวณด้านตะวันออกของเมืองเชียงใหม่มีเนื้อที่ถึงเขตอำเภอดอยสะเก็ดและอำเภอสันกำแพงในปัจจุบัน เรียกชื่อว่า ‘พินนาปูลา’ พินนาปูลาและแม่น้ำหลายสายเล็กๆ รอบอำเภอสันกำแพงเป็นที่ราบขนาดเล็กและไม่มีน้ำเพียงพอแก่การเกษตร รัฐและชาวบ้านจึงหาทางออกโดยการสร้างอาชีพหัตถกรรม ชาวบ้านในพินนาแห่งนี้มีอาชีพทำเครื่องปั้นดินเผา ที่รู้จักกันในนาม ‘เครื่องถ้วยสันกำแพง’

4. ลุ่มน้ำท่ากาน

เมืองท่ากานเป็นเมืองเก่าตั้งแต่สมัยทริภุญไชย สมัยก่อนมีชื่อเรียกว่า ‘พินนาท่ากาน’ ซึ่งเป็นชื่อของแม่น้ำสายเล็กๆ ที่ไหลผ่าน เช่นเดียวกับน้ำแม่ปูลา อันที่จริง เมืองแห่งนี้ตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำปิง แต่กลับไม่อาจใช้น้ำปิงเพื่อการเกษตรได้โดยสะดวก เพราะตลิ่งสูงเกินไป ปัจจุบันบริเวณนี้ทำนาได้น้อยกว่าบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำขานซึ่งอยู่ติดกัน

5. ลุ่มน้ำแม่กวง

เมืองลำพูนหรือ เมืองทริภุญไชยเดิมมีแม่น้ำปิงและแม่น้ำกวงไหลผ่าน หลังจาก ที่พญามังรายตีเมืองทริภุญไชยแตกแล้ว ไม่ทราบว่ายเชียงใหม่จัดการปกครองทริภุญไชยอย่างไร เพราะไม่เรียกว่า พินนาทริภุญไชย เป็นไปได้ว่าเมืองลำพูนถูกผนวกเข้ากับเวียงกุมกามและเชียงใหม่ เพราะที่ราบลุ่มบริเวณลำพูนมีขนาดเล็กมากไม่อาจจะใช้น้ำเพื่อการเกษตรได้ดี เดิมที่ราบลุ่มเล็กๆ นี้มีแม่น้ำปิงไหลผ่าน ต่อมาราว พ.ศ.2000 แม่น้ำปิงเปลี่ยนทางเดินไหลไปทางทิศตะวันตก เรียกว่า ‘ปิงห่าง’ จึงคงเหลือแม่น้ำกวงไหลผ่านเพียงสายเดียว แต่ตลิ่งแม่น้ำสูงทำการเกษตรไม่ได้ผลดีเท่าที่ควร เมืองลำพูนจึงไม่ใช่แหล่งเกษตรกรรมที่สำคัญ

6. ลุ่มน้ำลี้

ลุ่มน้ำลี้เป็นเมืองที่น่าสนใจ เพราะเป็นชุมชนที่ติดต่อเคลื่อนย้ายอยู่ระหว่างสันป่าตองจอมทอง และลี้ ห่างกันแค่ข้ามสะพานน้ำปิง มีแม่น้ำลี้ไหลผ่านขึ้นเหนือบรรจบแม่น้ำปิงที่อำเภอจอมทอง เมืองลี้ตั้งอยู่ใต้เมืองลำพูนมีอาณาเขตติดต่อพินนาทากานและพินนาขานได้สะดวก โดยข้ามแม่น้ำปิงมาถึงเขตอำเภอสันป่าตองตอนใต้และเขตอำเภอจอมทอง(ปลายแม่น้ำขาน) ชาวลี้ก็เช่นเดียวกับชาวลำพูน คืออาศัยอยู่ในภูมิประเทศที่เต็มไปด้วยภูเขา มีที่ราบทำการเกษตรไม่กว้างนัก แต่ชาวลี้ก็สามารถหาน้ำจากน้ำลี้และน้ำปิงมาใช้ทำนาได้ ในอดีตเข้าใจว่าใช้ระหัดวิดน้ำหรือ ‘หลุก’ ปัจจุบันนิยมใช้ปั้มน้ำสูบน้ำจากแม่น้ำขึ้นมาใช้แทน

ตารางที่ 1 : แสดงรายชื่อลุ่มน้ำสำคัญในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน

จังหวัด	จำนวนลุ่มน้ำสำคัญ	ชื่อลุ่มน้ำที่สำคัญ
ลำพูน	4	ลุ่มน้ำแม่กวง ลุ่มน้ำลี้ ลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำแม่ทา
เชียงใหม่	11	ลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำขาน ลุ่มน้ำวาง ลุ่มน้ำแม่กลาง ลุ่มน้ำแม่กวง ลุ่มน้ำแม่แจ่ม ลุ่มน้ำแม่ตื่น ลุ่มน้ำแม่แตง ลุ่มน้ำแม่ริม ลุ่มน้ำแม่หวด ลุ่มน้ำแม่กก

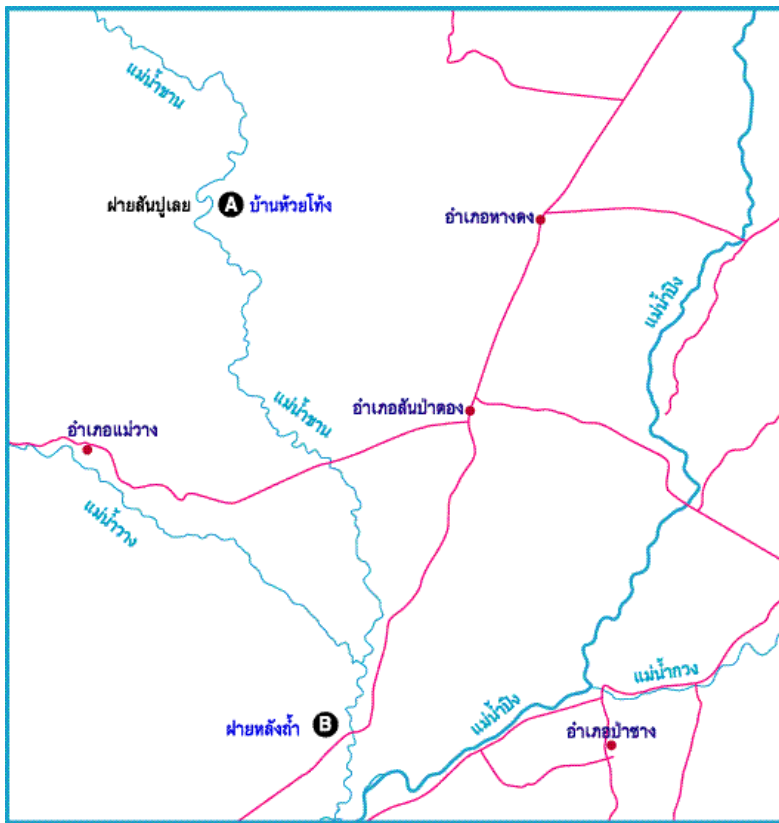
แอ่งลุ่มน้ำเชียงใหม่-ลำพูน ที่เคยมีในอดีต บางลุ่มน้ำลดความสำคัญลงไปมาก ในปัจจุบันมีลุ่มน้ำสำคัญของแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ดังในตารางข้างบนนี้

7. ลุ่มน้ำขาน

ต้นกำเนิดแม่น้ำขาน อยู่บนเทือกเขาด้านตะวันตกของตัวเมืองเชียงใหม่ ซึ่งแผ่ต่อเนื่องจากดอยสุเทพไปทางใต้และตะวันตกจรดเทือกเขาอินทนนท์ เทือกเขานี้ยังได้ให้กำเนิดแม่น้ำอีกสายหนึ่งที่สำคัญในลุ่มน้ำนี้ คือแม่น้ำวาง

แม่น้ำขานและแม่น้ำวางไหลจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้จากเทือกเขามายังที่ราบทางใต้ของตัวเมืองเชียงใหม่เรียกว่า ที่ราบลุ่มแม่น้ำขาน ซึ่งอยู่ระหว่างเทือกเขาดังกล่าวและแม่น้ำปิง ปลายสายแม่น้ำทั้งสองไหลรวมกัน แล้วไหลลงสู่แม่น้ำปิง ทางใต้ของบริเวณที่ราบลุ่มน้ำนี้

ลุ่มน้ำขานแบ่งได้เป็น 2 ส่วน คือ ตอนบนและตอนล่าง ลุ่มน้ำขานตอนบนอยู่ในหุบเขาที่แคบและชัน ส่วนใหญ่เป็นเขตป่าเขา ที่ราบระหว่างหุบเขาของพื้นที่ตอนบนคือบริเวณน้ำแม่สาบ น้ำแม่สะเมิง และห้วยกองขวากน้อย เป็นที่ราบเล็กๆ มีระบบเหมืองฝายขนาดเล็ก 17 ระบบรองรับ ช่วยการทำมาหากินในพื้นที่กสิกรรมประมาณ 2,000 ไร่ของชาวบ้าน 20 หมู่บ้าน

แม่น้ำخان ช่วงผ่านที่ราบลุ่มน้ำขานตอนล่าง มีความยาวประมาณ 25 กิโลเมตร จ่ายน้ำให้ ชวนาลุ่มน้ำขานประมาณ 110,000 ไร่

ลุ่มน้ำขานตอนล่าง เริ่มนับตั้งแต่บ้านห้วยโถง (A) ที่ตั้งของฝายลูกแรก คือฝาย สันปูเลย ลงมาสิ้นสุด ณ กิ่งอำเภอคอดอยหล่อ (B) จุดสิ้นสุดการใช้น้ำขาน อันเป็นที่ตั้งของฝาย หลังถ้ำ ถัดจากนี้ไปจะเป็นพื้นที่ที่ชาวนาใช้น้ำแม่ปิง พื้นที่ส่วนใหญ่ของผู้ใช้น้ำขานอยู่ใน เขตของอำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ มี 12 หมู่บ้านที่ใช้น้ำสองแม่คือ แม่ขานและแม่ปาง เนื่องจากอยู่ในเขตรอยต่อของสองลุ่มน้ำ พื้นที่หมู่บ้านส่วนที่ใกล้กับตำแหน่ง (A) อยู่ใกล้ พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ มีพื้นที่เพาะปลูกเล็กๆ ตามริมลำน้ำลำห้วยต่างๆ เมื่อน้ำขานไหลลงสู่ที่ราบจะแผ่กว้างออกทันที ภูมิประเทศแบบนี้ทำให้ลุ่มน้ำมีพื้นที่เกษตรกรรมขนาดใหญ่

คล้ายกับพื้นที่ลุ่มน้ำจืด ณ พันทนาฝั่งแกน ซึ่งมีที่ราบระหว่างภูเขาเป็นบริเวณกว้าง น้ำไหลบ่าทั่วถึงพื้นที่ของชาวไร่ชาวนาได้ ง่าย การชักน้ำไม่ลำบาก อันเป็นข้อ ได้เปรียบอย่างยิ่งของกลุ่มน้ำนี้ ด้วยเหตุ นี้จึงทำให้ลุ่มน้ำขานมีระบบเหมือนฝายที่ หล่อเลี้ยงที่นานับแสนไร่ มีเหมืองฝาย ถึง 8 ระบบ แต่ละระบบหล่อเลี้ยงไร่นา ตั้งแต่ 2,000-5,000 ไร่

แม่น้ำخان ช่วงผ่านออกจากหุบเขา ภาพนี้ถ่ายจากที่สูงบนไหล่เขาใกล้บ้านห้วยโถง

ขอให้พิจารณาตารางที่ 2 ข้างล่างนี้ จะเห็นว่า ในจำนวนอำเภอต่างๆ ของ จังหวัดเชียงใหม่ อำเภอสันป่าตองบน ลุ่มน้ำขานมีความหนาแน่นของ ประชากรสูงมากถึง 455 คน ต่อ ตารางกิโลเมตร นับว่าหนาแน่นที่สุดรอง ลงไปจากอำเภอเมือง ซึ่งหนาแน่นเพราะความเป็นเมือง ส่วนอำเภอสารภีนั้น มีประชากรหนาแน่นเพราะเป็นประตูทางออกสู่กรุงเทพฯ และภาคกลาง ใน จำนวนอำเภอทั้งหมดนี้อำเภอหางดงและอำเภอสันกำแพง ได้เปลี่ยนเป็นเขต ธุรกิจตัดถกรรม และมีบ้านจัดสรรตั้งอยู่จำนวนมาก

ตารางที่ 2: แสดงจำนวนประชากรและความหนาแน่นประชากรในลุ่มน้ำแม่ปิง

จังหวัด/อำเภอ	ประชากรปี พ.ศ. 2535	พื้นที่ (ตร./กม.)	ความหนาแน่น (คน/ตร.กม.)
จังหวัดเชียงใหม่	1,382,136.00	20,107.06	68.74
อ.เมือง	242,352.00	152.36	1,590.65
อ.สารภี	75,678.00	97.46	776.50
อ.สันทราย	81,804.00	285.02	287.01
อ.ดอยสะเก็ด	62,438.00	671.28	93.01
อ.สันกำแพง	93,185.00	640.09	145.58
อ.แม่ริม	75,124.00	443.63	169.34
อ.แม่แตง	77,423.00	1,362.78	56.81
อ.สะเมิง	22,667.00	898.02	25.24
อ.พร้าว	55,340.00	1,148.19	48.20
อ.เชียงดาว	72,625.00	1,882.08	38.40
อ.หางดง	62,265.00	277.14	224.67
อ.สันป่าตอง	81,184.00	178.19	445.60
อ.จอมทอง	93,605.00	972.43	96.26
อ.ฮอด	40,037.00	1,430.38	27.99
อ.แม่แจ่ม	56,359.00	3,361.15	16.77
อ.อมก๋อย	39,538.00	2,093.83	18.88
อ.ดอยเต่า	27,180.00	803.92	33.81
กิ่ง อ.เวียงแหง	19,188.00	570.00	33.66
กิ่ง อ.แม่ว้าง	30,062.00	601.22	50.00

ลุ่มน้ำขาน

เมื่อการทำมาหากิน และจำนวนประชากรขยายตัวออกไป ชุมชนที่ราบลุ่มน้ำบางแห่งขยายตัวขึ้นเนื่องจากการจัดการน้ำและระบบชลประทานสมัยใหม่ การขยายพื้นที่ป่าเป็นพื้นที่ทำการเพาะปลูกบางแห่งกลับค่อยๆ ลดความสำคัญลง หรืออาจถูกนำไปใช้ประโยชน์อื่นที่ไม่ใช่การเพาะปลูก การติดต่อสื่อสารคมนาคมที่สะดวกรวดเร็ว พร้อมๆ กับระบบธุรกิจการค้าแบบใหม่ ศูนย์การค้าและเครือข่ายชุมชนเปลี่ยนแปลง ในแง่วิทยาศาสตร์ แม่น้ำต้นเงินหรือเปลี่ยนทางเดิน ปริมาณน้ำเพิ่มขึ้นและลดลงตามสภาวะต่างๆ จะเห็นได้ว่า คุณภาพของกลุ่มน้ำขึ้นอยู่กับพลวัตของหลายระบบที่ดำเนินอยู่บนลุ่มน้ำนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การมีอยู่ของระบบเศรษฐกิจสังคมสมัยใหม่และเทคโนโลยี ส่วนต่อไปของรายงานการวิจัยนี้ จะเสนอข้อมูลของระบบต่างๆ ที่ดำเนินอยู่ในลุ่มน้ำชาน แสดงให้เห็นถึงพลวัตที่ดำเนินอยู่ต่อไป

นาลุ่มน้ำชาน

ข้อเสนอเรื่องการตีความขอบเขตของกลุ่มน้ำ

การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ลุ่มน้ำ และ การจัดการระบบ ของลุ่มน้ำสะท้อนความสามารถของชุมชนโดยตรง พื้นที่ลุ่มน้ำนี้ได้ถูกจำกัดขอบเขตตายตัวโดยภูมิศาสตร์ล้วนๆ แต่น้ำมีมนุษยศาสตร์สามารถขยายพลังอำนาจขยายพื้นที่ลุ่มน้ำที่สามารถใช้ประโยชน์ได้

โดยปกติแล้วหมู่บ้าน 48 หมู่บ้านในพื้นที่ตอนปลายของแม่น้ำชานจะได้ใช้น้ำน้อยมาก เพราะปริมาณน้ำมีน้อย ฝายหลังถ้ำซึ่งเป็นฝายลูกสุดท้ายเลี้ยงพื้นที่ตอนปลายลุ่มน้ำนี้ได้เพียง 2,500 ไร่ ด้วยแนวคิดของเจ้าสีหมื่น วิศวกรชาวนา เขาได้ขุดเหมืองฝายขึ้นใหม่ตอนเหนือบ้านเหมืองฟูบริเวณใกล้กับฝายลูกแรกตอนต้นแม่น้ำชาน เพื่อส่งน้ำผ่านไปยังพื้นที่หมู่บ้านที่

แผนที่แสดงเส้นทางแม่น้ำวาง แม่น้ำขาน และแม่น้ำปิง

แม่น้ำขานตอนล่าง เริ่มต้นที่บ้านห้วยไทรง
สบกับแม่น้ำขานที่สบวาง ณ บ้านสบวาง

จากสบวาง
แม่น้ำขานไหลต่อไปสบกับแม่น้ำปิง
ที่สบขาน ณ บ้านสบขาน
ในแง่ภูมิศาสตร์ ถือว่าสิ้นสุดลง ณ บริเวณสบขาน

ขาดแคลนน้ำ จนสามารถหล่อเลี้ยงพื้นที่ 48 หมู่บ้าน
ได้สำเร็จ ทำให้หมู่บ้านตอนใต้ของกลุ่มน้ำขานสามารถ
ใช้น้ำแม่ขานทำการเกษตร ทั้งนี้ยังรวมไปถึงหมู่บ้านที่
อยู่ในเขตลุ่มน้ำปิง ซึ่งไม่สามารถชักน้ำปิงมาใช้ได้เพราะ
ตลิ่งสูงเกินไป ก็พากันหันมาใช้จากน้ำแม่ขานทำไร่นา
หมู่บ้านลุ่มน้ำปิงกลายเป็นสมาชิกของเครือข่ายผู้ใช้น้ำ
ลุ่มน้ำขาน ก็เพราะเจ้าสี่หมื่นได้ขยายพลังน้ำเข้าสู่ระบบ
เหมืองฝายตอนใต้ของกลุ่มน้ำ ด้วยเหตุนี้ ‘พื้นที่ลุ่มน้ำ
ขาน’ ซึ่งในแง่ภูมิศาสตร์ควรจะจบลง ณ จุดที่แม่ขานสบ
กับแม่ปิง คือ ‘สบขาน’ กลับกลายเป็นว่า ได้ขยาย
ออกไปมากกว่านั้น โดยอาศัยระบบวิศวกรรมการ
จัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพ หมู่บ้านพื้นที่ลุ่มน้ำปิงกลายเป็น
สมาชิกของพื้นที่ลุ่มน้ำขานในทางปฏิบัติ การตีความ
ขอบเขตลุ่มน้ำที่กล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่า สภาพภูมิศาสตร์
เพียงอย่างเดียวไม่ได้อธิบายชุมชนและระบบเกษตร-
กรรมของกลุ่มน้ำ ต้องใช้ความรู้เรื่องการจัดการระบบน้ำ
โดยมนุษย์ในเขตนั่นๆ เข้ามาร่วมในการตีความ จึงจะ
อธิบายขอบเขตของพื้นที่ลุ่มน้ำได้ถูกต้อง

พื้นที่ตอนใต้ของกลุ่มน้ำขาน ที่เจ้าสี่หมื่นขยายศักยภาพการให้น้ำให้ไปถึงนี้ กลับไปสู่
ภาวะขาดแคลนน้ำใหม่อีก เมื่อการชลประทานขยายเข้ามาในเขตปลายน้ำและสนับสนุน
ให้ชาวนาหันไปใช้น้ำชลประทาน ทำให้เส้นเหมืองฝายกระทบกระเทือนและทำให้ขอบเขต
ของพื้นที่ลุ่มน้ำในแง่ของนิเวศมนุษย์ลดลง ศักยภาพและขอบเขตการนำน้ำจากแม่น้ำขานมา
ใช้ลดลง บางหมู่บ้านหันไปใช้เทคโนโลยีดูดน้ำขึ้นจากแม่น้ำปิง และพื้นที่ซึ่งเคยอยู่ในเขตการ
ผลิตของกลุ่มน้ำขานก็กลับกลายเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำปิงไป

บทที่ 2

ลุ่มน้ำแม่ชานย้อนหลัง 500 ปี

1. ลุ่มน้ำชานจากตำนานของอาณาจักร (ระบบพินนา) 30
 - พินนาท่ากาน ... 32
 - พินนาชาน ... 32
 2. ลุ่มน้ำชานจากตำนานของหมู่บ้าน (ผู้คน-ถิ่นฐาน-อาชีพ) 34
 - ตำนานของกลุ่มหมู่บ้านลัวะ 35
 - ตำนานของกลุ่มหมู่บ้าน ไตยวน ไตลื้อ และเม็ง 37
 - ตำนานของกลุ่มไตเงิน ไตลื้อ 39
 - การบุกเบิก ท่าเล และอาชีพ 42
 3. ลุ่มน้ำชานจากตำนานพระธาตุ ตำนานพระบาท (ตัวตนของหมู่บ้าน) 44
- วีรบุรุษ : การผลิตซ้ำความเชื่อเรื่องพระธาตุกับความหมายของหมู่บ้าน 51

บทที่ 2

ลุ่มน้ำแม่ขานย้อนหลัง 500 ปี

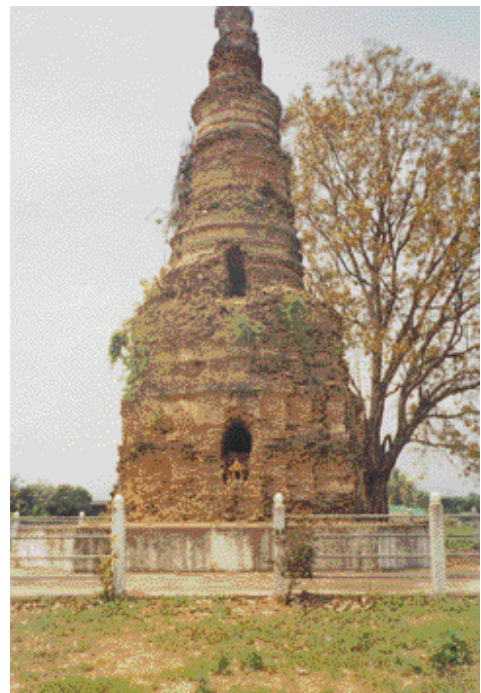
1. ลุ่มน้ำขานจากตำนานของอาณาจักร (ระบบพันนา)

ลุ่มน้ำขาน ซึ่งเป็นที่ตั้งของอำเภอสันป่าตองในปัจจุบันนี้ ในอดีตคือเขตพันนาขาน ‘พันนาขาน’ เป็นชื่อในตำนานของอาณาจักรในอดีตเมื่อหลายร้อยปีมาแล้ว ผู้บันทึกหรือแต่งตำนานหลายตำนานได้กล่าวถึงชื่อเขตปกครองโบราณของล้านนาซึ่งเรียกว่า ‘พันนา’ พันนาจึงเป็นเขตเศรษฐกิจที่กลายมาเป็นพื้นฐานของเขตปกครอง หรือเขตที่เจ้าใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมกำลังคน ‘พันนา’ น่าจะหมายถึง เขตปกครองที่อาศัยการแบ่งเขตจากที่นาเพื่อการเกษตรกรรมโดยมีลุ่มแม่น้ำเป็นตัวกำหนด กล่าวคือ ชาวนาในพื้นที่เกษตรกรรมตามที่ราบลุ่มแม่น้ำ จะชักน้ำเข้าสู่ลำเหมือง สร้างเครือข่ายเหมืองฝายเข้าสู่ไร่นา ระบบเหมืองฝายบนที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ น่าจะสามารถรวมตัวกันขึ้นเป็นหลาย ‘พันนา’ ตามความเหมาะสมของสภาพภูมิศาสตร์และการชักน้ำ ส่วนระบบเหมืองฝายเล็กๆ ซึ่งพบตามบริเวณบนป่าเขาที่สูงมักเป็นที่อยู่ของกลุ่มชนชาติ ซึ่งรวมตัวเป็นหมู่บ้านกระจัดกระจาย ทำให้รัฐโบราณไม่สามารถยื่นมือเข้าไปจัดให้อยู่ในระบบปกครองของตน

‘พันนา’ น่าจะมีรากศัพท์มาจากคำว่า ‘ปันนา’ หมายถึงที่นาผืนหนึ่งของชาวนาในเขตหนึ่งของเจ้าเมือง ชาวналุ่มน้ำขานเรียกนาผืนหนึ่งว่า ‘น้าปันหนึ่ง’ ถ้ามีที่นาสองผืน

นี่คือพระเจดีย์เก่าสมัยพระเจ้าติโลกราช
และเป็นสถานที่ตั้งวัดร้องขุ่มเก่า (เดิมชื่อหมีนคุ่มนคร) ของเวียงแม่

เจดีย์เก่าบ้านร้องขุ่ม ต.บ้านแม่

วัดร่องขุ่นในปัจจุบัน ถือเป็นวัดเก่าแก่ของกลุ่มน้ำ ชาวบ้านจึงเรียกว่า ‘วัดเก่า’ ที่เห็นเป็นเรือนไม้ในภาพคือ หอธรรม

เขาจะบอกว่า ‘มีนาสองบ้น’ นาแต่ละบ้นจะมีขนาดกว้างใหญ่หรือเล็กก็ได้ ที่นาเพียง 2-5 ไร่ก็เรียกว่า ‘นาหนึ่งบ้น’ นา 20-30 ไร่ก็เรียกนาหนึ่งบ้นเหมือนกัน คำว่า ‘พัน’ ไม่ใช่จำนวน พื้นที่นา แต่หมายถึง ‘นา 1 ผืน’ ที่ใช้แม่น้ำสายเดียวกัน เช่น ‘พันนาขาน’ หมายถึงที่นา กลุ่มแม่น้ำขาน ซึ่งชักน้ำจากน้ำแม่ขานขึ้นมาใช้ในเครือข่ายของระบบเหมืองฝายเดียวกัน โดยมี แก่ฝายของแต่ละเครือข่ายเป็นผู้ควบคุมระบบการใช้น้ำ หมายรวมถึงการควบคุมกำลังคนในการดูแลโครงสร้างพื้นฐานของการผลิต ในอดีต เจ้าใช้ระบบพันนาตัวเองเป็นกลไกในการควบคุม ปกครอง สังคมล้านนาไม่ต้องสีกเลกหรือขึ้นทะเบียนไพร่ แต่อาจจะควบคุมผ่านระบบน้ำหรือระบบเหมืองฝายซึ่งเข้าไปหล่อเลี้ยงนาแต่ละบ้น โดยใช้ความสัมพันธ์เครือข่ายต่างๆ ของชุมชน ในลุ่มน้ำเป็นสำคัญ ชาวนาทุกคนต้องเข้าสังกัดหมวดเหมืองฝาย รายงานตัวต่อหัวหน้าเหมืองฝายเมื่อมีการประชุม ต้องเข้าร่วมทำงานให้แก่ระบบเหมืองฝาย และถูกปรับเมื่อขาดงาน หัวหน้าเหมืองฝายควบคุมบัญชีจำนวนไร่ นาและจำนวนสมาชิกของลูกเหมืองของตน ระบบควบคุมกำลังคนแบบนี้ยังคงมีและใช้อยู่ในเขตลุ่มน้ำขาน สืบเนื่องมาถึงปัจจุบัน

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่เล่าว่า ในสมัยราชวงศ์มังราย(พ.ศ.1839-2101) จัดระบบการปกครองเป็นพันนา ประกอบด้วยพันนาต่างๆ เช่น พันนาฝ่งแกน(แม่แตง) พันนาปูกา(ดอยสะเก็ด) พันนาขาน(สันป่าตอง) เป็นต้น แม้ว่าเรื่องราวในตำนานจะถูกปฏิเสธจากนักวิชาการบางท่านว่าเชื่อถือไม่ได้ แต่เราก็ไม่อาจจะหาหลักฐานใดมาลบล้างข้อเขียนของพระสงฆ์ และปราชญ์พื้นบ้านผู้ตั้งใจคัดลอกเอกสารเหล่านี้ เราได้นำมาใช้ประกอบกับข้อมูลด้านอื่นๆ ดังเช่น ในตำนานที่กล่าวถึงพันนาขาน ได้รับการรับรองจากการสำรวจของอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เมื่อ พ.ศ.2539 โดยได้พบซากวัดร้าง เจดีย์ร้างมากกว่า 100 แห่ง ในบริเวณลุ่มแม่น้ำขานในปัจจุบัน และในปี พ.ศ.2543 สุรัสวดี อ๋องสกุล ก็ได้รายงานผลการวิจัยของเธอจากแอ่งเชียงใหม่-ลำพูนว่า เมืองขานและเวียงแม่เป็นชุมชนโบราณที่มีอยู่จริง ๆ ในประวัติศาสตร์สมัยหริภุญไชยและสมัยล้านนา

เมื่อเป็นเช่นนี้แสดงว่าตำนานก็ไม่ได้บันทึก
ที่เหลวไหลเสียทุกเรื่อง แต่เนื่องจากการศึกษา
ของคนปัจจุบัน อาจจะยังน้อยไปหรือเข้าไม่ถึง
การบันทึกประวัติศาสตร์ชุมชนของคนในยุค
นั้นก็เป็นไปได้ ทำให้ตำนานของท้องถิ่นยังมีที่
เกินไปในประวัติศาสตร์ของรัฐ

‘พินนาท่ากาน’ ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของลำน้ำขานติดกันกับพินนาขานนั้น มีการขุด
ค้นทางด้านโบราณคดีแล้วเช่นกัน และได้พบว่าเป็นเมืองเก่าของแคว้นทริภุญไชยมามาก่อน (เรียกว่า
‘เวียงท่ากาน’) ต่อมาพินนาท่ากานเปลี่ยนมาขึ้นต่อศูนย์อำนาจเชียงใหม่ในสมัยราชวงศ์มังราย
ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ซึ่งคัดลอกสืบทอดกันมาหลายสมัยได้กล่าวว่า ในช่วงที่พญามังราย
ทรงปกครองเวียงกุมกาม (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอสарัก) ราว พ.ศ.1827 พระองค์ได้โปรดให้
นำเอาดินพระศรีมหาโพธิ์จากลังกามาปลูกที่พินนาท่ากานหนึ่งต้น (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (ปวีรรต). ตำนาน
พื้นเมืองเชียงใหม่.)

ส่วน ‘พินนาขาน’ นั้น สันนิษฐานว่าเพิ่งจะตั้งขึ้นเป็นทางการในสมัยพญาติโลกราช
ปกครองเชียงใหม่ (พ.ศ.1985-2031) เนื่องจากพินนาท่ากานและบริเวณลุ่มน้ำขานและน้ำ
แม่ว้างเป็นเขตอุดมสมบูรณ์ พระองค์ได้ขยายเขตอำนาจปกครองจากพินนาท่ากานออกไป
ทางทิศตะวันตกจรดแม่น้ำขานปัจจุบัน แล้วตั้งขึ้นเป็นเขตปกครองใหม่หรือพินนาใหม่ เพื่อ
พระราชทานแก่คนที่ช่วยเหลือพระองค์ในการยึดอำนาจจาก พญาสามฝั่งแกน-พระราชบิดา
ของพระองค์ได้สำเร็จ พินนาตั้งใหม่นี้ตำนานเรียกว่า ‘พินนาขาน’ ผู้ปกครองพินนาหรือ
‘เจ้าพินนา’ นี้ โปรดให้ดำรงตำแหน่ง ‘เจ้าแสน’ ชื่อว่า ‘แสนขาน’ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่
กล่าวถึงครั้งเมื่อพญาติโลกราชทำสงครามกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พญาติโลกราชให้
เจ้าหมื่นสามล้านเป็นแม่ทัพ เสด็จทำสงครามจากพินนาท่ากานและพินนาขานไปร่วมสงครามด้วย
(ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 43, 45.)

ในช่วงปลายรัชสมัยของพญาติโลกราช พระองค์เสด็จไปทำสงครามกับเมืองต่างๆ ใน
รัฐขาน ประเทศพม่า ได้แก่ เมืองสุ เมืองลายข้า เมืองจิต เมืองจาง เมืองกึ่ง เมืองลอกจอก
เมืองจำคา เมืองกูป เมืองยองห้วย เมืองหนองบอน เมืองสี่ป่อ รวม 11 เมือง เมื่อเสร็จ

‘เวียงท่ากาน’ สถานที่ที่มีการขุดค้น พบหลักฐานทางโบราณคดี
ร่องรอยของเมืองเก่าสมัยทวารวดี ในสมัยล้านนาเรียกว่า ‘พันท่ากาน’

พระเจดีย์เก่าในเวียงท่ากาน

สงครามได้กวาดต้อนชาวไทใหญ่(เงี้ยว) มาจำนวน 12,328 คน พระองค์ทรงแจกจ่ายให้ไป
เป็น ‘ข้อย’ หรือ ‘ทาส’ ในพันท่ากานและแกวช่องเมืองพร้าว ถ้าเชื่อตามตำนาน ครั้งหนึ่ง
บริเวณพันทากานหรือลุ่มน้ำขานในสมัยนั้น ย่อมต้องมีชาวไทใหญ่อพยพเข้ามาตั้งรกรากแล้ว
ต่อมาในสมัยพญาเมืองแก้วกษัตริย์เชียงใหม่ลำดับที่ 12 (พ.ศ.2039-2069) มีเจ้าเมืองเชียงของ
และเมืองนาย ในรัฐขาน นำไพร่พลมาสามัคคีต่อพญาเมืองแก้ว พระองค์ก็โปรดให้นำชาว
ไทใหญ่มาทั้งสองเมือง ให้ไปอยู่ที่พันท่ากานและแกวช่องเมืองพร้าว ครั้งนี้เป็นอีกครั้งหนึ่ง
ที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ส่งคนจากรัฐขานซึ่งเป็นชาวไทใหญ่ไปอยู่ในเขตพันท่ากาน ซึ่งเป็นพื้นที่
อุดมสมบูรณ์ของกลุ่มน้ำขานและแม่น้ำปิง (ปัจจุบัน พันท่ากาน คือบริเวณพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งของ
บ้านท่ากาน อำเภอสันป่าตอง)

ในสมัยนั้นพันทากานและพันท่านมีฐานะเป็น ‘ลูกพันทา’ ของเมืองเชียงใหม่
ในยามที่เชียงใหม่ทำศึกสงคราม พันทาทั้งสองส่งเสบียงและทหารเข้าร่วมรบ ในช่วงปลาย
สมัยราชวงศ์มังราย ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่บันทึกเป็นครั้งสุดท้ายว่า พันทากานได้ส่งทหาร
มาช่วยปราบจลาจลที่เกิดขึ้นในเมืองเชียงใหม่

ปัจจุบันพันทาทั้งสอง คือบริเวณเวียงท่ากานและเวียงแม่ บนที่ราบลุ่มแม่น้ำขาน มี
วัดร้างถึง 126 วัด บางวัดมีเจดีย์เหลืออยู่ บางแห่งเหลือชื่อไว้เป็นอนุสรณ์ เช่น บ้านพระเจ้า
ทองทิพย์ บ้านท่ากาน บ้านเจดีย์เนิ้ง (เนิ้ง=เอียง) ชากเจดีย์ ชิ้นส่วนพระพุทธรูปปูนปั้น
ชากอุโบสถ วิหาร และ เตาเผา ฯลฯ กระจายไปทั่วบริเวณลุ่มแม่น้ำขาน หมู่บ้านที่
เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณได้แก่ บ้านแม่ บ้านท่ากาน บ้านพระบาท บ้านป่าแพ่ง บ้านบ่อแก้ว
บ้านดงป่าซาง ตำบลมะขามหลวง บ้านด้นกอก บ้านพระเจ้าทองทิพย์ บ้านใหม่สามหลัง
ตำบลบ้านกลาง บ้านดงก่า บ้านร้อง บ้านท้องฝาย ตำบลทุ่งสะโตก ล้วนเป็นสิ่งที่ยืนยันถึง
ประวัติศาสตร์อันยาวนานของชุมชนแห่งนี้ในอดีต

ชุมชนในพินนาขานและพินนาทากาน ควรจะโรยร้างลงไปพร้อมเมืองเชียงใหม่ซึ่งร้างไป เนื่องจากสงครามระหว่างพม่ากับล้านนา ระหว่าง พ.ศ.2318-2338 ต่อมาในสมัยพระเจ้ากาวิละฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ ร่วมสมัยกับต้นรัตนโกสินทร์ ภายหลังขับไล่พม่าซึ่งปกครองล้านนนานาน 200 ปีออกไปได้ พระองค์ได้รวบรวมผู้คนจากเมืองต่างๆ ได้แก่ เมืองแม่ฮ่องสอน เมืองเชียงราย ชาวไตใหญ่ และไตเงิน หลายเมืองที่อยู่ในรัฐชาน ไตลื้อจากแคว้นสิบสองปันนา ชาวของจากเมืองยอง มาตั้งรกรากที่เมืองเชียงใหม่ ดังที่รู้จัก ‘ขบวนการกวาดต้อน’ นี้ในวลีว่า ‘เก็บผักใส่ส้า เก็บข้าใส่เมือง’ ผู้คนต่างถิ่นเหล่านี้เลือกตั้งถิ่นฐานอยู่ในที่ราบลุ่มน้ำขานนี้ก็ เพราะความอุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำเป็นสำคัญ

2. ลุ่มน้ำขานจากตำนานของหมู่บ้าน (ผู้คน-ถิ่นฐาน-อาชีพ)

การกล่าวถึงนโยบายของพระเจ้ากาวิละเพียงอย่างเดียวว่าเป็นเหตุให้มีการตั้งถิ่นฐานใหม่ และการอพยพของผู้คนลงสู่ลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำขาน และอื่นๆ เป็นการพิจารณาเฉพาะจากด้านของการใช้อำนาจจากรัฐข้างบนหรือด้านบทบาทของราชวงศ์ ซึ่งอาจจะเป็นการกล่าวที่เกินเลยไป หันมามองจากด้านชุมชนและเครือข่ายของชุมชนที่มีอยู่ก่อน ชุมชนที่อาศัยอยู่ในที่ราบลุ่มน้ำขานได้อ้างอิงประวัติของหมู่บ้านย้อนหลังไปก่อนสมัยพระเจ้ากาวิละ ลุ่มน้ำวาง ลุ่มน้ำดัด ลุ่มน้ำปิง น้ำแม่มริมน้ำแม่แจ่ม น้ำลี้ กับลุ่มน้ำสาละวิน จนไปถึงตอนใต้ของแม่น้ำแยงซี ก็มีความสัมพันธ์กันมาช้านาน เส้นทางการค้าโบราณผ่านสายน้ำ ชองเขา และแดนป่าเก่าแก่ก็มีอยู่ การเดินทางค้าขายของพ่อค้าวัวต่าง และการไปมาหาสู่กันระหว่างชาวล้านนากับชาวไตใหญ่ ไตเงิน ไตลื้อในพม่านั้น เป็นความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอันสืบเนื่องมาเป็นปกติ โดยที่ไม่ได้ถูกบงการด้วยสถานภาพของราชอำนาจ

สงครามระหว่างพม่ากับล้านนาไม่ใช่สงครามเผาเมืองวาวอด ดังสงครามพม่ากับอยุธยา และที่สำคัญ ไม่ใช่สงครามที่เกิดขึ้นทุกหย่อมหญ้า ดังนั้น ชีวิตชุมชนน่าจะไม่ได้ขาดตอนถึงกับ ‘บ้านเมืองเป็นจลาจลแล้วตั้งขึ้นใหม่’ เหมือนกรณีของกรุงศรีอยุธยาแตก หมู่บ้านเก่าแก่ของลุ่มน้ำขาน เช่น บ้านร้องจุ่ม บ้านแม่ บ้านเปียง บ้านป่าจู้ ต่างก็เล่าประวัติศาสตร์หมู่บ้านย้อนหลังไปเกือบ 300 ปี

เจ้านายของราชวงศ์มาแล้วก็ไป แต่ประชาชนที่ยังอยู่ในชุมชนเหล่านี้ญาติต้องเป็นพี่น้อง เป็นเพื่อนบ้าน เป็นเครือข่ายต่างๆ ดังนั้นการเคลื่อนย้ายจากลุ่มน้ำแยงซี ลุ่มน้ำสาละวิน ลุ่มน้ำเมย ลุ่มน้ำแม่แจ่ม ลงสู่ตอนเหนือของไทยนั้นมิได้อยู่ตลอดเวลา โดยที่ชาวนาผู้อพยพเคลื่อนย้ายอาศัยสายสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับชุมชน ระหว่างคนกับคน ระหว่างเขตภูมิศาสตร์ที่ต่อเนื่องกัน โดยที่ให้ความสำคัญน้อยต่อเรื่องขีดค้นของเส้นเขตแดน การมาตั้งถิ่นฐานส่วนหนึ่งเกิดขึ้นโดยความสัมพันธ์ของเครือข่ายชุมชนเอง

หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน เป็นที่อยู่อาศัยของคนชนชาติต่างๆ อันได้แก่ ลัวะ ไตเงิน ไตลื้อ ไตยวน เม็ง ไตใหญ่ และยอง ชนชาติเหล่านี้ตั้งบ้านเรือนชุมชนอยู่เป็นกลุ่มๆ แยกสายกันชัดเจน เป็นกลุ่มหมู่บ้านไตเงิน ไตลื้อ เม็ง และลัวะ เป็นต้น เมื่อกาลเวลาผ่านไป เริ่มมีการแต่งงาน การผสมกลมกลืนข้ามชาติพันธุ์บ้าง แต่ยังไม่หนาแน่น กลุ่มชนชาติยังพยายามรักษาความเป็นเอกลักษณ์ของชนชาติตนไว้ ผ่านองค์กรจัดตั้งต่างๆ และประเพณี วัฒนธรรมของตนเอง ในจำนวนนี้ ‘ลัวะ’ เป็นกลุ่มที่ปิดอยู่ภายในมากที่สุด ถัดไปคือ ‘ไตเงิน’

หมู่บ้านลัวะ ที่กระจายอยู่ในลุ่มน้ำขาน
อุเม็ง
หนองปิ้ง
บ้านคา
บ้านเปียง
หัวริน
ทุ่งสะโตก
หนองพันเงิน
บ้านพนัง
ร้องธาร

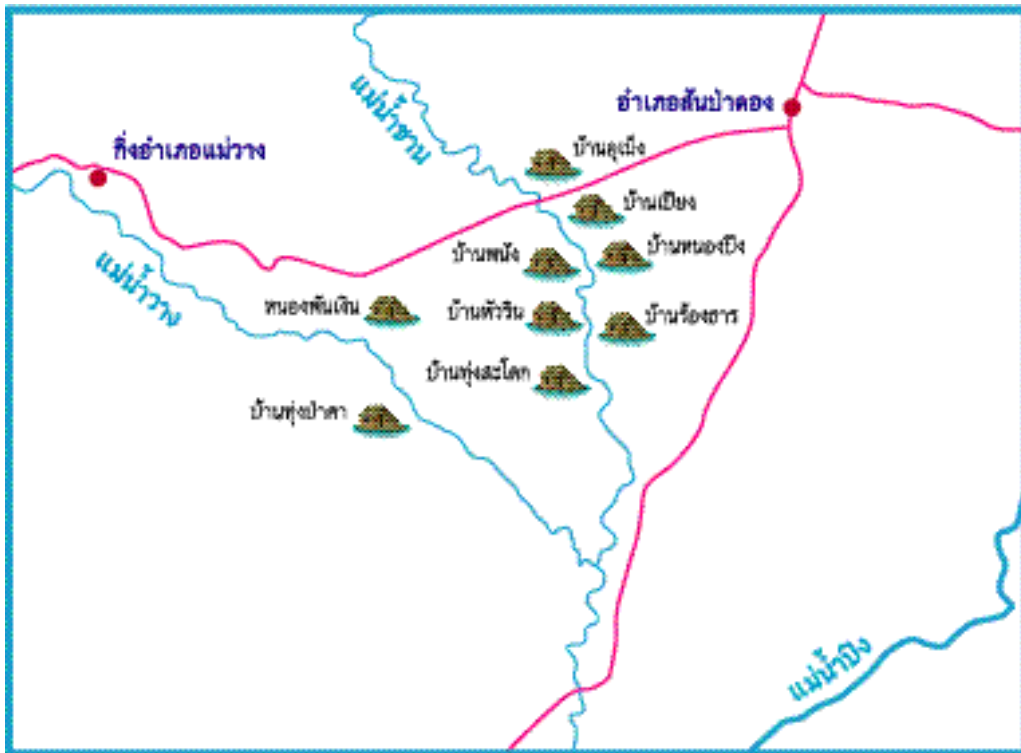

อุโบสถเก่าวัดบ้านเปียง

ตำนานของกลุ่มหมู่บ้านลัวะ

ลัวะบ้านเปียง อธิบายว่าในบรรดาหมู่บ้านลัวะด้วยกัน ลัวะบ้านเปียงเก่าแก่ที่สุด แต่ก่อนเคยเป็น ‘เวียง’ ของลัวะ เช่นเดียวกับ ‘เวียงแม’ และ ‘เวียงท่ากาน’ ลัวะซึ่งอ้างถึงความเป็น ‘เวียง’ ของกลุ่มตน อ้างหลักฐานว่า ลัวะบ้านอื่นในลุ่มน้ำขานพูดไตสำเนียงลัวะ แต่ลัวะบ้านเปียงพูดได้สองสำเนียง คือพูดคำเมืองอย่างคนเมืองก็ได้ พูดลัวะก็ได้ ทั้งสองแบบ เพราะว่าอยู่ที่นี้มาก่อนช้านานแล้วนั่นเอง ลัวะบ้านเปียงอ้างอิงเอาโบสถ์เก่าของหมู่บ้านว่ามีอายุเก่าแก่ สร้างขึ้นโดยบรรพบุรุษของพวกเขาเอง ปัจจุบันนี้โบสถ์บ้านเปียงอยู่ในการดูแลของกรมศิลปากร

ลัวะบ้านหนองปิ้ง เล่าประวัติของตนได้ชัดเจนยิ่งกว่าด้วยความทรงจำอันแม่นยำว่า พวกเขาเคลื่อนย้ายถิ่นฐานมาจากเทือกเขาอินทนนท์ รอยต่อระหว่างแม่แจ่มกับแม่สะเรียง เมื่ออพยพเข้ามาลุ่มน้ำขานก็มีชาวบ้านบางส่วนอาศัยอยู่ก่อนแล้ว คนลัวะบางพวกเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่หมู่บ้านหนองปิ้ง บางพวกไปอยู่ในพื้นที่ถัดไป ตั้งชื่อหมู่บ้านว่า ‘อุเม็ง’ ส่วนคนเมืองหรือคนไตยวนพื้นถิ่นเข้ามาแต่งงานปะปนทีหลัง

หมูบ้านลัวะ

ชาวบ้านหนองเป็งยังอ้างอิงเอาตำนานวัดพระพุทธรบาทยังหวิด อันเก่าแก่ของอำเภอสันป่าดองแห่งลุ่มน้ำนี้เป็นพยานหลักฐานว่า พระพุทธเจ้าเสด็จผ่านหมู่บ้านลัวะเก่าแก่ของพื้นที่นี้ ลัวะเล่าในตำนานซึ่งถวายเป็นข้าวให้แก่พระพุทธเจ้านั้น ตำนานว่านั่นอยู่บ้านกอนหลวง กอนน้อย ซึ่งหมายถึงหมู่บ้านหนองเป็งและบ้านอุเม็ง ทุกวันนี้บ้านหนองเป็งและบ้านอุเม็งก็ยังคงประกอบด้วยชาวลัวะเป็นส่วนใหญ่ มีการแต่งงานผสมผสานกับกลุ่มชนอื่นบ้าง แต่ส่วนมากยังเป็นลัวะ ประเพณี วัฒนธรรมของหมู่บ้านยังยึดถือแบบแผนของลัวะอยู่มั่นคง เป็นที่รู้กันในหมู่วาบ้านว่า ลัวะเป็นกลุ่มที่นับถือผีและรักษาประเพณีเหนียวแน่นยิ่งกว่าชนชาติอื่นๆ ในถิ่นเดียวกัน จนมีคำกล่าวเปรียบเทียบกับว่า ‘ผีลัวะแรงกว่าผีใด’

หอพ่อบ้านหรือ เลื้อบ้านอุเม็ง ตามตำนาน ผีลัวะ

วัดอุเม็ง อยู่ที่หมู่บ้านอุเม็ง เจ้าอาวาสวัดพูดภาษาไทยสำเนียงลัวะ
วัดนี้ตั้งอยู่ในหมู่บ้านอุเม็งซึ่งมีอายุเก่าแก่ที่สุดหมู่บ้านหนึ่งของลุ่มน้ำขาน

‘บ้านแม่’ เคยมีชื่อเรียกว่า ‘เวียงแม่’ เช่นเดียวกับ ‘บ้านท่ากาน’ เคยมีชื่อเรียกว่า ‘เวียงท่ากาน’ บ้านแม่ในประวัติศาสตร์เคยเป็นศูนย์กลางความสมบูรณ์ผลของลุ่มน้ำขาน ที่ตั้งของหมู่บ้านอยู่ในอิทธิพลของ ‘เวียงท่ากาน’ ซึ่งเคยรุ่งเรืองอยู่ในสมัยทวารวดี ก่อนสมัยมังรายเช่นกัน

เจดีย์กู่คำ บ้านร่องขุ่ม ลุ่มน้ำขาน
ศิลปะเก่าแก่ร่วมสมัยกับทวารวดี

ตำนานของกลุ่มหมู่บ้าน ไตยวน ไตลื้อ และเม็ง

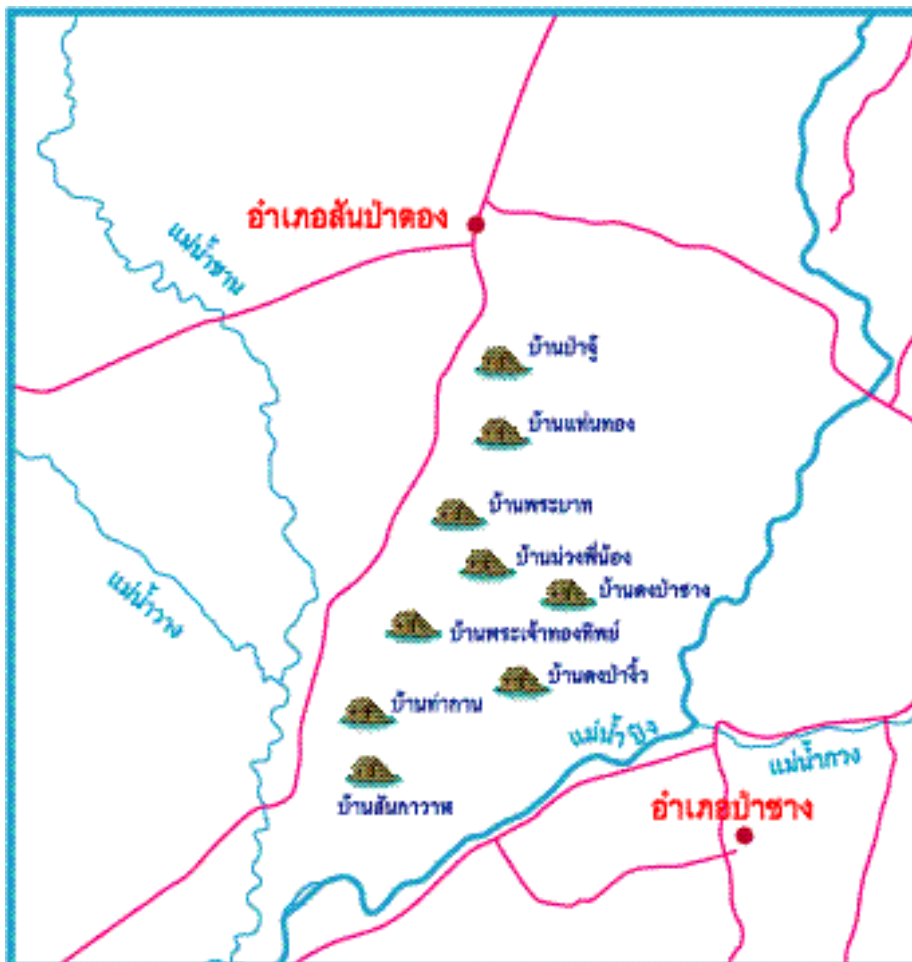
การชิงความเก่าแก่ด้านรูปการจิตสำนึกระหว่างไตยวนกับลัวะนั้น เป็นความรู้สึกที่มีอยู่ในหมู่ชาวบ้าน ชาวลัวะอ้างเอาตำนานต่างๆ เพื่อบอกว่าพวกเขาเป็นคนรุ่นแรกๆ ที่สร้างบ้านสร้างเมือง ขณะที่ชาวไตยวน ก็คิดอย่างเดียวกัน

ชาวไตยวนบ้านแม่ซึ่งอาศัยอยู่บริเวณที่ราบตอนกลางของกลุ่มน้ำขานนั้นอธิบายว่า ในอดีตบ้านแม่เคยเป็นเวียงมาก่อนและเก่าแก่ที่สุดในลุ่มน้ำขานนี้ เคยมีชื่อเรียกกันว่า ‘เวียงแม่’ เพราะมีผู้นำที่เก่งกาจและเป็นหญิง ต่อมาออกเสียงเพี้ยนกลายเป็น ‘เวียงแม่’ แล้วก็กลายเป็นบ้านแม่จนถึงปัจจุบัน กำนันบ้านแม่ได้อ้างเอาตำนานมูลศาสนาซึ่งกล่าวถึงประวัติของเจดีย์กู่คำที่ตั้งอยู่กลางทุ่งนาด้านตะวันตกเฉียงเหนือของหมู่บ้าน ซึ่งเป็นเขตติดต่อกับบ้านร่องขุ่ม

ตำนานเจดีย์กู่คำ กล่าวว่า ในอดีตบริเวณเมืองทวารวดีเป็นพื้นที่ราบลุ่มที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นอู่ข้าวอู่น้ำ ประชาชนอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข จึงเป็นที่หมายปองของเมืองอื่นๆ ในแถบนี้ พระยามังราย เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้วางแผนมาตีเอาเมืองทวารวดีจนสำเร็จแล้วก็ได้ยกเมืองให้กับอ้ายฟ้าผู้ช่วยให้ตีเมืองทวารวดีได้ครั้งนั้นเป็นผู้ครองเมือง ส่วนพระยามังรายได้ออกไปตั้งเมืองใหม่ที่เวียงกุมกามพร้อมสร้างบ้าน 3 แห่งคือ ‘บ้านกลาง’ ‘บ้านลุ่ม’ ‘บ้านแม่’ บันทึกลับกล่าวว่า พระยามังรายชอบทำบุญด้วยการสร้างเจดีย์จึงสร้างเจดีย์บ้านแม่โดยก่อด้วยหินสีเหลี่ยม แต่ละด้านมีพระพุทธรูป 14 องค์ เรียกชื่อว่า ‘เจดีย์กู่คำ’ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่และโคลงนิราศทวารวดี กล่าวว่า เมื่อพญามังรายอยู่เวียงกุมกามนั้น ท่านสร้าง

เจดีย์ชื่อ ‘กู๋คำ’ หรือ ‘กู๋คำหลวง’ เป็นเจดีย์ทรงปริมิตเช่นเดียวกับคำบอกเล่านี้ คือมีพระพุทธรูป 4 ด้าน ด้านละ 15 องค์ ปัจจุบันคือ เจดีย์เหลี่ยม ในวัดเจดีย์เหลี่ยม ในเวียงกุมกาม อ.สารภี จ.เชียงใหม่)

‘บ้านเหม’ ต่อมาออกเสียงเพี้ยนไปเป็น ‘บ้านแม’ ชาวบ้านดั้งเดิมสืบเชื้อสายมาจากชาวไตลื้อ กาลเวลาที่ผ่านไปทำให้สภาพบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไปด้วย กำแพงเมืองที่มีลักษณะเป็นคันดินนั้นชาวบ้านได้ขยายบ้านเรือนออกไปและได้ขุดคันดินเพื่อปลูกบ้านเรือน เช่น บ้านของนายสินที่ขุดบ่อเลี้ยงปลาแล้วกลับได้พบเศษของใช้ที่ทำจากดินเผาสมัยก่อนมากมาย มีทั้งหม้อ จาน ชาม แจกัน ซึ่งเป็นดินเผาที่แกร่งมาก ของใช้บางชิ้นยังอยู่สภาพที่สมบูรณ์ แต่บางชิ้นก็แตกหัก นอกจากนั้นบ้านของคนละแวกใกล้เคียงที่เป็นกำแพงเมืองเก่าก็พบของใช้ลักษณะนี้เช่นกัน ชาวบ้านพากันอธิบายว่า บ้านแมนี้คงจะต้องเป็นที่ตั้งของผู้คนสมัยก่อนที่มีความรุ่งเรืองมั่งคั่งมาก ที่กล่าวว่าพระยามังรายมาสร้างบ้าน 3 แห่ง รวมถึงบ้านเหมหรือบ้านแมนั้น คงเป็นไปได้ที่พระยามังรายจะมาสร้างหมู่บ้านและเจดีย์ขึ้นกลางป่า ซึ่งนั่นก็หมายความว่า อย่างน้อยบ้านกลาง บ้านลุ่ม บ้านเหมหรือบ้านแมนี้จะต้องเป็นชุมชนที่ตั้งมั่นคงอยู่ก่อนแล้ว

หมู่บ้านไตลื้อ ไถยวนและเม็ง
ร้องขุ่ม
บ้านแม
พระบาท
ป่าจู้
ม่วงพิน้อง
พระเจ้าทองทิพย์
ท่ากาน
สันกลาง
ดงป่าจั่ว
ดงป่าซาง
แท่นทอง
ป่าจู้
ต้นตัน
หนองครอบ

แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้าน
กลุ่มอิทธิพลของหริภุญไชย
ตอนปลายของแม่น้ำขาน

ชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณ บ้านพระบาท บ้านป่าจู้ บ้านม่วงพิน้อง บ้านพระเจ้า-ทองทิพย์ บ้านท่ากาน บ้านดงป่าจู้ บ้านดงป่าซาง บ้านแท่นทอง บ้านป่าจู้ บ้านต้นตัน บ้านหนองครอบ บ้านสันกาวาน นั้น ส่วนมากเป็นชนชาติไตลื้อ และเม็ง ประวัติหมู่บ้านสัมพันธ์กับประวัติของหริภุญไชย บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านแถบนี้ ส่วนหนึ่งเคยเป็นชุมชนในอิทธิพลของอาณาจักรหริภุญไชย แม้จนปัจจุบันนี้ พื้นที่เหล่านี้ก็ยังไปมาหาสู่ติดต่อค้าขายกับฝั่งลำพูน โดยข้ามลำน้ำปิง แทนที่จะย้อนมาติดต่อกับเมืองเชียงใหม่ ชุมชนกลุ่มนี้จึงมักอ้างอิงโยงประวัติหมู่บ้านของตนเข้ากับความเก่าแก่ของเวียงท่ากานและอาณาจักรหริภุญไชยมากกว่าจะอ้างอิงถึงเชียงใหม่ ซึ่งพวกเขาบอกว่า รุ่งเรืองขึ้นมาภายหลัง

การอธิบายของลัวะแห่งบ้านหนองปิ้ง บ้านอุเม็ง กับการอธิบายของชนชาติไตยวน และไตลื้อแห่งบ้านแม่นั้น ดูไม่จำเป็นนักที่จะเร่งพิสูจน์ว่าจริงหรือเท็จ หรือพยายามจะบอกว่าใครมาก่อน สารสำคัญที่สะท้อนประวัติศาสตร์บอกเล่าและตำนานนี้ ก็คือ ชาวบ้านต่างต้องการอธิบายถึงความเป็นเจ้าของหรือสิ่งที่พวกเขาและบรรพบุรุษได้ทำมา ความเป็นเจ้าของนี้ไม่ใช่การเป็นเจ้าของทรัพย์สิน ไม่ใช่เหนือที่ดินและการครอบครองบ้านเรือน แต่เป็นการแสดงตัวตนความมีอยู่ของชนชาติ ที่ประสบความสำเร็จในการครอบครองเหนือลุ่มน้ำนี้ และยังยืนยวนานสืบมา โดยที่ขอให้สังเกตว่า ชาวบ้านได้อ้างอิงเวลาย้อนหลังไปนับเป็นพันปี มากกว่าเวลาของอาณาจักรล้านนา ซึ่งมักอ้างอิงที่ตัวเลข 700 ปี

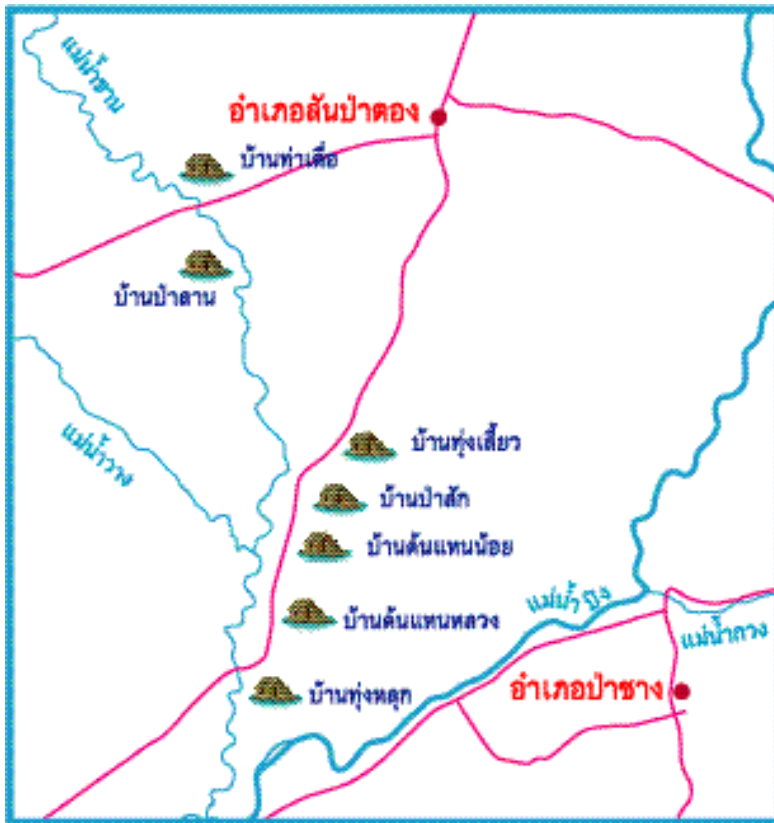
กล่าวโดยสรุปแล้ว แนวความคิดของชาวบ้านในการมองย้อนอดีตของตน แสดงความสืบเนื่องบนแกนเวลา ที่ไม่ได้แบ่งด้วยการขึ้นและลงจากราชสมบัติของท้าวพระยามหากษัตริย์ แต่ชาวบ้านเชื่อมโยงความมีอยู่ของตนกับอดีตที่ปรากฏในรูปของตำนาน คำบอกเล่า หลักฐานประจักษ์ในโบราณสถาน โบราณวัตถุ และวัฒนธรรมที่ยึดถือสืบเนื่องอยู่เป็นสาระสำคัญ

บ้านไม้โบราณ ไตจีน ของพ่ออุ้ยมูล อินปัน

ตำนานของกลุ่มไตจีน ไตลื้อ

กลุ่มชนชาติที่อพยพมาจากตอนใต้ของลุ่มน้ำแยงซีและจากลุ่มน้ำสาละวินนั้น ททยอยลงมาตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำขานเป็นระยะๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นหรือสมัยเมื่อเชียงใหม่เป็นอิสระจากพม่าแล้ว ชนชาติไตจีน ไตลื้อ ก็มาตั้งถิ่นฐานอยู่ตอนปลายของลำน้ำขานนั้น แม้ว่าจะอยู่ในสภาพภูมิโนศน์ที่ด้อยกว่าตอนบนของลุ่มน้ำ แต่ก็ประสบความสำเร็จอย่างดีในการตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตนี้

หมู่บ้านไต่เงิน ไตลื้อ
ต้นแทนน้อย
ต้นแทนหลวง
ท่าเตื่อ
ทุ่งเสียว
ทุ่งหลุก
ป่าลาน
ป่าสัก

แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านไต่เงิน ไตลื้อ
บนพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่ต่อเนื่องกัน

มีคำเล่าสืบต่อมาว่า ชาวไตเงินผู้ก่อตั้งหมู่บ้านต้นแทนและท่าเตื่อ อพยพมาจากเขตแคว้นเชียงตุงประเทศพม่า ด้วยเหตุที่บ้านเมืองเกิดความเดือดร้อนจากสงคราม ‘เมืองหายฝายหลู = บ้านเมืองเสื่อมลง, เหมืองฝายขาดลง’ จึงอพยพลงมาตามแม่น้ำสาละวิน แล้วแยกกระจายออกไปตั้งถิ่นฐานในดินแดนที่เป็นรอยต่อระหว่างไทยกับพม่า อย่างเช่น กลุ่มที่ก่อตั้งบ้านต้นแทนและท่าเตื่อนี้ เป็นพวกไตลื้อและพวกไตเงิน นำสินค้าต่างๆ ใส่หลังวัวเทียมค้าขายไปเรื่อยๆ แรมเดือนมาจนถึงทำเลบ้านท่าเตื่อ ซึ่งอยู่ใกล้แม่น้ำขาน เห็นว่าน่าจะตั้งหลักแหล่งทำมาหากินได้ ก็กลับไปรับลูกเมียจากเชียงตุงมาบุกเบิกไร่นา พวกหนึ่งตั้งหมู่บ้านขึ้นบริเวณที่มีต้นมะเดื่ออยู่ จึงเรียกว่า **บ้านท่าเตื่อ** บางพวกมาเห็นทำเลริมน้ำขานอุดมสมบูรณ์ดี ควรจะทำมาหากินได้ก็ตั้งบ้านเรือนริมต้นแทนใหญ่และต้นลาน เรียกว่า **ต้นแทนหลวง ต้นแทนน้อย** และ**บ้านป่าลาน**ตามลำดับ

พวกไตใหญ่ ไตเงินและจีนฮ่ออีกสายหนึ่ง เคลื่อนย้ายลงมาทางแม่น้ำสาละวินและผ่านคอยสูงฝั้งอำเภอสะเมิงอันเป็นตอนต้นของน้ำแม่ขานส่วนบนต่อแดนกับบ้านกาด อำเภอแม่วาง พวกไตใหญ่และจีนฮ่อตั้งรกรากอยู่ที่ลุ่มน้ำวาง โดยที่มีบางส่วนกระจัดกระจายมายังลุ่มน้ำขาน ดังจะพบว่ามีไตใหญ่อยู่มากที่บ้านช่างกระดาช บ้านทุ่งด้อม และบ้านกาด ซึ่งมีไตเงินด้วยบางส่วน เช่น พวกเงินแด่ (คนละพวกกับเงินก้อของกลุ่มไตเงินบ้านต้นแทน) การเดินทางมาของพวกไตใหญ่ จีนฮ่อบางกลุ่ม อาจจะมาทางถนนอีกทางหนึ่ง เพราะว่าเส้นทางเดินสมัยโบราณเชื่อมต่อกัน ระหว่างเชียงใหม่-สันป่าตอง-เมืองฮอด และแยกไปทางเมืองยวม(แม่สะเรียง) ไปพม่า ผ่านสาละวิน-เมืองผาปูน

แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านไต้ใหญ่ และจีนฮ่อ

หมู่บ้านไต้ใหญ่และจีนฮ่อ
ช่างกระดาษ
ท่าด้อม
บ้านกาด (น้ำขาว)

เนื่องจากพวกไต้ใหญ่และจีนฮ่อเป็นพวกที่ชอบค้าขายมีความชำนาญเส้นทาง การค้าโบราณ จึงทำให้ชุมชนบ้านกาดขยายตัวอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะในระยะแรกๆ ด้วยการค้าฝิ่น ด้วยการสะสมทุนที่มาจากสินค้าออกกฎหมายต่อเนื่องมาจนถึงทศวรรษ 2510 นี้เองทำให้บ้านกาดมีลักษณะพิเศษกว่าหมู่บ้านลุ่มน้ำขานอื่นๆ และพัฒนาไปสู่การมีโครงสร้างสังคมอันซับซ้อนในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ในขณะที่ลุ่มน้ำขานตอนกลางและตอนล่างสะสมทุนสร้างชุมชนขึ้นมาจากการเกษตรกรรมล้วนๆ ชุมชนบ้านกาดตั้งเป็นกาดสมัยฝรั่งมาทำไม้ที่แม่วางเมื่อเกือบ 100 ปีมาแล้ว มีสินค้าต่างๆ จากต่างประเทศ ถนนหน้าบ้านกาดมีร้านค้าพวกจักร จักรยานอังกฤษ ของจากฝรั่งเพื่อขายให้ฝรั่ง มีหัวหน้าคนงานไทยใหญ่เรียกว่า ‘เฮดแมน’ อยู่ที่บ้านกาดอีกด้วย บ้านนี้จึงได้ชื่อว่า ‘บ้านกาด’ ซึ่งหมายถึงหมู่บ้านซึ่งเป็นตลาดย่านการค้า

การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำขานยังคงเติบโตขึ้นเรื่อยๆ หลังจากหมู่บ้านที่อพยพเข้ามาตั้งมั่นได้ ก็ขยายครอบครัวออกไปสร้างหมู่บ้านใหม่ๆ เพิ่มจากเดิม

หนองสะเลียมในปัจจุบัน เป็นทั้งที่รองรับน้ำจากเหมืองส่วนที่ทิ้ง/ที่ล้นเกิน และจากหนองนี้ยังเป็นแหล่งจ่ายน้ำ นำไปใช้ได้อีก

รายชื่อหนองน้ำ ซึ่งกระจายอยู่เขตลุ่มน้ำขาน
หนองปิ้ง
หนองห้า
หนองแท่น
หนองหวาย
หนองครอบ
หนองสะเลียม
หนองไหว
หนองพันเงิน
หนองอึ่ง

การบุกเบิก ทำเล และอาชีพ

พื้นที่ลุ่มน้ำขานส่วนที่เป็นลุ่มต่ำนั้นมักมีหนองน้ำอยู่ หนองน้ำที่ใหญ่ที่สุด คือ หนองสะเลียมนั้นมีขนาดถึง 1,000 ไร่ หนองน้ำอื่นๆ กลายมาเป็นแหล่งดึงดูดให้ประชาชน เข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างยิ่ง ดังเช่น ชาวบ้านหนองห้าสร้างตำนานเล่าเรื่องของหมู่บ้านว่า หนอง ห้าเป็นหนองน้ำใหญ่ มีหญ้าขึ้นหนาแน่นมาก คนขึ้นไปยืนบนพื้นผิวหนองน้ำได้ เดินผ่านได้ เคยมีช้างเดินลงไปหนองน้ำนี้และหล่นลงไป ได้น้ำนี้ก็มีปลาไหลยักษ์อาศัยอยู่ ส่วนชาว บ้านหนองหวาย เล่าว่า หมู่บ้านที่พวกเขาอยู่มีหนองน้ำอยู่รอบๆ หมู่บ้านและมีปลาจำนวนมาก ชาวนาทำไร่ทำนาขยันขันแข็ง ความที่อพยพมาที่หลังทำให้คนหนองหวายมีที่ดินน้อย แต่ ด้วยความขยันขันแข็ง ในที่สุดพวกเขาค่อยๆ ซื้อที่นามาเป็นของตนเอง พวกเขาเล่าว่า “ชาวนามีความขยัน อดทน มีพลังสามัคคีเหนียวแน่นเหมือนกับคำว่า หนองหวาย ชื่อหมู่บ้าน ของเรานั่นเอง” ตำนานเรื่องหนองน้ำของลุ่มน้ำขานที่กล่าวมานี้จะจริงหรือเท็จก็ยากที่จะยืนยัน แต่มันได้สะท้อนถึงความเชื่อมั่น หรือเหตุผลที่ชาวนาทำความเข้าใจเรื่องการตั้งถิ่นฐานของตนเอง

การบุกเบิกที่ดินเพื่อตั้งถิ่นฐาน ขยับขยายออกไปจากหมู่บ้านเดิม เพราะจำนวนสมาชิก ครอบครัวที่เพิ่มขึ้น ตลอดจนการอพยพเข้ามาสู่ลุ่มน้ำนี้ยังคงมีอยู่เสมอ แม้ย่างเข้าสู่ต้นทศวรรษ 2500

หมู่บ้านตั้งใหม่ 100 ปีมานี้	
รายชื่อหมู่บ้าน	ปีที่บุกเบิก
บ้านหัวฝาย	พ.ศ. 2517
สันเหนือ	พ.ศ. 2490
บ้านเด่น	พ.ศ. 2465

การบุกเบิกป่าให้เป็นที่นา และสิทธิในการครอบครองที่ดินในล้านนาในอดีตเมื่อหลายร้อยปีมาแล้ว เป็นไปตามครรลองของจารีต กฎหมายที่มีมาแต่โบราณ (ประมาณไม่น้อยกว่า 200 ปีมาแล้ว) และล้านนายังถือปฏิบัติตามจารีตธรรมเนียมนี้สืบมาจนแม้เมื่อรัฐบาลกรุงเทพฯ ประกาศใช้กฎหมายที่ดิน กฎหมายป่าไม้ และกฎหมายป่าสงวนแห่งชาติขึ้นแล้วในภายหลัง

กฎหมายมั่งราชศาสตร์ได้รับรองสิทธิในการบุกเบิกไร่นาของชาวบ้าน สาระสำคัญของกฎหมายนี้ สร้างขึ้นมาจากสภาพอันแท้จริงของเมืองเชียงใหม่ ซึ่งที่ดินไร่นาอยู่ในยุคบุกเบิก หลังการผลิตยังอยู่ในระดับต่ำในช่วงเวลาหลังสงครามกับพม่าสิ้นสุดลง ด้วยเหตุนี้ จารีตของกฎหมายจึงได้รับการยอมรับและตอบสนองอย่างดีจากชาวนา

“อัน 1 ไพรหมันสร้างป่าคา นารั้ง(ร้าง) สวนร้าง(ร้าง) หื้อลูกเป็นนาเป็นสวนเป็นบ้านดังอัน 3 ปี หื้อเขาได้กินย่อน แล้วลั่นค้อยเยาะเอาคำ(ภาษี) แห่งเขาหื้อหื้อไพรหมันสร้างบ้านเหมืองฝายหื้อสุขเกษมเถอะ”

(มั่งราชศาสตร์ บ้านวัดเชียงมั่น หน้า 3 และมั่งราชศาสตร์ฉบับวัดเสาไห้ หน้า 3)

“เจ้าไพรก็ดี สร้างป่าเป็นนา ปลุกนารั้ง(ร้าง)อันเป็นนา พอดันได้ยก(ใหญ่)พอปล้ำพอขุด ผู้ใดสร้างแปลงดีดังเก่า 3 ปี เยาะเอาแหละ”

(กฎหมายวัดกาศา หน้า 33)

“อันหนึ่งอย่าหื้อเจ้านาย ท้าวขุน ไททั้งหลายเหิง(หว่า) ขาวป่าดง ที่ควรเบิกเป็นนานั้นไว้ ตามแต่ผู้จักสร้าง แปลงหื้อเป็นไท่งนา ต่อไปภายหน้าแล”

(กฎหมายเมืองน่าน หน้า 7)

ชาวนาลุ่มน้ำปลูกข้าวในฤดูฝน และภายหลังฤดูฝนก็ปลูกข้าวดอ(นาปรัง) รวมทั้งปลูกพืชฤดูแล้ง เช่น ถั่วเหลือง ยาสูบ อ้อย พริก มะเขือเทศ แตง เป็นต้น นอกจากนี้ปลูกพืชผักเล็กๆ น้อยๆ ตามที่ราบริมฝั่งน้ำ การปลูกถั่วเหลือง แตงโม พริก พัก แฟง ถั่ว มีอยู่กระจัดกระจายตามภูมิประเทศและผืนดินอันเหมาะสม แม่น้ำขานเป็นแหล่งจับปลา กุ้ง และและสัตว์น้ำต่างๆ เช่นเดียวกับฝืนซึ่งนำฤดูกาลใหม่มาถึงพร้อมกับสัตว์ เช่น ปลา กบ เขียด แมลง พร้อมทั้งผักต่างๆ ที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ ส่วนป่าเป็นที่มาของอาหารนาชนิด พร้อมด้วยยาสมุนไพร และไม้เพื่อสร้างบ้านเรือน การเลี้ยงสัตว์ เช่น หมู วัว ควาย ในสมัยแรกตั้งหมู่บ้านนั้นต้องใช้วิธีกันคอก เพราะป่าที่ย่อมมักมีเสือเข้ามาเพ่นพ่านกัดคนและสัตว์อยู่เสมอ ต่อมาจึงเรียนรู้วิธีการเลี้ยงแบบปล่อยตามทุ่ง

แม้ในทศวรรษแรกๆ หลังปี พ.ศ.2500 การไปมาค้าขายก็ยังคง ใช้วัวต่างบรรทุกเกวียนไปขายสินค้า การเดินทางในลุ่มน้ำเดียวกันจากหมู่บ้านถึงตัวอำเภอสันป่าตองก็ใช้เวลาค้างคืนคืนหนึ่ง วันรุ่งขึ้นจึงจะได้กลับบ้าน การค้าขายข้ามลุ่มน้ำใช้เกวียนและวัวต่างข้ามไปยังเขตภูเขาอื่นๆ ใกล้เคียง เช่น ลุ่มน้ำขานตอนบน เขตอำเภอสะเมิง อำเภอฝาง อำเภอพร้าว อำเภอฮอด แม่สะเรียง เขตต่อแดนพม่า รวมทั้งไปยังลำพูน เป็นต้น วิถีงานพนธ์เรื่อง พ่อค้าวัวต่าง ของสุทธิ์ ชูชาติ อธิบายเครือข่ายการค้านี้ไว้โดยละเอียดแล้ว

ตัวอย่างรายการสินค้า ที่แลกเปลี่ยน		
ปลา	➡➡➡	ข้าว
ยาสูบ	➡➡➡	ข้าว
ปลาร้า	➡➡➡	ข้าว
ปลาร้า	➡➡➡	ขนมจีน
ถั่วเน่า	➡➡➡	ข้าว
ขนมจีน	➡➡➡	ข้าว
ผ้าทอ	➡➡➡	ข้าว
ผ้าทอ	➡➡➡	ที่ดิน
เกลือ	➡➡➡	ข้าว
ปลาแห้ง	➡➡➡	ข้าว

การแลกเปลี่ยนอาหารกันในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้านไม่ได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะในหมู่บ้านใกล้เคียง แต่ขยายออกไปตั้งแต่ต้นน้ำจนถึงปลายน้ำจนรวมทั้งมีการแลกเปลี่ยนกับชุมชนหมู่บ้าน ลุ่มน้ำแม่แจ่ม ลุ่มน้ำลี้ ลุ่มน้ำกก ลุ่มน้ำจืด ลุ่มน้ำปิง สิ่งที่แลกเปลี่ยนกัน มาจากศักยภาพการผลิตที่แตกต่างกันระหว่างหมู่บ้านต้นน้ำกับปลายน้ำ ที่ลุ่มกับที่ดอน หมู่บ้านที่อยู่ใกล้เขตป่ากับหมู่บ้านที่อยู่ริมน้ำ รวมทั้งแลกเปลี่ยนกันตามเครือข่ายวัฒนธรรมที่สืบสานกันมา เป็นต้น นอกจากนี้ชนชาติต่างๆ มีความรู้ความชำนาญเฉพาะตนจนมีลักษณะเด่น เช่น ความสามารถในการทอผ้าลวดลายงดงามของชาวไตเงิน ความสามารถในการทำงานแกะสลักของกลุ่มไต-ยวน คนเมือง เป็นต้น การแลกเปลี่ยนนี้จะกลายเป็นพื้นฐานแห่งการขยายตัวของตลาดแบบต่างๆ ของชุมชนในที่สุด

การบุกเบิกที่ดินทำกินยังคงมีอยู่มากแม้กระทั่งในช่วง 50 ปีเศษมานี้ แม้ว่ากฎหมายที่ดินจะประกาศใช้แล้ว แต่ไม่ปรากฏผลในทางปฏิบัติ ชาวบ้านไม่รู้จักกฎหมายฉบับใหม่และกฎหมายก็ไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของท้องถิ่นที่ผืนดินยังคงต้องรองรับการบุกเบิกอพยพ โยกย้ายของชาวนาในลุ่มน้ำอยู่

3. ลุ่มน้ำขานจากตำนานพระธาตุ ตำนานพระบาท (ตัวตนของหมู่บ้าน)

ในอดีตสมัยครั้งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลายยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่ พระองค์ได้เดินเลียบโลกไปโปรดมนุษย์โลกถึงทุกหนแห่ง ทางภาคเหนือก็ได้มาทั่วทุกจังหวัด ตามตำนานมีกล่าวไว้ทุกจังหวัด พระองค์ได้เสด็จจาริกมาตามนิคมชนบทต่างๆ จนกระทั่งมาถึง ลำดับเต่าเชียงดาว พระนอนขอนม่วง พระบาทยั้งหวี และพระธาตุทุ่งต้อม ตามลำดับ ได้พะเหยียบรอยพระบาทและประทานพระเกศาธาตุไว้ประดิษฐานไว้ที่นั่นๆ ตามควรแก่พุทธอัชฌาสัย แล้วเสด็จเลียบลงมาตามฝั่งแม่น้ำปิง

(ลำพูนที่น้ำรู้ คนดีที่โลกมีลม : สนั่น (หนานลุ่ม) หมั่นแก้ว)

หมู่บ้านในดินแดนล้านนา กับ ‘พระธาตุ’ หรือ ‘พระบาท’ นั้นเกือบจะเป็นของคู่กัน ในหมู่บ้านหรือกลุ่มหมู่บ้านหนึ่ง หรือในลุ่มน้ำหนึ่ง มีวัดพระธาตุหรือวัดพระบาท ที่ชาวบ้านเคารพนับถือ เมื่อย้อนอ่านประวัติของพระธาตุ มักจะนับถอยหลังไปได้อย่างน้อยนับได้

หลายร้อยปีสำหรับหมู่บ้านเก่าแก่ และอาจนับได้เป็นร้อยปีสำหรับหมู่บ้านซึ่งเกิดขึ้นมาใหม่จากการขยายตัวจากชุมชนรุ่นแรกๆ ตำนานพระธาตุและตำนานพระบาท ไม่เพียงแต่อธิบายความเป็นมาหรือประวัติของโบราณสถานที่บ้านผูกพัน เกี่ยวข้องหรือเคารพและศรัทธา แต่ตำนานชี้ให้เห็นถึงความเชื่อมโยงกันระหว่างต้นกำเนิดความมีอยู่ เป็นอยู่ของหมู่บ้าน เชื่อมโยงกับการเกิดมีความเป็นอยู่ เป็นอยู่ของพระธาตุ หรือพระบาท ตำนานมักจะเริ่มต้นว่า “กาลครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้เสด็จผ่านมายังหมู่บ้านหรือดินแดนนี้...” สถานที่ที่กล่าวถึงในตำนานที่พระพุทธเจ้าเสด็จผ่านได้แก่ วัด บ้านเรือน ไร่นา ในเขตหมู่บ้าน เป็นต้น

หนังสือเล่มสำคัญที่สะท้อนถึงความคิดความเชื่อของชาวบ้านล้านนา รวมทั้งชุมชนลุ่มน้ำขาน คือ ‘ตำนานพระเจ้าเลียบโลก’ พระสงฆ์ล้านนาพยายามอธิบายประวัติศาสตร์ชุมชนโดยผ่านการอธิบายว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จเดินทางมาเลียบโลก เขตแดนประเทศล้านนา จึงต่อเนื่องกับอินเดียในมโนสำนึก ที่สถาบันชนกลุ่มน้อยคุณหมิงมีตำนานพระเจ้าเลียบโลกจากสิบสองปันนา ระบุว่า พระพุทธองค์เดินทางไปถึงเชียงรุ่งอีกด้วย

หนังสือตำนานของวัดโบราณต่างๆ ในล้านนา ล้วนแต่ดำเนินรอยตามจารีตความเชื่อเรื่องพระเจ้าเลียบโลกนี้ ที่ต่างกันคือ บุคคลและสถานที่ในตำนานของท้องถิ่นจะระบุชื่อซึ่งเกี่ยวข้องกับชุมชนโดยตรง ตำนานพระธาตุและพระบาทเล่มสำคัญที่เกี่ยวข้องกับหมู่บ้านลุ่มน้ำขานมี 5 เล่ม คือ ตำนานพระบาทยั้งหวีด ตำนานเจดีย์กู่คำ ประวัติวัดน้ำบ่อหลวง (จารึกบนบ่อน้ำ) ประวัติวัดจอมแจ้ง และ พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก

วัดพระธาตุ/วัดพระบาท ในลุ่มน้ำขาน	ชื่อสถานที่หรือหมู่บ้าน ที่เกี่ยวข้องในตำนาน	ชนชาติ ที่กล่าวถึงในตำนาน
1. วัดพระพุทธบาทยั้งหวีด	บ้านอูเม็ง บ้านหนองปิง บ้านป่าจู้ หนองยั้งหมื่น บ่อน้ำแก้ว วัดมะกิบตอง วัดทุ่งตุม บ่อน้ำทิพย์ วัดทุ่งฟ้าบด(ฟ้าหลัง)	ลัวะ ไต มอญ
2. ตำนานเจดีย์กู่คำ (วัดร้องข่ม)	บ้านแม่ บ้านกลาง บ้านลุ่ม ดอยลัวะ	ลื้อ ลัวะ ลาว ไต
3. วัดพระธาตุจอมแจ้ง	บ้านจอมแจ้ง	ม่าน (พม่า)
4. วัดน้ำบ่อหลวง	น้ำบ่อหลวง	เม็ง

เจดีย์คู่คำ

ความหมายและความสำคัญ หรือฐานะของหมู่บ้านได้ถูกเขียนขึ้น หรือบอกเล่าให้ปรากฏไว้ ในตำนานแรกๆ เป็นการเขียนลงใน ‘บ๊อบสา’ หรือ ‘ใบลาน’ ต่อมาด้วยวิธีการพิมพ์สมัยใหม่ ตำนานและประวัติวัดและพระธาตุต่างๆ ให้ความหมายว่าชาวบ้านมีอยู่ มีประวัติศาสตร์ มีที่ยืนในดินแดนของเขาเอง ในขณะที่ตำนานของอาณาจักรเป็นของสูงไกลเกินเอื้อม และผูกพันอยู่กับเรื่องราวของรัฐ เจ้าผู้ปกครองหรือชนชั้นอื่น ตำนานพระธาตุและพระบาท และประวัติวัดเก่าแก่เป็นสิ่งที่สัมผัสได้ ผูกพันได้ และว่าด้วยเรื่องของหมู่บ้าน เมื่อตำนานเจดีย์ของอาณาจักรมีอยู่ ตำนานเจดีย์ของหมู่บ้านก็มีอยู่ การมีอยู่เช่นนี้ทำให้ประวัติหมู่บ้านมีตัวตนแจ่มชัดขึ้นจริงๆ ในมโนทัศน์ของเขา แม้ว่าหมู่บ้านจะเป็นเสมือนบ้านของประชาชนผู้ต้อยต่ำในสายตาของอารยธรรมเมืองและในสายตาของรัฐ แต่ในสายตาของตำนานพระบาทและพระธาตุ พวกเขามีความสำคัญสูง ใจความในตำนานระบุว่า พระพุทธองค์ได้เคยเสด็จมาโปรดสัตว์ผ่านหมู่บ้าน รู้จักกับหมู่บ้านนี้ และได้ทำนายไว้แล้วว่าหมู่บ้านนี้จะยังมีอยู่ต่อไป

ความคิดความเชื่อทางศาสนาและความคิดด้านอุดมคตินั้นแปลกอย่างหนึ่ง เพราะมักจะไปปรากฏอยู่ในบทสวดมนต์ก่อนนอนของชาวบ้าน ขณะที่บทสวดมนต์ที่รู้จักกันอย่างเป็นทางการมีใจความว่า “อรหันต์สมา...” บทสวดมนต์ของชาวบ้านกลับมีอยู่หลากหลาย ในจำนวนนี้ มีบทหนึ่งสะท้อนความนึกคิด ความเชื่อ และความหวังของพวกเขามีใจความว่า

“มือข้าพเจ้าสิบนิ้ว จะตั้งหว่างคิ้วกายตื้นผม ไหว้พระอินทร์ พญาพรหม พญาอมราช
ไหว้พระบาทเจ้าและเจดีย์ ไหว้ไม้สะหลิมหาโปด ไหว้พระเจ้าล้านโกฏองสงไขย
ไหว้พระอริยมะตไตรย์ต้นจะมา โผดโลกไปหน้า ขอมารับคำไหว้แห่งข้า กุศลกุศล
แท้เทอะ”

ปกหนังสือตำนานพระพุทธรูปที่ยังหวัด

อุโบสถวัดมะกอกบอง มีอยู่จริง ๆ
ตรงตามที่ปรากฏในตำนานพระพุทธรูปที่ยังหวัด

ตำนานพระบาทและตำนานพระธาตุของหมู่บ้านมักจะถูกพิมพ์ซ้ำๆ หนังสือรูปเล่มขนาดเล็กออกแบบอย่างง่าย ๆ แต่พิมพ์ซ้ำแล้วซ้ำเล่ามาครั้ง อย่างเช่น ‘ตำนานพระพุทธรูปที่ยังหวัด’ พิมพ์แล้ว 10 ครั้ง สารของตำนานเป็นการทบทวนประวัติศาสตร์ชุมชน ในคำนำของตำนานมักจะระบุประวัติศาสตร์โดยย่อของวัดและของหมู่บ้าน เรียงลำดับรายชื่อเจ้าอาวาสเล่าประวัติการบูรณะปฏิสังขรณ์หรือการสร้างวัด เรื่องเหล่านี้เป็นการทบทวนประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านไปพร้อมกัน ‘ตำนานพระพุทธรูปที่ยังหวัด’ ลำดับเหตุการณ์ของการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดย้อนหลังไปถึงเรื่องราวเก่าแก่ก่อน พ.ศ.2470 เนื้อหาของตำนานพระธาตุกล่าวถึงสาระสำคัญในพุทธศาสนา คือ บุญ-กรรม ทำนายความตกต่ำซ้ำของมวลมนุษย์ ซึ่งวนเวียนอยู่กับบาป กล่าวถึงโทษที่จะมีมาต่อผู้ลบหลู่ศาสนา

ชาวบ้านจะจดจำข้อความในตำนานเล่าสืบต่อกันมาด้วยวาจาอีกทางหนึ่ง เช่นเดียวกับพระสงฆ์ซึ่งมักเป็นผู้บันทึกประวัติของหมู่บ้านเก็บไว้ในปั๊บสา ดังนั้นโดยไม่ต้องอ่านจากหนังสือ ชาวบ้านก็มักจะเล่าเรื่องของหมู่บ้านได้แม่นยำ พร้อมกับมีการตีความ

“ชื่อหมู่บ้านจอมแจ้ง เามาจากชื่อวัดซึ่งตั้งมาก่อนที่จะมีหมู่บ้านนี้ วัดเป็นวัดร้างไม่มีพระอยู่ เมื่อชาวบ้านมาตั้งบ้านเรือนมาอยู่กันแค่ 12 ครอบครัว คนเฒ่าคนแก่เล่ามาว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาจากเมืองของ ผ่านบ้านแม่ช่วย แล้วก็เสด็จมาทางหมู่บ้านนี้ พอพระองค์มาถึงก็แจ้งพอดี คำว่าจอมก็มาจากดอยที่ตั้งของวัดนี้มีลักษณะเป็นจอม ชาวบ้านก็เลยเรียกว่า ‘จอมแจ้ง’ แต่มาคิดๆ ดูอีกทีแท้จริงอาจจะไม่ใช่พระพุทธเจ้าแต่เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ชื่อ ‘จอมแจ้ง’ ก็เลยเป็นชื่อหมู่บ้านตั้งแต่นั้นมา”

(พ่อหลวงเขียน ปันดงเขียว บ้านจอมแจ้ง)

ชาวบ้านเล่าว่าบ้านป่าจู้ มีชื่อตามตำนาน ที่
พระพุทธเจ้าได้ทรงทำนายไว้แล้ว

ต้นโพธิ์นี้ ชาวบ้านอธิบายตามความเชื่อว่า
มีอายุ 200-300 ปี มีมาพร้อมกับวัดบ้านป่าจู้

“บ้านป่าจู้ หมู่ที่ 4 ตำบลมะขามหลวง อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ อายุของ
หมู่บ้านคาดว่าประมาณ 200-300 ปี พิจารณาจากต้นไม้ที่มีมากับวัดนั้นเป็นต้น
ไม้ที่เก่าแก่ คู่มืออายุมาก มีอยู่บริเวณด้านหน้าวัด มีต้นโพธิ์ ต้นดอกแก้ว (พิกุล) ต้นขนุน
ต้นนั้นมีลำต้นขนาดใหญ่ ขนาด 2 คนโอบยังไม่ค่อยจะถึง ปัจจุบันก็ยังมียู หักๆ พังๆ
ไปบ้าง บันทึกความเป็นมาไม่มี เราไม่ใช่วัดหลวง เราเป็นเพียงวัดบ้านนอก แต่ถ้า
เล่าๆ กันมาและเขียนอยู่ในตำนานนี้ก็มี เช่น วัดยังหมื่น หนองสะเลียม ก็มีประวัติ
อยู่ในตำนานพระพุทธบาทยังหวิด ที่จริงก็มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของชาวบ้านทั่วไป

ในตำนานนี้ก็พูดถึงประวัติบ้านป่าจู้ไว้ด้วย ในหนังสือตำนานวัดพระพุทธบาทยังหวิด
อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ เล่ากันว่า ขุนอ้ายกอนคำก็เอาข้าว อาหาร รับประทาน
ตามหาพระพุทธเจ้าจากหมู่บ้านกอนน้อย ซึ่งเป็นหมู่บ้านของตนเอง รับประทาน
ตามไปถึงป่าละเมาะ(ป่าแพะ) แห่งหนึ่ง พบลัวะเฒ่าแก่ผู้หนึ่ง ถามว่าลุงได้เห็นพระ
พุทธเจ้าเสด็จมาทางนี้ไหม ลัวะเฒ่าผู้นั้นตอบว่า ป่าจู้ (ไม่รู้) จะเป็นพระพุทธเจ้า
หรือเป็นใครก็ไม่รู้ ห่มผ้าสีแดงๆ เดินไปทางโน้น ขุนลัวะอ้ายกอนคำก็รีบไปทัน
พระพุทธเจ้าที่บ้านป่าละเมาะ จึงน้อมเอาข้าวใส่บาตรพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้า
บอกว่าบ้านนี้จะรุ่งเรืองต่อไป และทำนายว่า ภายหน้าบ้านที่ขุนลัวะอ้ายกอนคำตาม
ใส่บาตรตกาศจักได้ชื่อว่า ‘ป่าจู้ยังแดง’ ”

(พ่อน้อยสุข ใจคุ้ม 20 ม.4 ต.มะขามหลวง อ.สันป่าตอง เชียงใหม่)

สุดท้ายตำนานจะให้ความหวัง หรือให้คำมั่นสัญญาต่ออนาคตของหมู่บ้าน ดังเช่น
ตำนานพระบาทยังหวัด ระบุไว้ว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่อาณนทเถระดังนี้

“ดูกรอาณนท แรกแต่กาลนั้นไปภายหน้า สถานที่รอยพระบาทยังหวัดก็จะเจริญ
รุ่งเรืองไปที่ละเล็กละน้อย และจักมีพระยานาคอีกตนหนึ่ง ชื่อว่า มหาสะสัญชัย ตน
เป็นพี่ของพระยานาคะสัจชัยที่ได้ผุดออกมาถวายบ่อน้ำพร้อมกับกระบวยทองคำ
แก่เรตถาคต เพราะพระยานาคตนชื่อมหาสะสัจชัยนั้นยังมิได้มีส่วนช่วยเหลือ
ศาสนาของเรตถาคต เพราะฉะนั้น พระยานาคตนนั้นเมื่อจุติตายจากอันเป็นพระยา
นาคตนชื่อมหาสะสัจชัยนั้นแล้ว ก็จักได้มาเกิดเป็นมนุษย์แล้ว จักได้ออกบวชเป็น
ศิษย์ของตถาคตตลอดแก่แล้ว จักได้มาอยู่รักษารอยพระบาทของเรตถาคตไปทุก ๆ
ชาติให้เจริญรุ่งเรืองตราบเท่า 5,000 พระวสาแลฯ”

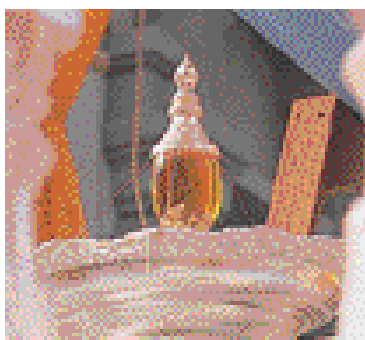
(ตำนานพระพุทธบาทยังหวัด สันป่าตอง, 2541)

เพราะเหตุที่ชาวบ้านลุ่มน้ำขาน เช่นเดียวกับชาวล้านนาให้ความสำคัญกับตำนาน
ท้องถิ่นและเชื่อเรื่องพระเจ้าสิบโลก พวกเขาจึงพากันบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าทุกแห่งที่มี
องค์พระธาตุ รอยพระบาท หรือมีบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวกับประวัติการเสด็จมาของพระพุทธองค์
ในหลายหมู่บ้านการค้นพบรอยพระบาท พระธาตุ และบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์นั้นเองกลายมาเป็นจุด
เริ่มต้นของการบูรณะและสร้างวัด และการมารวมตัวกันของชุมชน รวมทั้งเป็นที่มาของการ
สร้างหมู่บ้านในรอบร้อยปีมานี้

ด้วยความเชื่อเรื่องพระธาตุนี้อย่างนี้ ชาวล้านนาจึงมีประเพณีไหว้พระธาตุหรือสงฆ์น้ำพระธาตุ
เรียกว่า ‘**ขึ้นพระธาตุ**’ เพราะส่วนใหญ่จะอยู่บนเนินเขา ชาวล้านนามีความเชื่อว่า ควรจะต้อง
ไปไหว้พระธาตุประจำปีเกิดของตนในวันขึ้นพระธาตุ เช่น เกิดปีกุน-พระธาตุประจำปีเกิดอยู่
ที่พระธาตุดอยตุง เกิดปีมะเมีย-พระธาตุตะโก้ง(ชะเวดากอง) เกิดปีจออยู่ที่พระธาตุแก้ว
จุฬามณีบนสวรรค์ เกิดปีเถาะ-พระธาตุแช่แห้ง ครบ 12 ปีทั่วล้านนาถึงพม่า ชาวพุทธทุก
คนควรได้ไปไหว้พระธาตุประจำปีเกิดอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง ถ้าระยะทางไกลหรือไปไม่ได้ เช่น
จุฬามณี หรือชะเวดากอง ก็ให้เอารูปวาดมาติดไว้ที่บ้านบูชาได้ ในล้านนาจึงนิยมมีรูปวาดพระธาตุ
เช่นที่มีอยู่ที่วัดหน้าหมู่บ้านสงฆ์พระธาตุที่ลุ่มน้ำขาน ส่วนพระบาทนั้นมีประเพณีสงฆ์น้ำเช่นกัน
แต่ไม่มีพระธาตุปีเกิด

ภาพวาดสัญลักษณ์คนเกิดปีระกา
มีพระธาตุประจำวันปีเกิดคือ พระธาตุหริภุญไชย
เป็นหนึ่งในหลายสิบภาพ ณ กำแพงวัดน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง ลุ่มน้ำขาน
ที่แสดงความเชื่อเรื่องพระธาตุของท้องถิ่น

เพราะการมีพระธาตุเป็นสัญลักษณ์
มีความหมายต่อปัจจุบันและอนาคตของชุมชน
ในที่สุดหลายวัดได้สร้างพระธาตุใหม่ขึ้น
เช่น วัดธรรมชัย บ้านแม่ ทำบุญฉลองพระธาตุกันใหม่ในปี พ.ศ. 2545

ประเพณีขึ้นธาตุหรือสงฆ์น้ำพระธาตุในเดือนแปด (ล้านนา) อันเป็นประเพณีศักดิ์สิทธิ์ของหมู่บ้าน มีลักษณะพิเศษ เพราะเป็นวันที่หลายสิบหมู่บ้านมุ่งหน้ามาสรงน้ำพระธาตุองค์เดียวกัน ในกรณีของกลุ่มน้ำขาน มีพระบาทและพระธาตุเก่าแก่ศักดิ์สิทธิ์อยู่ 5 วัดต่อจำนวนหมู่บ้าน 147 หมู่บ้าน (การสงฆ์น้ำพระธาตุไม่ทำในวัดที่ไม่มีรอยพระพุทธรูป หรือไม่มีเจดีย์ที่มีตำนานว่ามีพระธาตุอยู่) ดังนั้นการสงฆ์น้ำพระธาตุและพระบาทของกลุ่มน้ำหรือของท้องถิ่น จึงเป็นประเพณีร่วมของชุมชน เป็นความทรงจำร่วมของชุมชนที่มีขนาดหรือเครือข่ายใหญ่กว่าระดับหมู่บ้านหรือหลายหมู่บ้านรวมกัน วัดที่มีพระธาตุและรอยพระพุทธรูปหรือน้ำบ่อทิพย์เก่าแก่ก็กลายมาเป็นศูนย์เครือข่ายชุมชนระดับหลายหมู่บ้านนี้เรียกว่า ‘วัดหน้าหมู’

ดังเช่นในกรณีชาวบ้านลุ่มน้ำขาน อ.สันป่าตอง พวกเขานับถือพระพุทธรูปที่ยังหิวพระบาทวัดทุ่งต้อม(อ.สันป่าตอง) พระธาตุหริภุญไชย(ลำพูน) ว่าเป็นพระบาท/พระธาตุของกลุ่มน้ำนี้ (แทนที่จะเป็นธาตุคดอยสุเทพตามที่เข้าใจกัน) การเชื่อมโยงกับวัดพระธาตุและพระบาท ‘หน้าหมู’ นี้ สะท้อนเส้นทางความสัมพันธ์ทางประวัติศาสตร์ของชุมชนด้วยอีกทางหนึ่ง ดังเช่น ชาวสันป่าตองลุ่มน้ำขานนับถือพระธาตุยังหิว/พระธาตุหริภุญไชย ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของกลุ่มน้ำ ก็เพราะพวกเขานับลำพูนว่าเป็น ‘เวียง’ และเรียกเชิงใหม่ว่า ‘เชิงใหม่’ แทนที่จะเรียกว่า ‘เวียง’ เวลาชาวบ้านเดินทางไปลำพูน เขามักบอกว่า ‘ไปเวียง’ สุขแก้ว ยะวิจิตร ชาวบ้านล้องปู้หม่น อยู่รอยต่อระหว่างลุ่มน้ำขาน-ลุ่มน้ำกวาง-ลุ่มน้ำปิง กล่าวว่า “เวียงลำพูนเป็นเวียงมาก่อนเชิงใหม่ ลำพูนอายุพันกว่าปี เชิงใหม่ เพิ่งจะมาสร้างทีหลังไม่ใช่หรือ” เมื่อมองจากสายตารัฐ เชิงใหม่เป็นศูนย์กลางของแอ่งเชิงใหม่-ลำพูน แต่เมื่อมองจากสายตาชาวบ้าน ลำพูนกลับเป็นศูนย์กลางของเครือข่ายเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเขตรอยต่อดังกล่าว

ในสังคมที่การคมนาคมสื่อสารสะดวกอย่างยิ่ง และประวัติความศักดิ์สิทธิ์หรือความเก่าแก่ของพระธาตุและพระบาทหลายแห่งแพร่ไปได้อย่างรวดเร็ว อย่างเช่น วัดพระบาทตากผ้า จังหวัดลำพูนซึ่งครูบาศรีวิชัยบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นนั้น มีผู้นิยมไปกราบไหว้กันมาก ชาวบ้านได้เดินทางไปนมัสการหรือสงฆ์น้ำพระธาตุ และพระบาทต่างถิ่นเพิ่มเติมจากที่เคยปฏิบัติเป็นนิจมา แต่การให้ความหมายนั้นต่างออกไป การนมัสการพระธาตุ หรือสงฆ์น้ำพระธาตุต่างถิ่นมีความหมายของการแสวงบุญ และจำนวนไม่น้อยเป็นการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม พระธาตุหรือพระบาทที่มีบทบาทสำคัญในความหมายในเชิงแสวงบุญ ได้แก่ วัดพระธาตุคดอยสุเทพ ซึ่งผูกพันกับกำเนิดของเมืองเชียงใหม่ และวัดพระบาทตากผ้า จังหวัดลำพูน ซึ่งผูกพันกับประวัติครูบาศรีวิชัย นักบุญแห่งล้านนา ดังกล่าวมาแล้ว

วีรบุรุษ : การผลิตซ้ำความเชื่อเรื่องพระธาตุ กับความหมายของหมู่บ้าน

“ครูบาเจ้าศรีวิชัย (ตุ้เจ้าศีธรรม) รู้ว่าวัดใดเป็นวัดมีปูชนียสถาน คือ
รู้ว่าประวัติตำนานพระธาตุ ณ ที่ใด ก็ได้ทำการบูรณะก่อสร้างวัด
นั้นทุกแห่ง”

(แก้บ้านพระบาทยังหวิด)

รูปปั้นครูบาศรีวิชัย หน้าวัดทุ่งดุม

ครูบาศรีวิชัยมีความเข้าใจวัฒนธรรมของชาวนาอย่างลึกซึ้ง ตัว
ท่านเองเป็นชาวนาปาง อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน ท่านเป็นผู้นำ
ชาวนาบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ โดยเฉพาะวัดพระธาตุ
สำคัญของท้องถิ่นล้านนา อนุสาวรีย์ของครูบาศรีวิชัยจึงมีอยู่ ณ วัดหน้าหมูของ
ลุ่มน้ำขานทั้ง 2 วัดคือ วัดทุ่งดุมและวัดพระพุทธรูปยังหวิด และมีสัญลักษณ์รูปเสือ
อันเป็นปีเกิดของท่านอยู่หน้าวัดด้วย (วัดหน้าหมู มีความหมายเทียบได้กับวัดอัน
เป็นศรัทธาร่วมของเครือข่ายชุมชนหลายหมู่บ้าน) ครูบาศรีวิชัยครองใจชุมชน
หมู่บ้านด้วยการไป ‘นั่งหนัก’ เป็นประธานการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ ครูบาศรี
วิชัยยอมเข้าใจดีว่า ‘วัดหน้าหมู’ มีบทบาทสำคัญเป็นเหมือนประธานของวัดอื่นๆ
ในชุมชน จึงบางที่ชาวนาเรียกว่า ‘วัดเก้า’ ครูบาศรีวิชัยน่าจะได้ใช้วัดเก้าและวัด
หน้าหมู เป็นศูนย์กลางในการระดมความศรัทธาและความร่วมมือของพลังชุมชน
และนี่เป็นแนวทางหนึ่งที่ทำให้ท่านครองใจชาวนาล้านนาได้

การแพร่หลายของการสร้างวัดพระธาตุและวัดพระบาทแห่งใหม่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในล้านนา
ปัจจุบันนี้ ไม่ใช่เป็นการทำให้ประวัติศาสตร์สับสน แต่การสร้างรอยพระบาทและพระธาตุ
ประจำวัดของหมู่บ้านขึ้นใหม่เพิ่มเติม เป็นความพยายามที่จะทำให้หมู่บ้านหรือวัดของหมู่บ้าน
มีความหมาย มีที่ยืนแจ่มชัดอยู่ในใจของเขาเอง รวมทั้งต่อหน้าหมู่บ้านอื่นหรือผู้อื่น เพราะ
พระบาทและพระธาตุมีความหมายถึงความศักดิ์สิทธิ์ หมายถึงนิมิตหมายแห่งความรุ่งเรือง
ของหมู่บ้านในอนาคต มีนัยความหมายว่า หมู่บ้านจะยังยืนสถาพรสืบไป ดังนั้น ชาวนา
จึงต้องการให้หมู่บ้านของตนมีพระธาตุและพระบาทจำลอง

พระพุทธรูปศรีวิวัฒน์ (วงศ์ ทานวิโส) เจ้าอาวาสวัดพระแก้ว จังหวัดเชียงราย ซึ่งเป็นวัด
หลวงอายุมากกว่า 500 ปี ได้จัดพิมพ์หนังสือเรื่อง ‘ตำราพระบรมธาตุ’ ขึ้นเล่มหนึ่ง เมื่อ พ.ศ.2520
ตำราฉบับนี้กล่าวว่าคัดลอกต่อกันมาตามต้นฉบับเดิม ซึ่งเรียบเรียงโดยโบราณจารย์ไม่ปรากฏนาม
ต้นฉบับเดิมเลอะเลือน เพราะคัดลอกกันมาหลายต่อ ท่านได้เขียนคำนำไว้ในหนังสือเล่มนี้ว่า

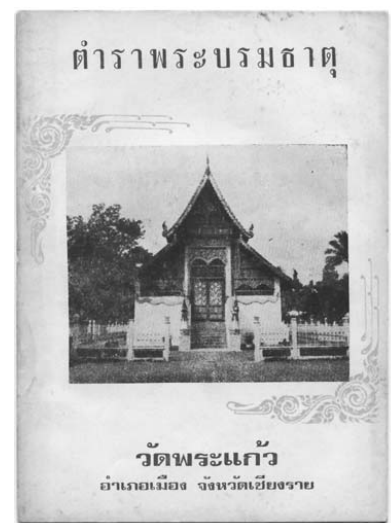
“อาตมาได้ขุดพบผอบทองคำบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระธาตุพระอรหันต์ จากฐานพระประธานในพระอุโบสถหลังเก่า เป็นจำนวนไม่น้อย นอกจากนี้ยังได้พบเห็นอิทธิปาฏิหาริย์ ของพระบรมสารีริกธาตุอยู่หลายครั้ง เช่น ปรากฏเป็นดวงไฟส่องสว่างดุจสีรุ้งพุ่งไปในอากาศ หรือ เสด็จจากเจดีย์องค์หนึ่งไปยังอีกองค์หนึ่ง หรือบางครั้งพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุอรหันต์ที่เก็บรักษาบูชาไว้ ขยายจำนวนเพิ่มขึ้นเป็นที่น่าอัศจรรย์

เท่าที่ได้พบเห็นลักษณะของพระบรมสารีริกธาตุหรือพระธาตุของพระอรหันต์นั้น มักมีลักษณะส่วนใหญ่ดังนี้ กลม ยาวรี เลี้ยว เป็นเหลี่ยม และมีลักษณะเล็กบ้าง ขนาดกลางบ้าง เป็นมันเลื่อม มีหลากหลาย สี เช่น สีทองอุไร สีขาว สีแดง สีดำ เป็นต้น แต่ถ้าเป็นพระบรมสารีริกธาตุแล้ว ขนาดใหญ่เท่ากับเมล็ดถั่วหัก ขนาดกลางเท่าเมล็ดข้าวสารหัก ขนาดเล็กเท่ากับเมล็ดพันธุ์ผักกาด มีสีทองอุไรบ้าง ขาวใสดั่งแก้ว ผลึกบ้าง สีดอกพิกุลแห้งบ้าง พระบรมสารีริกธาตุขนาดกลางและขนาดเล็กเสด็จลอยเหนือน้ำได้ โดยจะประทับลงบนน้ำ ทำให้น้ำเป็นแอ่งหรือเป็นรอยบุ๋มลงไป จะมีรัศมีของน้ำหรือประกายของน้ำปรากฏเป็นประกาย บางครั้งก็จมน้ำแต่เมื่อช้อนขึ้นมาก็สามารถลอยได้ใหม่ นอกจากนี้ก็รวมตัวกันเสมอ”

เรื่องราวของการขุดพบพระธาตุ หรือปาฏิหาริย์ของพระธาตุ เป็นเรื่องปกติธรรมดาที่เล่ากันอยู่ในชุมชนหมู่บ้าน ด้วยเหตุนี้ หมู่บ้านจึงมีความชอบธรรมที่จะสร้างพระธาตุขึ้นในวัดใจกลางหมู่บ้าน และลุ่มน้ำของตน และเมื่อผ่านกาลเวลาอันนาน การสร้างพระธาตุยังขยายตัวออกไปด้วยเหตุผลอื่นๆ ดังตัวอย่าง กรณีชาวลุ่มน้ำขานและลุ่มน้ำปิง

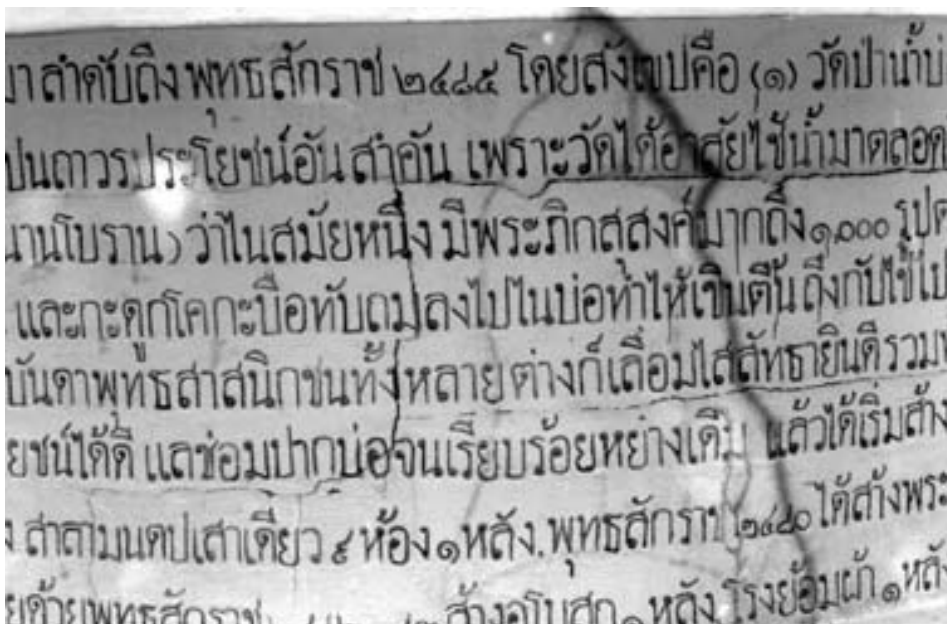
ชาวบ้านลุ่มน้ำทั้งสองมักจะสร้างพระธาตุขึ้นตามเงื่อนไขอันเหมาะสม อาทิเช่น การสร้างพระธาตุ หรือบูรณะวัดพระบาทตากผ้า วัดฉางข้าวน้อยใต้ วัดพันปึง วัดป่าลำพูน ชาวบ้านได้ให้เหตุผลว่า คุรุบัคันธา คุรุบาศรีวิชัย คุรุบาอ้าย คุรุบาศรี ซึ่งเป็นพระที่ชาวบ้านนับถือมากนั้น ล้วนแต่มีฐานะเป็นธาตุในวันฉาปนกิจศพทั้งสิ้น วิธีอธิบายเรื่องปาฏิหาริย์ของชาวบ้านเช่นนี้ เป็นการอธิบายเชื่อมโยงของชุมชนต่อความศรัทธาในผู้นำหรือวีรบุรุษของหมู่บ้าน ในลุ่มน้ำขานเองมีการสร้างวัดพระธาตุและพระบาทขึ้นใหม่ จำนวน 16 แห่ง แม้ว่าวัดพระธาตุใหม่ๆ ได้ถูกสร้างขึ้นในทศวรรษ 2530-2540 แต่ก็ตาม วัดพระธาตุเก่าแก่ของลุ่มน้ำนี้ก็มีได้ลดความสำคัญลงเลย

ตำราพระบรมธาตุ
ซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นโดยพระพุทธรังศรีวัฒน์ (วงศ์ ทานว์ โส)
เจ้าอาวาสวัดพระแก้ว จ.เชียงราย เมื่อ 25 ปีก่อน

หนึ่งในตำนานที่เล่าขาน บันทึกสืบทอดกันมา ในลุ่มน้ำขาน ได้แก่เรื่อง ‘น้ำบ่อหลวง’ ซึ่งพบที่วัดน้ำบ่อหลวง ตอนกลางของกลุ่มน้ำขาน นั้นกล่าวว่า ‘น้ำบ่อหลวง’ ที่ชาวบ้านพบนี้กว้างถึง 7 เมตรครึ่ง มีจำนวน 2 บ่อ เป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งชาวบ้านช่วยกัน บูรณะ สืบทอดมาหลายร้อยปี

บ่อน้ำนี้อยู่ในบริเวณวัดบ่อน้ำหลวง
รอบๆ บ่อนั้น ชาวบ้านจดบันทึก
ประวัติของวัดและของหมู่บ้านไว้

ประวัติของบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์และวัดเก่า คือวัดน้ำบ่อหลวงนี้ เป็นตัวแทนของประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน เพราะวัดน้ำบ่อหลวงมีประวัติซึ่งบันทึกไว้ด้วยการจารข้อความไว้รอบบ่อน้ำ เมื่อปี พ.ศ. 2477 อธิบายว่า หมู่บ้านนี้เคยรุ่งเรืองมาตั้งแต่ ‘พันกว่าปีที่แล้ว’ ชุมชนน้ำบ่อหลวงนี้มีอายุเก่าแก่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 ข้อความที่ปรากฏรอบบ่อน้ำมีใจความตอนหนึ่งว่า

“ประมาณพันกว่าปีมาแล้ว มหาเศรษฐีนามว่า สุพรรณรังษี พระโคเศรษฐี พร้อมด้วยประชาชนทั้งหลาย ช่วยกันสร้างวัดขึ้น พ.ศ. 1323 จุลศักราช 142 มีบ่อน้ำใหญ่เป็นนิมิตนาม (อยู่ในเขตเวียงแม่เก่า-บ้านแม่ปัจจุบัน) โดยเหตุมีหลักฐานหลายอย่าง เช่น พัทธสีมา อุโบสถ วิหาร เจดีย์ พระพุทธรูป ปรากฏอยู่มากมายทั่วบริเวณ และได้รกร้างมาแล้วถึงสองครั้ง สมัยก่อนที่ไม่มีวัดตามหมู่บ้านพอเพียง วัดน้ำบ่อหลวงเคยมีพระสงฆ์จำพรรษาถึง 1,000 รูป

ลำดับต่อมา กลางเดือนเจ็ดแรมสามค่ำ ตรงกับวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2477 ท่านครูบาเจ้าอินทจักรรักษาพร้อมคณะ ได้เดินธุดงค์มาพักที่ป่าช้าเหนือบ้านปากท่อ ท่านขุนอนุพลนครพร้อมด้วยคณะศรัทธาทั้งหลาย พร้อมใจกันอาราธนานิมนต์ท่านครูบามาประจำอยู่รุกขมูลที่บริเวณกลางป่าวัดน้ำบ่อหลวงนี้ นับแต่นั้นมาคณะศรัทธาหลายบ้านเข้ามาร่วมกันหักล้างถางป่า สาธุชนได้หั่นไผ่กลั่นเข้ามาทำบุญกับครูบาเจ้า และช่วยกันสร้างวัดสร้างวนารามน้ำบ่อหลวง จนเจริญรุ่งเรืองสืบต่อมาถึงทุกวันนี้”

วัดน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง ลุ่มน้ำขาน

ภาพสัญลักษณ์นี้เกิด จะมีอยู่แทบทุกวัด ที่เห็นในภาพเป็นภาพปูนปั้นเหนือช่องหน้าต่างอุโบสถ สะท้อนความเชื่อเรื่องชะตาชีวิตที่ผูกพันกับพระธาตุของชาวบ้าน รูปช้างเป็นสัญลักษณ์ ตรงกับปีเกิดของภาคกลาง ทางล้านนาเรียก ‘ปีไก่’ พระธาตุปีเกิดคือ พระธาตุดอยตุง

ความเก่าแก่ของวัดน้ำบ่อหลวง ถูกเชื่อมโยงเข้ากับวัฒนธรรมความเชื่อเรื่องพระธาตุ และพระบาทในที่สุด โดยที่ครูบาเจ้าอาวาสร่วมกับชุมชน ได้สร้างพระพุทธรบาท 5 รอยขึ้นในวัด พร้อมกับพระธาตุ วัดน้ำบ่อหลวงซึ่งเดิมมิได้มีฐานะเป็น ‘วัดหน้าหมู’ เริ่มมีฐานะคล้าย ‘วัดหน้าหมู’ เป็นศูนย์กลางของเครือข่ายชุมชนมากขึ้นเรื่อย ๆ

บทบาทของวีรบุรุษท้องถิ่นต่อชุมชนลุ่มน้ำนั้น ควรได้รับความสนใจเป็นพิเศษ ในฐานะที่เขาเป็นผู้นำในการสืบทอด และผลิตซ้ำความคิดความเชื่ออันมีมาแต่อดีต รวมทั้งว่าเขาได้ใช้ความคิดและความเชื่อนั้น เพื่อสร้างและสานสังคมลุ่มน้ำให้ ‘ยังมีชีวิตอยู่’ สืบต่อไป

สามพี่น้องจากครอบครัวพิมสาร
ผู้นำคนสำคัญของลุ่มน้ำขาน ลุ่มน้ำแม่กวัง และลุ่มน้ำปิง
จากซ้าย ครูบาคัมภีระ ครูบาพรหมา ครูบาอินทจักรรักษา
(มรณภาพแล้วทุกรูป)

ครอบครัวชาวนาตระกูล ‘พิมสาร’ อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน นับได้ว่าเป็นครอบครัวที่ได้สร้างผู้นำของกลุ่มน้ำถึง 3 คน คือ **ครูบาอินทจักรรักษา**-ผู้กลายมาเป็นผู้นำคนสำคัญของลุ่มน้ำขาน **ครูบาพรหมา**-วัดพระบาทตากผ้าแห่งลุ่มน้ำแม่กวัง และ**ครูบาคัมภีระ** แห่งดอยน้อย ลุ่มน้ำปิง เฉพาะ **ครูบาอินทจักรรักษา** แห่งลุ่มน้ำขานนั้น ท่านได้มีบทบาทสำคัญยิ่งในการสร้าง ‘**วัดน้ำบ่อหลวง**’ ให้เป็นสำนักศึกษาวิชาช่างทั้งปวง ผลิตช่างฝีมือจำนวนมาก ให้แก่ลุ่มน้ำ เช่น ช่างวาด ช่างปั้น ช่างก่อสร้าง รวมทั้งผลิตปัญญาชนผู้ซึ่งผ่านการบวชเรียนจากวัดน้ำบ่อหลวง คล้ายกับสวนโมกขพลารามผลิตบัณฑิตทางธรรมนั่นเอง ผู้นำของหมู่บ้านต่างๆ ในลุ่มน้ำขานรวมทั้งช่างฝีมือ(สถา)ของหมู่บ้านต่างกล่าวถึงภูมิหลังของตนว่า ได้ผ่าน ‘การศึกษา’ มาจากวัดน้ำบ่อหลวง โดยการสอนของครูบาอินทจักรรักษาทั้งสิ้น

บานประตูโบสถ์ วัดหนองหวาย
ฝีมือสล่าชาวบ้าน พ่อน้อยไอรส ละมูล
ลูกศิษย์ของครูบาอินทจักรรักษา วัดน้ำบ่อหลวง

บ้านเรือนสร้างโดยส่วพื้นบ้าน เช่นเดียวกับ โบสถ์ วิหาร ซึ่งงดงามวิจิตร เป็นฝีมือสล่าลูกศิษย์ครูบาอินทจักรรักษา

ภายหลังมรณภาพของครูบาอินทจักรรักษา ในปี พ.ศ. 2524 ความเชื่อเรื่องพระธาตุของชุมชนก็ถูกดองย่ำลงรอยเดิม นั่นคือ ชาวบ้านกล่าวว่า เส้นผมของครูบาอินทจักรรักษาได้กลายเป็น ‘ธาตุ’ สีขาว ตามรอยพระพุทธรองค์ ในที่สุดชาวบ้านได้พากันเรียไรเงินพากันสร้างอนุสาวรีย์หุ่นขี้ผึ้งครูบาขึ้น และวัดน้ำบ่อหลวงก็กลายมาเป็นศูนย์กลางของประเพณี ‘ขึ้นพระธาตุ’ หรือ ‘ไหว้พระธาตุ’ ของชุมชนลุ่มน้ำนี้

ในปัจจุบันนี้ กล่าวได้ว่า ศาสนาพุทธเสื่อมถอยลงไปกว่าแต่กาลก่อน โดยเฉพาะในหมู่บ้านล้านนา วัดซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของวิชาช่าง เคยมีพระและเณรจำพรรษาอยู่นับร้อยองค์ บัดนี้คงเหลือพระและเณรเป็นจำนวนน้อย เพราะระบบการศึกษาบังคับและสนับสนุนให้เรียนสูงขึ้นเรื่อยๆ การบวชเรียน บวชพระ ลดน้อยลงไป บทบาทของวัดยังคงเข้มข้นอยู่ก็เพราะความยึดมั่นหรือความเชื่อ ผูกพันประชาชนเข้ากับวัด ในเวลานี้ชุมชนหมู่บ้านยังคงนำโดยผู้นำชุมชนรุ่นซึ่งมีอายุ 30-40 ปีขึ้นไป อีกทั้งชาวบ้านรุ่นอายุ 40 ยังคงมีบทบาทสำคัญในการทำงานต่างๆ ดังนั้น อิทธิพลของศาสนา ความเชื่อ รวมทั้งความสัมพันธ์ของผู้คนกับระบบที่เคยเป็นมา ก็ยังบงการจิตสำนึกของพวกเขาอยู่ สิ่งที่น่าวิตกคือ ในอนาคตความรู้ของหมู่บ้านและของกลุ่มน้ำอาจสืบทอดได้ยาก หรือไม่ได้เลยในหลายสาขา เพราะเยาวชนของกลุ่มน้ำเดินทางออกไปสู่ความรู้และสิ่งแวดล้อมที่ไม่ได้วางพื้นฐานอยู่บนชีวิตและความเป็นไปของกลุ่มน้ำเลย

บทที่ 3

ภูมิประเทศ ถิ่นฐาน และชีวิต : โลกทรรศน์ของชาวนา

1. ระบบภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน 58

2. เครือข่ายหมู่บ้านบนระบบภูมิศาสตร์ 61

1- ชาทิพันธุ์ 61

2- ประวัติศาสตร์ของพื้นที่ 62

3- ภูมิประเทศและการใช้ประโยชน์จากน้ำ :
พัฒนาการแห่งระบบเหมืองฝาย 64

วีรกรรมของผู้นำชาวนา : เจ้าสีหมื่น วณีสอน : ฝ่ายเจ้าสีหมื่น 69

บทที่ 3

ภูมิประเทศ ถิ่นฐาน และชีวิต : โลกทัศน์ของชาวนา

1. ระบบภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน

ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชาวนาลุ่มน้ำขานได้ชี้ให้เห็นว่าชาวนามีความรู้ และมีการสำรวจก่อนเลือกตั้งถิ่นฐาน ชุมชนกลุ่มแรกๆ คือ กลุ่มบ้านแม ร้องข่ม ท่าโป่ง ที่วางหลักปักฐานมั่นคงลงนั้น ได้เลือกที่ราบใหญ่ที่สุดตอนกลางของกลุ่มน้ำอันอุดมสมบูรณ์ พลังของน้ำที่ไหลแรงจากต้นน้ำขานจะชลลงจนอยู่ในอัตราพอเหมาะบนที่ราบนี้ก่อนจะไหลลงสู่ปลายน้ำและพื้นที่ราบนี้ย่อมเป็นที่สะสมของสารอินทรีย์ต่างๆ สูงสุด ทำนองเดียวกับพื้นที่ราบกว้างอื่นๆ

บรรดาผู้อพยพเข้ามาจากลุ่มน้ำและภูเขาทางตอนเหนือนั้นส่วนมากใช้วิธีการเดินทางมากับวัวต่างล้อเกวียน หรือเดินเท้า ดังนั้นจึงเข้าใจภูมิศาสตร์ของท้องถิ่นในเชิงประจักษ์ผ่านประสบการณ์ของตนเอง ชาวนาหมู่บ้านต่างๆ อธิบายว่าพวกเขาค่อยๆ สังเกตดูภูมิประเทศ

ดูชัยภูมิที่เหมาะสมจะตั้งถิ่นฐานได้ เลือกพื้นที่ลุ่ม-ที่ริมน้ำ-ที่ราบกว้าง ก่อนที่จะเลือกที่ไกลน้ำ-ที่ดอนสูง-หรือที่ราบที่แคบเกินไป อย่างไรก็ตามลุ่มน้ำมีพื้นที่อยู่จำกัด ในที่สุดก็ต้องมีผู้มาที่หลัง ซึ่งก็ได้เลือกภูมิประเทศที่ตราบลงไป ได้แก่ ที่ตั้งริมหนองน้ำ ที่ว่างเปล่าบนที่ดอนใกล้เขตดอนสูง ซึ่งคนยังบุกเบิกขึ้นไปไม่ถึง เป็นต้น

ชื่อหมู่บ้านใช้คำนำหน้าบอกสภาพภูมิศาสตร์ ที่ตั้ง
ช่วยจัดความสัมพันธ์ในระบบลุ่มน้ำให้ง่ายขึ้น

เมื่อพิจารณาความหลากหลายของที่ราบลุ่มน้ำขาน จะได้พบว่าพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางภูมิศาสตร์ ซึ่งหมายถึงความหลากหลายทางทรัพยากร อย่างน้อยอาจจะแบ่งเป็น 6 ทำเลที่ตั้ง ซึ่งชาวนาส่วนมากก็ได้ตั้งชื่อหมู่บ้านของตน ให้สอดคล้องกับระบบที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ ทำให้ง่ายแก่การทำความเข้าใจสำหรับคนรุ่นต่อๆ มา ด้านล่างเป็นผลของการสำรวจเบื้องต้นว่ามีหมู่บ้านถึง 76 แห่งในลุ่มน้ำขานตั้งชื่อหมู่บ้านสอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์ 6 ทำเลดังตารางต่อไปนี้

หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนสันดอน พื้นที่ราบสูง	หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมหนองน้ำหรือมีหนองน้ำธรรมชาติใหญ่อยู่ในหมู่บ้าน	หมู่บ้านท่าหน้า	หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บริเวณสัน / ฝาย/ เหมือง/ พนัง/ ท่าหน้าไหล	หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้ป่าใกล้ตั้งริมห้วยในป่าหรือเคยเป็นเขตป่าที่มีไม้ทึบมาก่อน	หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนที่ราบกว้างสำหรับทำนา
บ้านสัน	บ้านดอนปี่	บ้านท่ากาน	บ้านแม่ขาน	บ้านห้วยแก้ว	บ้านทุ่งสะโดก
บ้านสันปูเลย	บ้านหนองห้า	บ้านท่าวังพร้าว	บ้านริมขาน	บ้านห้วยไทรง	บ้านทุ่งแบ่ง
บ้านสันทราย	บ้านหนองแท่ง	บ้านท่าเตื่อ	บ้านแม่กึ่งบก	บ้านห้วยส้ม	บ้านทุ่งหลุก
บ้านสันกลาง	บ้านหนองหวาย	บ้านท่าจำปี	บ้านแม่กึ่งหลวง	บ้านป่าจี้	บ้านทุ่งเสี้ยว
บ้านสันเหนือ	บ้านหนองไหว	บ้านท่ามะโอ	บ้านแม่กึ่งน้อย	บ้านป่าลาน	บ้านทุ่งศาลา
บ้านสันป่าตองใน	บ้านหนองครอบ	บ้านท่า(ท้องฝาย)	บ้านสบขาน	บ้านป่าอ้อย	บ้านทุ่งด้อม
บ้านสันกวงคำ	บ้านหนองสระเรียม	บ้านท่าศาลา	บ้านสบอาว	บ้านป่าสัก	บ้านทุ่งอ้อ
บ้านสันท้าว	บ้านหนองพันเงิน	บ้านท่าโป่ง	บ้านหัวฝาย	บ้านป่าบง	บ้านทุ่งโค้ง
บ้านสันจิกุ้ง	บ้านหนองอึ้ง		บ้านท้องฝาย	บ้านดง	บ้านทุ่งเกี้ยว
บ้านดอนตัน			บ้านเหมืองฟู	บ้านดงกำ	บ้านทุ่งเปียง
บ้านดอนแก้ว			บ้านพนัง	บ้านป่าตัน	
บ้านเด่น			บ้านหัวริน	บ้านดงป่าซาง	
			บ้านร้องขุ่ม	บ้านเหล้าป่าฝาง	
			บ้านร้องส้มป่อย	บ้านแพะสันใหม่	
			บ้านร้องธาร	บ้านไร่	
			บ้านร้องตีมืด	บ้านจอมแจ้ง	
				บ้านเด่น	
				บ้านดอน	
				บ้านห้วยเนียม	
				บ้านป่าดัว	

ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามและสัมภาษณ์

จากภาพรวมของการจัดระบบการตั้งถิ่นฐานหมู่บ้านในลุ่มน้ำขานนี้ แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านเข้าใจ รู้จักตำแหน่งแห่งที่ของตนในบริบทของลุ่มน้ำว่า เขาควรจะจัดการกับสิ่งแวดล้อมอย่างไร รวมทั้งสามารถเลือกสร้างความสัมพันธ์ร่วมมือระหว่างหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนภูมิประเทศที่ต่างกันด้วย เพราะหมู่บ้านต้องมีการพึ่งพากันระหว่างหมู่บ้านที่อยู่บนที่ราบที่ป่าเขาและที่ลุ่มต่ำ ทั้งในด้านการจัดระบบการใช้น้ำและการแบ่งปันทรัพยากร

บริเวณหนองปิ้ง ของบ้านหนองปิ้ง

“สาเหตุที่หมู่บ้านของเราชื่อบ้านหนองปิ้ง เนื่องจากทำหมู่บ้านมีหนองน้ำอยู่กลางทุ่งนาว่างสัก 4 ไร่เมือง มีผักตบชวาและต้นกกหนาแน่น มีปลาหลากหลาย เช่น ปลาช่อน ปลากด ปลาหมอ คำว่า ‘ปิ้ง’ มาจากชื่อหญ้าที่ขึ้นอยู่บริเวณนั้น เกิดการทับถม พ้นกันหนาขึ้น จนกลายเป็นพื้นหญ้าในที่สุด เราสามารถเหยียบบนหญ้าได้โดยไม่ต้องจมน้ำ”

(นายสุรยุทธ กันทะนนท์ บ้านหนองปิ้ง)

บ้านเปียง

“ปู่ตาขายของเราเป็นลัวะ อยู่ตามเขาตามดอยเดินทางลงมาตาม ดอยมาเจอบ้านเปียง (ที่ราบเสมอกัน) น่าจะทำไร่นาได้ดี จึงมีชื่อว่าบ้านเปียง เมื่อ 300-400 ปีมาแล้ว”

(นายมูล คำฟู บ้านเปียง)

หอเจ้าบ้านหอเล็กบริเวณตรงข้ามโรงบ่มของบ้านเด่น

“เมื่อก่อนบ้านสันเหนือเป็นแพะเป็นป่า อยู่บนที่ลาดสูงสักหน่อย คนที่มาอยู่ก่อนคือ พ่อหนานเดี้ย ทางตะวันตกมีพ่ออ้วยเหลา ทางใต้แม่อ้วยหลาน เมื่อก่อนหมู่บ้านเรามีเห็ดออกมามาก ตรงข้ามกับหมู่บ้านของเราคือ บ้านสันใต้ เรามาถากถางป่าปลูกบ้าน หมู่บ้านเราน้ำไม่ท่วม แต่ทางตะวันตกน้ำท่วมคนเลยพากันย้ายมาอยู่บนนี้ ฝั่งนี้ก็เป็นที่ราบลุ่มใช้เป็นทุ่งเป็นนาไม่เหมาะที่จะอยู่อาศัย”

(นายหน่อแก้ว ศรีเรือน บ้านสันเหนือ)

หลังจากหมู่บ้านรุ่นแรกๆ ได้ตั้งขึ้นมาแล้วบนลุ่มน้ำนี้แล้ว หมู่บ้านเดิมมักจะเริ่มกับแคบและที่ดินเดิมไม่พอเพียงสำหรับลูกหลานที่จะแบ่งกันอีกต่อไป ชาวเขาจะเริ่มใช้วิธีการบุกเบิกป่าเพิ่มเติม เพื่อขยายที่ทำกิน ในบางกรณีใช้วิธีการซื้อที่ดินจากญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านซึ่งได้ล่องหนไปบุกเบิกที่ดินที่ว่างเปล่าล่องหนไปแล้ว ดังนั้นหมู่บ้านรุ่นต่อๆ มาก็เริ่มจากมีคนไปตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างๆ กันเพียง 3-4 ราย จนกลายเป็นหมู่บ้านที่มีบ้านเรือนหนาแน่นในที่สุด ด้วยวิธีการขยายหมู่บ้านแบบนี้ทำให้หมู่บ้านเดิม และหมู่บ้านที่ขยายตัวออกไปกลายเป็นญาติพี่น้องกัน

2. เครือข่ายหมู่บ้านบนระบบภูมิศาสตร์

ปัจจัย 3 ประการที่ควรพิจารณาในการที่หมู่บ้านได้สร้างเครือข่ายแห่งความสัมพันธ์ อันใกล้ชิดระหว่างกันขึ้น เพื่อรวมหมู่บ้านหลายหมู่บ้านให้สามารถพึ่งพาช่วยเหลือกันในด้านต่างๆ รวมทั้งเพื่อเป็นหลักประกันแห่งจิตใจว่า กลุ่มหมู่บ้านของตนจะอยู่อาศัยบนลุ่มน้ำนี้ได้โดยยั่งยืน ปัจจัยทั้งสามประการ ได้แก่

- 1- ชชาติพันธุ์
- 2- ประวัติศาสตร์ของพื้นที่
- 3- ภูมิประเทศและการใช้ประโยชน์จากน้ำ : พัฒนาการแห่งระบบเหมืองฝาย

1- ชชาติพันธุ์

โดยเหตุที่มีกลุ่มชาติพันธุ์สำคัญหลายชาติพันธุ์ได้ลงหลักปักฐานบนลุ่มน้ำขาน ดังนั้น จำเป็นที่แต่ละชาติพันธุ์จะต้องรักษาความเป็นอยู่ ความมีอยู่ของตนในท่ามกลางการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม วิธีการที่สำคัญที่กลุ่มชาติพันธุ์ใช้ก็คือ การตั้งบ้านเรือน-ขยายหมู่บ้านอยู่ในพื้นที่ที่ติดต่อกันได้สะดวกหรืออยู่ในกลุ่มพื้นที่เดียวกัน การตั้งถิ่นฐานของชนชาติลัวะเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุด ขอให้สังเกตว่าหมู่บ้านลัวะ ได้แก่ อูเม็ง หนองปิ้ง ร่องธาร บ้านดง บ้านเปียง บ้านทุ่งไค้ง ปาลาน ร่องส้มป่อย บ้านพ้ง บ้านห้วยริน นั้นตั้งอยู่ใกล้กันเป็นกลุ่มเดียว คือตอนกลางของลำน้ำขาน ชาวบ้านเหล่านี้สามารถติดต่อกันได้ง่ายในการร่วมมือกันในการผลิต การร่วมพิธีกรรมและประเพณีต่างๆ บ้านต้นแห่นหลวง ต้นแห่น้อย น้ำลัด ต้นเก็ด ดงกำ เป็นกลุ่มชนชาติไตเงิน ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้กันบนพื้นที่ตอนล่างของลุ่มน้ำขาน สำหรับบ้านท่าเตื่อที่แยกออกไปอยู่บนตอนบนของลุ่มน้ำนั้น ด้วยเหตุว่าอพยพมาจากแคว้นเชียงตุงคนละสายกับพวกต้นแห่นหลวง พวกเขาเตื่อไม่ได้อพยพมาเพราะสงคราม แต่เป็นเพราะว่าบ้านทำการค้าขาย และพบเห็นว่าท่าเลุ่มน้ำนี้อุดมสมบูรณ์กว่าบ้านเมืองที่เคยอยู่

แนวทางหนึ่งของการตั้งหมู่บ้าน ก็คือมีคนออกไปแสวงหาที่ทำกินที่อุดมสมบูรณ์ พบแล้วกลับมาบอกให้ญาติหรือพรรคพวกที่ชอบการเสี่ยงโชคย้ายไปด้วยกัน แล้วก็ย้ายตามกันไปอีกเป็นระลอกๆ บุคคลที่ดินขยายไปเรื่อยๆ คนแรกที่เป็นหัวหน้าสำรวจผู้นำการก่อตั้ง ถ้าตายลงจะได้รับยกย่องให้เป็น ‘เสื่อบ้าน’ บางหมู่บ้าน เช่น บ้านแม่สาบ อ.สะเมิง ลุ่มน้ำขานตอนบน เป็นชาวไตลื้ออพยพมาถึงลุ่มแม่น้ำสาบตั้งแต่สมัยโบราณ 100 ปีแล้ว เมื่อตั้งหมู่บ้านได้ก็ปลูกต้นขนุนไว้กลางบ้านเป็นต้นไม้ประจำหมู่บ้าน เรียกว่า ‘ไม้ใจบ้าน’

2- ประวัติศาสตร์ของพื้นที่

แม้ว่าชุมชนลุ่มน้ำขานจะมีอายุยาวนานในประวัติศาสตร์ แต่มีช่วงระยะแรกที่คงขบเขา ไร่ร้างลงเนื่องจากสงครามตามแนวเขตแดนไทยพม่าระหว่าง พ.ศ. 2318-2338 สมัยก่อนที่ พระเจ้ากาวิละจะ ‘เก็บผักใส่ส้า เก็บข้าใส่เมือง’ ดังนั้น การบุกเบิกตั้งถิ่นฐานจึงขยายตัวอีกครั้งภายหลังสงคราม ชาวบ้านอธิบายถึงสภาพหมู่บ้านในช่วงเวลาเหล่านั้นว่า การทำมาหากินเป็นไปเพื่อเลี้ยงตนเองเป็นหลัก ไม่ใช่เพื่อค้าขาย การติดต่อระหว่างหมู่บ้านมีนาน ๆ ครั้งหนึ่ง เพราะเหตุที่ไม่มีถนน ไม่มีขบวนพาหนะที่มีความเร็วสูง มีแค่ทางเกวียน ทางเดินบนคันนา ทางลัดผ่านป่า การเดินทางที่ต้องกินระยะเวลาข้ามคืนจึงเกิดขึ้นบ่อย ด้วยเหตุนี้เองหมู่บ้านที่จะมีการติดต่อกันมากคือหมู่บ้านที่สามารถไปมาหาสู่กันในเวลาอันสั้น ถ้าไม่มีความจำเป็น ก็ไม่มีใครไปไหนมาไหน ยกเว้นแต่ผู้มีอาชีพด้านการค้าโดยตรง

ระยะทางของอำเภอสันป่าตองที่ตั้งของกลุ่มน้ำขานซึ่งไกลจากศูนย์กลางเชียงใหม่ถึง 40 กิโลเมตร และคั่นอยู่ด้วยอำเภอหางดงก็ยังคงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สันป่าตองไม่ได้รับอิทธิพลจากเมืองใหญ่และไม่ได้กระตุ้นเครือข่ายการค้าใดๆ ก่อนทศวรรษ 2520

หมู่บ้านท่าเตื่ออาจจะเป็นอย่างดีที่จะอธิบายหมู่บ้านของกลุ่มน้ำขาน กล่าวคือ บ้านท่าเตื่อ เกือบไม่มีการติดต่อกับหมู่บ้านใด บ้านท่าเตื่อจะไม่มีถนนเชื่อมติดต่อกับบ้านอื่นๆ อย่างบ้านดง บ้านแม่ บ้านร้องขุม การไปมาหาสู่กันจะใช้เส้นทางทุ่งนา โดยมีคันนาเป็นถนน เวลาเจ็บไข้ได้ป่วยก็ต้องหามข้ามแม่น้ำแม่ขาน จะออกไปทางบ้านแม่ก็ไม่ได้เพราะไม่มีถนนมีแต่คันนาและท้องไร่ท้องนา

การเดินทางไปค้าขายก็ต้องใช้วัวต่างเกวียนไปขาย ถนนแคบมากทางเป็นหล่ม สองข้างทางเป็นไผ่ป่าบาง รกทึบ การเดินทางไม่สะดวก หากไปทำธุระที่อำเภอสันป่าตองก็ต้องค้างคืน 1 คืนก่อน วันรุ่งขึ้นจึงจะได้กลับบ้าน เมื่อ 50 ปีก่อนนี้ แม่น้ำขานพอลถึงหน้าฝนน้าจะนองท่วมพื้นที่ไร่นาที่เป็นที่ลุ่มทั้งล้น

จากประวัติการตั้งถิ่นฐานเช่นนี้ ยังผลให้ชาวบ้านในกลุ่มน้ำขานนิยมแต่งงานในหมู่บ้าน หรือไม่ก็แต่งงานกับสมาชิกของหมู่บ้านที่อยู่ใกล้ติดกันในระยะไปมาหาสู่กันได้ง่าย ยังผลให้กลุ่มชนสายเลือดเดียวกันแพร่ขยายออกไปมากในหมู่บ้านเดิม หรือไม่ก็มีกลุ่มเครือญาติจากหมู่บ้าน หนึ่งขยายออกไปบุกเบิกหรือซื้อหาที่ดินในพื้นที่ใกล้เคียง จากนั้นทั้งสองหมู่บ้านก็จะกลายมาเป็นญาติพี่น้องกัน ด้วยเหตุนี้ ลักษณะเศรษฐกิจสังคมและองค์กรจัดตั้งทางสังคมของกลุ่มน้ำขานในระยะต้นๆ จึงจำกัดอยู่เพียงระดับครอบครัวและเครือญาติ และเป็นอยู่เช่นนี้ต่อมาเป็นเวลานาน

“สภาพหมู่บ้านสมัยก่อนจะตั้งอยู่ข้างน้ำขาน(ลุ่มบ้าน) บริเวณอื่นจะเป็นป่าไปหมด บ้านแต่ละหลังจะมุงจาก ฝาบ้านสานด้วยไม้เสี้ยนซึ่งมีลักษณะบางขัดด้วยไม้ไผ่ พื้นบ้านปูด้วยฟากทำด้วยไม้ไผ่ทาบเป็นแผ่นๆ หน้าหนาวหนาวมากนอนไม่ได้ เราก่อไฟโดยก่อบนบ้าน ทำไวมุมโดมมุมหนึ่งของบ้านซึ่งคนในสมัยก่อนจะนำไม้ตีกรอบเป็น

รูปสี่เหลี่ยม แล้วนำดินเหนียวก่อขึ้นประมาณครึ่งของขอนไม้หน้า 6 มีก้อนเต้า(หิน) วาง 3 แฉ่ง(มุม) เป็นที่ตั้งหม้อไห สำหรับทำกับข้าว การตั้งบ้านเรือนนั้นจะตั้งไม่ห่างกันเหมือนในปัจจุบันมักจะตั้งใกล้น้ำขาน เพราะสะดวกในการเพาะปลูก ถนนทางเข้าหมู่บ้านสมัยก่อนกว้างเพียงแค่ 1 เมตร คดเคี้ยวไปทั่ว ไม่เป็นเส้นตรง เช่นปัจจุบัน ตอนกลางคืนจะไม่ออกจากบ้านไปไหน เพราะสมัยนั้น มีเสือออกมาเล่นผ่านเยอะมาก คอยกินหมูของชาวบ้าน ชาวบ้านก็เกิดความกลัว เคยมีประวัติว่ามีคนโดนกัดตาย การใช้ไฟในสมัยนั้นจะใช้ไม้เกี้ยว(ไม้สน) ต่อกันข้าวหรือไม้ซี่จ้อ ตะเกียงก็ไม่มีใช้ มีน้ำบ่อตรงหัวย ใช้ไม้ไผ่สานขึ้นแล้วขัดเป็นวงกลม มีน้ำทุ่งไว้ต้กซึ่งทำจากไม้ไผ่สาน มียางไม้ซี่จ้อทาบรอบๆ เพื่อไม่ให้ให้น้ำออก ข้าวปลาอาหารก็หากินตามน้ำขานเพราะมีปลา กุ้ง หอย กบ เขียดเยอะ เข้าป่าหาของป่าไปแบ่งปันกันกิน เช่น หมูป่า ไก่ป่า เราพึ่งจะมีไฟฟ้าใช้ มีถนนดีเมื่อปี พ.ศ.2510 กว่าๆ นี่เอง อย่างบ้านหนองทรายเขาก็เหมือนกันเขามีไฟฟ้าใช้ เทียวไปมาหากันมากๆ ก็หลัง พ.ศ.2518 โน่นแหละ”

(พ่อหลวงสี จันทรทากาศ บ้านหัวฝาย)

“บ้านร้องขุ่มมีผู้ใช้นามสกุลสืบสายเลือด สุวรรณฤทธิ์เกือบทั้งหมู่บ้าน คนในหมู่บ้านแต่งงานกันหมู่บ้านเดียวกัน และขยายออกไปหมู่บ้านใกล้เคียง ได้แก่ บ้านท่าโป่ง บ้านสัน บ้านฉิมพลี ดังนั้นคำว่า ‘ลูกพี่ ลูกน้อง’ จึงกระจายไปทั่วแทบทุกหมู่บ้าน ที่กล่าวชื่อมานี้แหละ”

(พ่อหลวงอานันท์ / ภิญโญ สุวรรณฤทธิ์ บ้านร้องขุ่ม)

หมู่บ้านในเครือข่าย		ความสัมพันธ์
กลุ่มที่ 1	หัวฝาย สันเหนือ สันใต้ จอมแจ้ง หนองไหว	สายเครือญาติ
กลุ่มที่ 2	ร้องขุ่ม ท่าโป่ง บ้านเด่น บ้านแม ฉิมพลี กิวแลหลวง กิวแลน้อย (ร้องขุ่มตะวันตก)	หมู่บ้านเก่าแก่ของลุ่มน้ำ
กลุ่มที่ 3	หัวยโง้ง หนองห้า หนองไหว เหมืองฟู บ้านสัน จอมแจ้ง หัวยแก้ว	หมู่บ้านบุกเบิกใหม่ใกล้เขตป่า
กลุ่มที่ 4	ต้นแหนหลวง ต้นแหนน้อย น้ำลัด สันป่าสัก ทุ่งแบ่ง ต้นเก็ด เต่าไห	หมู่บ้านไต่เขิน
กลุ่มที่ 5	ป่าจู้ หนองอึ่ง ยั้งหวีด	กลุ่มชนเก่าแก่ตามตำนาน
กลุ่มที่ 6	หนองบึง อูเม็ง บ้านดง ร้องธาร ป่าลาน ทุ่งโค้ง ร้องสัมปอຍ บ้านเปียง	หมู่บ้านลัวะ

ตารางข้างบนนี้ แสดงให้เห็นกลุ่มหมู่บ้านที่เป็นญาติพี่น้องกัน
ทั้งโดยการสืบสายโลหิต โดยความสัมพันธ์ด้านชาติพันธุ์ และโดยเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์

“ในการเกี่ยวดองในบ้านเพียงทั้งบ้านนี้ เราเป็นญาติกันทั้งหมู่บ้าน คนนิยมแต่งงานระหว่างกันเองในหมู่บ้าน ก็กลายเป็นญาติกัน และบางครั้งก็ลูกพี่ลูกน้องกันไปเอาลูกเอาเมียบ้านอื่นคือบ้านใกล้เคียงกัน ก็เป็นญาติสนิทกัน อย่างสมัยก่อนเขามีลูกหลายคน มีครั้งหนึ่ง 7-8-9 คน คนเมื่อก่อนไม่มียาคุมกำเนิดก็มีลูกกันไปเรื่อย ๆ คนสมัยก่อนมีลูกมาก เกิด 10 คน ถ้าเป็นผู้ชายสัก 7 คนหรือทั้งหมด นามสกุลก็จะแพร่ไปหมด ไปแต่งงานไกลบ้านก็ไม่ไปหอรอกไปหาหยาก ฟังจะมีรกราวังสบายไม่เกียติบปีนเอง”

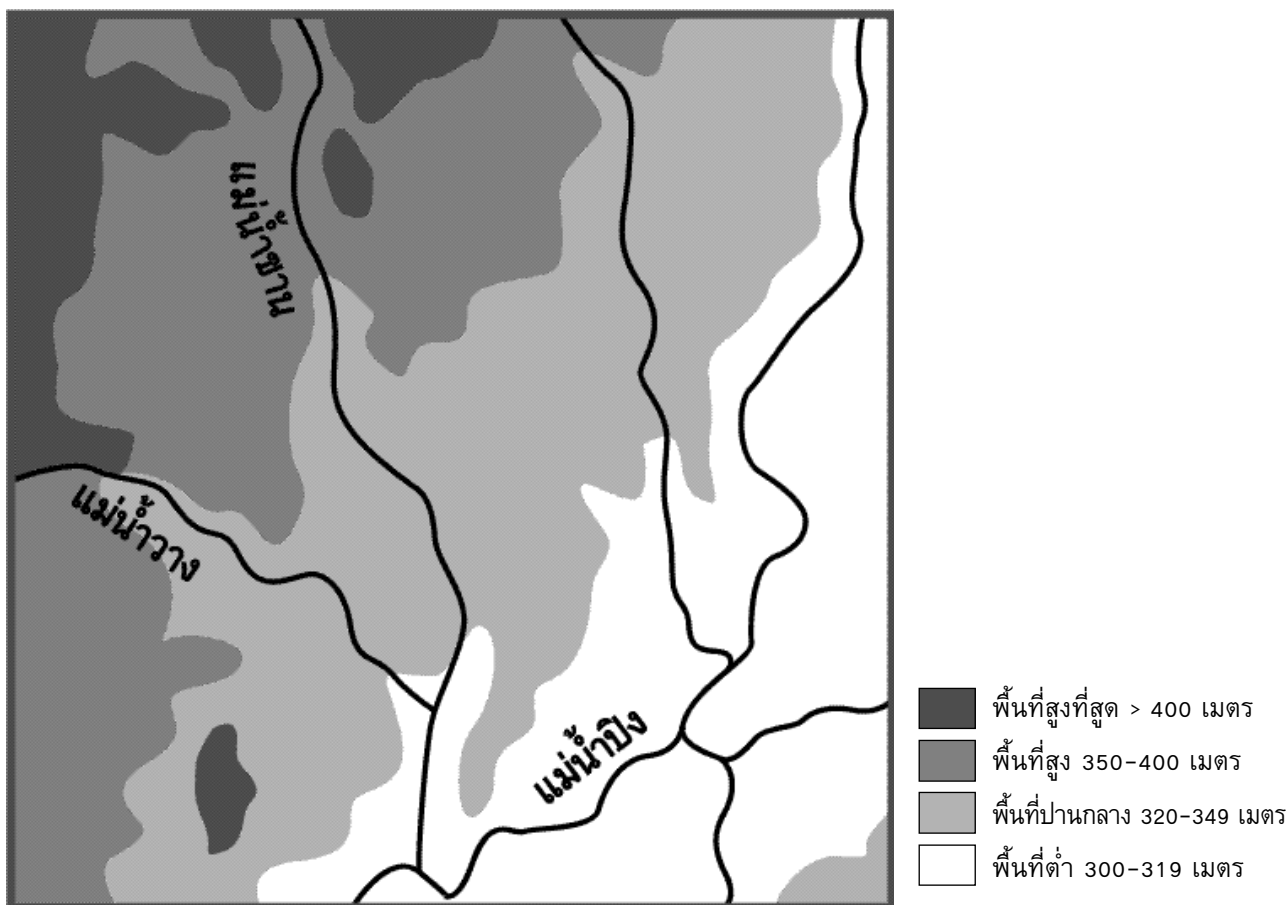
(อุดม กันทะพันธ์ / ไสว พินิจสอน บ้านเปียง)

ด้วยวิธีการที่ชาวบ้านขยับขยายหมู่บ้านไปยังพื้นที่ใกล้เคียง ทั้งโดยการอพยพและการแต่งงานนี้เอง ทำให้กลุ่มหมู่บ้านเกิดเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ย่อยๆ ตามสภาพภูมิศาสตร์ ที่ตั้งเป็นกลุ่มๆ แต่ละกลุ่มก็ใช้วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสำคัญในการจัดความสัมพันธ์กัน ความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ก็กลายเป็นกลไกพื้นฐานตัวหนึ่งที่ทำงานอยู่ในระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว ช่วยให้ความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางภูมิศาสตร์ที่ตั้ง มีความหมายขึ้นในแง่ของจิตใจหรือระบบคุณค่า เพราะการที่มนุษย์ตัดสินใจตั้งถิ่นฐาน มิได้เกิดขึ้นหรือเป็นเรื่องแต่เงื่อนไขกฎเกณฑ์ด้านภูมิศาสตร์ อย่างเดียว หากแต่ยังมีเงื่อนไขกฎเกณฑ์ด้านคุณค่าอันเป็นเรื่องของเรื่องของจิตสำนึก จึงเห็นได้ว่า ในการจัดการถิ่นฐานที่อยู่และจัดการกับสภาพภูมิศาสตร์นั้น กลุ่มชาติพันธุ์ลุ่มน้ำขานมีจินตนาการอยู่ด้วยว่าเขาต้องการให้ความคิด จิตใจและวัฒนธรรมของพวกเขาควบคุม ธรรมชาติและสังคมที่จะมีมาในอนาคต

3- ภูมิประเทศและการใช้ประโยชน์จากน้ำ : พัฒนาการแห่งระบบเหมืองฝาย

แม่น้ำปิงนั้นมีความยาว 740 กิโลเมตร มีสภาพความลาดชันมากน้อยไปตามสภาพพื้นที่ ขณะที่แม่น้ำปิงไหลผ่านอำเภอเชียงดาวนั้น ตอนต้นน้ำอยู่ที่ระดับความสูงถึง 500-1300 เมตร(เหนือน้ำทะเล) และเมื่อผ่านหุบเขาตอนบนของเขตอำเภอแม่แตง ก็ยังคงมีระดับความสูงระหว่าง 320 - 500 เมตร ในที่สุดไหลผ่านอำเภอสันป่าตองซึ่งมีระดับความสูง 350 เมตร ด้วยเหตุนี้ น้ำย่อมไหลแรงจากภูเขาสูงสู่ที่ราบ ไม่ใช่สายน้ำที่ไหลราบเรียบดังเช่นแม่น้ำในภาคกลางหรือภาคเหนือตอนล่าง เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศและการไหลของน้ำเช่นนี้ ชาวनाจำเป็นต้องมีความเข้าใจลักษณะภูมิประเทศและทิศทางการไหลของน้ำ เพื่อหาทางบังคับทิศทางน้ำให้ไหล ไปตามไร่นา และรู้จักกันทางน้ำลดความเร็วของน้ำ และรู้ว่าการจัดการไร่นาของตนอย่างไร ให้เหมาะสมกับภูมิประเทศที่น้ำจะไหลผ่านมา

ความจำเป็นเหล่านี้ทำให้ชาวนาภาคเหนือทั่วไป ไม่ใช่แต่เพียงชาวลุ่มน้ำขานเท่านั้น ต้องแสวงหาความรู้เรื่องภูมิศาสตร์ท้องถิ่น เวลาที่ชาวนาออกนอกเขตไร่นาของตน นอกกลุ่ม

ด้วยลักษณะภูมิประเทศที่ต่างกันเช่นนี้ การวางระบบเหมืองฝายของกลุ่มน้ำขามมีความสำคัญที่สุดที่จะบังคับน้ำ เพื่อจะนำมาซึ่งพลังการผลิตให้เลี้ยงตัวเองให้ได้

บ้านเรือนของตน พวกเขาสนใจว่าที่ไหนเป็นที่สูงที่ไหนด่ำกว่า เมื่อถึงหน้าฝนที่ไฉนน้ำขัง ที่ไฉนน้ำไหล ชาวนาเขียนแผนที่ไว้ในสมองของเขาโดยอาศัยความเข้าใจเรื่องทิศ ดังนั้น ชาวนาจึงวางตำแหน่งแห่งที่ของสิ่งต่างๆ โดยอาศัยการวางแผน ‘ทิศทาง’ ด้วยเหตุนี้ พวกเขาใช้คำว่า ‘เหนือ ใต้ วันออก วันตก’ รวมทั้งใช้คำว่า ‘ขึ้น’ และ ‘ลง’ เมื่ออธิบายเรื่องตำแหน่งและการเคลื่อนที่แทนที่จะใช้คำว่า ‘ซ้าย ขวา หน้า หลัง’ การที่ระบบการไหลของน้ำตั้งแต่ต้นถึงปลายน้ำมีความต่อเนื่องเป็นสายเดียวกันเช่นนี้ ทำให้ชาวนาทุกหมู่บ้านจำเป็นต้องเรียนรู้ภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านอื่นๆ (และแม้กระทั่งของกลุ่มน้ำอื่น ที่เกี่ยวข้อง เช่น ชาวากลุ่มน้ำขาม ต้องรู้จักเส้นทางน้ำของกลุ่มน้ำขามตอนบนที่อำเภอสะเมิง ต้องรู้จักระบบน้ำของอำเภอแม่แตง ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปเป็นต้น) สำหรับชาวนาในชุมชนกลุ่มน้ำ คำว่า “ไปดูน้ำ ไปเอน้ำ ขึ้นไปดูน้ำ ไปเลียบน้ำ” เป็นคำพูดที่ใช้กันเป็นปกติ มีความหมายว่า ชาวนาต้องแก้ปัญหาหน้าในเขตการผลิตของตน โดยการไปดูสภาพการไหลของน้ำที่เชื่อมโยงถึงกัน เหนือขึ้นไป และได้ลงไป การไปดูน้ำจะช่วยให้ชาวनावางแผนการผลิต และแก้ปัญหาการผลิตได้อย่างสอดคล้อง กับความเป็นจริงมากกว่า ด้วยเหตุนี้ ในที่สุดพวกเขาก็สร้าง ‘ระบบเหมืองฝาย’ ขึ้นมาได้สำเร็จ เมื่อนำระบบทั้งหมดมารวมกันก็จัดว่าเป็นระบบใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ที่ชาวนาเป็นผู้สร้างด้วยมือของตนเอง

“เวลาเราจะสร้างเหมืองฝาย ต้องมีการร้องป่าวให้ชาวบ้านไปช่วยกัน ให้นำหลักไปตีฝาย เหมืองแต่ละสายจะเรียกชื่อตามบ้านนั้นเช่น เหมืองเด่น(บ้านเด่น) เหมืองเปียง(บ้านเปียง) เหมืองแม(ลำเหมืองที่ผ่านบ้านแม) จุดเริ่มต้นที่จะชักน้ำจากเหมืองเข้าสู่ที่นาของเรา เรียกว่า ‘แต’ มักจะตั้งชื่อแตตามหลักเขตที่แตตั้งอยู่ เช่น ‘แตเก้ากล้วย’ หรือตั้งชื่อตามผู้ซึ่งริเริ่มขุดแตนั้น เช่น ‘แตลุงหมู’ เป็นต้น ถ้าคนที่อยู่หัวคันนาคือหัวแตไม่คิดสร้าง ไม่ชักชวนชาวบ้านสร้างแตขุดแตส่งน้ำเข้านา คนที่อยู่นาถัดไปก็ต้องไม่ได้ใช้น้ำ”

(บุญส่ง วรรณลังกา บ้านร้องข่ม)

ฝายน้ำบ่อทิพย์
แหล่งน้ำที่จะผันเข้าสู่เหมือง

ชาวนาที่อยู่พื้นที่ติดกับหัวนา คิดสร้างแตขึ้นมาก่อน นาถัดไปถึงจะได้ใช้น้ำ โดยขุดตางนาต่อกันไปเรื่อยๆ ให้น้ำไหลเข้าเลี้ยงต้นข้าว

ท่อส่งน้ำเข้านาบ้านหนองห้า

ความสำเร็จของระบบเหมืองฝายเป็นที่มาของความสำเร็จหรือความเติบโตของเศรษฐกิจ หมู่บ้านบางเขตหรือบางลุ่มน้ำมีเศรษฐกิจดีกว่าเหนือกว่าบางเขต ก็สะท้อนถึงความสามารถหรือศักยภาพในการจัดการระบบเหมืองฝายที่แตกต่างกันของแต่ละลุ่มน้ำ เพราะจะบังคับน้ำได้หมายความว่า ผู้นำจะต้องบังคับควบคุมแรงงานและนำชุมชนให้มาร่วมมือกันจัดการน้ำได้ รวมทั้งต้องมีความเข้าใจด้วยว่าทำอะไร

กล่าวโดยแท้จริงแล้ว มิใช่ว่าชาวนาทุกคนจะมีความรู้เรื่องภูมิศาสตร์และการไหลของน้ำมากเหมือนกัน และเท่าๆ กัน ในหมู่บ้านย่อมมี ‘วิศวกรชาวบ้าน’ และเขาเหล่านี้ก็มีความรู้ด้านพลังน้ำและการจัดการพลังน้ำดีจนน่าประหลาดใจ บรรดาแก่เหมืองฝายของแต่ละระบบ คือบุคคลสำคัญที่สุด เพราะพวกเขาได้สะสมองค์ความรู้มายาวนานก่อนที่จะเข้ามาเป็นแก่ฝาย ในการศึกษาของวันเพ็ญ สุรฤกษ์ เรื่องพัฒนาการของระบบเหมืองฝายเมื่อปี พ.ศ.2528

เธอได้พบว่า หัวหน้าเหมืองฝายและกลุ่มผู้บริหารเหมืองฝายอยู่ในตำแหน่งคนละกว่า 20-40 ปี การบุกเบิกของแก่อำเภอฝายหลายคน กลายเป็นประวัติศาสตร์ของกลุ่มน้ำต่างๆ อยู่สืบมา ไม่แต่เพียงกลุ่มน้ำขาน พวกเขานี้เองที่ได้นำลูกเหมืองฝายจากหมู่บ้านต่างๆ บุกเบิกเหมืองฝาย โดยกันน้ำขุดลอกลำเหมือง บังคับทางไหลของน้ำจากต้นน้ำถึงปลายน้ำจนสำเร็จสืบทอดกันมาหลายร้อยปี ชาวนาจ้างกล่าวว่า “แก่อำเภอฝายเป็นผู้บังคับน้ำมา”

ระบบเหมืองฝายขนาดใหญ่ในเขตลำนานนั้นมีไม่มากนัก เนื่องจากมีที่ดินระหว่างหุบเขาน้อย อีกทั้งยังเป็นเหมืองฝายบนภูเขาสูง การขุดดินบนภูเขาซึ่งโครงสร้างเป็นดินหินนั้นไม่ใช่งานง่าย เหมืองฝายจึงมักมีขนาดเล็ก หล่อเลี้ยงผืนนาเพียง 300-400 ไร่ ในที่ราบลุ่มลงมา เหมืองฝายอาจมีขนาด 600-1,500 ไร่ ระบบฝายของกลุ่มน้ำขานตอนล่างมีขนาดค่อนข้างใหญ่ คือระหว่าง 2,000-5,000 ไร่

ในเขตกลุ่มน้ำขาน ในการศึกษาครั้งนี้ ปรากฏประวัติของเจ้าสีหมื่น วณีสอน ซึ่งได้บุกเบิกฝายเรียกว่า ‘ฝายเจ้าสีหมื่น’ เป็นฝายลูกที่สี่ในเขตกลุ่มน้ำขานเมื่อ 60 ปีที่แล้วมานี้เอง เขาสามารถเอาชนะธรรมชาติ นำกำลังชาวนาขุดเหมืองฝายผ่านความยากลำบากของพื้นที่บางตอนซึ่งสูงถึง 8 เมตร สร้างเหมืองส่งน้ำเป็นระยะทางทั้งสิ้นประมาณ 20 กิโลเมตร เลี้ยงไร่นาราวกว่า 20,000 ไร่ได้สำเร็จ และเขายังได้เป็นหัวหน้าเหมืองฝายพัฒนาแห่งลุ่มน้ำปิงส่วนที่ต่อเนื่องกับกลุ่มน้ำขาน บุกเบิกการใช้น้ำขานตอนปลายของลำน้ำอีกฝายหนึ่งสืบมาถึง 20 ปี

เมื่อกว่า 100 ปีที่แล้ว ‘พญาคำ’ ผู้นำชาวนาอำเภอสารภี รวบรวมชาวบ้านบุกเบิก ‘ฝายพญาคำ’ สร้างทางน้ำใหม่เนื่องมาจากแม่น้ำปิงเปลี่ยนทางเดิน(‘ปิงห่าง’) ฝายพญาคำนี้นายาวถึง 17 กิโลเมตร สร้างเครือข่ายระบบเหมืองฝายส่งน้ำให้แก่ชาวนาเชียงใหม่ ลำพูน กว่า 40,000 ไร่ สุดท้ายเขาได้เป็นหัวหน้าเหมืองฝายจนวาระสุดท้ายของชีวิต

‘เหมืองแข็ง’ เหมืองประวัติศาสตร์ซึ่งอ้ายฟ้า-ขุนทหารของพระยามังราย ได้ระดมชาวนามาขุดฝายยาวถึง 17,000 วา เพื่อหวังให้ชาวนาเหน็ดเหนื่อย เคืองแค้นและกระด้างกระเดื่องต่อหริภุญไชยในสมัยพญาธิบายนัน สุกชัย นิมนานเหมินทร์ ได้สำรวจในการศึกษาเรื่อง การจัดการชลประทานแบบพื้นเมืองของเขาในปี พ.ศ.2532 พบว่ามีความยาวถึง 40 กิโลเมตร

ฝายพญาคำ กันน้ำจากลุ่มน้ำปิง อำเภอสารภี
เป็นฝายที่อยู่ในความทรงจำ เป็นประวัติศาสตร์ช่วงสำคัญของท้องถิ่น

ล้านนามีระบบเหมืองฝายใช้แล้วนับพันปี เก่าแก่ก่อนกฎหมายมั่งรายศาสตร์ ดำนาโบราณ ได้ระบุไว้ว่า มีเหมืองฝายใช้ในแคว้นแคว้นโบราณ เช่น เมืองสุวรรณโคมคำ เมืองโยนก เมืองหิรัญนครเงินยาง เมืองหิรัญไชย เมืองเขลางค์ เมืองพะเยา ดำนาพื้นเมืองเชียงใหม่ก็ได้ระบุว่า มีเหมืองฝายในล้านนาเมื่อประมาณ 1400 ปีมาแล้ว (คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ดำนาพื้นเมืองเชียงใหม่, 2524) โดยเฉพาะกฎหมายมั่งรายศาสตร์นั้นได้ตรา ‘กฎแห่งการใช้น้ำ’ ไว้ใน พ.ศ.1839-2101 (สมหมาย เปรมจันทร์, 2518) กฎหมายมั่งรายศาสตร์นี้ มีรายละเอียดเรื่องกฎหมายเหมืองฝายอย่างถี่ถ้วน

แม้ว่าระบบเหมืองฝายจะมีมานานในประวัติศาสตร์ แต่พึงเข้าใจว่า ในความเป็นจริงนั้น เหมืองฝายยุคแรกเริ่มกับเหมืองฝายอีกหลายร้อยปีต่อมา ก็ไม่ใช่เหมืองฝายระบบเดิมหรือจำนวนเดิม เพราะเมื่อสภาพภูมิศาสตร์เปลี่ยนแปลง ประชากรหนาแน่น การตั้งถิ่นฐานมีเพิ่มเติมขึ้นจากเดิม ยานพาหนะถูกสร้างเพิ่มขึ้น รวมทั้งว่าพืชผลในแปลงไร่นาเปลี่ยนไปทั้งหมด ย่อมทำให้ต้องมีการปรับปรุงการออกแบบระบบเหมืองฝาย และต้องมีการสร้างเหมืองฝายเพิ่มเติมสืบมา ดังนั้นเอง เหมืองฝายทั้ง 8 ระบบของกลุ่มน้ำขานนี้จึงมีถึง 6 ระบบที่พึงจะสร้างขึ้นเมื่อร้อยปีนี้เอง ได้แก่ฝายสันปูเลย ฝายน้ำบ่อทิพย์ และ ฝายเจ้าสีหมื่น เป็นต้น

ทุกวันนี้ ชาวनाยังคงเดินเท้าขึ้นดอย ไปดูสภาพต้นน้ำสายนั้นสายนี้ เหมืองนั้นเหมืองนี้ ‘เหมืองฝาย’ ซึ่งนำมาหล่อเลี้ยงวิถีชีวิตแห่งการเพาะปลูกนั้น เปรียบเสมือนเส้นชีวิตของชาวนา ในยุคที่เหมืองฝายยังไม่ได้รับการรื้อฟื้นดูแลอย่างเต็มที่ เหมืองฝายบางระบบยังต่อเชื่อมไม่สมบูรณ์ ชาวนาที่จะปลูกข้าวได้เพียงฤดูกาลเดียวและได้ผลผลิตไม่เต็มที่ นอกจากนี้ยังอาจเกิดภาวะน้ำไหลไปในที่ที่ชาวนาไม่ต้องการ ชาวนาต้องค้นคว้าอยู่เสมอว่าเขาจะสร้างและพัฒนา ระบบเหมืองฝายอย่างไร ให้การต่อเชื่อมระบบน้ำขนาดใหญ่ ต่อเนื่องถึงกันทั้งกลุ่มน้ำหรือกระทั่งรอยต่อเชื่อม 2 กลุ่มน้ำ เช่นกลุ่มน้ำปิงเชื่อมกับกลุ่มน้ำขาน จะสามารถใช้ประโยชน์จากเหมืองฝายได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด ความเกี่ยวข้องผูกพันกันระหว่างชีวิตกับธรรมชาติ และวิถีแห่งการจัดการน้ำร่วมกันนี้เอง ชาวนา กลุ่มน้ำขานหมู่บ้านต่างๆ จึงก่อสานกันขึ้นเป็นเครือข่ายของระบบเหมืองฝายที่พวกเขาสร้างและสืบทอดกันมา ด้วยเหตุนี้ จึงมีคำที่พูดในหมู่บ้านเป็นถ้อยคำสะท้อนเครือข่ายแห่งความสัมพันธ์นี้ว่า “ใช้น้ำแม่ไหน” “ใช้เหมืองเส้นไหน” “สังกัดแก่เหมืองคนไหน” “อยู่แต่ไหน” และเมื่อตอบได้ว่ามีตำแหน่งที่อยู่แห่งไหนของเครือข่าย ก็เป็นอันว่ามีความรู้เกี่ยวกับเครือข่ายที่ตัวเองสังกัดอยู่อย่างดีแล้ว

ในประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านล้านนา ไม่ใช่มีแต่เพียงหมู่บ้านที่มีการจัดการระบบทุกระบบทุกระบบเครือข่ายได้ดี หากแต่เมื่อหมู่บ้านใดปราศจากผู้นำที่เข้าใจความสำคัญแห่งระบบน้ำหรือยุคใดสมัยใดที่หมู่บ้านอยู่ภายใต้การนำของผู้นำซึ่งปราศจากความรับผิดชอบ หมู่บ้านนั้นก็เสื่อมลง และก็ถึงคราวที่จะต้องทบทวนตัวเองและเลือกผู้นำคนใหม่ ความไร้ประสิทธิภาพไม่ว่าจะเกิดขึ้นที่ใด ก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้นาน เพราะหมายถึงผลผลิตของชาวนาจะตกต่ำลงถึงขีดอันตราย

ตารางแสดงรายชื่อฝายลุ่มน้ำชาน

ชื่อเหมือง	จำนวนพื้นที่ไร่นา ในระบบเหมืองฝาย
1. ฝายสันปูเลย	2,500
2. ฝายไม้ไร่ล่อ	1,500
3. ฝายเกาะไม้ตัน	4,000
4. ฝายเจ้าสีหมื่น	4,000
5. ฝายน้ำบ่อทิพย์	2,500
6. ฝายปวงสนุก	5,000
7. ฝายทุ่งเสียว	3,000
8. ฝายหลังถ้ำ	2,500

วีรกรรมของผู้นำชาวนา : เจ้าสีหมื่น วณีสอน : ฝายเจ้าสีหมื่น

รูปภาพของเจ้าสีหมื่นกับนางเงาะ
อยู่ในบ้านของ นางคำแสน สุวรรณประสิทธิ์ อายุ 73 ปี
เป็นหลานสะใภ้ อยู่บ้านม่วงพิน้อง 11 หมู่ 4
ต.มะขุนหวาน อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

เหมืองฝายเจ้าสีหมื่น นายอำเภอคนที่สองของอำเภอสันป่าตองนั้น นับเป็นวีรกรรมที่ชาวนาบอกเล่าสู่กันฟังไม่เคยลืม ขณะที่พวกเจ้ามักมีแต่เหยียบย่ำเอาที่ดิน ไร่นาของประชาชนและปกครองอยู่เบื้องบนผ่านคนงานของตนเรียกว่า ‘ขุน’ เจ้าสีหมื่นกลับนำประชาชนสร้างฝายลูกที่ 4 ต่อจากฝายลูกแรกของลุ่มน้ำนี้ ขุดเหมืองส่งน้ำ กันบังคับทิศทางเดินของน้ำจากเหนือน้ำถึงปลายน้ำเป็นระยะทางถึงกว่า 40 กิโลเมตร จ่ายน้ำให้แก่ชาวนาถึงกว่า 20,000 ไร่ เมื่อประมาณปี พ.ศ.2480 (ชาวนาลดพื้นที่ทำนาลงมาจนเหลือพื้นที่รับน้ำ 4,000 ไร่ในปัจจุบัน) พื้นที่ปลายน้ำไกลจากต้นน้ำแม่ขานตอนล่างราว 40 กิโลเมตร ยังมีน้ำใช้มากจนชาวนาทำนาได้ถึง 2 ครั้งต่อปี ความสำเร็จแบบนี้กลายมาเป็นตำนาน เพราะแม้ภายหลังปี พ.ศ.2523 ที่ชลประทานแม่แตงของรัฐได้จ่ายน้ำมาตามคันคลองชลประทานแล้ว ชาวนาก็ยังไม่

เหมืองฝายที่ขุดลึก 8 เมตร เพื่อบังคับเส้นทางน้ำ

บริเวณนี้เป็นที่ตอนสูงที่สุดในสันป่าตองลุ่มน้ำขาน ต้องขุดเหมืองลึกลงไปจากตลิ่ง 8 เมตร (ผู้วิจัยยืนอยู่ กลางท้องเหมืองซึ่งขณะนี้ไม่มีน้ำ ด้านขวาเป็นตลิ่ง พื้นที่ของโรงเรียนสันป่าตอง ด้านซ้าย แก่งฝายเจริญ ยืนอยู่บนตลิ่งที่ปรับให้ราบลงเป็นถนนเพื่อที่จะสามารถนำรถแล่นผ่านเข้าไปดูแลเหมืองที่ลึกมาก นี้ได้)

สามารถทำนา 2 ครั้ง ยังคงขาดแคลนน้ำ มีหน้าซ้ำพวกเขารู้สึกเสียดายเหมืองฝายเก่าแก่ที่ถูกตัดขาดออกโดยชลประทานของรัฐ เพราะการทำนาปีละ 2 ครั้งเป็นไปไม่ได้อีกต่อไป เจ้าสีหมีนวางระบบวิศวกรรมพื้นบ้านเป็นแบบอย่างต่อชาวนาสืบมา โดยที่ฝายไม้ประกอบไปด้วย 3 ฝายใน 1 ระบบ คือ 1.ฝายอาบ 2.ฝายลูกตุ้มลูกแรก 3.ฝายลูกตุ้มลูกที่สอง อยู่ห่างกันฝายละ 150 เมตร ทำให้ฝายมีประสิทธิภาพสูงไม่พังง่าย วิศวกรรมการสร้างฝายอาบและฝายลูกตุ้มอีก 2 ลูกแบบนี้ เป็นวิศวกรรมที่มีความแข็งแรงและยืดหยุ่นอย่างสูง เพราะสามารถรับกำลังรุนแรงของน้ำได้ดี ฝายเจ้าสีหมีนเริ่มต้นตั้งแต่บ้านเหมืองฟู ต.บ้านแม่ ไปสิ้นสุดที่ฝายหลังถ้ำ ต.มะขุนหวาน ในพื้นที่ที่เป็นที่ดอนบางตอนของสายเหมืองนี้ เล่าลือกันว่าเจ้าสีหมีนขอให้ชาวบ้านร่วมมือกันขุดเหมืองลึกถึง 8 เมตร ใช้เวลาขุดนานถึง 6 เดือน ใช้แรงงานชาวนาประมาณวันละ 2,000-3,000 คน คนขุดเหมืองยืนอยู่ในลำเหมืองมองขึ้นข้างบน ต้องแหงนคอตั้งบ่า จึงเอาชนะธรรมชาติได้

พื้นที่ทำนาที่รับน้ำจากฝายเจ้าสีหมีนบางส่วนโดยเฉพาะปลายน้ำ เริ่มหวนกลับมาทำนาได้เพียงครั้งเดียวต่อปี หลังจากทีรัฐได้สร้างระบบชลประทานแม่แตง เรียกร่อง

ฝายท่าบ่อเย็น หรือฝายเจ้าสีหมีน ซึ่งเจ้าสีหมีนนำราษฎรราว 4,000 คน สร้างขึ้นในปี พ.ศ.2480 พร้อมขุดลำเหมืองนำน้ำจากฝายนี้ไปหล่อเลี้ยงไร่นาประมาณ 20,000ไร่ ก่อนมีระบบชลประทานรัฐ

ให้ชาวนาหันมาใช้ระบบชลประทานแบบใหม่ เส้นทางการวางท่อของระบบใหม่ได้ตัดเหมืองฝายเดิมที่เจ้าสีหิ้นขุดไว้ขาดเป็นช่วงๆ เส้นทางน้ำเดินเหมือนเดิมไม่ได้อีกต่อไป เหมืองฝายที่เหลือถูกทะเลาะ ทอดทิ้งจำนวนมาก ทำให้พื้นที่ปลายน้ำนี้กลายเป็นพื้นที่แห้งแล้งในฤดูที่สองของการผลิต ชาวนาต่างอธิบายว่า ไม่ได้คิดมาก่อนว่าระบบชลประทานแบบใหม่จะจ่ายน้ำไม่พอ จึงพากันเลิกเหมืองฝายระบบพื้นบ้านไป ชาวนาจำนวนไม่น้อยในพื้นที่ปลายน้ำกลับหวนมาฟื้นฟูลำเหมืองเก่าขึ้นใช้อีกในต้นทศวรรษ 2540 เพราะความล้มเหลวของระบบชลประทานแม่แตง

“เจ้าสีหิ้นเป็นคนดีมาก น้ำใจดี แต่เด็ดขาด ที่บ้านเราเนี่ย แล่นน้ำมันเป็นที่ปลายน้ำ ไม่ได้กินน้ำเลย เจ้าสีหิ้นมาคิดทำเหมือง ค่อยๆ แกะรอยเลาะหาเส้นทางเหมืองเก่าโบราณ คิดจริงทำจริงก็ได้ใช้น้ำจริงๆ เจ้าสีหิ้นไม่ใช่คนบ้านนี้ มาจากไหนไม่รู้แต่มาได้เมียบ้านเฮานี้ เจ้าสีหิ้นมานำพวกเรา ‘เลาะฮอยเก่า’ (หมายถึงเลาะหาเส้นทางน้ำของเหมืองโบราณก่อนหน้า) เลาะหาเส้นทางเหมืองเก่าได้ ก็ได้กินน้ำจริงๆ กินน้ำแม่ขานนี้แหละ เจ้าสีหิ้นเข้มงวดมาก สมัยนั้น ปิดเหมืองกลางลำไม่ได้ ปิดน้ำมาใช้โดยไม่ได้ตกลงกันไม่ได้เลย ต้องเข้าใจว่าแรกทีเดียวเรากันดาร์น้ำมาก สูบอย่างสมัยนี้ก็ไม่มี คนจะใช้น้ำต้องมีการจัดคิวน้ำเหมืองเส้นใหญ่ก็ต้องมา ‘ปันแต’ (แบ่งแต่น้ำ) เอาขอนไม้มาปักน้ำ มีก็ไรก็ฟันขอนแต่ไปตามนั้น นัวสองนัว สามนัว ตามที่ต้องใช้น้ำ เดียวนี้ปลายน้ำเฮนนี้แย่งมาก ใครอยากได้ก็ปิดกันเอานัวเลย ใครไม่ว่าอะไรใคร เหมืองฝายเหลือน้อยส่วนมากใช้ชลประทานกัน แก่เหมืองฝายก็ไม่ลงมาถึงที่นี่เพราะเราก็ไม่ได้เป็นสมาชิกเหมืองแล้ว เพราะเราใช้ชลประทานเป็นหลัก ไม่จ่ายค่าน้ำให้เหมืองฝายเขาแล้ว เจ้าสีหิ้นทำไว้สมัยก่อนดีจริงๆ เราได้กินน้ำก็เพราะเจ้านั้นแหละ คิดทำนาบุกเบิกไร่นาได้ก็เพราะเจ้าสีหิ้น”

(อุดม สิงห์ใจ บ้านพระบาทยังหวัด)

อนุสาวรีย์ผู้นำเหมืองฝาย

กู่ด้านขวามือคือกู่ของเจ้าสีหิ้น วณีสอน และด้านซ้ายมือคือของภรรยา ขาดะ 15 กุมภาพันธ์ 2431 ปีชวด มรณะ 15 สิงหาคม 2519 ปีมะโรง อายุได้ 88 ปี กู่ทั้งสองตั้งอยู่หน้าวัดทุ่งต้อม วัดหน้าหมู่บ้านของลุ่มน้ำขาน ต.มะขามหลวง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

บทที่ 4

เครือข่ายชุมชนชาวนาผู้ใช้น้ำในระบบเหมืองฝาย

1. โครงสร้างพื้นฐานในการผลิตของชาวนาลุ่มน้ำขาน 75

1- ระบบเหมืองฝายและเครือข่ายในระบบ 75

2- วิศวกรรมของระบบเหมืองฝาย 80

ก. เหมืองกิน 80

ข. เหมืองเสีย หรือ เหมืองล่อง 80

ค. 'ล่อง' และประตูปิดเปิดน้ำ 82

ความหมายของเหมืองฝาย 83

2. เครือข่ายแห่งการจัดการระบบน้ำ 84

1) การแบ่งน้ำและบังคับน้ำ 84

2) การจัดการกำลังคน : ระบบหมวดเหมืองฝาย 86

3. พลวัตของระบบเหมืองฝาย 94

1) ความเข้มแข็งของเหมืองฝาย... 94

2) ความสัมพันธ์ในหมู่บ้าน... 96

ก. การรักษากฎของการวางขอนแต่ 97

ข. กฎของการหลั่งน้ำ 97

3) การแก้ไขกรณีพิพาท... 99

4) กฎระเบียบของเหมืองฝาย... 101

5) ระบบชลประทานของรัฐ... 103

ระบบชลประทานผิดพลาดในสาระสำคัญ 3 ประการ ... 104

บทสรุป พลวัตของระบบเหมืองฝาย ลุ่มน้ำขาน 106

ผู้นำชาวนา : ความคิดและอุดมการณ์ 91

เมื่อชาวนาหลั่งน้ำ 98

หลั่งน้ำจากใต้ขึ้นเหนือ - หลั่งน้ำจากเหนือมาใต้ 99

ระบบชลประทาน : น้ำวันที่ 105

บทที่ 4

เครือข่ายชุมชนชาวนาผู้ใช้น้ำ ในระบบเหมืองฝาย

บัดนี้ เราพอจะมองเห็นได้ว่า ชาดิพันธุ์ ประวัติศาสตร์เฉพาะของกลุ่มน้ำ ลักษณะภูมิประเทศและการใช้ประโยชน์จากน้ำ มีบทบาทอย่างสูงในการกำหนดเครือข่ายแห่งการตั้งถิ่นฐานและการขยายตัวของชุมชนชาวนา และทำให้เห็นชัดเจนว่าการเกิดขึ้นของสังคมหมู่บ้านบนลุ่มน้ำ มิได้เกิดขึ้นและขยายตัวไปเองโดยไร้เป้าหมาย หรือเจตน์จำนง แต่ทั้งหมดมีเจตนาและสะท้อนระบบคุณค่าที่อยู่ภายใต้พลวัตนี้

คำถามถัดไปที่น่าสนใจมากก็คือ ชุมชนหมู่บ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำนี้ ได้อาศัยเงื่อนไขดังกล่าวสร้างเครือข่ายแห่งการผลิตขึ้นในรูปแบบไหน ด้วยวิธีการอะไร จึงในที่สุดลุ่มน้ำขานนี้ได้สร้างปรากฏการณ์การผลิตที่เขย่าวงการทางการเกษตรของไทยเสมอมา อาทิเช่น ผลผลิตข้าวที่สูงถึง 100-120 ถังต่อไร่ต่อเนื่องกันหลายสิบปี ผลผลิตถั่วเหลือง 200 กิโลกรัมต่อไร่ ก่อนยุคเร่งรัดใช้สารเคมีและปุ๋ยในทศวรรษ 2520 และข้าวเหนียวสันป่าตองนั้นครั้งหนึ่งร่ำลือกันไปทั่วถึงรสชาติและคุณภาพของมัน บรรดาผู้ประกอบการกิจการเกษตรจากต่างถิ่นซึ่งเดินทางเข้ามาตั้งหลักสร้างบริษัทการเกษตรของตนในพื้นที่แห่งนี้ ในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ต่างก็พากันประหลาดใจถึงผลผลิตจากไร่นา พวกเขามีได้คาดหมายเลยว่า ธุรกิจ contract farm จะสร้างผลประโยชน์แก่เขาด้วยผลผลิตสูงลิ่วเช่นนั้น ชาวขุนหมิงคนหนึ่งมาลงทุน contract farm ให้ชาวนาปลูกมะเขือเทศสีแดงในเขตบ้านสันใหม่ ปรากฏว่าผลผลิตของมะเขือเทศสูงกว่าในเขตอื่น เจ้าของแปลงมะเขือเทศกล่าวว่า ในพื้นที่สามงานเธอขายมะเขือเทศได้ 60,000 บาทต่อ crop ผลผลิตจะเก็บได้ติดต่อกันถึง 1 เดือน

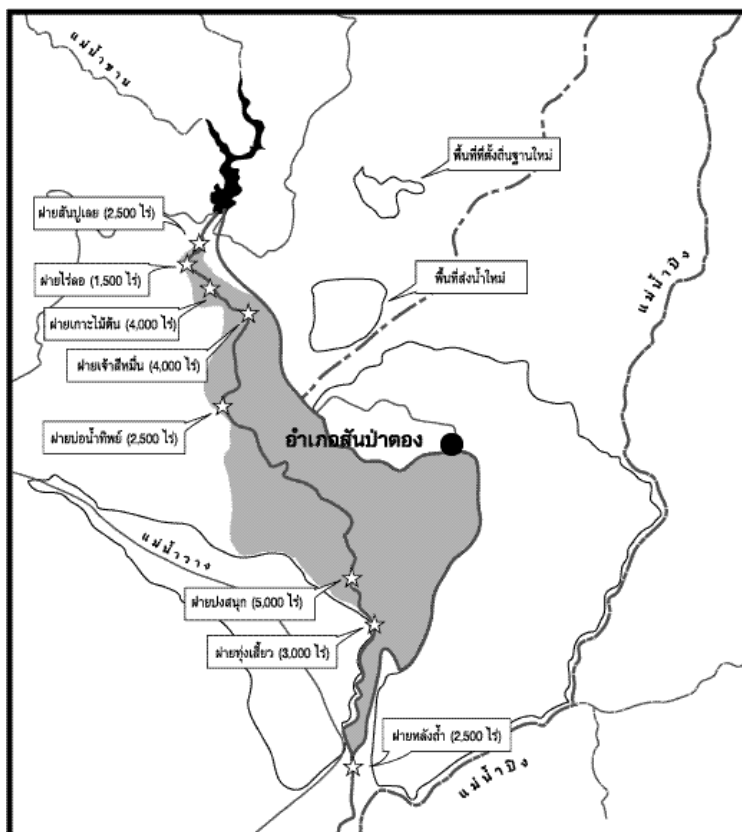
แปลงมะเขือเทศสีแดงในพื้นที่ 3 งาน
ซึ่งเจ้าของขายมะเขือเทศได้ 60,000 บาทต่อ crop

เครือข่ายการผลิตของชาวนาลุ่มน้ำขานที่สำคัญควรกล่าวถึง ได้แก่ เครือข่ายของชาวนาผู้ใช้น้ำระบบเหมืองฝาย

1. โครงสร้างพื้นฐานในการผลิตของชาวนาลุ่มน้ำขาน

1- ระบบเหมืองฝายและเครือข่ายในระบบ

ชาวนาลุ่มน้ำขานได้ร่วมกันมาช้านานในการสร้างระบบเหมืองฝาย เพื่อกักกั้น ชะลอ บังคับ จัดสรรให้น้ำไหลเข้าสู่ไร่นาของชาวไร่ชาวนาอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นการใช้ประโยชน์ สูงสุดจากทรัพยากรน้ำในการผลิต คำบอกเล่าของผู้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบนลุ่มน้ำนี้ชี้ให้เห็นว่า แม้วาระบบเหมืองฝายจะมีมาแต่โบราณสืบทอดมาอย่างน้อยกว่า 700 ปี แต่ในพื้นที่ลุ่มน้ำขาน ตลอดเวลาหลายชั่วคนที่ผ่านมา เมื่อชาวนาเริ่มลงหลักปักฐาน มีฝายบางลูกเท่านั้นที่พอจะใช้ การได้ บางลูกสูญพังใช้การไม่ได้ และบางพื้นที่ที่ยังไม่มีฝายใช้เลย จำเป็นต้องสร้างขึ้นใหม่ ใน รอบ 200-300 ปีที่ผ่านมา ชาวนาลุ่มน้ำขานได้สร้างฝายขึ้นมาทั้งหมด 8 ระบบ กั้นน้ำจากตอน

พื้นที่ใช้ประโยชน์จากแม่น้ำขาน

เหนือสุดของลุ่มน้ำ ขานตอนล่าง จนถึง ปลายน้ำ ในจำนวน ฝาย 8 ระบบนี้ 2 ฝาย เป็นฝายโบราณที่สืบ ทอดมาจนชาวนาบอก ไม่ได้ว่าฝายมีอายุเท่า ไหร่ อีก 6 ฝาย เป็น ฝายที่ริเริ่มสร้างขึ้นใน ระยะเวลาไม่เกิน 50- 200 ปี นับถอยหลัง จากปัจจุบัน

ความสำเร็จของการสร้างฝายกั้นน้ำ เป็นเพียงจุดเริ่มต้นเท่านั้น ชาวนาลุ่มน้ำขาน ต้องใช้เวลาต่อมาอีกเกือบ 100 ปี เพื่อขุดลำเหมืองต่อกันจากหมู่บ้านหนึ่งไปยังอีกหมู่บ้านหนึ่ง แล้วขุดแตกขึ้นแบ่งน้ำให้ไหลไปตามที่นาของแต่ละครัวเรือน กว่าครึ่งหนึ่งของเหมืองแต่ละเส้น ขุดขึ้นมาใหม่เพิ่มเติมตามจำนวนชาวนาผู้ใช้น้ำที่บุกเบิกไร่นาเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ 2500 ถึงช่วงทศวรรษ 2520 ซึ่งมีการขยายตัวของการผลิตข้าวและอาหาร ควบคู่ไปกับการเพิ่ม จำนวนประชากร

ภาพที่เห็นซ้ายมือนี้คือ ประตูน้ำ ปิดเปิดน้ำจากแม่น้ำชาน
เข้าสู่ลำเหมืองใหญ่สองเส้นตอนเหนือของน้ำแม่ชาน
ในฤดูน้ำมากชาวบ้านจะปิดทางน้ำนี้
น้ำจะไหลลงไปได้ สมทบกับแม่น้ำปิงไหลลงสู่ภาคกลาง
ในฤดูน้ำน้อยชาวบ้านจะกันน้ำไว้ให้ไหลเข้าสู่ลำเหมือง

(ภาพนี้ถ่ายในฤดูแล้ง เดือนพฤษภาคม)

เมื่อทำฝายขึ้นกันน้ำแล้ว น้ำจากแม่น้ำชานซึ่งมีตลิ่งสูงก็จะไหลมาใน
ลำน้ำเหมืองแบบนี้ สะดวกที่จะนำไปใช้ในไรนา
ลำเหมืองบางสายมีความกว้างและยาวมาก จนคล้ายแม่น้ำ
ชาวบ้านเรียกชื่อลำเหมืองว่า ‘น้ำ...’ ตามด้วยชื่อเฉพาะถิ่น
เช่น น้ำโจ้ น้ำแม่ข่อง น้ำแม่ควา แทนที่จะเรียกว่า ‘เหมือง’
คนต่างถิ่นอาจเข้าใจว่าเส้นทางน้ำนี้เป็นสาขาของแม่น้ำตามธรรมชาติ
ที่จริงเป็นลำเหมืองซึ่งขุดขึ้น

ฝายน้ำบ่อทิพย์

30-40 ปีก่อนหน้านี้ ชาวบ้านเหล่าป่าฝางเดิมใช้น้ำจากฝายขุนคง กลุ่มน้ำแม่วาง แต่
เนื้อที่นาส่วนใหญ่ขยายออกมาด้านลุ่มน้ำชานมากขึ้นเรื่อยๆ ในที่สุดชาวบ้านคิดว่าควรจะ
สร้างฝายขึ้นใหม่เพื่อนำน้ำชานมาใช้ในไรนา อาจช่วยให้มีน้ำใช้พอเพียงในไรนา พอทัย จันเกาคี
กับ พ่ออินตา ขุมคำ ผู้นำชาวบ้านเหล่าป่าฝาง นำชาวบ้านมาช่วยกันสร้างฝายเมื่อปี พ.ศ.2500
โดยที่เชื่อว่าที่ตั้งของฝายใกล้กับบ่อน้ำทิพย์ศักดิ์สิทธิ์ตามตำนานที่เล่าไว้ในตำนานพระพุทธรูป
ยังหวัด ถ้าใครกินน้ำบ่อนี้โรคภัยไข้เจ็บจะหาย จากพลังความเชื่อนี้ทำให้ผู้คนตกลงร่วมมือ
กันสร้างฝายลูกหนึ่งห่างจากบ่อน้ำทิพย์ 1 กิโลเมตร เหมืองที่ขุดจากฝายนี้ขุดผ่านหมู่บ้าน
เหล่าป่าฝาง บ้านป่าดั่ง บ้านริมชาน บ้านป่าจี้ บ้านสันโป่ง ชาวบ้านที่มีนาอยู่บ้านถัดๆ ไปก็
พากันขุดเหมืองต่อไปอีกได้แก่ หัวริน บ้านดง ร้องธาร ส่วนทางบ้านภาคเริ่มจากดอนเปาก็
ขุดต่อไปพบบ้านน้ำตัน แสงกันธา ทั้งหมดนี้กินน้ำเหมืองจากฝาย
น้ำบ่อทิพย์แหล่งเดียวกัน

ฝายน้ำบ่อทิพย์แหล่งน้ำที่จะผันเข้าสู่เหมือง

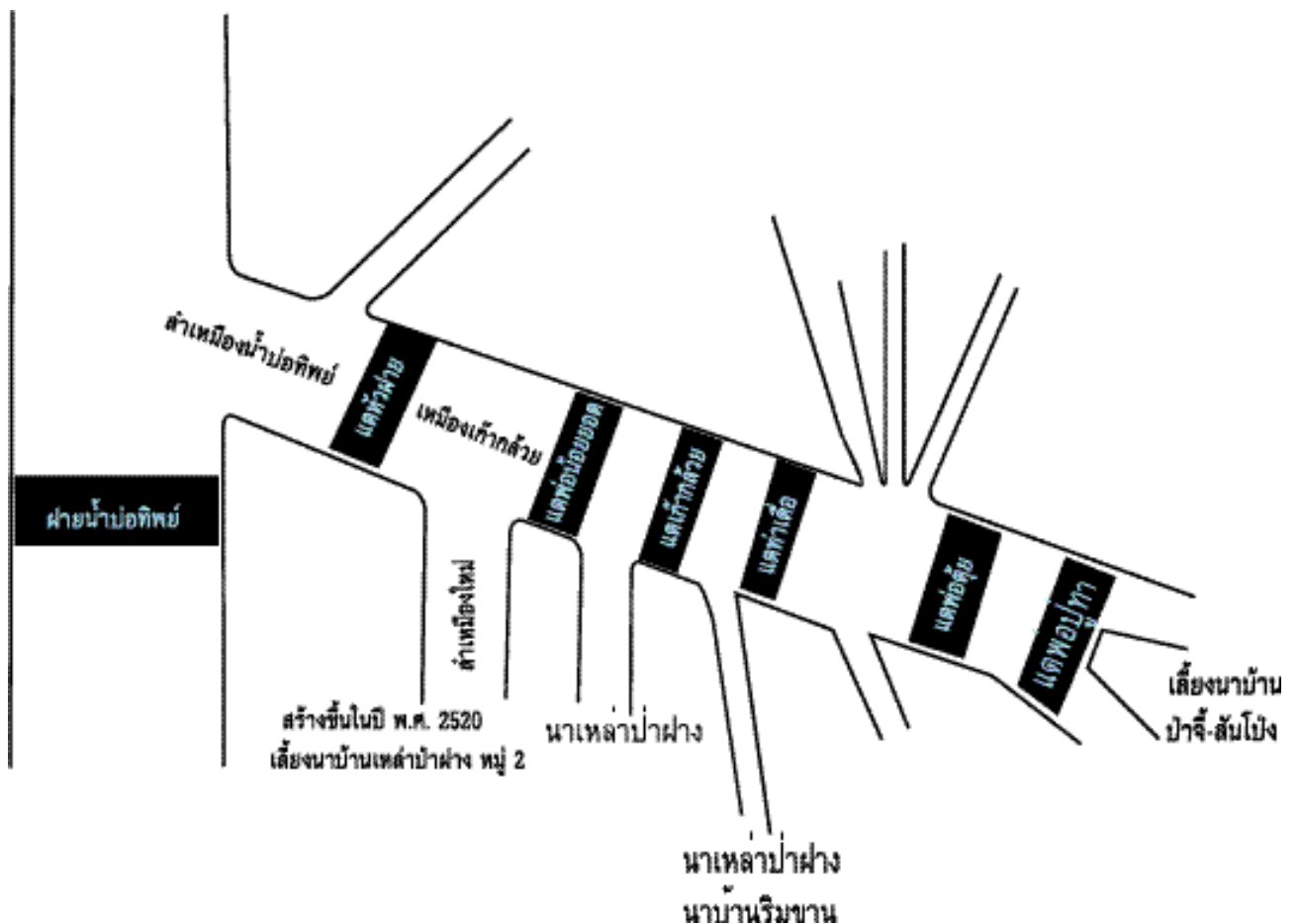
ชาวบ้านเหล่าป่าฝาง บ้านป่าดัว บ้านป่าจี้ บ้านสันโป่ง และ
ชาวบ้านทุ่งสะโตกบางส่วนมาร่วมมือสร้างฝายไม้ไผ่ ควบคู่ไปกับ
การสร้างลำเหมืองเมื่อต้นปี พ.ศ.2521 แทนฝายที่ชำรุดไป การ
สร้างขึ้นใหม่ครั้งนี้ ชาวนาตกลงเก็บข้าวไร่ละ 1 ถัง เป็นค่าจ้างการ
ขุดฝาย รวมพื้นที่ทำนา 2,200 ไร่ ก็ได้ข้าวประมาณ 2,200 ถัง

ลำเหมืองแห่งหนึ่งในระบบฝายน้ำบ่อทิพย์
ในภาพจะเห็น ‘แด’ หรือทำนบกั้นน้ำ กั้นลำเหมืองเพื่อยกระดับน้ำในเหมืองให้สูงขึ้น
และส่งน้ำไปยังเหมืองซอยที่ขุดแบ่งน้ำออกไป เหนือแดที่กั้นน้ำนั้น

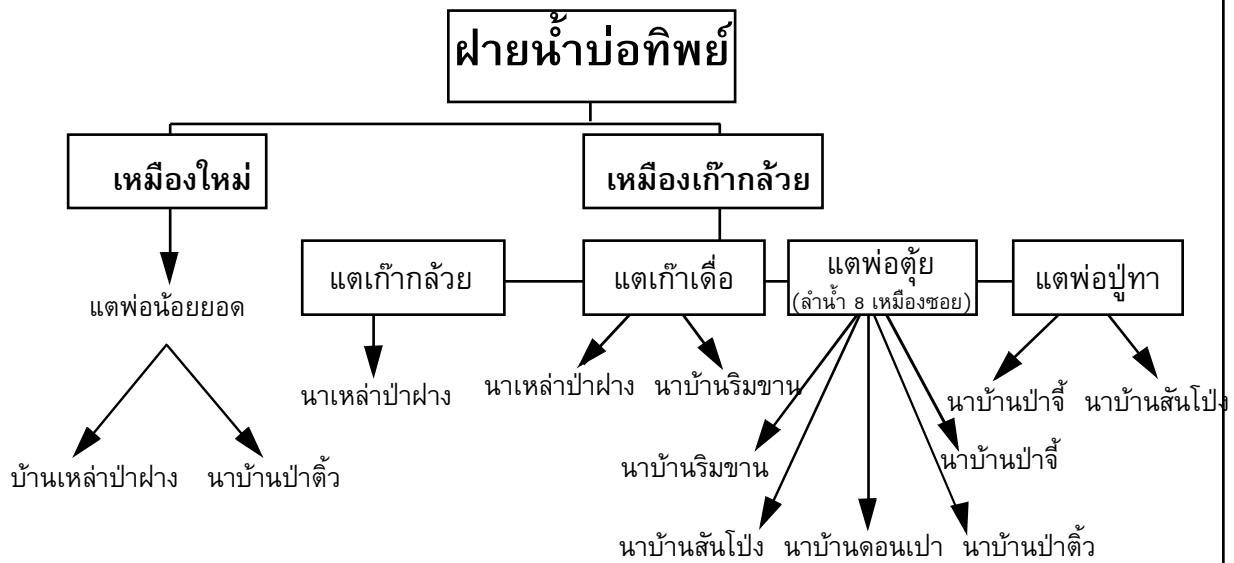

“เหมืองลำสุดที่ชาวนาขุดเพื่อใช้น้ำฝายนี้เรียกว่า ‘เหมืองใหม่’ สร้างขึ้นโดยใช้แรงงาน
คนทั้งหมด 20 คน แล้วค่อยๆ ขุดต่อไปอีกเมื่อมีคนทำนาเพิ่มเติม ปัจจุบันมีผู้ใช้
น้ำขยายเป็น 60 คน พื้นที่ซึ่งเป็นที่ลุ่ม ชาวนาก็ใช้รถปรับที่ดินให้เป็นนาปลูกข้าว
เหมืองบางตอนผ่านที่ดอนสูงมากต้องใช้แรงงานคนช่วยกันขุด เหมืองใหม่จึงจ่าย
น้ำให้แก่ชาวนาได้ทั่วถึง”

(อุดม ชุมวิเศษ แก่ฝายน้ำบ่อทิพย์)

แผนผังแสดงเครือข่ายแสดงตัวอย่างเหมืองฝายและเตที่สัมพันธ์กัน 7 หมู่บ้าน

ในระยะต่อมา เหมืองฝายทุกระบบได้เปลี่ยนแปลงจากฝายไม้ไผ่เป็นฝายคอนกรีต ถึงกระนั้นก็ตาม ในปี พ.ศ.2543 ฝายน้ำบ่อทิพย์ก็ได้พังลง เพราะทานความรุนแรงของน้ำไม่ได้ น้ำกัดเซาะได้ฝายตลอดเวลา

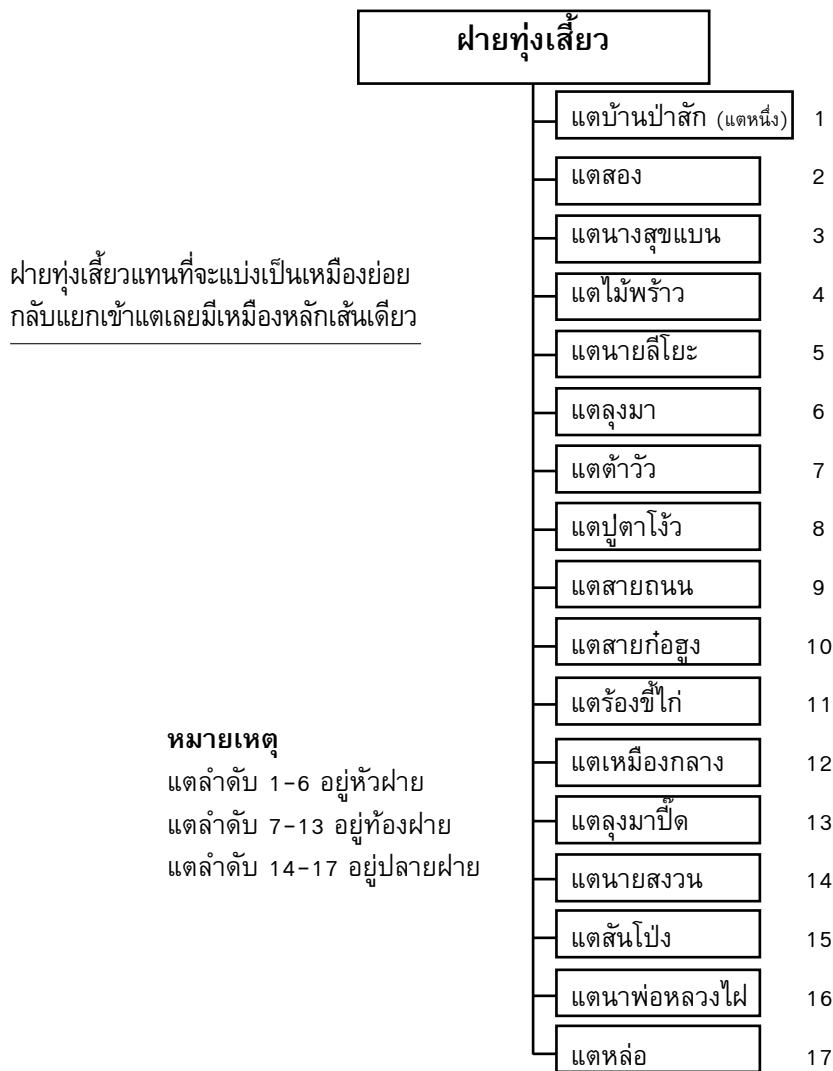
อำเภอสันป่าตองได้อนุมัติเงินให้หมู่บ้านซื้อกระสอบทราย 20,000 ลูก ถมลงแทน แต่ ก็ยังไม่สามารถรองรับความแรงของน้ำได้ ทำให้ฝายทรุดลงไปอีก ในที่สุด ชาวนาจึงประชุม ตกลงกันสร้างฝายไม้ไผ่ขึ้นใช้แทน โดยตกลงเก็บเงินชาวนาในเครือข่ายฝายน้ำบ่อทิพย์ไร่ละ 100 บาท และระดมแรงงานชาวนามาร่วมกันสร้างฝายขึ้นใหม่ เมื่อฝายใช้งานได้ดีแล้ว จึงเรียกเก็บ ค่าน้ำจากชาวนาคิดเป็นข้าว 1 ถัง หรือ 30 บาทต่อไร่

ชาวนาระดมแรงงานกันสร้างฝายในปี 2543 เป็นไปไม่ได้ที่จะรองรับประมาณจาก รัฐบาล เพราะฝายเก่าพังลงกะทันหัน ฝายใหม่จะต้องสร้างขึ้นทันที มิฉะนั้นปีนี้จะ ไม่มีทางได้ทำการผลิต

ชาวนาคำนวณกำลังน้ำแล้ววางหลักตีฝาย วางกระสอบทรายชะลอความแรงของน้ำ

ฝ่ายทุ่งเสี้ยว

ไม่ว่าฝ่ายใดต่างก็มีประสบการณ์เรียนรู้ว่างานชุดเหมือง ซ่อมแซม เปลี่ยนแปลง
แต่นั่นนั้น ไม่เคยสิ้นสุดลงเลย กรณีของฝ่ายทุ่งเสี้ยว เมื่อมีถนนตัดเข้ามาผ่านหมู่บ้าน เส้น
ทางน้ำก็กระทบกระเทือน ชาวนาต้องร่วมมือกันสร้างแต่ขึ้นมาใหม่ หลังจากถนนเสร็จลง

“แต่สายถนน เป็นแต่ของชาวบ้านทุ่งหลุกหมู่ 3 และหมู่ 4 ชาวบ้านจะใช้น้ำจากแต่นี้
ในอดีตแต่สายถนนอยู่ด้านตะวันตกของถนนเชียงใหม่-ฮอด แต่เส้นนี้ถูกขุดไป
เพราะกรมทางหลวงต้องการขยายถนนเชียงใหม่-ฮอด จึงต้องถมแต่นี้หมด

ในปี 2545 พวกชาวนาเราร่วมมือกันสร้างแต่นี้ขึ้นมาใหม่ ทางทิศตะวันออกของ ถนน
เชียงใหม่-ฮอด แต่นี้จะอยู่ทางตะวันตกจากทางแต่ก่อสูง และชาวนาจะได้ใช้น้ำทำ
เกษตรกรรมต่อไป”

(ก่องแก้ว คำดี แก่ฝ่ายทุ่งเสี้ยว)

2- วิศวกรรมของระบบเหมืองฝาย

การจัดการน้ำในระบบเหมืองฝายของล้านนา ประกอบขึ้นด้วยหลักการวิศวกรรม พื้นบ้านที่ชาวานาคิดค้นขึ้นมาใช้ ซึ่งประกอบด้วยระบบย่อย 3 ระบบ คือ

- ก. เหมืองกั้น
- ข. เหมืองเสีย หรือ เหมืองล่อง
- ค. ‘ล่อง’ และ ประตูปิดเปิดน้ำ

ก. เหมืองกั้น

หมายถึงทางน้ำที่ชาวานาขุดเชื่อมแม่น้ำเหนือฝาย นำน้ำส่งไปตามไร่นาบนที่ลุ่มและที่ดอน ที่เรียกว่า ‘เหมืองกั้น’ เพราะชาวานาเรียกการใช้น้ำว่า ‘กั้นน้ำ’ ระบบเหมืองฝายหนึ่งๆ อาจจะประกอบด้วยเหมืองกั้น หนึ่ง สอง หรือสามเส้น ตามความเหมาะสมของสภาพภูมิศาสตร์ ในระบบของกลุ่มน้ำขานนี้ เหมืองฝาย 8 ระบบมีเหมืองกั้นทั้งเส้นใหญ่และเส้นย่อยที่สามารถได้ใน ปี พ.ศ.2543-44 รวม 24 เส้น จากเหมืองเส้นหลักซึ่งเป็น ‘เหมืองกั้น’ ชาวานาจะวาง ‘ขอนแต’ เพื่อกั้นให้น้ำไหลช้าลง หรือเพื่อทำให้ระดับน้ำสูงขึ้น แล้วต่อน้ำเข้าสู่ไร่นา จุดที่ชาวานาขุดทางน้ำเข้าสู่ที่นาของตนนั้นเรียกว่า ‘ปากเหมือง’ และเรียกทางน้ำหรือเหมืองเส้นย่อยๆ ต่อจากปากเหมืองนี้ว่า ‘เหมืองซอย’ จากเหมืองซอย ชาวานาขุดทางน้ำให้น้ำไหลเข้าสู่ทุ่งนาโดยตรงเรียกว่า ‘ปากต้าง’ น้ำที่ไหลเข้านาเรียกว่า ‘น้ำต้าง’

ข. เหมืองเสีย หรือ เหมืองล่อง

หมายถึงทางน้ำที่ชาวานาขุดขึ้นมากู้กับเหมืองกั้น จุดประสงค์เพื่อระบายน้ำส่วนเกินออกจากไร่นา ในเวลาที่มีน้ำอยู่ในเหมืองหรืออยู่ในแปลงไร่นาเกินความต้องการ ชาวานาจะจัดการ ‘ขัง’ น้ำจากแปลงไร่นาลงไปใน ‘เหมืองเสีย’ หรือ ‘เหมืองล่อง’ บางลุ่มน้ำ เช่น ลุ่มน้ำแม่จัด เรียกว่า ‘เหมืองเสียน้ำ’ จากนั้น น้ำที่ไม่ใช้แล้วหรือน้ำส่วนเกินนี้จะไหลตามเส้นทางเหมืองล่องไปออกยังแม่น้ำสายหลัก เช่น เหมืองเสียทุกสายของกลุ่มน้ำขานจะไหลไปออกแม่น้ำขาน หรือไหลออกแม่น้ำปิงกรณีที่มีพื้นที่ต่อเนื่องกัน ถ้าชาวานามีพื้นที่นาอยู่ในเส้นทางที่เหมืองเสียหรือเหมืองล่องไหลผ่าน ชาวานาจะนำน้ำจากเหมืองเสียไปใช้ในไร่นาของตนได้อีกทอดหนึ่ง ชาวานาพื้นที่ปลายน้ำผู้ใช้น้ำจากเหมืองเสียนี้ เรียกว่า ‘กั้นน้ำขึ้นเหมือง’ ส่วนมากได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียค่าน้ำ

แนวความคิดของระบบ เหมืองเสีย หรือ เหมืองล่อง เป็นแนวคิดสำคัญ ที่ชาวานาได้ใช้ในการแก้ปัญหา น้ำไหลหลากรุนแรงจากที่สูงและเชิงเขามากเกินไปในฤดูฝน หรือเวลาที่น้ำท่วม เพราะน้ำบนที่สูงอย่างเช่นตอนเหนือของไทยไหลหลากรุนแรงและเร็วมาก ต่างกับลำน้ำที่ไหลสงบอย่างในภาคกลาง เหมืองเสียช่วยระบายน้ำเหล่านี้ได้อย่างรวดเร็วจากต้นระบบถึงปลายระบบเหมืองฝาย โดยความรับผิดชอบของชาวานาจากต้นน้ำถึงปลายน้ำต่อเนื่องกัน

บริเวณที่เหมืองเสียและเหมืองล่องไหลผ่านเป็นเส้นหลัก จนกลายเป็นเหมืองกั้น

ทางน้ำในภาพนี้คือเหมืองล่องของบ้านร้องธาร
บ้านร้องธาร อยู่หมู่ 5 ต.บ้านแม่ อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

ในฤดูฝนโดยเฉพาะช่วงเดือนสิบเอ็ดและเดือนสิบสองเหนือ (สิงหาคม-กันยายน)
ภาคเหนือตอนบนรวมทั้งลุ่มน้ำขานฝนจะตกหนักต่อเนื่อง
น้ำไหลมาจากตอยที่อยู่เหนือขึ้นไป น้ำปริ่ม และล้นตลิ่ง

ในฤดูกาลเดียวกัน วันเดียวกัน
ชาวนาจะปิดทางเดินน้ำจากน้ำขานที่จะเข้าสู่เมืองฝาย
ปล่อยให้น้ำไหลลงสู่ตลิ่งได้ลงไปจนออกปากแม่น้ำปิง
ลำเหมืองทุกเส้นจะแห้ง ลึกพอจะรับน้ำฝนได้โดยน้ำไม่ท่วม
พื้นที่ที่น้ำท่วมในลุ่มน้ำ ได้แก่ พื้นที่ต่ำมากซึ่งติดกับแม่น้ำขานและแม่น้ำปิง
หรือพื้นที่ที่ระบบเหมืองถูกทำลายไป

ของหมู่บ้าน หรือบริเวณหมู่บ้านซึ่งเป็นทางออกของน้ำจากเหมืองเสี้ยลงสู่ปากแม่น้ำสายหลักนั้น
มักตั้งชื่อซึ่งนำหน้าด้วยคำว่า ‘ล่อง’ เช่น ล่องเตือ ล่องธาร สบล่อง ล่องติมิด ล่องส้มป่อย
 เป็นต้น ปัจจุบันนี้ชื่อสถานที่มักถูกเปลี่ยนแปลงจากการใช้ ‘ล’ ในคำว่า ‘ล่อง’ ไปเป็น ‘ร’
การใช้คำว่า ‘ร้อง’ แทน ‘ล่อง’ ทำให้ความหมายของคำคลาดเคลื่อนไป

ภาวะน้ำเจ็มนองยาวนานและน้ำไหลป่าหรือท่วม เริ่มเกิดขึ้น ณ พื้นที่ซึ่งระบบน้ำของ
ชาวนาถูกทำลายเป็นแห่งๆ เช่น ตอนปลายลุ่มน้ำขาน ซึ่งถูกแทรกแซงจากระบบชลประทานของ
รัฐ และเขตหมู่บ้านจัดสรรซึ่งขวางเส้นทางไหลของเหมืองกินและเหมืองเสี้ย กรณีปัญหาเช่น
นี้รุนแรงมากในเขตลุ่มน้ำปิงหลายอำเภอ เช่น บริเวณอำเภอสันกำแพง อำเภอสารภี อำเภอหางดง
ที่เป็นเช่นนั้นเพราะเป็นอำเภอที่ถูกรุกรานด้วยระบบการจัดการน้ำแบบ ‘เหมือง’ ซึ่งผิดกับวิธีการ
ใช้น้ำของระบบเกษตรกรรมของชาวนา

ค. ‘ล้อง’ และประตูปิดเปิดน้ำ

‘ล้อง’ จะมีประตุน้ำส่วนเกินจากเหมืองฝายกลับลงสู่ลำน้ำขาน ชาวนาที่ตั้งหมู่บ้านอยู่ ณ ประตูล้อง จะเป็นคนรับผิดชอบดูแลประตูปิดเปิดน้ำนี้ การรักษาล้องคือการรักษาความปลอดภัยของหมู่บ้านแบบหนึ่ง ชาวนาจึงจ่ายเงินให้แก่ระบบเหมืองฝายเพื่อจ่ายให้แก่คนเฝ้าประตูล้องทุกเดือน เนื่องจากเขาต้องสละเวลามาดูแลรับผิดชอบระบบทางน้ำ และประตูปิดเปิดน้ำของล้อง ถ้าปล่อยให้หญ้าขึ้นปกคลุมกรงรังทางน้ำ การระบายน้ำลงผ่านล้อง จะทำได้ยาก เหมืองฝายทุกระบบต้องมีประตูปิดเปิดน้ำ หรือมีทางระบายน้ำจากเหมืองฝายลงสู่แม่น้ำ ซึ่งเรียกว่า ‘ล้อง’ ถ้ามีประตูปิดเปิดเรียกว่า ‘ประตูล้อง’

ล้อง

น้ำจากฝายน้ำบ่อทิพย์จากเหมืองเส้นหนึ่งไหลมา ‘เสีย’ ณ ล้องแห่งนี้ ชาวบ้านเรียกว่า ‘ล้องเตือ’ ปัจจุบันพากันเรียกว่า ‘ร่องเตือ’ ตามป้ายที่ทำไว้ ณ ร่องเตือนี้ ชาวนาได้ทำประตูน้ำไว้เพื่อเปิดให้น้ำระบายจากเหมืองฝายลงสู่เหมืองล้อง ซึ่งจะระบายออกสู่แม่น้ำขานต่อไป การออกแบบกำหนดทิศทางและระดับการทำประตูล้อง ต้องใช้ความรู้ด้านการจัดการน้ำ ดังนั้นจึงต้องอาศัยผู้ออกแบบ ร่องเตือนี้ออกแบบโดยวิศวกรชาวนา นายสิงโต ลูกหลานเจ้าสีหมื่น

ลำนน้ำ

ลุงตา จาริน อายุ 70 ปี ชาวบ้านเหล่าป่าฝางเป็นคนเฝ้าล้องเตือนี้ ตั้งแต่อายุ 30 ปีจนถึงอายุ 66 ปี บ้านของลุงตา จาริน ตั้งอยู่ใกล้กับร่องเตือ ลุงจึงเข้าใจปัญหาของการดูแลร่องเตือเป็นอย่างดี การเมืองระดับท้องถิ่นทำให้ลุงตาออกจากหน้าที่ แต่ในที่สุดก็ได้หวนกลับมาเฝ้าล้องเตือนี้อีกครั้งเมื่ออายุ 70 ปี แต่ก่อน คนที่เฝ้าล้องก็คือ ‘เลียบน้ำ’ หรือ ‘ลำนน้ำ’ นั่นเอง

สันคอนกรีตนี้กั้นน้ำจากเหมืองใหญ่ ใกล้กับฝายเดิมที่ทำด้วยไม้ (ซึ่งเรียกว่า ‘แด่’ หรือ ‘ขอนแก่น’) ที่ฝายคอนกรีตนี้ ชาวนาได้สร้างช่อง 2 ช่อง เรียกว่า ‘ปากแด่’ หรือ ‘ต้าง’ เพื่อแบ่งทางไหลของน้ำออกเป็น 2 สาย ขวาและซ้าย ฝั่งขวามีพื้นที่นามากกว่าฝั่งซ้าย ขนาดของท่อน้ำ(แด่) จึงไม่เท่ากัน การแบ่งนี้ เป็นไปตามข้อตกลงของชาวนา

ความหมายของเหมืองฝาย

การมีระบบเหมืองฝายมีความหมายที่สำคัญ ต่อพลังการผลิตและการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ของลุ่มน้ำนี้ 3 ประการคือ

1) ชาวนาสามารถก้าวข้ามข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ เข้าร่วมมือกัน ตกลงกันควบคุมกำลังน้ำ บังคับน้ำให้กระจายลงสู่ผืนนาของครอบครัวชาวนา ซึ่งอยู่ใกล้และไกลน้ำ อยู่บนที่ดอน หรือที่ลุ่มตามข้อตกลง และตามความสามารถในการดัดแปลงธรรมชาติของชาวนา ตามกำลังแรงงานที่มีอยู่ ไม่ปล่อยพลังน้ำและปริมาณน้ำให้ไหลไปตามยถากรรม ไม่ปล่อยให้พลังน้ำถูกใช้อย่างไร้กฎเกณฑ์อันจะทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำอย่างรุนแรงในการใช้ทรัพยากร ชาวนาตกลงกันวางระเบียบในเรื่องสิทธิการใช้ทรัพยากร เป็นข้อตกลงของเครือข่ายเหมืองฝาย

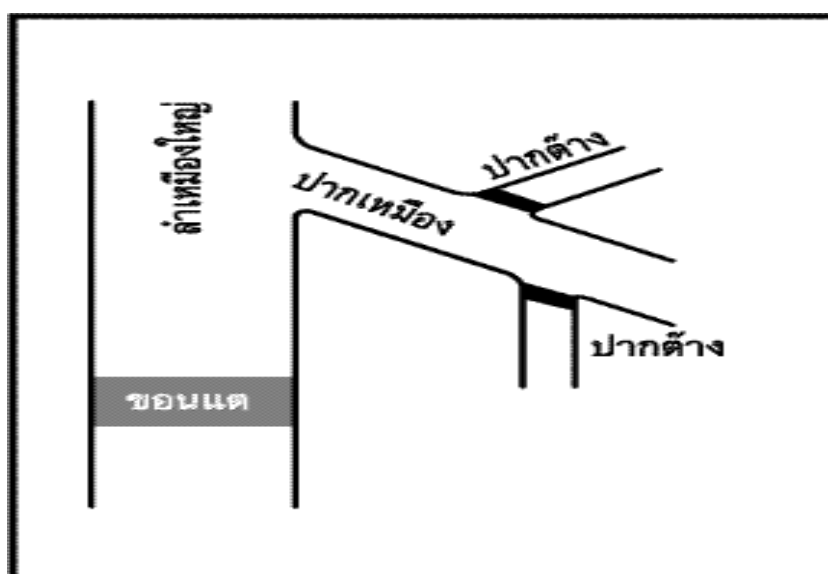
2) ชาวนาสามารถออกแบบระบบทิศทางเดินของน้ำบนฐานความสัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านในพื้นที่ยาวตลอดลำน้ำ ลุ่มน้ำขานนี้ครอบคลุมพื้นที่ 110,000 ไร่ มีความยาวประมาณ 25 กิโลเมตร หมู่บ้านใช้น้ำร่วมกัน 147 หมู่บ้าน การสร้างเครือข่ายระบบเหมืองฝายเป็นการก้าวพ้นไปจากเขตปกครองตามจินตนาการของรัฐ เพราะชาวบ้านก้าวข้ามเขตปกครอง หันมาใช้เขตภูมิศาสตร์เศรษฐกิจย่อยๆ คือใช้ความสัมพันธ์ของพื้นที่ไร่นาในการจัดการเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างกัน

3) บนข้อตกลงของเครือข่ายเหมืองฝาย ชาวนาสามารถควบคุมพลังการผลิตของไร่นา โดยการกำหนดปริมาณน้ำที่จะไหลเข้าสู่ผืนนาผ่านระบบการวัดขนาดของแด่และปากต้าง (ความกว้างของประตูน้ำที่เข้าพื้นที่นา) การกำหนดขนาดนี้ ใช้หน่วยนับละเอียดลงไปถึงระดับ ‘นิ้ว’ (เช่น กำหนดว่าให้ชาวนาได้น้ำ 5 ไร่ต่อปากต้าง 5 นิ้วในเวลา 2 วัน เมื่อหมดเวลาจะต้องปิดปากต้างเพื่อจ่ายน้ำให้กับชาวนาที่ใช้น้ำต้างอื่นๆ ต่อไป) ข้อกำหนดเช่นนี้เป็นการปิดโอกาสที่จะเกิดการใช้ทรัพยากรแบบอนาธิปไตย ชาวนาผู้มีนา้อยหรือมากต่างก็เสมอภาคกันภายใต้กฎเกณฑ์ของเหมืองฝาย

2. เครือข่ายแห่งการจัดการระบบน้ำ

1) การแบ่งน้ำและบังคับน้ำ

วิธีการแบ่งน้ำในเมืองซอยหรือแต่น้ำเป็นหัวใจของระบบเมืองฝาย เพราะแต่ละจะมีช่องให้น้ำผ่าน เรียกว่า ‘ต้าง’ หรือ ท่อส่งน้ำเข้านา แต่และต้างนี้ ชาวนาไม่มีสิทธิที่จะจัดทำเอาเองตามความพอใจ หากแต่จะต้องทำขึ้นต่อหน้าแก่ฝาย หรือคณะกรรมการเมืองฝาย ในหลายกรณีจะมีชาวบ้านที่ใช้ต้างอื่น ๆ ที่อาจได้รับผลกระทบ มาร่วมเป็นผู้เสนอความคิดเห็นด้วย ขนาดของแต่ต้องทำตามข้อกำหนดของระบบเมืองฝายนั้น ๆ

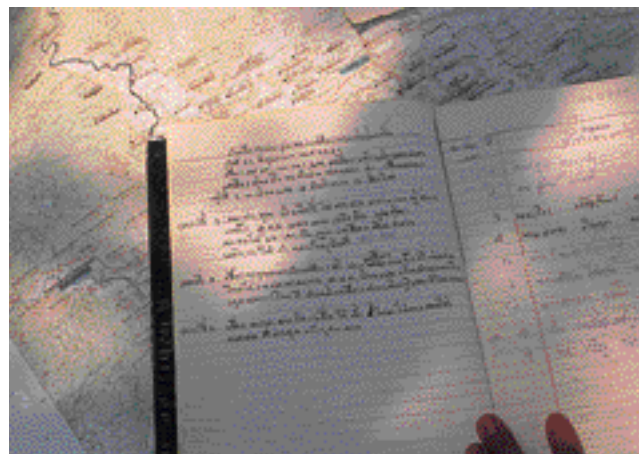
แผนผังระบบการจ่ายน้ำของเมืองฝาย

ขอให้พิจารณาแผนภาพข้างบนนี้ ในความเป็นจริง ปากต้างของชาวนาแต่ละต้างจะกว้างไม่เท่ากัน ชาวนาที่ถือครองที่ดิน 2 ไร่ จะได้รับอนุญาตให้เปิด ‘ปากต้าง’ ได้น้ำเข้านา 2 นิ้ว ผู้ถือครองที่ดิน 1 ไร่ จะได้สิทธิเปิด ‘ปากต้าง’ 1 นิ้ว นี่คือนิติสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน ที่ชาวนาเห็นว่ายุติธรรม ในความคิดของพวกเขาความยุติธรรมไม่จำเป็นต้องเท่าเทียมกัน

วันแบ่งน้ำในฤดูแล้งถือเป็นวันสำคัญมาก ในวันนั้น ลำน้ำจะป่าวร้องบอกให้ผู้ใช้ น้ำลำเหมืองเดียวกัน คือ สมาชิกเครือข่ายชาวนาผู้ใช้น้ำของเมืองฝายนั้นๆ ทั้งหมดมา ประชุมกัน การแบ่งน้ำจะเริ่มจากเหมืองซอยหรือแตแรก จนถึงแต่สุดท้าย ชาวนาจะตกลง บากไม้ขอนแต่เป็นช่องตามขนาดต้างที่ตกลงกันไว้เป็นเกณฑ์ เมื่อวางขอนแต่ลงแล้ว ถือเป็นยุติ ห้ามเปลี่ยนแปลง ถ้าผู้ใดละเมิดเอาขอนแต่ออก ปิดสันขอนแต่ เจาะรู้แจ้งเพิ่มเติม ทำลายให้ เสียหาย ถือว่ามีเจตนาลักน้ำ ละเมิดข้อตกลง ต้องถูกว่ากล่าว ตักเตือน ลงโทษ แม้กระนั้น การละเมิดเชื่อว่าจะไม่เกิดขึ้น เพราะการขาดแคลนน้ำในบางปีรุนแรงมาก ดังนั้น ชาวนาที่อยู่ ปลายน้ำพร้อมกับแก่ฝายถูกถัดไปนั้นแหละที่จะพากันยกขบวนขึ้นมา (ชาวบ้านมักใช้คำว่า

‘ให้เสียงลั่นกอง’ คือลั่นถนน) เพื่อตรวจดูว่ามีการปิดทางน้ำบนระบบเหมืองฝายลูกที่อยู่เหนือขึ้นไปหรือไม่ ถ้ามี สมาชิกฝายที่อยู่ถูกถัดลงมาหรือแต่ถัดลงมามีสิทธิ์รื้อถอน ทำลาย เพื่อยุติการละเมิดสิทธิ์นั้นๆ ได้โดยชอบธรรม ดังนั้น การจัดการเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างเหมืองฝายแต่ละระบบแต่ละเขต จึงเป็นหัวใจของระบบน่าน้ำเหมืองแบบชาวนา ซึ่งหมายถึงประสิทธิภาพต่อการพัฒนาไร่นาของกลุ่มน้ำทั้งระบบ

ภาพนี้ เป็นบันทึกการประชุมปี พ.ศ.2544 ซึ่งมี 3 วาระ
วาระที่ 1 เป็นการเตรียมข้อตกลงระหว่างเหมือง 2 เส้น ซึ่ง
โดยปกติผลประโยชน์ย่อมแย้งกัน ทั้งสองเหมืองกำลังเตรียม
จะเทคานของแต ซึ่งจะทำให้เมื่อตกลงเห็นชอบทั้ง 2 ฝาย
วาระที่ 2 ระบุว่าจะขุดลอกลำเหมือง และ
วาระที่ 3 ตกลงให้เพนูปากล่องเตือให้น้ำระบายลงไปทางใต้

‘การลักน้ำ’ ดูเหมือนเป็นสิ่งผิดซึ่งมีกฎหมายให้กระทำความจริงอยู่ แต่ชาวนาชาวสวนเข้าใจดีว่า ทำไมบางครั้งบางคนจึงต้องลักน้ำ เพราะธรรมชาติเองมีข้อจำกัดอยู่ไม่น้อย เป็นไปไม่ได้ที่ไร่นาทุกผืนจะได้น้ำพอดีกับเวลาและพอเพียงสำหรับไร่นา โดยเฉพาะในฤดูแล้ง ผู้ซึ่งมีนาอยู่บนพื้นที่อันยากลำบากที่สุดนั้นแหละคือผู้เสียเปรียบ และเขานั้นและอาจจะต้องลักน้ำในยามคับขัน แม้ว่าเหมืองฝายจะพยายามจัดระบบเพื่อทุกๆ คน แต่ยังไม่มียุคใดสามารถรองรับความต้องการของทุกคน ด้วยเหตุนี้การลักน้ำจึงเป็นทางออกอย่างหนึ่งของเขา ชาวนามองการลักน้ำด้วยความเข้าใจ กฎการลงโทษจำเป็นต้องมีอยู่เพราะถ้าอนุญาตให้คนใช้น้ำอย่างอนาธิปไตยไร่นาก็อยู่ไม่ได้ แต่จะไม่ให้มีการลักน้ำเลยเป็นไปไม่ได้ ชาวนาจึงมักอธิบายเรื่อง ‘การลักน้ำ’ ว่า

“การลักน้ำยังมีอยู่จนถึงทุกวันนี้ ถ้าเราจับได้ก็ขอกันขอโทษกันเสีย ‘แต่น้ำ’ ที่จะมาถึงบ้านเรานี้มีทั้งหมด 16 ลูก จะมีการจัดคิว เอน้ำว่าบ้านไหนเอน้ำกี่วัน โดยเฉพาะหน้าแล้งเพื่อให้ปัญหานั้นน้อยลง แต่บางคนก็ยังลำบากเพราะนาเขาอยู่ที่ไม่ดี บางทีเขาต้องลักน้ำเพิ่มอีกครั้งวัน อย่างแตบนกำหนดเอง 4 วัน ให้แตกลาง 5 วัน แตลุ่มเอา 3 วัน ตกลงกันดีแล้ว แต่ปรากฏว่าแตบนเอน้ำจนพ้นกำหนดแล้วยังแอบมาลักน้ำของแต่อื่น ๆ อยู่ แบบนี้ก็มี การลักน้ำก็ลักจากหมู่เดียวกันนี้แหละ เราไม่ไปแจ้งหัวหน้าฝายหรือพ่อหลวงเพราะหมู่เดียวกัน ลูกน้ำก็ปะจุมูก บางทีก็ยกให้แล้วกันไปบ้าง”

(ชื่น ปวนแดง บ้านอุเม็ง)

2) การจัดการกำลังคน : ระบบหมวดเหมืองฝาย

องค์กรจัดตั้งชาวนาผู้ใช้น้ำ จัดกำลังชานาออกเป็นเป็นหมวดหมู่ เรียกว่า ‘หมวดเหมืองฝาย’ ในหมู่บ้านหนึ่งๆ อาจมีชานาซึ่งใช้น้ำคนละฝาย เพราะที่ตั้งของผืนนาแตกต่างกัน ชานาจึงเข้าสังกัดหมวดหรือกลุ่มตามระบบน้ำที่ตนเองใช้ ในหมู่บ้านหนึ่งจึงมีชานาอยู่หลายหมวดเหมืองฝาย และหมวดเหมืองฝายหนึ่งก็มีชานาในพื้นที่หลายหมู่บ้าน

จากซ้ายไปขวา

1. นายเจริญ	จรรยา	แก่งฝายท่าบ่อเย็น
2. นายพิรุณ	อาภัย	แก่งฝายทุ่งเสี้ยว
3. นายศรีทนต์	น้อยคำเขียว	แก่งฝายไม้ไร่ล่อ
4. นายอุดม	ชุมวิเศษ	แก่งฝายน้ำบ่อทิพย์
5. นายทอง	ศรีทามูล	แก่งฝายสันปูเลย
6. นายสถาพร	จันทร์เขียว	แก่งฝายหลังถ้ำ
7. นายจันทร์	เมืองแก้ว	แก่งฝายปวงสนุก

รายชื่อในกระดานแผ่นนี้ คือ
รายชื่อสมาชิกกลุ่มหมวดจำนวน 34 คน
ของหมวดเหมืองฝายหนึ่ง

หมวดเหมืองฝายมีลักษณะสำคัญที่สะท้อนสังคมชาวนาลุ่มน้ำขานดังนี้

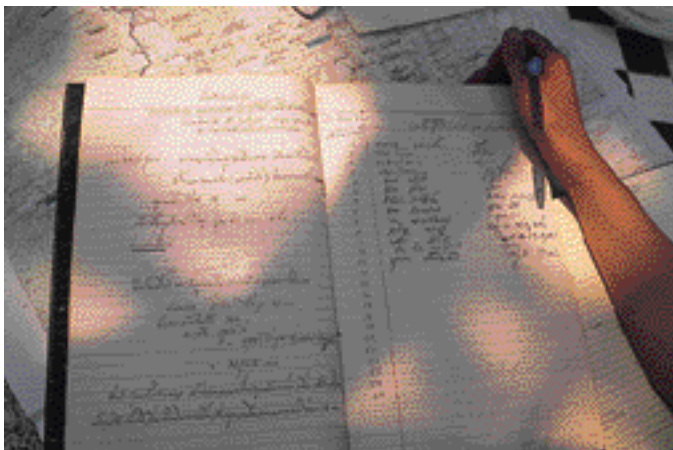
ก. หมวดเหมืองฝาย เป็น

เครือข่ายขององค์กรการผลิตที่ข้ามเขตพื้นที่ขององค์กรปกครองของหมู่บ้าน

การที่ชาวนาแต่ละฝายใช้น้ำตามเส้นทางของลำเหมืองที่บังคับน้ำมา ทำให้เขตแดน ปกครองหมู่บ้านไร้ความหมายสำหรับการควบคุมพลังการผลิตของชาวนา เพราะผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันของหมู่บ้านหนึ่งๆ ไม่อาจล่วงล้ำไปดูแลหมู่บ้านและตำบลอื่นๆ นอกเขตของตน แต่ในเมื่อชาวนาในระบบน้ำเหมืองฝายเดียวกันจำเป็นต้องดำเนินชีวิตการผลิตภายใต้กฎระเบียบการใช้น้ำเดียวกัน อยู่ในเงื่อนไขคล้ายคลึงกัน ต้องร่วมมือกันจัดการปัญหาของเหมืองฝาย ต้องล้อมเหมือง ต้องแก้ปัญหาข้อขัดแย้งระหว่างกัน ดังนั้นชาวนาจึงสร้างองค์กรการผลิตตัดขวางพื้นที่ปกครองของรัฐเรียกว่า ‘หมวดเหมืองฝาย’ ชาวนาทุกคนที่ใช้น้ำต้องสังกัดหมวดเหมืองฝายตามเส้นทางของเหมือง-แต่ที่ดินให้อยู่ ผู้มีอำนาจสูงสุดในองค์กรการผลิตนี้เรียกว่า ‘แก่ฝาย’ และโดยเหตุที่มีชาวนาจำนวนมากบนพื้นที่กินระยะทางยาวข้ามหมู่บ้านหลายหมู่บ้านเป็นสมาชิกองค์กรนี้ จำต้องมี ‘ล่ำม่น้ำ’ เป็นผู้ส่งข่าวเกี่ยวกับองค์กรการผลิต จำนวนล่ำม่น้ำกำหนดตามความเหมาะสม ระเบียบของเหมืองฝายร่างขึ้นมาโดยข้อตกลงของสมาชิกปรับปรุงแก้ไขปีต่อปี ผู้นำองค์กรปกครองของรัฐไม่มีอำนาจที่จะชี้นำองค์กรการผลิตเหมืองฝายได้

สมุดเล่มนี้เป็นบันทึกของ ‘หมวดเหมืองฝาย’
หมวดเหมืองฝายของหมู่บ้าน

สมุดบันทึกการประชุมนี้เป็นของฝายทำบ่อเย็น
บันทึกข้อความว่า

“ที่ประชุมตกลงเก็บเงินสมาชิกเหมืองฝายคนละ 15 บาท เพื่อสร้างแต่สำหรับพื้นที่ 2,117 ไร่ หักลบหมู่บ้านฉิมพลี สมาชิกเหมือง ที่ไม่ได้ใช้แต่ 366 ไร่ คงเหลือ 1,751 ไร่ ใช้เงินก่อสร้าง 26,265 บาท”

ข. หมวดเหมืองฝาย เป็น

เครือข่ายของชาวนาที่จัดการระดมกำลังคน เข้าสู่การผลิต

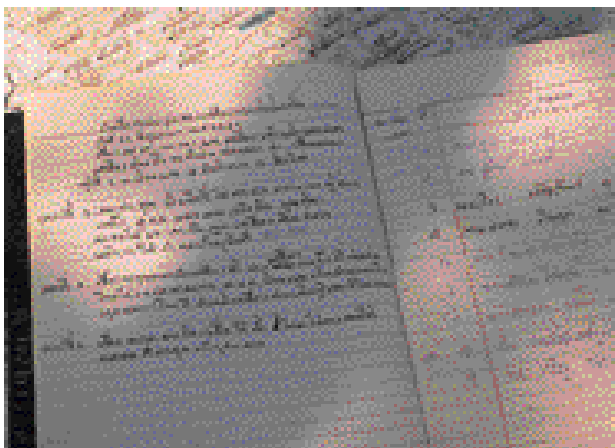
ชะลอและลดทอนความแตกต่างทางฐานะและทรัพย์สินของชาวนา

‘หมวดเหมืองฝาย’ ได้กำหนดหลักการที่สำคัญ ในการแบ่งความรับผิดชอบงานของระบบเหมืองฝาย คือ ‘การปันค่า’ [ปัน = แบ่ง/ค่า = ส่วน (portion) หรือช่องว่าง,เนื้อที่ว่าง (space)] หลักการ ‘ปันค่า’ กำหนดทั่วไปว่า คนที่มีนามาก ใช้น้ำมาก ต้องทำงานขุดเหมืองฝาย ลอกเหมือง หรืองานอื่นใดในระบบมากกว่าคนที่มีนายน้อย ใช้น้ำน้อย หมู่บ้านหรือหมวดเหมืองฝายใดมีสมาชิกมาก มีที่นามาก ต้องทำงานมากกว่าหมวดหมู่ที่มีที่นายน้อยกว่า การขุดเหมืองฝาย ขุดลอกเหมือง จึงถูก ‘ปันค่า’ โดยแก่ฝายอย่างยุติธรรมตามหลักการนี้

การ ‘ปันค่าล้งเหมือง’ นี้ เคยมีบันทึกไว้ว่า เป็นระบบโบราณที่ใช้อยู่ใน ‘จาริตเมืองน่าน’ พงศาวดารน่านซึ่งบันทึกไว้ในปี พ.ศ.2342 คือราว 200 ปีที่แล้ว มีความว่า เจ้าเมืองน่านได้สั่งให้ขุดฝายสมุน ให้ขุดเหมืองปันค่า 312 คน ‘รวมค่าเหมือง 2081 ค่าเกิง’ ใช้เวลา 15 วันก็แล้วเสร็จ (พงศาวดารน่าน, 2446)

ตัวอย่างกรณีหมวดเหมืองฝายของฝายบ่อน้ำทิพย์ลุ่มน้ำขาน มี 17 หมวด บนพื้นที่ทำนา 200 กว่าไร่ มีสมาชิก 100 กว่าคน ครอบคลุมที่นาของบ้านริมขาน จิมพลี สันโป่ง ป่าดัว การจัดแบ่งหมวดหรือนำสมาชิกเข้าสังกัดหมวดใดนั้น จะใช้วิธีคละกันตามขนาดที่นา โดยแยกเอาคนนามากไปคละอยู่กับคนมีนายน้อย เช่น นายมา นายยอด นายด้อย มีที่ดินคนละ 10 ไร่ ถือว่ามีนามากต้องอยู่คนละหมวด เพื่อให้แบ่งแยกแรงงานการทำงานให้เสมอกัน

ในการ ‘ปันค่าล้งเหมือง’ แจกจ่ายงานให้สมาชิกแต่ละคนฝายนำบ่อทิพย์กำหนดว่า ชาวนามีนา 5 ไร่ต้องไปทำงานให้เหมืองฝาย 1 แร่ง 10 ไร่ก็ได้ทำงาน 2 แร่งหรือ 2 วัน ดังนั้นหากแรงงาน 1 ไร่ต้องขุดลอกเหมืองฝาย 1 วา คนที่มีนา 10 ไร่ ก็ต้องทำงาน 2 วัน เพื่อถ่วงดุลย์กับคนที่มี 1 ไร่ 2 ไร่ ซึ่งต้องรวมกันถึง 5 คน 10 คน จึงจะได้งาน 1-2 วา ถ้าไม่คละคนนามากนายน้อยเข้าด้วยกัน เหมืองฝายจะมีแรงงานและทุนสะสมไม่เพียงพอที่จะดูแลระบบเหมืองฝายในระยะยาว

บันทึกการประชุมนี้ เป็นการเตรียมข้อตกลง
ระหว่างเหมือง 2 เส้นซึ่งโดยปกติผลประโยชน์ย่อมแย้งกัน
ทั้งสองเหมืองกำลังเตรียมจะเทศานของแต่
ซึ่งจะทำให้เมื่อตกลงเห็นชอบทั้ง 2 ฝาย
วาระที่สองระบุว่าขุดล้งลำเหมือง และ
วาระที่สาม ตกลงให้เทพูนปากร้องเดื่อให้น้ำระบายลงไปทางใต้

ค. หมวดเหมืองฝาย บริหารจัดการ โดยการพึ่งตนเองทั้งในด้านแรงงานและเงินทุน

ในขณะที่ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน และอบต. มีสิทธิได้รับเงินสนับสนุนจากรัฐบาล และถูกนำไปผนวกเข้ากับองค์กรอำนาจแห่งรัฐ หมวดเหมืองฝายเป็นองค์กรการผลิตที่รัฐเกือบไม่เข้าใจเลยว่ามันมีกลไกอย่างไรในการทำงาน ผู้ทำงานได้แก่หมวดเหมืองฝาย ระบบเหมืองฝายไม่ได้รับเงินสนับสนุนจากรัฐ แต่ชาวนาเป็นผู้จ่ายให้แก่ผู้นำของเขาโดยข้อตกลงระหว่างกัน อย่างสมัครใจ คือ

1) การจ่ายค่าตอบแทน หรือสินน้ำใจให้แก่ฝ่ายลำนํ้าและคนเฝ้าฝาย ชาวนาจ่ายค่าตอบแทนให้แก่ผู้บริหารเหมืองฝาย ในรูปค่านํ้า เรียกว่า ‘ค่านํ้ายก’ (หมายถึงค่านํ้าที่ผู้นำเหมืองฝายได้รับการยกเว้นไม่ต้องจ่าย)

2) แก่ฝายและลำนํ้าไม่ต้องจ่ายค่านํ้าให้ระบบเหมืองฝาย ส่วนชาวนาจ่ายค่านํ้าเป็นข้าวในอัตราตามที่เหมืองฝายตกลงกัน เช่น 1 ถัง:ไร่ เช่น ปี พ.ศ.2544 ฝายบ่อนํ้าทิพย์เก็บค่านํ้าได้ 235 ไร่ (คือไร่ละ 30 บาทหรือข้าว 1 ถัง) ค่านํ้านี้บางฝายเช่น ฝายหลังถ้ำ เรียกว่า ‘ข้าวนํ้าหล่อ’ ในปีสำรวจ 2542-2544 ฝายหลังถ้ำระบุว่าชาวนาต้องเสียค่าข้าวนํ้าหล่อไร่ละ 7 กิโลกรัม อย่างไรก็ตามฝายปวงสนุกนั้นมีการเปลี่ยนแปลงกฎของการจ่ายค่าข้าวนํ้าหล่อ คือ

“สมัยก่อนลำนํ้าไม่ต้องมีหลายคน เดิวนั้นต้องมีลำนํ้ากลุ่มละ 1 คน เราต้องจ่ายเงินค่าตอบแทนด้วย 75 บาทต่อครั้ง ในหมู่บ้านเราถือว่ากำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านหนานวัด(มัททายก) เป็นลำนํ้าหมด ทุกคนไม่ต้องไปล่องเหมือง ชาวบ้านจะทำงานแทนเขาเอง เพราะถือว่าคนเหล่านี้เขาทำงานให้ชาวบ้าน เราต้องตอบแทนไปตามประเพณีแต่ก่อนมา”

(จันทร์ เมืองแก้ว ประธานผู้ใช้นํ้าฝายปวงสนุก)

ฝาย	ค่านํ้าเฉลี่ย	กรณีที่เกิดเป็นข้าว
ฝายทุ่งเสี้ยว	ไร่ละ 15 บาท	ไร่ละ 1 ถัง
ฝายปวงสนุก	ไร่ละ 20 บาท	ไร่ละ 1 ถัง
ฝายนํ้าบ่อทิพย์	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 2 ถัง
ฝายเจ้าสีหมื่น	ไร่ละ 10 บาท	ไร่ละ 1 ถัง
ฝายไร่ล่อ	ไร่ละ 20 บาท	ไร่ละ 1 ถัง
ฝายสันปูเลย	ไร่ละ 20 บาท	ไร่ละ 1 ถัง
ฝายเกาะไม้ดั้น	ไร่ละ 20 บาท	ไร่ละ 7 กิโลกรัม
ฝายหลังถ้ำ	ไร่ละ 7 บาท	ไร่ละ 5 ถัง

3) ค่านํ้ายึดหยุ่นได้ตามสภาพของไร่นาและผลผลิตแต่ละปี

การที่เครือข่ายของผู้ใช้นํ้ายังอยู่กับปัญหาและความเป็นจริงของไร่นา ทำให้ชาวนาสามารถยืดหยุ่นการจ่ายค่านํ้าให้แก่ระบบในปีที่ได้ผลผลิตน้อย เกิดความเสียหายจากภัยธรรมชาติ ในปีที่ลดพื้นที่การผลิต โดยตรงกับคณะกรรมการเหมืองฝาย การยืดหยุ่นเช่นนี้ช่วยลดความกดดันให้แก่ชาวนาในการเผชิญปัญหาต่างๆ รวมทั้งช่วยลดช่องว่างระหว่างชาวนา ซึ่งได้นํ้าบนผืนนาอันอุดมสมบูรณ์ กับชาวนาผู้ซึ่งได้นํ้าบนพื้นที่อันยากลำบาก ยังผลให้ความแตกต่างแบ่งชนชั้นในหมู่บ้านดำเนินไปช้าลง ขอให้พิจารณาตารางข้างบน เห็นได้ชัดเจนว่า ค่านํ้าเฉลี่ยของฝายทุ่งเสี้ยว ฝายหลังถ้ำ และฝายเจ้าสีหมื่น ต่ำกว่าฝายอื่นๆ และฝายนํ้าบ่อทิพย์สูงสุด

“ทุกปีเราต้องไปลี้ยงเหมือง ตีฝาย ถ้าไม่ไปมีความผิดต้องถูกลงโทษไม่ให้ใช้น้ำ ไม่ให้กินน้ำ แต่โดยส่วนมากไม่มีใครฝ่าฝืนทุกคนต้องไป ถ้าคนไหนไม่ไปเอาน้ำ คนนั้นเป็นคนเห็นแก่ตัว ถ้าเขาจะใช้น้ำเขาย่อมอาย เขาจะเป็นคนที่สังคมไม่ยอมรับ เป็นคนแตกหมู่แตกฝูง เอาเปรียบคนอื่น การแย่งน้ำเกิดขึ้นเหมือนกันเมื่อขาดแคลนน้ำ แก่เหมืองก็จะกล่าวตักเตือน จะลงโทษแต่ไม่รุนแรง เพราะถึงอย่างไรชาวนาเราก็ออยู่กันอย่างพี่น้อง ลูกหนักก็ปะจุมูก จะรุนแรงเกินไปก็ไม่ได้ แต่หัวหน้าเหมืองฝายต้องเรียกไปเตือน ว่าการไม่ไปลี้ยงเหมืองนั้นผิด เราตั้งกฎของแต่ละหมู่ แต่ละกลุ่มว่าเราปรับเท่าไร สมัยก่อนปรับ 5 บาท 10 บาท หรือให้ทำงานเพิ่มจากเดิม 1 เท่า สมัยนี้ปรับวันละ 120-150 บาท แล้วแต่ว่าสมาชิกเหมืองฝายจะตกลงกันแต่ละปี”
(ดวงจันทร์ บุศเป้ง บ้านหนองหวาย)

**ง. เครือข่ายหมวดเหมืองฝาย เป็น
เครือข่ายขององค์กรการผลิตผู้ควบคุมประสิทธิภาพของแรงงาน**

ตามธรรมดา อาจมีผู้เข้าใจว่า องค์กรชาวนาเป็นองค์กรทางศีลธรรม หรือเป็นองค์กรที่เป็นความฝันแห่งความร่วมมือกันที่มนุษย์จะพึงมีให้แก่กัน แต่ในความเป็นจริงแล้ว หมวดเหมืองฝายเป็นตัวอย่างขององค์กรชาวนาที่เข้าใจจิตใจและลักษณะด้านลบของมนุษย์อย่างดีมากองค์กรหนึ่ง คือเข้าใจว่า ความเห็นแก่ตัวและความเกียจคร้านรักสบายนั้นย่อมมีอยู่ในบุคคลทั่วไป หากว่าองค์กรชาวนาจะบรรลุซึ่งความร่วมมือกัน หรือก้าวไปสู่องค์กรที่เน้นถึงความร่วมมือช่วยเหลือกันอย่างยั่งยืน ก็จำเป็นต้องมีกฎระเบียบบังคับไม่ให้คนก้าวออกนอกกฎเกณฑ์ องค์กรเหมืองฝายจึงมีระเบียบเข้มงวดและมีการบังคับใช้อย่างเข้มงวดเท่าเทียมกัน

ระเบียบเหมืองฝาย เป็นกฎเกณฑ์เป็นระเบียบบังคับปฏิบัติ ที่ชาวนาลำานาใช้นานแล้ว ด้วยความสมัครใจของผู้ใช้น้ำ แต่รายละเอียดของแต่ละฝายไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน จะกำหนดรายละเอียดอย่างไรก็ได้แต่สมาชิก และส่วนมากใช้จารีตเดิมเป็นแนวทาง สัญญาเหมืองฝายนี้ไม่มีผลบังคับใช้ตามกฎหมาย เพราะพระราชบัญญัติชลประทานราษฎร์ เขียนไว้อย่างกว้างๆ โดยมาตรฐานที่นำมาจากบทเรียนหรือประสบการณ์ของกฎหมายมังราย กับ วิธีจัดการเหมืองฝายในอดีตรอบ 100 ปีแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในขณะที่เหตุการณ์หรือการเปลี่ยนแปลงในไร่นา ได้ทำให้การจัดการเหมืองฝายมีการปรับเปลี่ยนไปมาก ไม่ตรงกับสาระสำคัญของ พระราชบัญญัติชลประทานราษฎร์ แต่ข้อตกลงของชาวนาผู้ใช้น้ำลุ่มน้ำขานนี้ยังคงมีความศักดิ์สิทธิ์และมีประสิทธิภาพมาก ประชาชนปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดไม่มีการฝ่าฝืนขึ้นรุนแรงเลย

“การจัดหมวดก็เพราะเราต้องป้องกันการเอารัดเอาเปรียบ ทำงานบ้างไม่ทำงานบ้าง รับผิดชอบบ้างไม่รับผิดชอบบ้าง ใช้น้ำไม่เคารพกฎของเหมืองฝายบ้าง หมวดเหมืองฝายจะควบคุมธรรมชาติของคนด้วย”

(จันทร์ เมืองแก้ว แก่ฝายปวงสนุก)

“การล่องเหมื่อนนั้น ถ้า 1 กลุ่ม ได้ทำงาน 10 ไร่ แต่ปรากฏว่าทำไม่เสร็จ ทั้งกลุ่ม ต้องร่วมกันรับผิดชอบให้เสร็จให้ได้ กลุ่มจะควบคุมไม่ให้มีการมาสาย อุ้งาน หลบ เลี่ยง ไม่มีใครยอมรับว่าจุดไหนตัวเป็นคนทำเมื่องานบกพร่อง การใช้ระบบหมวดดูแลเหมื่อนฝ่ายหัวฝายถึงปลายฝายแทนที่จะให้แต่ละหมู่บ้านรับผิดชอบพื้นที่ที่ผ่าน หมู่บ้านของตน ก็เพราะว่าเรานำแรงงานมาจากหลายเขตย่อย เราควบคุมไม่ได้ว่า หมู่บ้านไหน ทำงานดีหรือไม่ดี ลองนึกดูว่า ถ้าหมู่บ้านที่หนึ่งขุดลอกดูแลเหมื่อน ดีมาก หมู่บ้านที่สองทำไม่ค่อยดี หมู่บ้านที่สามก็ไม่ได้ดีอีก สิ่งทีหมู่บ้านดี ๆ ทำไว้ก็ หมดความหมาย เมื่อเป็นอย่างนั้นแล้ว ทุกคนต่างก็ทำในที่ที่จัดนี้เหมือนกับเป็น ของหน้าหมู่(ส่วนรวม) ไม่ใช่หมู่บ้านของใครคนใดคนหนึ่ง เราจะได้งานในคุณภาพ สม่าเสมอกัน ภายใต้การกำกับของแก่ฝาย เมื่อไม่ได้มาทำงาน ต้องเสียค่าปรับ 120 บาท/วัน แรงงานชายต้องมาทำงานของส่วนรวมด้วยตนเอง แรงงานหญิงอาจจ้าง คนอื่นมาแทนตนได้ ถ้าแรงงานจ้างผู้อื่นที่ทำงานไม่ได้คุณภาพมาทำงานแทน แก่ ฝายจะกล่าวติเตียน ปราบว่าไม่ควรจ้างคนที่ทำงานไม่มีคุณภาพมาทำงานแทน”

(อุดม ชุมวิเศษ แก่ฝายน้ำบ่อทิพย์)

ผู้นำชาวนา : ความคิดและอุดมการณ์

เจริญ จรรยา อายุ 47 ปี
ปัจจุบัน แก่ฝายเจ้าสีหมื่น (ฝายท่าบ่อเย็น)

เดิมผมเป็นผู้ใหญ่บ้าน และก็ทำนาด้วย ผมมีนาอยู่ 11 ไร่ ทำไร่นาสวนผสมโดยบริเวณ ที่สูงปลูกกล้วย ถั่วฝักยาว พริก ขุดสระ 1 ไร่ เหลือบริเวณที่ลุ่มอีก 7 ไร่ ก็เอาไว้ทำนา ในการทำนา ผมต้อง ‘ไปเอาน้ำ’ หมายความว่า ที่บ้านผมอยู่ที่ที่ขาดแคลนน้ำ ผมเองเป็นผู้ใหญ่บ้าน ก็ต้องพาชาวบ้านไปเอาน้ำ โดยตอนแรกก็เอารถกระบะพาชาวบ้านไปแล้วไปจอดที่แต่บ้านอุเม็ง แล้วก็เดินขึ้นไปตามลำเหมื่อน เราต้องเดินกันในตอนกลางคืน ก่อนเดินก็กิน ‘ลาบจิ้น’ กินข้าวกินปลา แล้วพากันเดินขึ้นไปจาก แต่บ้านอุเม็งไปถึงแดลูกแรกของฝายท่าบ่อเย็นซึ่งอยู่ที่บ้านร้องขุ่ม บ้านฉิมพลี ประมาณ 11 กิโลเมตร ส่วนใหญ่แล้วชาวนาก็จะเดินขึ้นเหมื่อนในตอนกลางคืนช่วงหน้าแล้ง

ลาบจิ้น หรือ **ลาบเนื้อควาย** เป็นอาหารสัญลักษณ์ที่น่าสนใจของชาวนาล้านนา **ลาบจิ้น** ทำจากเนื้อควายดิบ เครื่องใน เลือดควาย และเครื่องเทศพื้นบ้าน ซึ่งผสมรวมกันเรียกว่า **น้ำพริกลาบ** งานเฉลิมฉลองสำคัญๆ ของหมู่บ้านต้องมีการเลี้ยงลาบจิ้น และต้องมีเหล้าขาว (ส่วนมากดื่มเอง) รสชาติของลาบจิ้นเป็นรสชาติแบบอาหารโบราณท้องถิ่นหมูเฮาแท้ๆ

การลาบจิ้นกลายเป็นสัญลักษณ์ในความรู้สึกของผู้คนโดยเฉพาะคนชนบทว่า เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นท้องถิ่น ความสบายใจ และสัญลักษณ์ของการเฉลิมฉลอง ใช้เป็นอาหารสังเวย เช่นไหว้บรรพบุรุษต่างๆ

เครื่องเทศสำหรับน้ำพริกลาบ : ตะไคร้ ข่า ดีปลี พริกขี้หนูแห้งคั่ว เม็ดผักชี

ผักที่กินกับลาบ : ผักคาวตอง ผักกาด ต้นหอม ผักชี

ไปกันประมาณ 10 กว่าคน ในระหว่างที่เดินขึ้นเหมืองก็รื้อเหมือง รื้อฝายที่พวก เหนื่อน้ำแอบปิดกันไว้ (ของคนที่แอบลักน้ำ) ในตอนนั้นผมเป็นรองหัวหน้าแก็ ฝาย พ่อหลวงซึ่งเป็นหัวหน้าเหมืองฝายคนก่อนมักจะแก้ปัญหารื้อฝายไม่ได้ ก็จะ ขอให้ตัวผมไปพูดไปแก้ปัญหของชาวนา ผมก็ไปช่วยดูแลปัญหาว่าเกิดอะไรขึ้น และช่วยเป็นตัวแทนเจรจาหรือแก้ปัญห

เมื่อไม่กี่ปีมานี้ มีคนกรุงเทพฯ มาซื้อที่ดินบ้านศาลา คือหมู่บ้านผม ที่ดินของเขาอยู่ ติดกับลำเหมืองของเรา ตามฮีตฮอย (จารีต) ที่ทำมาแต่ก่อนแต่เก่า มันจะต้องเว้น คันเหมืองไว้ 5 เมตรทั้ง 2 ด้าน ‘คนตึงบ้านตึงบึง’ (ทั้งหมด) ก็ยอมตามนั้น แต่ เขาไม่ยอม เขาล้อมเอาเขตคันเหมืองไป ไม่ว่าโดนจะเป็นอย่างไรก็ตามเราไม่รู้ แต่ กฎของเหมืองฝายต้องเป็นแบบนี้ เขาตั้งเงื่อนไขว่าจะเปิดให้เราเข้าไปล่องเหมืองได้ แต่ต้องเสร็จก็จะปิดทางเหมือนเดิม ผมว่ามันเป็นไปไม่ได้ เพราะคันเหมืองเป็นของ ส่วนรวม ชาวนาต้องใช้ เที่ยงกันไปมาในที่สุดผมก็ป่าวให้พี่น้องชาวนา เอาตั้งแต่ได้ มาเลย 11 หมู่บ้าน 400-500 คน ไปขอให้เปิดทางเหมือง แต่เถียงกันรุนแรงจนเกิด ทำร้ายร่างกายกันขึ้น เขาไปแจ้งความเรา ฝายพวกผมชวนาข้อหาทำร้ายร่างกาย พวกผมแจ้งความเขาข้อหาบุกรุกทำลายเหมืองฝาย ในที่สุดฝายเขาแพ้ความ ที่ดิน ยอมมาปักปันโฉนดใหม่ พวกสมาชิกเหมืองฝายของผมนิใจมาก

ชาวบ้าน ชาวนา ก็เห็นผลงานว่าดีก็มีการนัดประชุมที่ฝาย มีชาวนาประมาณ 600 กว่า คน เสนอชื่อผมขึ้นมากคนเดียว ผมก็เลยต้องเข้ามารับเป็นหัวหน้าเหมืองฝาย

ทุกวันนี้ เป็นแก็ฝายลำบากกว่าสมัยก่อน เพราะปัญหามากขึ้น เมื่อปีที่แล้ว อบจ. ขุดลอกเหมืองฝาย โดยใช้บ อบจ. ปรากฏว่าขุดลอกตั้งแต่ต้นน้ำ มาสิ้นสุดหยุดแค่ บ้านแม่ ผมว่ามันไม่ถูก อีก 6 กิโลเมตรก็จะขุดมาถึงหมู่บ้านผม พวกผมเอาคน 200 คน ไปขอให้ อบจ.ช่วยทำต่อมาให้ทั่วถึง ในที่สุดเขาก็ยอม ผมเป็นคนแบบนี้ ถูกว่าถูกผิดว่าผิด บางคนฟังแล้วจะว่ายังงี้ก็ว่าผมพูดตรงๆ อย่างเช่น ฝายเกาะไม้ ดัน บางที่ชาวนาเอาสูบลมสูบน้ำเหมืองผมไปใช้ ผมพิมพ์จดหมายถึงผู้ใหญ่บ้านที่ เกี่ยวข้องทั้งหมด ต่อไปถ้าสูบลมจะทำตามกฎของเหมืองฝาย จะยึดเครื่องสูบน้ำ ไปไว้อำเภอ อย่างแก็ฝายบางคนไม่ค่อยดูแลเหมืองฝาย ผมว่าชาวบ้าน 4,000-5,000 เขาเดือดร้อน ขอให้เห็นใจชาวนา ตัวไม่ทำก็ลาออกไปเสีย ‘บ้านตึงบึงตึงบึงหลาย’ (หมู่บ้านก็มีคนมาก) มีพ่อหลวงคนเดียวเท่านั้นหรือ คนอื่นเขาทำงานนี้ได้ก็มี ลา ออกเสียดีกว่า

ผมยอมรับว่าเดี๋ยวนี้งานมันหนักขึ้น ต้องตามไปแก้ปัญหเกือบทุกจุด ไหนจะแล้ง ไหนจะคนทำนาลดลง ผมก็ทำหนักขึ้น ผมขึ้นไปฝายอาทิตย์ละ 2 ครั้ง เป็นล่ำเอง ด้วยเพราะล่ำเราไม่พอ ผมเอาทุกอย่าง อย่าให้ไร่นาของเราเดือดร้อน ปีนี้ผมจะ พาชาวนาไปไหว้ผีฝาย อยากจะทำให้มันครึกครื้นให้มีขอแบบพื้นเมืองบ้านเฮา เอา แบบสมัยเจ้าสีหีมั่นนั่นแหละ (เจ้าสีหีมั่น-แก็ฝายสมัยแรกๆ)

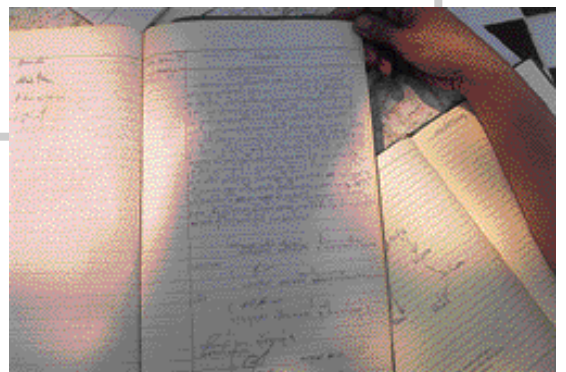
ผมได้เรียนรู้ระบบเหมืองฝายนี้มาจากคนเฒ่าคนแก่ เมื่อยังเด็ก ๆ ผมจบ ม.3 ที่บ้านก็มาเรียนต่อที่โรงเรียนธรรมราช ซึ่งเป็นโรงเรียนในวัดพระสิงห์สำหรับนักเรียนยากจน เวลาว่างจากเรียนหนังสือ ผมก็ไปฝายแทนพ่อ ให้พ่อไปนาแทน ผมตามคนรุ่นเก่าไป แล้วก็ศึกษาระบบฝาย การทำฝาย ดีฝาย หลายครั้งที่ไปหาแม่เหมืองฝายแล้วเจอบ้างไม่เจอบ้าง แก่ฝายบางคนทำแบบนี้มันไม่ถูก จะไปล่องเหมือง ล่องฝายแต่ละครั้งต้องไปขอคำสั่งหัวหน้าเหมืองฝาย กลับไม่พบ

นอกจากนี้ก็ยังได้เรียนรู้จากหัวหน้าเหมืองฝายที่เก่ง เช่น แก่ฝายพรหมมินทร์ เป็นแก่ฝายปี 2508-2522 เพราะเมื่อก่อนมีการสร้าง ต่ำ ดีฝาย ต้องมีเคล็ด นำไม้รวกมามัดรวมกันยาวประมาณ 3 เมตร มีหลักหลวงคือใช้ไม้ลูกกล้วยประมาณ 5 เมตร ทำปลายให้แหลม อัตราที่ 1 ไร่ต่อหลัก มีหลักฝายยาวประมาณ 60 ซม. เหลาให้แหลม ส่วนด้านหลังไม่ให้เอาสตางค์แดงวางดู ทำรูหลังเท่าสตางค์แดงผ่าน ถ้าหากไม่เท่าก็แปะเอาให้เท่าสตางค์แดงแล้วก็ดีฝาย บ้านผมจะดีฝายลูกตุ้ม ฝายอาบนั้นเราไม่ได้ดี ผมก็อาศัยครูพักลักจำเรียนรู้เอาเอง

ฝายเก่านี้ก็ดีเหมือนกัน แต่ถ้าหากน้ำนองประมาณเดือนสิบสอง ฝายเราจะเอาไม่ค่อยอยู่ ต้องเปลี่ยนเป็นฝายใหม่ คือฝายคอนกรีต มีลูกเดียว ฝายสมัยใหม่ข้อดีคือ ฝายแข็งแรง ไม่ขาด แต่มีข้อเสียคือ ทรายมักจะมาปิดหน้าฝาย ทำให้น้ำตื้นเขิน ส่วนข้อดีของฝายเก่าหรือฝายไม้คือระบายน้ำได้ดี แต่ก็มักจะเสียหายง่าย

ผมคิดว่าชาวนาเราจะต้องช่วยเหลือกันต่อไป เพราะเราอยู่คนเดียวไม่ได้ ทำทุกสิ่งเองไม่ได้ เราต้องการแรงงานต้องการความเข้าใจความช่วยเหลือจากพี่น้องชาวนา เมื่อขาดแคลนน้ำการแก้ปัญหาที่จะต้องไปล่องเหมือง ต้องเที่ยวปิดทางน้ำให้มันลงทางอื่น ต้อง ‘ขัง’ เหนื่อน้ำแล้วค่อยทะยอย ‘ขังน้ำ’ ลงมา ถึงจะพอใช้ ปัญหาการแย่งน้ำทางบ้านเราไม่ค่อยมี การไป ‘ขังน้ำ’ นี่ก็คือ สมมติว่าคนที่อยู่ทางใต้ปลายน้ำจะใช้น้ำมีกี่คนก็นับดู สมมุติมีกัน 5 เจ้าก็ต้องไปทั้ง 5 คน เราทุกคนไปช่วยกัน สำหรับคนที่ไม่ไปจะเปิดเหมืองเอาน้ำเข้าไม่ได้ ต้องปิดปากเหมืองไว้ เพื่อว่าคนที่ไป ‘ขัง’ จะเอาเข้าของตัวเอง นี่เป็นกฎของบ้าน ชาวนายอมรับกฎข้อนี้ส่วนมากที่จะไปมันไม่เกิน 5-6 คน ในอนาคตน้ำทางหน้าฝายถึงเรา จะทำให้มันลึกอีกหน่อย เพราะทรายมันจะทำให้ตื้นเขิน จะใช้แมคโคร ใช้อะไรขุด ต้องวางแผนกัน ช่วยกันคิดไปเหมืองฝายเราก็เป็นแบบนี้”

บันทึกการประชุมของปี พ.ศ.2543 นี้ระบุว่า
ฝายขอให้ลูกเหมืองคนหนึ่ง ซึ่งเข้ามาปลูกพืชในแนวเขตเหมืองฝาย
ย้ายพืชผลออกไป เพื่อกรรมการเหมืองฝายจะได้เข้าพัฒนา
แม้ว่าพืชนั้นจะปลูกมานานนับสิบปีก็ตาม สมาชิกยอมตกลง

3. พลวัตของระบบเหมืองฝาย

1) ความเข้มแข็งของเหมืองฝายทุกระบบมีช่วงขึ้นและลงอยู่ตามความเป็นปกติของสิ่งต่าง ๆ ดังนั้นการพิจารณาสถานการณ์ของระบบเหมืองฝายจึงต้องพิจารณาในช่วงระยะเวลายาวนาน จึงจะมองเห็นแนวโน้มของระบบ

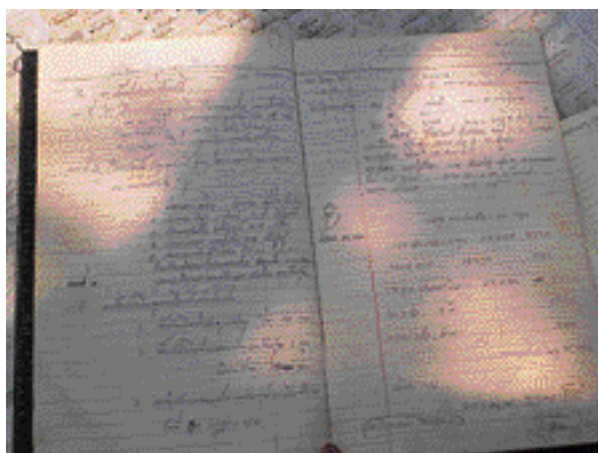
ดังเช่นฝายท่าบ่อเย็น ซึ่งอยู่ในสภาพตกต่ำมาหลายปี บัดนี้แก่ฝายคนใหม่ก็เริ่มดำเนินนโยบายใหม่ตามความคิดที่จะรื้อฟื้นให้เหมืองฝายเข้มแข็ง แก่ฝายคนใหม่แจกแจงปัญหาของระบบเหมืองฝายเก่าที่ผ่านมามาว่า

“เนื่องจากเดิมหัวหน้าเหมืองฝายคนเก่าเก็บเงินไม่ได้ครบ เพราะเขาไม่ทำงานจริง ชาวนาก็ไม่ยอมจ่ายค่าน้ำ แต่สมัยนี้ พอเราประกาศชาวนาจึงเก็บเงินมาส่งแล้ว ส่งครบทุกหมู่บ้าน เก็บไร่ละ 10 บาทอยู่ในอัตรานี้มาประมาณ 10-11 ปี แต่สมัยก่อนนี้เก็บไร่ละ 5 บาท ที่เก็บว่าก็บาทนี้ดูจากจำนวนไร่นา มันมีมานานแล้วไม่เหมาะสม เพราะเงินกองกลางไม่เพียงพอ เช่นหน้าแล้งนี้จะเทฝาย หรือเดิมฝายมี 3 ช่อง เรา จะเทเปิดให้มันเหลือช่องเดียว จะให้น้ำระบายได้ 1 ช่องในช่วงหน้าแล้ง จะต้องมาเริ่มกันใหม่ จะต้องประกาศ เฉพาะหน้านั้นผมจะเก็บไร่ละ 5 บาท เราก็ไปซื้อปูนซื้อทราย เกณฑ์ชาวนามาช่วยกัน การเก็บเงินนี้ไม่มีปัญหา จะครบตามที่กำหนด แก่ฝายที่ผ่านมา จะเก็บเงินไม่ได้ครบ เลยบริหารงานไม่ได้ ในตอนที่ได้รับเลือกให้เป็น แก่ฝาย ผมก็เลยบอกในที่ประชุมว่า ถ้าประกาศเก็บเงินต้องเอามาส่งให้ครบ ถ้าไม่ งั้นจะบริหารงานไม่ได้ เท่าที่ผ่านมามทุกคนก็มีปัญหาหมด ถ้าหากเก็บเงินไม่ครบ มันจะมีปัญหาตามมาก็คือ

(1) คนเฝ้าฝายไม่ได้จ้าง เมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับฝายเราไหวตัวไม่ทันน้ำ

(2) คนเฝ้าร่องเคื่อไม่ได้จ้าง เวลานั้นท่วมลำบาก ไม่มีใครดูแลการระบายน้ำ

ฝายเรามีสมาชิกอยู่ทั้งหมด 16-27 หมู่บ้าน อ้ายทาปีเคยเป็นล่ามให้แก่ฝายคนก่อน และเป็นคนที่รู้ทางรู้ที่ดีแล้ว เราขอให้เขาค่อยไป โดยทุก ๆ แก่ฝายที่ผ่านมาจะให้เงินประจำปีแก่ล่ามน้ำ ปีละ 500 บาท แต่ปีนี้คิดว่าจะเพิ่มให้เป็นปีละ 1,000 บาท ค่าจ้างคนเฝ้าฝาย 2 คน คนบ้านเหมืองฟู ปีละ 3,000 บาท คนเฝ้าร่องเคื่อซึ่งอยู่บริเวณบ้านฉิมพลีปีละ 1,000 บาท ร่องหัวหน้าเหมืองฝายปีละ 5,000 บาท เลี้ยงผีฝายตกประมาณ 4,000-5,000 บาท ค่าหัวหน้า เหมืองฝายสมัยก่อนให้ปีละ 5,000 บาท ปัจจุบันคิดว่าจะให้ปีละ 10,000 บาท

บันทึกการประชุมนี้ บรรลุข้อตกลงเก็บเงินค่าเฝ้าดูแลฝายไร่ละ 10 บาท และเก็บเงินเทคอนกรีตตรึงซุ้ม 2 ลูก ไร่ละ 15 บาท

ปีนี้จะเก็บไร่ละ 5 บาท จะเอาไปเทเพื่อปิดช่องฝายในหน้าแล้งนี้ เป็นโครงการที่ร่วมกันคิด ปิดช่องฝาย 2 ช่องให้น้ำระบายปีนี้ก็เริ่มเก็บกันแล้ว ถ้าหากเราไม่ปิด พอถึงหน้าแล้งแล้วน้ำจะไม่พอใช้ ใช้เงินประมาณ 4,000-5,000 บาท แรงงานที่ไปทำก็เกณฑ์ลูกเหมืองไปไม่ต้องจ้าง เกณฑ์ลูกเหมืองประมาณบ้านละ 10 คน คิดว่าครึ่งวันก็เสร็จแก่ฝายจะเป็นคนสั่งการ สั่งเหล็ก สั่งทราย

กฎของฝายนั้น ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรเหมือนกฎหมาย มันเป็นกฎเก่ามีมานาน มันอยู่ที่คนจะปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติ

20 ปีที่แล้วมีคนทำนาในระบบฝายทำบ่อเย็น มีเหมืองฝายเจ้าสีหมื่นประมาณ 10,000 กว่าไร่ เช่น หมู่บ้านมะขามหลวง บ้านป่าจู้ บ้านหนองอิง บ้านดงป่าจั่ว บ้านม่วงพื๋น่อง เนื่องจากชลประทานยังไม่มี นับไปถึง ร้องชุด ดงป่าซาง ใช้น้ำเราหมด บ้านสันทรายก้อมเมื่อก่อนยังมาทำฝายอยู่ แต่พอมีชลประทานนี้ เขาก็ยังกินอยู่แต่ไม่มาช่วยฝาย เขาก็ยังลักกินของเราอยู่ ปีที่แล้วน้ำไปท่วมสวนลำไยเขา พวกที่กิน ‘จันน้ำ’ (คือน้ำที่เราเหลือใช้แล้วทิ้งไป) เขาเดือดร้อนไปเดินขบวนอำเภอกว่า น้ำจี่เหมืองเราไปท่วมบ้านเขา ทางอำเภอเรียกเราไป เราก็บอกว่า เส้นทางน้ำเหมืองเก่ามันมี คุณต้องขุดลอกเส้นทางน้ำเหมืองเก่าไป คุณไปหวังกินกับน้ำชลประทานแล้วไม่ขุดลอกเส้นทางน้ำเหมืองเก่า จะมาโวยวายทางเราไม่ได้ น้ำเหมืองมันก็ต้องไหลไปตามนี้ แบบที่มันเคยเป็นมาร้อยปี ผมไม่ได้ไปบังคับให้มันเปลี่ยนทาง บ้านที่เดือดร้อนมากมีบ้านสันทราย ช่วงหมื่น บ้านขุนคง ในที่สุดหมู่บ้านเหล่านี้ เขาก็ตกลงโดยใช้งบประมาณ อบต. มะขามหลวง มาขุดลอกลำเหมืองเส้นทางเก่าที่เขาเลิกใช้ ก็ไม่มีปัญหา

ปัจจุบัน ไร่นาในระบบเหมืองฝายของผมเหลือพื้นที่รับน้ำ 2,162 ไร่ ที่เหลือน้อยลงเนื่องจากพวกที่กินน้ำจากเหมืองเสีย เขาไม่กินน้ำทำนา เขาเปลี่ยนเอาที่ไปใส่ลำไย เวลาปลูกหอมหรือปลูกอะไร เขาก็ใช้วิธีการสูบน้ำใส่

พวกที่เคยใช้น้ำเหมืองของเราไปกินชลประทานบางส่วน น้ำเหมืองเก่าก็กินไม่เยอะ อย่างบ้านม่วงเขากินชลประทานก็จริง เวลาเขาเอาน้ำชลประทานไม่ได้เขาก็ต้องหวนมาลี้ยงเหมืองเก่าเรา เขาขอเอาน้ำจากเหมืองเก่าของเรา แต่เขาไม่เสียค่าน้ำ ไม่รวมมือในงานเหมืองฝาย เขาลี้ยงเหมืองมาถึงจุดรับน้ำของเขา เหมืองเก่าเราทิ้งน้ำจี่เหมืองหรือน้ำเหมืองเสียที่นั่น เขาก็ลี้ยงทับ เท่านั้นที่มีน้ำใช้แล้ว นี่ก็เป็นปัญหาอันหนึ่งของเหมืองฝายต้องแก้ไข”

(เจริญ จรรย์ แก่ฝายเจ้าสีหมื่น)

เส้นทางเหมืองเก่าที่ชาวนาทิ้งไป แล้วหันไปใช้น้ำชลประทาน เมื่อไม่มีการขุดลอกเลยหลายปี น้ำจากต้นระบบก็ไหลมารวมอยู่ปลายระบบ ไม่ไหลระบายออกไป เนื่องจากเหมืองดินเขิน ทำให้น้ำท่วมไร่นา

ปัญหาเรื่องผู้นำเมืองฝาย กลายเป็นปัญหาสำคัญมากในทศวรรษแห่งการเปลี่ยนแปลง เมื่ออำนาจธุรกิจและเงินตรามีอำนาจมากขึ้น หากผู้นำของระบบเมืองฝายใดที่อ่อนแอ อาจยังผลให้ระบบน้ำของเมืองฝายนั้นๆ เริ่มมีปัญหาตกต่ำลง เป็นเช่นนี้อยู่ทั่วไป บางระบบเมืองฝาย แก่ฝายเปื้อนหนายที่จะต้องยุ่งเกี่ยวรบราภกับชนชั้นอื่น กลุ่มธุรกิจอื่นที่เข้ามาในชุมชน ก็รามือยอมให้ฝาย ‘ผู้มาใหม่’ เช่น กลุ่มทุน ธุรกิจต่างๆ รุกล้ำ ละเมิดสิทธิของเมืองฝายและระบบไร่นา เช่น เขตอำเภอสารภี อำเภอสันทราย อำเภोजอมทอง อำเภอแมริม ซึ่งที่ดินถูกกว้านซื้อไปมากนั้น ระบบเมืองฝายก็เริ่มขาดตอน ไม่มีพลังอำนาจในตนเอง บ้างก็ถึงกับล้มหายตายจากไป

แก่ฝายคนใหม่ของฝายน้ำบ่อทิพย์ กำลังอ่านรายชื่อ
ให้ลูกเมืองแบ่งหมวดร่วมแรงล้องเมือง (ชุดลอกกล้าเมือง)
เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ.2545

2) ความสัมพันธ์ในหมู่บ้านยังมีด้านของความเข้าใจ ความเห็นอกเห็นใจกัน เป็นสาระสำคัญอยู่ ความเข้าใจในระบบภูมิศาสตร์ร่วมกันนั้นเป็นพื้นฐานให้ชาวนาเข้าใจความยากลำบากของผู้อื่น ขณะเดียวกันความเกี่ยวพันใกล้ชิดร่วมชะตากรรมอยู่ในเครือข่ายเดียวกันในลุ่มน้ำมาช้านาน ก็เป็นสิ่งที่กระตุ้นเตือนมนุษยธรรมและมโนสำนึก ดังนั้นระบบศีลธรรมของเมืองฝายก็ได้ถูกวางลงไว้ และสะท้อนออกมาภายใต้ระบบโครงสร้างพื้นฐานของเมืองฝาย

โครงสร้างพื้นฐานของเมืองฝายเอง มีส่วนเอื้ออำนวยให้พลวัตของระบบเองมีความมั่นคงอย่างยิ่ง เพราะระบบวิศวกรรมพื้นบ้านซึ่งอาศัยพื้นฐานของ ความเข้าใจกัน การรับรู้ในชะตากรรมร่วมกัน ได้กำหนดหลักการที่เปลี่ยนแปลงเป็นอื่นได้ยาก หากชาวนาต้องการเปลี่ยนแปลง เขาต้องคิดระบบใหญ่หรือระบบหนึ่งมาแทน และเป็นการยากลำบากที่จะคิดระบบเช่นนั้นมาแทนได้ทั้งหมด

ระบบวิศวกรรม หัวใจของเมืองฝายที่รักษาความยุติธรรมในหมู่บ้านผู้ใช้น้ำ และทำให้ยังมีพลวัตอยู่ได้นับพันปี ไม่เคยล้าสมัยเลย ก็คือ

ก. กฎของการวางขนแแต่

ข. กฎของการหลั่งน้ำ

ก. การรักษากฎของการวางขอนแต่ คือ การรักษาหัวใจของระเบียบเหมืองฝายที่จะเป็นหลักประกันความยุติธรรม กฎข้อนี้ไม่เคยมีการยืดหยุ่นเลย แม้ว่ากฎอื่นๆ จะมีการปรับเปลี่ยนไปบ้างแล้ว

ตัวอย่าง ฝายไม้ไผ่ล่อมีเหมืองเส้นเดียวเป็นเหมืองเส้นใหญ่ เป็นคลองเข้ามาตั้งแต่ปากเหมือง เหมืองไร่ล่อติดเป็นคลองดิน ปัจจุบันเป็นคอนกรีต

หมู่บ้านหัวฝาย หนองไผ่ จนถึงสันเหนือ สันใต้ จะกินน้ำจากฝายไร่ล่อ โดยมีเหมืองย่อยออกมาจากเหมืองหลัก (เหมืองไร่ล่อ) แยกออกเป็นสายเข้าตามทีนาในระดับหมู่บ้านเรียก ‘เหมืองเข้านา’ (คลองไส้ไก่) โดยจะมีแตกน้ำที่เหมืองไร่ล่อ แบ่งน้ำให้ยุติธรรม จากแต่หลักนี้แล้วก็ไปถึงแต่เข้านา ซึ่งจะมีขอนไม้กั้นเหมืองซอยเข้าน้ำเข้าแต่เข้านา ขอนไม้กั้นนี้ถ้ากั้นเหมืองเข้านาเรียก ‘ขอนแต่’ ถ้ากั้นเหมืองซอยย่อยหรือแต่เข้านาเรียก ‘ขอนแต่รับน้ำ’ ขอนแต่ความสูงจะเท่ากับขอนแต่รับน้ำ แต่ความกว้างจะต่างกัน ขอนแต่จะกว้างเท่าไรต้องให้แก่เหมืองกับผู้รับน้ำได้เหมืองกับเหนือเหมืองมาตกลงกัน แต่ขอนแต่รับน้ำจะให้ความกว้างตามขนาดของไร่ที่ปลูกข้าว เช่น มี 6 ไร่ ก็ให้ความกว้างของขอนแต่รับน้ำ 6 นิ้ว การวางขอนจะต้องให้แก่เหมืองควบคุม ห้ามวางเอาเอง ห้ามทำลาย เพราะต้องคำนึงถึงคนข้างหลังผู้ซึ่งกินน้ำข้างล่างท้ายเหมือง

เมื่อมีเหมืองเข้านาแห่งหนึ่ง ก็จะมีเหมืองเข้านาแห่งที่ 2 หรือ 3,4 ต่อๆ ไป ก็ต้องมีขอนแต่ส่งต่อกันไปเรื่อยๆ แก่ฝายไร่ล่อกล่าววว่า

“การดูแลขอนแต่ต้องคำนึงถึงการเสมอกันไม่มีการเอาเปรียบ ต้องรวมหมู่เอาชาวนามารวมกัน เห็นพ้องเหมือนกัน ถ้าจะแก้ไขจะต้องมาบอกกัน พูดคุยกันก่อนทำโดยพลการไม่ได้”

(ศรีทนต์ น้อยคำเขียว แก่ฝายไม้ไผ่ล่อ)

ข. กฎของการหลังน้ำ หมายถึงระเบียบวิธีการเปิดโอกาสให้ชาวนาผู้ที่อยู่ปลายน้ำอยู่ในพื้นที่สูง พื้นที่ยากลำบาก ‘ขอหลังน้ำ’ จากระบบเหมืองฝายได้ ไม่จำเป็นต้องใช้หลักการไหลของน้ำเข้าเหมืองตามลำดับปกติ

ตัวอย่างเช่น บ้านสันเหนือ-สันใต้ น้ำจะขลาดแคลนมากในฤดูแล้ง ชาวนาจะมาขอ น้ำโดยการ ‘ขอหลังน้ำไปทางเหนือ’ ปิดทางน้ำเข้าแต่ของไร่นาทางใต้หมด เป็นการขอ น้ำ อาจมีการกำหนดกันในการขอ 3-5 วัน เพราะชาวบ้านเหมือนกันยอมเห็นใจกัน ผู้ใหญ่บ้านอาจเป็นผู้มาขอความร่วมมือ เมื่อหลังน้ำเสร็จแล้ว ก็เปิดเส้นทางเหมืองให้น้ำไหลตามปกติ

การแบ่งน้ำระหว่างชาวนาเป็นสิ่งสำคัญมาก กฎของการหลังน้ำนี้ใช้แก้ปัญหาเมื่อถึงจุดวิกฤต เมื่อการจัดสรรเกิดปัญหาก็หาวิธีการนี้มาใช้ เอามาพูดกันเพื่อให้เกิดความเข้าใจ การถกเถียงกันก็อาจมีบ้าง แต่ก็ไม่ร้ายแรงในเวลาน้ำขาดแคลน เพราะชาวบ้านต่างคนต่างก็อยากได้น้ำ จึงไม่ค่อยมีปัญหารุนแรงมาก

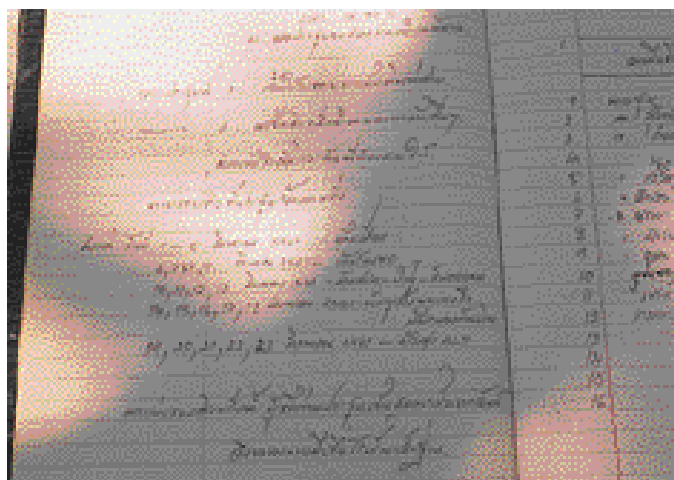
เมื่อชาวนา ‘หลังน้ำ’

“โดยปกติธรรมดาแล้วน้ำนี้จะปล่อยตามสายไปตลอด แต่ว่าเวลาตอนน้ำแ่ (แห้ง) เดือนสี่เดือนห้า ก็จะมี การหลังน้ำ หมายความว่า เราจะปิดน้ำบางจุด เปิดบางจุด ไม่ให้น้ำไหลไปตามปกติ เราจะบังคับน้ำให้ไหลวนหรือย้อนไปตามพื้นที่ที่สมาชิกเหมืองฝ่ายของเราเดือดร้อน เราจะกำหนดจำนวนวันที่นาผืนนั้นๆ ต้องการใช้น้ำ เช่น บ้านฉิมพลี จะเอา 5 วัน จากฉิมพลีก็ถึงรอบของบ้านดง จากบ้านดงเป็นบ้านเปียง บ้านแม เอา 5 วัน ต่อจากนั้นอีก 5 วัน เป็นของบ้านสันคะยอมหนองบึง อุเม็ง ต่อกันไปตามลำดับ ในตอนที่เราน้ำอยู่ พวกข้างบนที่อยู่เหนือขึ้นไปที่เคยได้แล้วเกิดน้ำไม่พอ เขาอาจจะมาลักเอาน้ำ การที่เราจะรู้ได้คือเมื่อเราถึงช่วงเวลาที่กำหนดให้เราได้ใช้น้ำนั้น เราจะต้องขึ้นไปดูตลอดว่า มีคนแอบลักน้ำหรือเปล่า ถ้าหากมีเราก็รู้ที่เขาปิดน้ำ แล้วก็บอกให้ว่าห้ามทำอีก เราก็ถอดหลักฝ่ายที่เขาแอบกันน้ำไว้เอาขึ้นรถปิดอีกกลับไปทั้งที่บ้าน แต่โดยมากก็ไม่มีใครทำ ถ้าถึงเวลาเราหลังน้ำก็ไม่มีใครลักน้ำ เพราะกว่าพวกเขาจะหาไม้ขอนแต่ได้มันลำบาก ถ้าถึงช่วงเราเอาน้ำ เวลากลางคืนเราขึ้นไปดู เจอที่เขาเรือขอนแต่กันน้ำ เราก็สามารถรู้มาเลย เพราะช่วงกลางวัน พวกลักน้ำจะไม่เฝ้าขอนแต่ เราก็ถอนเอาขอนแต่ใส่รถปิดอีกเอามาทั้งที่บ้านเรา กว่าพวกเขาจะหาขอนแต่อันใหม่มาได้ เราก็หลังน้ำเสร็จพอดี”

(เจริญ จรรยา แก่ฝ่ายทำบ่อเย็น)

ด้วยเห็นใจกันและกันพี่น้องสายใต้

บันทึกการประชุมของฝ่ายทำบ่อเย็นนี้
บันทึกเรื่องข้อตกลงจัดคิวหลังน้ำ
ระบุเหตุผลว่า “ด้วยเห็นใจกันและกันพี่น้องสายใต้”
โดยตกลงจัดลำดับคิวให้น้ำไหลจากใต้ขึ้นเหนือ
ในฤดูการผลิตปี พ.ศ.2544 คือ
วันที่ 1-5 สิงหาคม บ้านเปียง
6-9 สิงหาคม บ้านร้องธาร
10-13 สิงหาคม บ้านศาลา ป่าจู้ สันคะยอม
14-18 สิงหาคม บ้านอูเม็ง หนองบึง หนองพันเงิน
19-23 สิงหาคม บ้านดงหมู 11
ผู้เข้าร่วมประชุมมีมติเห็นสมควรเป็นเอกฉันท์

หลังจากได้ขึ้นเหนือ - หลังจากเหนือมาได้

การแบ่งน้ำในหมู่บ้านมักจะทำในฤดูแล้ง ชาวนาจะมาประชุมกันว่า เมืองแต่ละเส้น จะเอาน้ำกี่วัน สมมติว่า มีเมืองทั้งหมด 4 เมือง คือ 4 แด่ ชาวนาจะให้เมืองข้างล่างกินน้ำก่อน โดยใช้เวลา 3 วัน 3 เมืองข้างบนก็จะพร้อมใจกันปิดเมืองหลังน้ำให้เมืองข้างล่างก่อน พอครบ 3 วันก็จะปิดเมืองข้างล่าง แล้ววนให้เมืองที่อยู่เหนือขึ้นมา เมืองที่เหลือ 3 เมืองก็จะปิดเมืองไล่กันขึ้นมาถึงเมืองบน อันนี้เรียกว่า การหลังจากได้ขึ้นเหนือ การกำหนดว่าจะให้กี่วัน ก็แล้วแต่พื้นที่ของเมืองว่ามีน้ำมากแค่ไหน ถ้าเป็น การหลังจากเหนือมาได้ ก็จะให้น้ำแก่เมืองบนก่อน เมืองล่างลงมาปิดทางน้ำเข้าให้หมด พอครบวันก็จะเปิดให้เมืองถัดจากเมืองแรก แล้วเมืองแรกกับเมืองที่เหลือก็ปิด ทำแบบนี้ วนไปเรื่อยๆ จนครบได้น้ำกันทุกเมือง นอกจากนี้ยังต้องมีการตกลงด้วยว่า จะหลังจากแต่ไหนไปไหนก่อน เช่น จะหลังจากแต่ก่อนบง แต่เก็กวาว แต่อุ้ยเผือก แต่เมืองดง เป็นต้น

“การที่เราจะกำหนดว่า ควรหลังจากได้ไปเหนือหรือเหนือไปได้ จะดูว่าพื้นที่ที่ใดมีปัญหามากที่สุด เป็นพื้นที่ที่ควรจะได้รับก่อน เพราะถ้าช้ากว่านี้พืชก็จะตายแล้ว ส่วนการลักน้ำในระหว่างการหลังน้ำ ก็มีบ้างเป็นของธรรมดา ก็มี การลงโทษคือการปรับจะปรับเพิ่มขึ้น ถ้าว่าร้ายแรงอาจปรับไม่ต่ำกว่า 300-500 บาท การแก้ปัญหาก็ไม่ค่อยมีการวางแผน แต่จะจับคนที่เปิดลักน้ำได้ ต้องเข้าไปดูในพื้นที่ที่ต้องรับน้ำ คือถ้าน้ำในพื้นที่ที่ต้องสงสัยมีมากกว่าปกติ เราจะคำนวณด้วยสายตาก็เข้าไปถามไปพูดคุยกัน ก็ถือว่าผิดแล้ว”

(ศรีทนต์ น้อยคำเขียว แก่ฝ่ายไร่ล่อ)

3) การแก้ไขกรณีพิพาทในหมู่บ้านยังอยู่ในบริบทของระเบียบเมืองฝ่าย ที่สืบมาแต่โบราณ แก่ฝ่ายยังมีอำนาจ ทรงไว้ซึ่งอำนาจ ระบบเดิมของหมู่บ้านที่บุกรุกเบิกมาก่อนยังคงเข้มแข็ง และมีพลังกว่าระบบที่คนนอกคิดให้

ขอให้พิจารณาการแก้ไขกรณีขัดแย้งในหมู่บ้านในรอบ 5 ปีที่ผ่านมาดังต่อไปนี้

กรณีที่ 1 ขอให้ฟาร์มอ้ายเชียรหยุดปล่อยน้ำเสีย

“2-3 ปีที่แล้ว มีฟาร์มหมูเก่าของอ้ายเชียรผู้ช่วยบ้านใหม่ม่วงก่อน ฟาร์มหมูนี้กินน้ำฝ่ายเกาะไม้ดั้น แต่ระบายน้ำจากฟาร์มหมูลงลำเหมืองบ้านเรา ทำให้เกิดปัญหา น้ำเสียและเหม็น เมื่อคนลงน้ำจะมีอาการคันตามผิวหนัง แต่ยังไม่รุนแรง ส่งผลต่อพืชผลกับสัตว์น้ำ จึงไปร้องเรียนที่ อบต.บุหว่า ปัจจุบันอ้ายเชียรก็เลยเปลี่ยนเป็นฟาร์มวัวนมแทน และไม่ปล่อยน้ำเสียลงลำเหมืองแล้ว ก็ไม่มีปัญหาเกิดขึ้น”

(ฝ่ายเจ้าสี่หมื่น)

กรณีที่ 2 ขอให้ปล่อยน้ำเสียลงในบ่อพัก

“3-4 ปีที่ผ่านมา โรงวันมของอ้ายสิทธิ์ บ้านหนองปิ้ง เมื่อก่อนจะปล่อยของเสียจากฟาร์มลงน้ำเหมือง ทำให้น้ำเหมืองกลายเป็นสีดำ แก่ฝ่ายคือผมก็เลยไปพูดกับเจ้าตัว บอกว่ามันเดือดร้อน ขอให้ช่วยแก้ไขปัญหาด้วย เลยแนะนำให้จุดสระใหญ่ปล่อยน้ำเสียลงบ่อพัก ขามหน้าแล้งก็จุดเอาขึ้นมาออกขายได้อยู่ เมื่อก่อนตกตะกอนเขาก็ทำตาม จุด 2 บ่อให้ของเสียระบายลง ปัจจุบันก็ไม่มีปัญหา”

(ฝ่ายเจ้าสีหมื่น)

กรณีที่ 3 ให้ช่วยกันรื้อร่องเตื่อ

“ถุณน้ำหลาก หมู่บ้านที่เดือดร้อน มีบ้านหนองปิ้ง บ้านอุเม็ง บ้านศาลา บ้านที่อยู่ลุ่มเหมือง เพราะน้ำจะไหลลงมาข้าง อย่างหนองปิ้งเคยมีน้ำท่วมบริเวณที่บ้านจัดสรร บ้านที่ติดกับฝ่ายไม่เดือดร้อน เพราะน้ำจะไหลลงไปสู่แม่น้ำขาน แต่ที่บ้านลุ่มโดนเพราะน้ำจะมารวมกัน คนใช้น้ำไม่เยอะ น้ำก็เลยมาข้างที่นี้ ถึงมันไหลลงไปถึงหนองสะเลียมมันก็เต็ม และคนใช้น้ำมีแค่ป่าจู้ หนองอึ้ง มีแค่ 100 ไร่ น้ำจะไหลมาเยอะก็เริ่มท่วม บ้านหนองปิ้ง บ้านอุเม็ง ซึ่งท่วมลำไย เสียหายไม่ค่อยเยอะ เพราะพอน้ำท่วมก็จะพากันไปรื้อร่องเตื่อ เพื่อให้น้ำไหลไปลงแม่น้ำขาน เป็นการแก้ไขโดยไปเปิดประตูน้ำที่ร่องเตื่อ โดยบ้านที่เดือดร้อนพากันไปช่วยกัน วิธีแก้มีวิธีเดียวคือไปเปิดประตูที่ร่องเตื่อเท่านั้น”

(ฝ่ายเจ้าสีหมื่น)

กรณีที่ 4 อ้ายมีไม่ยอมจ่ายค่าน้ำ ค่าเหมือง ให้เสียค่าปรับ

“มีชาวบ้านคนหนึ่ง ชื่อ อ้ายมี (นามสมมติ) เป็นคนบ้านแม มีนาอยู่ที่หนองหมื่น ไปเก็บค่าเหมืองก็ไม่ให้ เขาไปล้องเหมืองก็ไม่ไป ไม่ทำ แก่ฝ่ายก็เลยไปถามว่านาจะทำหรือไม่ทำ แก่กลับตอบว่า ได้กินก็กิน ไม่ได้กินก็ไม่กิน ทางแก่ฝ่ายก็เลยสั่งการให้เอาปูนปิดปากท่อปากเหมืองที่เอาน้ำเข้ามาของอ้ายมีเพราะแค่คนๆ เดียว พอนานเข้าอ้ายมีก็มาขอรื้อ ก็เลยตัดสินโดยถามว่า อ้ายมีไม่มาล้องเหมืองได้กี่วัน เราก็เลยเรียกลูกเหมืองมาประชุม ตกลงปรับเท่าจำนวนที่ไม่เคยไปล้องเหมือง ก็ถามอ้ายมีว่าจะยอมไหม ถ้าหากไม่ยอมก็ถมที่นาปลูกลำไยเสียดีกว่า ปรากฏว่าอ้ายมียอม เพราะตัวคนเดียวทำผิดหมู่ผิดพวก อ้ายมีก็ถามว่าแล้วเรื่องที่ปิดปากท่อจะทำยังไง แก่ฝ่ายก็บอกให้เอาออกเอง ก่อปัญหาเองให้แกเอง”

(ฝ่ายปวงสนุก)

กรณีที่ 5 ล้างเหมืองแบบขอไปที

“พ่อหนานคนหนึ่ง ชาวบ้านศาลา ชอบเอาเปรียบคนอื่น ไปล้างเหมืองก็ไม่ค่อยไป แกมีนาอยู่ 2 ไร่ แกไปรับจ้างคนที่มีนาเยอะที่เจ้านาไม่สามารถไปล้างเหมืองได้ ไปล้างฝ่ายแทน โดยไปรับจ้าง 3-4 ราย ได้เงินรายละ 100-200 บาท เราก็กินแบ่งให้ว่าต้องล้างเหมืองจากไหนถึงไหน พ่อหลวงนี้เมื่อก่อน มีลูกเขยเป็นผู้ใหญ่บ้าน ในช่วงนั้นการล้างเหมืองเขาก็จะได้เปรียบคนอื่น แกมยังไปรับจ้างล้างเหมืองให้คนอื่นอีก 3-4 ราย แต่ทำงานจริงๆ คือล้างเหมืองนิดเดียว พอมาถึงตรงนี้ เราก็กินบอกให้เก็บจ้างไม่เกิน 5 ไร่ แกก็ยอมตกลง”

(ฝ่ายเจ้าสี่หมื่น)

4) กฎระเบียบของเหมืองฝ่าย เริ่มมีการปรับรูปแบบให้สอดคล้องกับสภาพสังคมและแบบแผนการผลิตที่ผันแปรไป

ปัจจุบันนี้ ชาวนาไม่ได้ทำอย่างเดียว ยังมีการทำสวนลำไย ทำสวนแตง และอาชีพเสริมอื่นๆ การใช้เวลาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม แก่เหมืองฝ่ายเองก็อาจจะไม่ต้องลงไปทำงานเข้มข้นเหมือนเดิม และคุณภาพของงานเหมืองฝ่ายอาจจะไม่ดีเท่ากับสมัยก่อน ซึ่งชีวิตไม่มีสิ่งใดนอกจากไถนา มาบัดนี้มีการงานอื่นๆ ที่จะต้องใช้เวลาของชาวนามากมาย ภาพการทำงานของระบบเหมืองฝ่ายก็จะดูรวบรัดยิ่งขึ้น มีการใช้เทคโนโลยีเข้าช่วย แต่กระนั้นก็ยังคงความสำคัญของระบบเหมืองฝ่ายไว้ในระดับสูง ดังตัวอย่างกรณีศึกษาต่อไปนี้

กรณีที่ 1 ผ่อนคลายความเข้มงวดในการปันตำลึงเหมือง

‘ตำ’ หมายถึง พื้นที่รับผิดชอบของหมวด หมู่ หมู่บ้าน ที่ต้องทำงานล้างเหมืองฝ่าย แต่เดิมการปันตำเข้มงวดในการแบ่งพื้นที่ดูแลเหมือง โดยคำนึงถึงการกระจายความรับผิดชอบ โดยยุติธรรมตามพื้นที่การผลิต ปัจจุบัน อนุโลมใช้เขตหมู่บ้านเป็นเขตแบ่งการปันตำแทน

“กฎการปันตำเหมือง ตำฝ่าย เริ่มจากฉิมพลี จะไล่ตั้งแต่ฝ่ายไปถึงบ้านเด่น จากบ้านเด่นเป็นบ้านแม่ จากบ้านแม่เป็นบ้านเน้ง จากใต้ฉิมพลีลงมาจะเป็นบ้านเปียง จากใต้ล่องเตี๋ยลงมาจะเป็นบ้านดง จากบ้านดงจะเป็นบ้านเหล่า ช่วยกันล่องลงไปถึงใต้สะพานบ้านดงจะเป็นบ้านอูเม็ง จากอูเม็งจะเป็นหนองบึง เป็นต้น จะไม่มีการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร ตำมันมี ทุกคนจะรู้ กรรมการเหมืองนี้จะเป็นตำเก่า เราเขียนป้ายไปติดตามตำ เมื่อมีการล่องเหมือง ถ้าตกลงกันว่าจะใช้ตำเก่าก็จะเขียนไปติดไว้ทุกคนจะรู้กัน เวลาเขาจะมาล่องเหมืองเราจะบอกเริ่มตั้งแต่วันพรุ่งนี้ไปถึงอาทิตย์หน้า หลังจากนั้นจะไปตรวจโดยแก่ฝ่าย บ้านไหนจะล่องเหมืองวันใดก็ได้ แต่ต้องเสร็จภายในวันที่แก่ฝ่ายกำหนด ถ้าหากไปตรวจแล้วยังไม่เรียบร้อยก็จะบอกให้ไปทำใหม่แล้วให้โทรไปบอก ไม่มีใครไม่ทำตาม”

(ฝ่ายท่าบ่อเย็น)

กรณีที่ 2 อยู่กับสหกรณ์แต่เป็นระบบเหมือง ปิดบัญชีสิ้นปีการผลิต ไม่ใช่สิ้นปีงบประมาณ

ฝ่ายปวงสนุกนั้นมีประวัติศาสตร์เปลี่ยนแปลงอย่างมากเมื่อถูกรัฐเกณฑ์ให้ต้องจดทะเบียนเป็นสหกรณ์ใน พ.ศ.2533 แก่ฝ่ายอธิบายว่า

“ตอนแรก เราอยู่แต่ชื่อเฉย ๆ ชื่อเป็นสหกรณ์แต่บริหารระบบหัวหน้าเหมืองฝาย นานวันเข้า ฝ่ายเกษตรอำเภอได้อธิบายชาวบ้านว่า ในเมื่อฝายได้เคยขึ้นกับสหกรณ์ แต่เหตุใดบริหารแบบเหมืองฝาย ชาวบ้านไม่ต้องการให้มีการเปลี่ยนแปลงรุนแรงแตกหักกับรัฐ ในที่สุดจึงมีมติ 3 ประการคือ

1. ฝ่ายปวงสนุกยินดีขึ้นกับสหกรณ์การเกษตรต่อไป
2. แต่ฝ่ายปวงสนุกจะบริหารระบบเหมืองฝายเหมือนเดิม
3. ฝ่ายปวงสนุกต้องการเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำ หรือขอยืนยันจะเป็นสหกรณ์ผู้ใช้น้ำเป็นเอกเทศของตนเอง

สหกรณ์ไม่สามารถกดดันฝ่ายปวงสนุกได้ แก่ฝ่ายก็รู้สึกว้าวมารู้ไม่ได้เข้าใจระบบสหกรณ์เลย เพราะไม่ว่าจะเปลี่ยนชื่อเป็นอะไร ก็ยังคงเข้าใจว่าเป็นระบบหัวหน้าเหมืองฝายเหมือนเดิม ทำให้ความยุ่งยากเกิดขึ้นต่อระบบบัญชีของเหมืองฝาย เพราะต้องไปปรับให้เข้ากับระบบราชการ อย่างไรก็ตาม ฝ่ายปวงสนุกยังคงสาระสำคัญของระบบเหมืองฝายให้สมาชิก เดิมเก็บค่าใช้น้ำไร่ละ 15 บาทต่อปี คนที่ไม่ได้เป็นสมาชิกเก็บไร่ละ 20 บาทต่อปี ปัจจุบันเก็บค่าน้ำสมาชิกจาก 15 บาท เป็น 25 บาท คนไม่ได้เป็นสมาชิกจาก 20 บาทเป็น 30 บาท เงินค่าน้ำที่เก็บจะเข้าสหกรณ์โดยแต่ละปีทำบัญชีไว้ พอถึงเวลาผู้ตรวจการบัญชีสหกรณ์จังหวัดก็จะมาตรวจปีที่แล้วเก็บได้ 28,000 บาท เราก็ต้องรายงานเป็นรายรับสหกรณ์ ที่จริงแล้วสหกรณ์ต้องการให้ปิดบัญชีเดือนธันวาคม แต่ฝ่ายก็ปิดไม่ได้เพราะเราต้องอิงปีการผลิตไม่ใช่ปีทางบัญชี การเก็บค่าน้ำเราจะใช้แต่ละกลุ่มไปเก็บ เราจะปิดบัญชีประมาณเดือนมีนาคมของทุกปี”

(ฝ่ายปวงสนุก)

กรณีที่ 3 เปลี่ยนแปลงการวัดและหน่วยนับในระบบเหมืองฝาย

หน่วยวัดและนับในระบบเหมืองฝาย เปลี่ยนจาก หมวด เป็น หมู่ โดยจะแบ่งความรับผิดชอบของชุมชนเป็น ต่ำ(รอบ) เช่น ในการไปล้อมเหมือง ก็แบ่งงานให้แต่ละคนทำเป็น ต่ำ ใช้วิธีวัดไม้ เป็นความยาวต่อไร่ เช่น ถ้ากำหนดให้ทำงาน 5 ไร่ต่อ 1 แรง หมายความว่าชาวนาที่มีนา 5 ไร่ ต้องมาทำงานให้เหมืองฝาย 1 แรงงาน ก็หมายถึง 5 ไร่ ถ้ามีนาเกินกว่า 5 ไร่ อาจกำหนดให้นับเป็น 2 แรงงาน การเปลี่ยนแปลงจากหน่วยหมวดมาเป็นหมู่ เป็นเพราะ 1) ชาวนาในหมู่บ้านมีจำนวนน้อยลง เปลี่ยนไปทำสวนลำไยซึ่งให้ผลตอบแทนสูงกว่า และ 2) การขุดลอกเริ่มหันมาใช้รถแบคโฮเข้าช่วย ทำให้คุณภาพการล้อมเหมืองเริ่มเป็นมาตรฐานเดียวกัน

กรณีที่ 4 ชาวนาชาวสวนเริ่มทำการผลิตเข้มข้นขึ้นกว่าเดิม เปลี่ยนแปลงระบบ แตและต่าง มาเป็นระบบให้น้ำโดยหน่วยวัน และชั่วโมง

ครอบครัวชาวนาพากันซื้อเครื่องสูบน้ำมาใช้ในการสูบน้ำเข้านาเพิ่มเติม สำหรับสวน
ลำไยและสวนผักบางชนิด ปัญหาที่เกิดขึ้นคือ น้ำจะแห้งเร็วกว่าปกติ แก้ฝ่ายแก้
ปัญหานี้ โดยให้ชาวนาเวียนรอบสูบน้ำ เช่น ให้สูบน้ำได้คนละ 1-2 ชั่วโมงต่อวัน
หรือบางกรณีแบ่งวันกันสูบน้ำคนละ 1 วัน ห้ามสูบน้ำพร้อมกันเพราะน้ำไหลมาสาย
เดียวกัน ห้ามสูบน้ำนอกเหนือไปจากเวลาที่กำหนด

5) ระบบชลประทานของรัฐ รัฐบาลมีเจตนาต้องการแก้ไขปัญหาระบบการ
ขาดแคลนน้ำของชาวนา แต่ระบบชลประทานของรัฐเป็นระบบที่วางมาจากข้างบน ชาว
นาไม่มีส่วนร่วมในการวางแผนหรือเข้าใจสิ่งที่รัฐจะทำ ระบบโครงสร้างพลังน้ำไม่ได้ให้
ความสำคัญต่อระบบเหมืองฝายเดิมที่จะต่อเชื่อมกัน จึงละเลยความสำคัญของสิ่งที่ชาวนา
ได้คิดสร้างไว้ ในความเป็นจริงระบบชลประทานไม่สามารถบรรลุจุดหมายที่วางไว้
ทำให้พลังการผลิตของชาวนาลดลง ชุมชนขาดความมั่นคง

สำหรับในพื้นที่ภาคเหนือหรือในแอ่งที่ราบเชียงใหม่ นั้น การชลประทานของรัฐได้
เริ่มขึ้นในระยะหลังภาคกลางไม่น้อยกว่า 25 ปี และมีวิวัฒนาการมาในช่วงสั้นๆ ประมาณครึ่ง
ศตวรรษ หรือ 55 ปีเท่านั้น ในขณะที่ระบบเหมืองฝายชาวนาได้พัฒนามาแล้วในพื้นที่บริเวณ
เดียวกันนี้ประมาณนับเป็นพันปี หรือกว่านั้น คือในปีถัดจากที่กรมทศน้ำได้เปลี่ยนชื่อเป็น
กรมชลประทาน (พ.ศ.2471) ก็ได้สร้างโครงการชลประทานประเภท ‘การส่งน้ำเพื่อการเพาะปลูก’
เป็นโครงการแรกในภาคเหนือที่จังหวัดเชียงใหม่ รู้จักกันในชื่อ โครงการชลประทานหลวงแม่
แฝก หรือโครงการฝายสินธุกิจปรีชา หรือเรียกสั้นๆ ว่า โครงการแม่แฝก ซึ่งสร้างเสร็จและส่ง
น้ำได้เต็มโครงการในปี พ.ศ.2479 และพอปีรุ่งขึ้น (พ.ศ.2480) โครงการชลประทานหลวง
ประเภทเดียวกันนี้ก็ได้รับการสร้างเป็นโครงการที่ 2 กลุ่มพื้นที่เชียงใหม่-ลำพูน คือโครงการแม่ปิงเก่า
ซึ่งใช้เวลาสร้างจนส่งน้ำได้เต็มโครงการในเวลา 4 ปีเศษ
(สร้างเสร็จปี 2484) สำหรับโครงการชลประทานหลวงเพื่อ
การเพาะปลูกอีกสองโครงการในแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน
ที่ปัจจุบันมีรวมทั้งหมด 4 โครงการนั้น กรมชลประทานได้
ดำเนินการก่อสร้างในช่วง 20 และ 35 ปีหลังตามลำดับ คือ
โครงการแม่กวง (พ.ศ.2491-2497) และโครงการแม่แตง
(พ.ศ.2506-2515) ทุกพื้นที่ที่ระบบชลประทานเข้าไป
เกี่ยวข้อง ได้มีส่วนอย่างสำคัญในการทำลายความเข้มแข็ง
ขององค์กรเหมืองฝายและเครือข่ายชาวนา

คลองชลประทานรัฐ ตำบลกัวแลน้อยซึ่งขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง

ระบบชลประทานผลิตผลในสาระสำคัญ 3 ประการ คือ

1. จัดวางระบบน้ำลงสู่ท้องที่โดยทำลายระบบเหมืองฝายดั้งเดิมของชุมชนลงตัดขาดเส้นทางไหลของน้ำ
2. วางแผนการจัดระบบชลประทานโดยมิได้เข้าใจระบบการใช้น้ำของประชาชนอย่างถ่องแท้ ทำให้ประโยชน์เกิดขึ้นเพียงบางจุด แต่เสียหายต่อผืนนาที่คาดหมายว่าจะเป็นพื้นที่รับน้ำโดยรวม
3. ทำลายอำนาจการจัดการตนเองของชุมชนลง โดยใช้อำนาจการลงทุนภาครัฐแทรกแซงการสะสมทุนพื้นฐานในระบบการผลิตของชุมชน ประชาชนไม่รู้เท่าถึงการณ์ว่าระบบชลประทานสุดท้ายจะก่อให้เกิดปัญหาแก่ระบบน้ำของหมู่บ้าน

ตัวอย่างระบบชลประทานแม่แดง ซึ่งจัดการส่งน้ำมาในพื้นที่ 148,102 ไร่ ผ่านระบบหัวงานที่ อ.แม่แดง ผ่าน อ.แมริม อ.เมือง อ.หางดง มายัง อ.สันป่าตองนั้น วางแผนระบบมาจากภาพรวมของการขาดแคลนน้ำในระบบไร่นา แต่ลงท้ายกลับทำให้สภาพการณ์โดยรวมร้ายแรงยิ่งกว่าเดิม เพราะชาวนาส่วนมากต้องเปลี่ยนแปลงระบบไร่นาจากการทำนาได้ปีละ 2 ครั้งหรือปลูกสวนแล้งได้หลังนา ก็เปลี่ยนมาเป็นทำไม่ได้อีกต่อไป ในกรณีเช่นนี้ ชาวนาลุ่มน้ำขานตอนปลาย หาทาทางออกของตน 4 วิธีคือ

1. เปลี่ยนผืนนาเป็นสวนลำไย ในพื้นที่ที่ไม่ต่ำเกินไป น้ำที่ชาวนาใช้ก็มีเพียงน้ำที่ต้องสูบขึ้นมาเลี้ยงลำไย ซึ่งไม่ได้ต้องการน้ำมากเหมือนการทำนา
2. ชาวนาเริ่มหันมาขุดลอกลำเหมืองที่ยกเลิกใช้ไปแล้วเป็นสิบปีก่อนหน้านี เพื่อเปิดทางให้น้ำเดินตามที่เคยเป็นมาแต่ก่อน
3. ชาวนาบางส่วนยอมหันไปทำงานนอกหมู่บ้านในฤดูแล้ง เพื่อชดเชยรายได้ที่สูญเสียไปจากการทำนาปรัง หรือสวนแล้ง
4. นอกจากนี้ชาวนาบางส่วนหันไปเช่านาที่อุดมสมบูรณ์กว่า เพื่อยืนหยัดทำนาและการเกษตรอื่นๆ ต่อไป

ระบบชลประทาน : น้ำวันที่

“ชลประทานจ่ายน้ำให้เราตามวันที่ ถ้าชลประทานปล่อยน้ำมาก็สะดวก แต่ถ้าไม่ปล่อยน้ำมา ทางชลประทานปิด น้ำก็ขาดไป ลำเหมืองธรรมชาติอย่างเดิมของเราเนี่ยถึงมันจะน้อย แต่มันก็เข้าเสมอ ชลประทานเมื่อปล่อยมา น้ำก็เยอะ ถ้าปิดรอบเวรเนี่ยน้ำก็ขาดหายไป ในการปิดเปิดนี้ คนกำหนดคือ หน่วยรักษำบารุงน้ำ ถ้าหากน้ำเราไม่พอ เราไปขอเขาให้เปิดไม่ได้ เพราะน้ำเขาจะมาตามระบบ ถ้าไม่ใช่ระบบไปขอเขาก็ไม่มีน้ำให้ ถ้าเป็นระบบเหมืองฝายมันก็จะมาตลอด แต่มันจะมาน้อยในบางช่วงการบำรุงรักษาถ้าพูดถึงลำเหมืองธรรมชาติมันก็บำรุงรักษาไปตามธรรมชาติ ถ้ามีการเสียหายที่ไหนก็ไปบำรุงรักษาให้มันดี ปรับสภาพเดิม ใช้แรงงานแต่ละหมู่บ้านเข้าไปช่วย ในการบำรุงรักษาซ่อมแซมแต่ละครั้งทางหัวหน้าเหมืองฝายจะประชุมเรียกกรรมการ ทางคณะกรรมการก็จะมาประชุมกำหนดจะเอาบ้านไหนเข้ามาทำ ในการซ่อมแซมทางหัวหน้าเหมืองฝายจะดูจากจุดที่จะขุดลอก ว่ามันจะมีการเสียหายเกิดขึ้นจากไหน ว่าตัวไหนกันขวางทางน้ำ จะต้องมาดูแลแล้วก็เรียกสมาชิก คณะกรรมการเข้ามาประชุม ส่วนจะเอาแรงงานบ้านใดมาทำงานสับเปลี่ยนกันไป หัวหน้าเหมืองฝายจะดูในเขตที่รับผิดชอบ ตั้งแต่ต้นจนสุดเขตของสมาชิกขุดสุดท้ายที่อยู่ท้ายฝาย เดียวนี้เป็นระบบชลประทาน การจัดการของพวกเราเองมันก็หายไป ส่วนการบำรุงรักษาของระบบชลประทานนั้น ก็เป็นเรื่องของกรมชลประทาน เขาจะมีพนักงานของเขาเอง เจ้าหน้าที่ทำการควบคุม ชาวบ้านจะไม่ได้ยุ่งเกี่ยวเลยแล้วชลประทานเขาจะมาเข้าใจพื้นที่ไร่นาเหมือนเราไหม”

(สรยุทธ กันทะนนท์ บ้านหนองปิ้ง อดีตผู้ช่วยแก่ฝายเจ้าสี่หมื่น)

“ความรุนแรงของการแย่งน้ำกันหลายปีมานี้ก็ยังรุนแรงขึ้น เพราะว่าชลประทานเลิกระบบนายตรวจนา คือลดจ่ายค่าตอบแทนที่เคยให้ หมายความว่านายตรวจนาต้องไปคอยดูน้ำ ช่วยประสานงานกับสมาชิกชลประทาน คอยไปดูปากน้ำเข้านาต่างๆ แต่ต้องหยุดงานไปทำ ต้องออกค่าใช้จ่ายเองหมด อันนี้ลำบากแม้แต่ระบบเหมืองฝาย ก็ยังต้องมีการเก็บค่าน้ำยก ค่าน้ำหล่อ เอาเงินให้ผู้บริหารคือ แก่เหมืองฝายลำนน้ำ ช่วยเหลือให้เขาไม่ต้องควักเงินตัวเองออกมากเกินไป เพราะชาวนาก็ไม่ใช่มีเงินมาจ่ายนักหนา แต่ชลประทานกลับมาตัดออก พวกนายตรวจนาก็ระแวงกันไม่ค่อยมีใครไปรับผิดชอบเหมือนที่ผ่านมา เวลาจะขึ้นไปตกลงกันเรื่องน้ำ เรื่องขอให้ด้านบนปิดน้ำขอให้ข้างล่างทางใต้ใช้น้ำก่อน ก็ไม่มีใครอยากไป เดือนนี้คนที่ไปไม่ใช่ นายตรวจนา เป็นลูก เป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นหลานก็แล้วแต่ แล้วแต่ละคนก็ใช้อารมณ์เข้าใส่กัน ผิดกันเถียงกันไม่รู้วิธีการพูดจาตกลง ถ้าเป็นนายตรวจนากับนายตรวจนาคุยกันถึงแม้ไม่มีน้ำก็ยังไม่ถึงกับทะเลาะกัน ฆ่ากัน ต่างคนก็รู้วิธีการควบคุมอารมณ์ได้ ถ้าเป็นไปแบบนี้ข้างหน้าจะลำบากกว่านี้ หรือบางทีจะไม่ลำบาก เพราะทุกคนจะเลิกทำนาหันไปทำสวนลำไย แล้วขุดบ่อในที่ดินของตัวเอง ก็ดีไม่ต้องแบ่งน้ำกัน แต่ก็ไม่รู้ว่าจะคนต่างคนต่างดูน้ำแล้วแผ่นดินจะทรุดหรือไม่ข้อนี้ไม่รู้ได้เหมือนกัน”

(อุดม สนิใจ บ้านพระบาท)

บทสรุป พลวัตของระบบเหมืองฝาย ลุ่มน้ำขาน

เห็นได้อย่างชัดเจนว่า หมู่บ้านและชุมชนลุ่มน้ำอาศัยความรู้ความเข้าใจและโครงสร้างพื้นฐานของชุมชนพัฒนาหลังการผลิต และแก้ปัญหการผลิตต่างๆ อย่างมีพลวัตเรื่อยมาในประวัติศาสตร์ แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน มีระบบฝายราษฎร์ถึง 2,000 กว่าระบบ วันเพ็ญสุรฤกษ์ ระบุว่า ระบบเหมืองฝายในภาคเหนือโดยเฉพาะอย่างยิ่งในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน หรือศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนาไทยเดิมที่ได้ศึกษาพบ และมีประวัติให้สืบสวนได้อย่างค่อนข้างแน่นอนในรอบ 100 ปี (จากผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ เคยเห็นหรือเคยร่วมในเหตุการณ์นั้น ๆ) ไม่ได้มีรูปแบบหรือโครงสร้างของระบบที่ต่างไปจากกิจการชลประทานประเภทเหมืองฝายสมัยพระยามังรายหรือสมัยก่อนหน้านั้น ประมาณ 700 ปีหรือกว่านั้น ปัจจุบันนี้ ระบบชุมชนถูกระทบกระเทือนอย่างสูงจากระบบทุนและรัฐ กระตุ้นเร่งเร้าให้หมู่บ้านผลิตเพื่อให้ได้จำนวนมาก แต่หมู่บ้านและชุมชนบางส่วนซึ่งอยู่ปลายน้ำเริ่มสูญเสียความสามารถในการบงการชีวิตตนเอง ระบบชลประทานแห่งรัฐได้ทำลายอำนาจปกครองตนเองของชาวนา ทำลายเครือข่ายและระบบความสัมพันธ์ของชุมชนในการจัดการระบบน้ำ ทำให้ศักยภาพการผลิตของระบบบริเวณปลายน้ำขาลดลงอย่างมาก มีข้อสังเกตว่า แม้ชุมชนยังดำรงชีวิตและเครือข่ายอื่นๆ ของชุมชนไว้ได้ แต่ส่วนปะทะกับรัฐนั้นอ่อนแอลง การต่อสู้ของระบบเป็นไปในลักษณะคล้ายจำยอม และด้วยเหตุที่รัฐผูกขาดวิธีการจัดการระบบน้ำโดยกฎหมาย ยิ่งทำให้ชาวนาถูกจำกัดวิธีคิดให้ไม่สามารถมีพลวัตในการแก้ปัญหาระบบชลประทาน ทางออกของชาวนาจึงหันเหออกไปในแนวทางที่สามารถจัดการได้ด้วยตนเอง แทนที่จะติดต่อกและเป็นส่วนหนึ่งของระบบรัฐ

บทที่ 5

องค์กรจัดตั้งพื้นฐานของชุมชน

เครือข่ายของระบบแรงงานและการสะสมทุน

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ 109

ก) การสืบสายเลือด 109

ข) เครือญาติและนามสกุล (เก้าผี) 109

ค) ระบบครอบครัวเครือญาติกับเศรษฐกิจชุมชน 113

2. ระบบหมวดบ้าน 115

พิธีสืบชะตาบ้าน 118

บางส่วนของบทสัมภาษณ์เรื่อง สมาชิกหมวดศพ 124

ระบบหมวดบ้านกับการเปลี่ยนแปลง 126

ป๊อคริสเตียน บ้านป่าจี้ 127

3. ระบบหัววัด และหมวดวัด 130

ก. ‘หมวดวัด’ และ ‘ศรัทธาวัด’ : องค์กรจัดตั้งทางศาสนาของชาวนา 130

ข. หัววัด และ ‘เส้น’ หัววัด 131

ปอยหลวง : ภาพสะท้อนการสะสมทุนของชุมชน 133

หมวดปอยหลวง 136

ปอยบวช ปอยเปกซ์ 138

ปอยเถาะ ปอยหน้อย ตานเถาะ ตานตันเงิน 138

การเข้ากรรม หรือ พิธีปริวาสกรรม 139

งานกัวยสลาก และ ‘เส้น’ สลาก 140

วันหยุด 143

บทที่ 5

องค์กรจัดตั้งพื้นฐานของชุมชน

เครือข่ายของระบบแรงงานและการสะสมทุน

ภาพนี้ถ่ายไว้เมื่อปี พ.ศ. 2515

การมีลูกหลายคนเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ระบบเกื้อมีความสืบเนื่องมายาวนาน

เพราะสมาชิกในรุ่นเดียวกันถึง 6-7 คนในครอบครัวหนึ่ง จะกระจายสมาชิกออกไปอีก 6-7 ครอบครัว

ขอให้สังเกตว่าในภาพนี้มีเด็กเล็กวัยไล่เลี่ยกันถึง 32 คน

ศาลที่บ้านแก๊ผี

ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ยังคงเป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่สำคัญไม่เพียงแต่ผลิตอาหารหล่อเลี้ยงตนเองและเลี้ยงเมืองเชียงใหม่ หากแต่ยังเป็นพื้นที่สำคัญที่ผลิตผลผลิตเกษตรกรรมส่งออกไปนอกกลุ่มน้ำของตนเอง ตัวเลขผลผลิตเกษตรของอำเภอสันป่าตองซึ่งตั้งอยู่บนลุ่มน้ำนี้ชี้ให้เห็นว่า แม่ขานเป็นแหล่งผลิตทั้ง กระจ่าง หอมหัวใหญ่ ลำไย และถั่วเหลืองที่ใหญ่มาก โดยเฉพาะสถิติการปลูก ข้าวเหนียว:ข้าวเจ้า ยังคงมีอัตราส่วนเท่ากับ 5:1 ในฤดูนาปี แสดงให้เห็นว่าตลาดนาข้าวเหนียวยังคงเป็นตลาดของชาวนา มิได้เปลี่ยนไปเป็นตลาดนอกท้องถิ่น มีสถิติเคยบันทึกไว้ว่า ชาวนาดำบลบ้านแม่ ลุ่มน้ำขานสามารถเพิ่มผลผลิตข้าวเหนียว จาก 200 กก./ไร่ เป็น 375 กก./ไร่มาแล้วในปีพ.ศ. 2537 ลุ่มน้ำขานในประวัติศาสตร์ก็เช่นเดียวกับลุ่มน้ำอื่นๆ ในภาคเหนือตอนบน กล่าวคือ ชุมชนท้องถิ่นได้สืบสานระบบพื้นฐานของสังคมที่สำคัญต่อศักยภาพการผลิตอย่างยิ่ง 4 ระบบ คือ

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ
2. ระบบหมวดบ้าน
3. ระบบหมวดวัดและหัววัด
4. ระบบหมวดเหมืองฝาย (ดูรายละเอียดในบทที่ 4)

ระบบทั้งสี่นี้ ดูเป็นแบบแผนชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรม แต่ในท่ามกลางชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมนี้แหละที่กลายเป็นที่มาแห่งพลังการผลิตอันต่อเนื่องมายาวนาน ในประวัติศาสตร์ของลุ่มน้ำนี้จวบจนปัจจุบัน

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ

ก) การสืบสายเลือด

ชุมชนลุ่มน้ำขานยังคงผูกพันกับระบบครอบครัวและเครือญาติที่สืบมาแต่โบราณ ยังคงให้ความสำคัญกับการสืบสายเลือด การสร้างหมู่บ้านรุ่นแรกๆ ซึ่งอพยพมาสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ใช้เวลาดั้งตัวและโคดเคี้ยวอยู่ภายในกลุ่มเครือญาติ ชาติพันธุ์ หรือกลุ่มที่ตั้งภูมิลำเนาของตน เป็นเวลานาน ช่วงเวลาก่อนมีไฟฟ้าและรถติดเครื่องยนต์ มีส่วนเสริมให้เกิดการแต่งงานกันเอง ในสังคมเล็กๆ ในกลุ่มสายเลือดเดียวกัน ชาติพันธุ์เดียวกัน หรือพื้นที่ปิดเดียวกันร่วม 100 ปี จนถึงต้นทศวรรษ 2500 ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านลุ่มน้ำขานจึงสามารถแบ่งกลุ่มออกเป็นกลุ่มใหญ่ๆ ดังกล่าวมาในบทที่สาม

ข) เครือญาติและนามสกุล (เก้าผี)

การนับญาติในหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ยังนับว่า ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ของสังคญาติ ถึง 7 ลำดับชั้น คำที่แสดงฐานะความสัมพันธ์ต่างๆ ยังใช้อยู่อย่างเข้มข้น เมื่อชาวนาเรียกญาติ จะมีคำนำหน้าเสมอ เช่น พ่ออู๊ยอ้าย แม่อู๊ยมา หลานพิมพ์ หลานดา เขยศักดิ์ เป็นต้น การที่คำ

ข้อมูลผลผลิตทางการเกษตรของอำเภอสันป่าตอง จ. เชียงใหม่

ชื่อพืช	พื้นที่ปลูก(ไร่)	ผลผลิตเฉลี่ย/ไร่	รวมผลผลิต (กิโลกรัม)	ราคาประมาณ (บาท/ก.ก.)	ราคาขาย
กระเทียมสด	2,187	3,000	6,561,000	6.0	39,366,000
หอมหัวใหญ่	1, 792	3,500	6,272,000	8.0	50,176,00
มะเขือเทศ	210	3,000	630,000	2.5	1,575,00
มันฝรั่ง	503,000	3,000	150,000	7.0	1,050,000
ลำไย	12,831	1,400	17,963,400	12.0	215,560,800
ลิ้นจี่	25	1,000	25,000	18.0	4,500,000
มะม่วง	338	2,000	676,000	4.0	2,704,000
ข้าวนาปี					
ข้าวเจ้า	4 ,369	700	3,058,300	6.0	18,349,800
ข้าวเหนียว	21,162	700	14,813,400	4.0	59,253,600
ข้าวนาปรัง					
ข้าวเจ้า	1,067	900	960,300	6.0	5,761,800
ข้าวเหนียว	136	900	117,000	4.0	468,000
ถั่วเหลือง	5,975	230	1,374,250	11.0	15,116,750
ข้าวโพด (ฝักสด)	322	2,000	644,000	3.5	2,254,000

ที่มา : ปรับปรุงจากสำนักงานเกษตรอำเภอสันป่าตอง

ชื่อเรียก ลำดับญาติ	ชื่อเรียก ในบ้านเปียง	ชื่อเรียก ในบ้านร้องซุ้ม	ชื่อเรียก ในบ้านต้นแห่นหลวง
ทวด	พ่อหม่อน แม่หม่อน	พ่อหม่อน แม่หม่อน	ต๊ายหม่อน
ปู่ย่าตายาย	พ่ออ๊วย แม่อ๊วย	ป้อหลวง แม่หลวง (ปู่ย่า) ป้ออ๊วย แม่อ๊วย (ตายาย)	ต๊าย
พี่ของพ่อ แม่	ป้ออ้าย แม่อ้าย หลวง	ป้ออ้าย แม่เอ้ย	ป้ออ้าย แม่เอ้ย
พี่คนรองของพ่อ แม่	ป้อก่าง แม่ก่าง	ป้อก่าง แม่ก่าง	ก่าง
น้องของพ่อ	อาว พ่ออาว แม่อาว	อาว แม่อา	ก่าง หล้า
หน้าที่เป็นลูกคนเล็ก ของทุกครอบครัว	หล้า	หล้า	หล้า
ลูกเขย	ลูกอ้าย	ลูกเขย	ลูกชาย
ลูกสะใภ้	ลูกญิง	ลูกญิง	ลูกญิง
หลานเขย	หลานชาย	หลานชาย	หลานชาย
หลานสะใภ้	หลานหญิง	หลานหญิง	หลานหญิง
เหลนเขย	เหลนชาย	เหลนชาย	เหลนชาย
เหลนสะใภ้	เหลนหญิง	เหลนหญิง	เหลนหญิง
พี่สะใภ้	ปี่ไป	ปี่ไป	ปี่นาง
พี่เขย	ปี่เขย	ปี่เขย	ปี่จาย

นามสกุลกันทาในหมู่บ้านหนองปิ้ง

บ้านเลขที่ 14 นายบุญ นางดวงคำ
บ้านเลขที่ 26 นายปี่ นางหล้า
บ้านเลขที่ 26/2 นายพจน์ นางเต็มศิริ นางสาวพินยา
บ้านเลขที่ 26/5 น.ส.เสริมวัน
บ้านเลขที่ 95 นางซุ้ม นายอินเถาว์ นางศรี นายอินปัน นายวันชัย
บ้านเลขที่ 142 น.ส.ตีบ นายถน นายประยูร นางทิพวัลย์
บ้านเลขที่ 144 นางนวล นายศรีทนต์ นางชัชนี้ นายสวิง นางศรีจันทร์
บ้านเลขที่ 163 นายบุตรทรง นางรวย นายสันติ นางสาวสมิตรา
บ้านเลขที่ 182 นายดี นางจัน นายบรรจง นายชลอ

นามสกุลเรือนคำในหมู่บ้านหนองปิ้ง

บ้านเลขที่ 19 นายสมศักดิ์ เรือนคำ
บ้านเลขที่ 27 นายมูล เรือนคำ
บ้านเลขที่ 57/1 นายเจริญ เรือนคำ
บ้านเลขที่ 95 นายทองคำ เรือนคำ
บ้านเลขที่ 108 นายทองสุข เรือนคำ
บ้านเลขที่ 109 นายเสา เรือนคำ
บ้านเลขที่ 109/1 นายทองอยู่ เรือนคำ
บ้านเลขที่ 174 นางตุ่นแก้ว เรือนคำ
บ้านเลขที่ 174/1 นายทองอยู่ เรือนคำ
บ้านเลขที่ 11/3 นางเพชร เรือนคำ

จากบัญชีผู้มีสิทธิ์เลือกตั้งหมู่บ้านอูเม้ง มีผู้ใช้นามสกุลต่างๆ กัน 223 นามสกุล
มีผู้ใช้นามสกุลกันทา (เฉพาะผู้มีสิทธิ์เลือกตั้ง) รวม 30 คน

ที่มา นายมูล กันทา

ข้อมูลจากการเดินสำรวจหมู่บ้าน, 2544
และจากบัญชีผู้มีสิทธิ์เลือกตั้ง

เหล่านี้ยังใช้อยู่มากก็เพราะว่าคนยังเห็นและรักษาความสัมพันธ์ชนิดนี้อยู่ การเรียกฐานะว่าเป็น พ่ออู๊ย แม่อู๊ย เหลน หลาน พ่ออาว แม่อาว ลูกอู๊ย ลูกจาย ทำให้ชาววลำดับความสัมพันธ์ ถูกต้องเหมาะสม จัดความสัมพันธ์กันได้ สิ่งที่ชาววลำอาศัยเป็นหลักในทางจิตวิญญาณที่จะ ร้อยรัดครอบครัวเอาไว้ด้วยกันก็คือระบบการนับถือผี ดังนั้นการนับถือผีปู่ย่า ผีอะฮัก ซึ่งเป็นผีระดับสายตระกูลยังมีความสำคัญมาก และวันไหว้เถ้าผี ไหว้ผีปู่ย่าก็กลายเป็นปฏิทิน สำคัญที่จดจำไว้

ตัวอย่างการขยายครอบครัวและนามสกุลที่ยกมาแล้วนี้ ในระดับหนึ่ง ชี้ให้เห็นถึง ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติในหมู่บ้านที่เห็นได้ง่าย โดยผ่านนามสกุลที่ซ้ำกัน นามสกุลหนึ่งๆ จะมีนับเป็นสิบๆ ครอบครัวขึ้นไป ในหมู่บ้านหนึ่งๆ ก็จะมีกลุ่มเครือญาติที่ร่วมนามสกุลกัน ในทำนองเดียวกันนี้

แม้ว่าการนับญาติผ่านทางนามสกุลเป็นวิธีการหนึ่งในการศึกษาเส้นสายเครือญาติได้ แต่จารีตที่ใช้อยู่จริงๆ ในลุ่มน้ำขานเป็นจารีตขยายสังคมที่นับญาติทางแม่ โดยนับญาติผ่าน ‘เฮือนเก้า’ และ ‘เถ้าผี’ กล่าวคือผู้เป็นต้นตระกูลจะสืบสายเลือดความสัมพันธ์ไปยังลูกหลาน ลูกหลานจดจำเอาไว้ว่าตนสังกัดเถ้าผี หรือเฮือนเก้าไหนก็เป็นญาติของคนนั้น

ตัวอย่าง นามสกุล บันตา มีเถ้าแม่ คือ เถ้าแม่ฮู๊ยนาค แต่งงานกับพ่อใจ มีลูก 8 คน เป็นชาย 5 คน หญิง 3 คน ลูกทั้ง 8 คือชาย 5 คน หญิง 3 คนนี้ เมื่อแต่งงานกัน ไปมีลูกหลานแล้ว ฝ่ายหลานทุกคนจะถือว่าร่วม เถ้าผีฮู๊ยนาค เดียวกัน ต่างก็ถือว่า ตนมาจาก เฮือนเก้า เดียวกัน

ลูกผู้หญิงทุกคนที่สืบสายเลือดจากเถ้า คือ ฮู๊ยนาค จะนับถือผีของฮู๊ยนาค เมื่อฮู๊ยนาคตายลง ลูกหลานจะเลือกเอาลูกสาวคนใดคนหนึ่งที่มีความพร้อมเป็นเถ้าผีต่อไป ผีก็จะถูกย้ายจากบ้านของฮู๊ยนาค (ซึ่งเป็นเฮือนเก้า) มาอยู่กับลูกสาวซึ่งบัดนี้สืบทอดเป็นเฮือนเก้าของรุ่นต่อไป เมื่อถึงเวลาไหว้ผีปู่ย่าก็จะพากันมาไหว้ผีเฮือนเก้านี้ ดังนั้น เฮือนเก้าของฮู๊ยนาคจึงมีบทบาทในการสร้างเครือข่ายการนับถือผี ผิดซ้ำเครือข่ายความสัมพันธ์แบบญาติเพิ่มเข้าไปจากการอยู่รวมในเขตพื้นที่เดียวกันของ ลูกหลาน อันบ่งชี้ว่าเป็นว่านเครือเดียวกันสืบมา

บ้านหนองปิ้งเป็นหมู่บ้านใหญ่ มีผู้ใช้นามสกุลประมาณ 200 นามสกุล นามสกุล เรือนคำ เป็นตัวอย่างขยายครอบครัวที่มีเครือข่ายนามสกุลเดียวกัน 10 หลังคาเรือน ทุกคนเป็นญาติพี่น้องกัน แม้ว่าฝ่ายชายบางคนต้องไปถือผีของเถ้าผีฝ่ายหญิง

นามสกุล ‘เรือนคำ’ 10 ครอบครัว และนามสกุล ‘กันทา’ 9 ครอบครัวในหมู่บ้าน หนองปิ้งที่แสดงในตารางหน้าขานนั้น เชื่อมโยงให้เห็นความสัมพันธ์เครือญาติ เฉพาะสายเพศชายที่ไม่มีครอบครัวใหม่ ฝ่ายหญิงเมื่อแต่งงานแล้วย่อมเปลี่ยนไปใช้นามสกุลสามี จึงนับญาติสายเลือดนี้โดยผ่านนามสกุลได้เฉพาะสายเครือญาติที่ ขยายจากเพศชาย เมื่อนับผ่าน เถ้าผี จึงจะทราบจำนวนสายเครือญาติที่แท้จริง

บ้านจอมแจ้งมี 88 นามสกุล พ่อหลวงเขียน บันดงเขียว มีพี่น้อง 7 คน มีคนใช้นามสกุล บันดงเขียว 5 ครอบครัว (ที่เหลือเป็นผู้ใช้นามสกุลสามี) พ่อหลวงมีญาติไปแต่งงานและสัมพันธ์กับนามสกุลอื่นที่เป็นญาติฝ่ายพ่อ ฝ่ายแม่ ทั้งสิ้น 22 ครอบครัว รวมกับบันดงเขียว 5 ครอบครัวรวมเป็น 22+5=27 ครอบครัว ทั้ง 27 ครอบครัวนี้เป็นญาติกันอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน

เมื่อเวลาเปลี่ยนแปลงไป ภายหลังจากมีพระราชบัญญัตินามสกุลแล้ว บทบาทของเฮือนแก้วและแก้วฝี ถูกนำไปประสานกับบทบาทของการสืบสายเลือดโดยนามสกุล ซึ่งเป็นการสืบสายเลือดโดยนับญาติทางพ่อ ทำให้มีคำศัพท์ใหม่ว่า ‘แก้วป้อ’ อีกคำหนึ่ง โดยเฉพาะสำหรับครอบครัวที่มีลูกสาวน้อยหรือไม่มีเลยและจำเป็นต้องสืบสวานับญาติของตนต่อไป ด้วยเหตุนี้ในการไหว้แก้วฝีบางครั้งจึงกลายเป็นการชุมนุมเครือญาติร่วมสายเลือดเดียวกันไป โดยนับทั้งสองทางคือสายพ่อและสายแม่ ดอกย้าให้ระบบเครือญาติมันคงยิ่งขึ้น

“คนในหมู่บ้านส่วนใหญ่จะเป็นพี่น้องกันหมด ตั้งแต่ปู่ย่าตายายมาแล้ว เดิมทีนามสกุลเดียวกันมีมาก ปัจจุบันนี้แตกออกไปเป็นหลายนามสกุล แต่พื้นเพเราเป็นญาติกันหมด 20 กว่าปีมานี้มีคนบ้านอื่นมาอยู่หมู่บ้านเรา 3 หลังเท่านั้น ที่เหลือก็อยู่กันมานานแล้ว ไม่มีใครย้ายออกไปไหนเลย”

(สมบัติ กันทาปา บ้านเหมืองฟู)

“การที่นามสกุลเรือนคำแพร่หลายมาก เนื่องจากแม่อยู่ป็นมีลูกชายหลายคนพี่น้องก็ไปมาหาสู่กัน เมื่อแม่ตายแล้วแก้วฝีอยู่ที่บ้านของพ่อตา เรา ก็ไปรวมกันกับพี่กับน้อง เช่นฝี เอาเงินไปสมทบกันซอมกัน ไปกินด้วยกัน แล้วแต่ใครสะดวก แม่เขาก็มีฝีของแม่ แก้วฝีของแม่อยู่ที่บ้านหล้าพิมพ์ เป็นลูกของพี่ชายของแม่อีกทีหนึ่ง เวลาจะเสียฝีก็เลี้ยงที่บ้านหล้าพิมพ์ หมายความว่า พ่อตาก็เลี้ยง แก้วฝีของแม่ก็เลี้ยง ไม่พร้อมกัน เพราะแก้วฝีมี 2 แห่ง”

(ตุ่นแก้ว เรือนคำ บ้านหนองปิ้ง)

พระราชบัญญัตินามสกุลซึ่งประกาศใช้นั้น ได้ทำให้สายเครือญาติของหมู่บ้านลุ่มน้ำขานสับสนอยู่เหมือนกัน เพราะชาวบ้านตั้งนามสกุลขึ้นใหม่โดยไม่ต้องการให้ซ้ำกันมากเกินไป ทั้งๆ ที่สืบสายเลือดพ่อแม่เดียวกัน ดังเช่น หมู่บ้านกัวแลน้อยนั้น ชาวบ้านมักแต่งงานกันเองในหมู่เครือญาติ ครั้นไปจดทะเบียนนามสกุลก็ตั้งนามสกุลใหม่ เพราะเห็นว่ามีคนนามสกุลเหมือนกันเยอะเกินไป และเกรงว่าจะสับสนเกี่ยวกับสิทธิประโยชน์จากรัฐ ในที่สุดเกือบนับไม่ได้ว่าแต่ละนามสกุลเกี่ยวข้องกันอย่างไร แต่ระบบแก้วฝีก็ช่วยให้เครือญาติยังลำดับได้ดีอยู่ ถ้าระบบแก้วฝีลดความสำคัญลงในอนาคต อาจจะทำให้เกิดความยากลำบากในการลำดับญาติ และด้วยเหตุนี้ การใช้คำนำหน้าชื่อของครอบครัวเครือญาติ.....เรียกหลาน หลานสาว อาว เขย จึงยังมีความสำคัญมากสำหรับครอบครัวขาน

ค) ระบบครอบครัวเครือญาติกับเศรษฐกิจชุมชน

การกล่าวถึงระบบครอบครัวและเครือญาติ ควรจะได้รับการอธิบายความหมายของมันให้ชัดเจน ว่ามันเป็นโครงสร้างที่เป็นตัวแทน หรือสะท้อนพลวัตของระบบที่ปฏิสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจของกลุ่มน้ำชาชนนี้อย่างไร

อันที่จริงระบบครอบครัวและเครือญาติมีลักษณะ 2 ด้าน เหมือนกับความสัมพันธ์อื่น ๆ คือ ครอบครัวและเครือญาติเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่นำไปสู่การช่วยเหลือเกื้อกูลและความร่วมมือร่วมใจ อีกด้านหนึ่งในระบบครอบครัวก็มีสิ่งที่สะท้อนธรรมชาติของมนุษย์คือ มีการแข่งขัน ความขัดแย้ง และการแบ่งแยก คติคำสอนและสุภาษิตของชาวล้านนาสะท้อนลักษณะสองด้านของระบบครอบครัว ในด้านบวกมีคำพังเพยว่า ‘ไม้ต้นเดียวบ่เป็นกอ ปอเล่มเดียวบ่เป็นเหล่า(ป่า)’ ในด้านลบ มีคำพังเพยว่า ‘เป็งปีเจ็บต้อง เป็งน้องเจ็บใจ’ และ ‘บ่ได้กิน บ่มีไผ่ตามไฟใส่ต้อง บ่ได้นุ่งได้หย่องพี่น้องดูแคลน’ เป็นต้น

สังคมล้านนาลักษณะด้านบวกขององค์กรครอบครัว เครือญาติ มาสร้างความสัมพันธ์ของเครือข่ายต่างๆ ขึ้นอย่างน่าสนใจ เพื่อรองรับการงานด้านต่างๆ บนความสัมพันธ์ทางภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ที่แน่นอน

ระบบครอบครัวและเครือญาติดังกล่าวมาข้างต้น เป็นสิ่งกำหนดหรือเป็นพื้นฐานกำหนดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ 3 อย่างคือ

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติกลายมาเป็นฐานของของระบบ ‘เอามือเอววัน’ หรือการลงแขก การขาดแคลนแรงงานซึ่งกำลังรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ในชนบท การรวมเอาแรงในไร่นาของผู้อื่นไม่ใช่เพียงเพื่อหวังให้ตอบแทนเราในวันหน้า แต่ยังมีเหตุผลที่ว่าเราเป็นลูกหลาน เป็นญาติมิตรใกล้ชิดกับเรา ดังนั้น จึงจำเป็นต้องช่วยเหลือพึ่งพากัน

2. การแต่งงานระหว่างหนุ่มสาวบ้านนี้กับบ้านโน้นได้ทำให้เกิดการ ‘ไขว้ผี’ ข้ามหมู่บ้าน ด้วยเหตุนี้ แหล่งที่มาของแรงงานก็ไม่จำกัดอยู่แต่ในหมู่บ้านของเรา แรงงานสามารถจะระดมมาจากหมู่บ้านอื่นในฐานะที่เขาเป็น ‘ลูกญิง’ ‘ลูกจาย’ หรืออาจจะเป็น ‘เหล่า’ ในครอบครัวเก่าของเราก็เป็นได้ ในสถานการณ์ปัจจุบัน ซึ่งผู้คนทำไร่ทำนาลดลงแล้วในกลุ่มน้ำชาชนนีและหันไปทำสวนลำไย หรือทำงานอื่นๆ มากขึ้น แรงงานจ้างก็ขาดแคลนมากขึ้น ระบบครอบครัวและเครือญาติได้ถูกนำมาผลิตซ้ำปัจจัยแรงงาน ด้วยการที่ชาวไร่ชาวนาจำเป็นต้องเลือกเป็นแรงงานจ้างให้แก่ญาติมิตรพี่น้อง ก่อนที่จะไปทำงานในไร่นาของผู้อื่น แสดงว่า ระบบเครือญาติมีบทบาทต่อการใช้แรงงาน ยิ่งกว่าเงินตรา

ระบบการ ‘หวั่นแรงงาน’ ของหมู่บ้านนั้น โยงใยกันเป็นหมู่พวกแน่นแฟ้น จนยากที่จะคลายออก คำว่า ‘หวั่น’ แปลว่า ร้อยรัด เชื่อม และไขว้กันไปมาจนแยกไม่ออก หมายความว่า แรงงานผูกพันกับหมู่พวกและเครือข่าย จนไม่มีความเป็นอิสระ ยกตัวอย่างชัดเจนคือแรงงานในการผลิตลำไยและทำนา เป็นแรงงานที่สังกัดหมู่พวก เมื่องานของหมู่พวกแล้วเสร็จก็จะยอมเป็นแรงงานที่รับค่าจ้างจากงานอื่นๆ อย่างเสรี

3. ระบบครอบครัวและเครือญาติ สนับสนุนให้เกิด ‘ระบบหมวดบ้าน’ หรือรองรับระบบหมวดบ้าน เพราะปรากฏว่าการจัดหมวดบ้านมักจะรวมเอาพี่น้องหรือกลุ่มเครือญาติสายเลือดเดียวกันไว้ในหมวดเดียวกัน เว้นแต่บ้านเรือนจะตั้งอยู่ของห่างกัน สุคติยศที่จะไปมาหาสู่โดยสะดวกได้ ดังนั้น ความร่วมมือของหมวดบ้านในการช่วยเหลือกัน ไม่ว่าสารทุกข์ สุขดิบ ด้านการงานของชุมชน ด้านการพัฒนาหมู่บ้าน ซึ่งเป็นฐานด้านชีวิตความเป็นอยู่ อำนาจความสะดักสบายให้แก่ผู้คน ก็จะเติบโตไปข้างหน้าได้ ความแตกต่างทางฐานะระหว่างคนจนกว่ากับคนมีมากกว่า จะถูกเกลี่ยให้แตกต่างกันน้อยลงไปด้วยระบบหมวด ที่มุ่งความสำเร็จร่วมกันมากกว่าความสำเร็จของครอบครัวปัจเจก

4. ระบบครอบครัวและเครือญาติ สนับสนุนให้หมวดเหมืองฝายมีความเข้มแข็งและอีกด้านหนึ่งยังช่วยชะลอความเสื่อมของระบบเหมืองฝาย เพราะสมาชิกของเหมืองและตาดหนึ่งๆ โดยมากก็เป็นพี่น้องเครือญาติ ลูกเหมืองมักจะบอกว่า ในตาดนั้นๆ น้ำก็หล่อเลี้ยงไร่นาของพวกญาติพี่น้องนั่นเอง ส่วนที่เสื่อมลงของระบบเหมืองฝายของกลุ่มน้ำนี้ มิได้เสื่อมลงเพราะคนขาดความร่วมมือช่วยเหลือกัน แต่เสื่อมลงเพราะระบบชลประทานของรัฐและความต่อเนื่องของฝืนไร่นาถูกตัดขาดออกโดยการกว้านซื้อที่ดินของหมู่บ้านจัดสรร ทำให้รอยเชื่อมต่อต่างๆ ของระบบวิศวกรรมเส้นทางน้ำถูกตัดขาดลง ความเสื่อมเช่นนี้จึงปรากฏชัดในพื้นที่ปลายน้ำซึ่งเป็นพื้นที่ชลประทานรัฐ นอกจากนี้ สังคมนิยมได้พยายามเผยแพร่อุดมการณ์ของความเป็นปัจเจกเพราะความคิดเสรีนิยมสุดโต่ง ครอบครัวชาวนาจึงถูกทำลายจากวัฒนธรรมตะวันตกมากขึ้นทุกที และด้วยเหตุนี้การโรมรันกันระหว่างอุดมการณ์ของระบบเครือญาติ กับระบบปัจเจกก็จะดำเนินไปในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง ความเป็นพี่น้องในหลายความหมายกำลังลดความสำคัญลง โดยเฉพาะเมื่อโรงงานและระบบราชการสามารถดึงดูดแรงงานชนบทให้ออกไปสู่ความสัมพันธ์อีกระบบหนึ่ง ส่วนที่ได้รับผลกระทบมากคือ เด็กและเยาวชนที่ถูกแยกออกจากงานการผลิต

‘หนีเหี่ยวจากไฟ ไปเป่าหิ้งห้อย’

ความเปลี่ยนแปลงของคนรุ่นใหม่จากประเพณีและครอบครัว

ทำให้ชาวนาเดือดร้อนใจกว่าเรื่องอื่น

เพราะทำให้ขาดแคลนทั้งแรงงาน และมีปัญหาในครอบครัว

เนื่องจากเด็กๆ ไม่ใช้พลังทางการผลิตอีกแล้ว

ข้อความในวัดนี้เขียนไว้เตือนใจหนุ่มสาวความว่า

“ป้อแม่ตัว พระเจ้าคินจัน อย่าหลีกอันหนีไป หนีจากป้อแม่แล้ว เจ้าจักหาไฟ หนีเหี่ยวจากไฟ ไปเป่าหิ้งห้อย”

2. ระบบหมวดบ้าน

ระบบหมวดบ้าน เป็นองค์กรจัดตั้งพื้นฐานด้านการปกครองตนเองหน่วยเล็กที่สุดของหมู่บ้านหนึ่งๆ เป็นฐานของการจัดการกิจการงานของครอบครัว เครือญาติ เพื่อนบ้าน ซึ่งอยู่ร่วมกันในหมู่บ้านเดียวกัน โดยเน้นกิจการงานภารกิจเดียวกัน ชีวิตความเป็นอยู่ทางสังคม เน้นหน้าที่ในการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนในหมู่บ้านให้อยู่ร่วมกันโดยปกติสุข และให้ทุกคนร่วมมือกันในกิจการสังคมของหมู่บ้าน ระบบหมวดบ้านของกลุ่มน้ำขานมีลักษณะสำคัญคือ

(ก) หมู่บ้านกลุ่มน้ำขานมีการจัดตั้งองค์กรจัดความสัมพันธ์ระดับเครือญาติ ละแวกบ้าน หมู่พวกที่สัมพันธ์กันตามสายญาติ และสัมพันธ์กันตามสถานะพื้นที่ ที่อยู่อาศัยโดยรวมกลุ่มกันขึ้นเป็นหมวดหมู่ขนาดเล็ก ความสัมพันธ์ของหมวดเป็นไปในแนวนอนคือ ลูกหมวดแต่ละหมวดที่อยู่หมวดเดียวกันมีหน้าที่ช่วยเหลือกันในด้านต่างๆ และช่วยกันทำงานส่วนรวมในหมวดของตน โดยที่ ‘แก้วหมวด’ หรือ ‘หัวหน้าหมวด’ เป็นหัวหน้า โดยการเลือกตั้งหรือผลัดเวรกันเป็นคนละ 2-3 ปี ไม่มีค่าตอบแทน ถือว่าการเป็นหัวหน้า หมายถึง การเสียสละ เป็นการรับผิดชอบต่อหมวดของตน เมื่อขยายไประดับหมู่บ้าน ผู้นำเหนือระดับ แก้วหมวด คือ ‘แก้วบ้าน’ ปัจจุบันเรียกว่า ‘พ่อหลวง’ (ซึ่งราชการเรียกว่า ผู้ใหญ่บ้าน) เหนือขึ้นไประดับเป็นเครือข่ายหลายหมู่บ้าน ชาวบ้านเรียกว่า ‘แคว้น’ หรือ ‘แคว้น’ คำนี้เลื่อนหายไปเมื่อร้อยปีที่แล้ว แต่ยังมีคำนี้ปรากฏใช้อยู่แถวบริเวณอำเภอแม่แจ่ม เรียกว่า ‘แคว้นแจ่ม’ ตำบลแซ่ซ้าง อำเภอสันกำแพง เรียกว่า ‘แคว้นแซ่ซ้าง’ (พจนานุกรมศัพท์ล้านนา, 2539) เจ้าน้อยเลากู๋ ณ ลำพูน ซึ่งอพยพจากพะเยามาบุกเบิกนาสามตำบลของอำเภอสันทราย เรียกหัวหน้าผู้ปกครองเขตใหญ่นี้ว่า ‘แคว้น’ ปัจจุบันคำเหล่านี้ค่อยสูญหายไปแล้ว

(ข) ‘บ้าน’ หนึ่งจัดระบบหมู่บ้านเป็นหลายหมวด หมวดหนึ่งๆ มีจำนวนสมาชิกอย่างน้อย 4-5 คน มากที่สุดถึง 70 คน ในปัจจุบันชาวบ้านมักจะโย่งว่า ‘หมวด’ หมายถึง การแบ่งกลุ่มกันทำงาน การควบคุมกำลังคนให้งานของส่วนรวมสำเร็จลง เพราะว่าหมู่บ้านโดยปกติแล้วมีการงานของหมู่บ้าน ซึ่งจะต้องทำให้ลุล่วงไปด้วยกัน จำเป็นจะต้องรู้ว่าใครเป็นใครอยู่หมวดไหน ได้รับหน้าที่ให้ทำงานอะไร และจะสำเร็จลงโดยวิธีใด

(ค) การจัดหมวดบ้านเป็นเครื่องมืออันสำคัญที่ทำให้หมู่บ้านมีระบบข้อมูลข่าวสาร เพราะหมวดจะเป็นการรวมศูนย์ข้อมูลข่าวสาร ทำให้การวางแผนเป็นไปได้ง่ายและควบคุมงานให้เสร็จลงโดยองค์กรจัดตั้งระบบพื้นฐานนี้ ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หรือองค์กรบริหารส่วนตำบล อันเป็นองค์กรที่จัดตั้งขึ้นโดยรัฐ ไม่มีเครื่องมือและกลไกอะไรมารองรับระบบใหญ่ที่จัดตั้งขึ้นมา ดังนั้นระบบหมวดบ้านจึงกลายเป็นฐานของการจัดดูแลกำลังคน ที่อยู่คงทนข้ามกาลเวลาจากอดีตถึงปัจจุบัน แม้ว่าจะไม่มีกฎหมายรองรับการมีอยู่ของหมวดบ้านแม้แต่มาตราเดียว

(ง) หัวหน้าหมวดได้มาจากการเลือกของสมาชิกหมวด ไม่มีวาระ การพ้นจากหน้าที่มักเป็นไปตามความสมัครใจ ส่วนมากหัวหน้าหมวดจะอยู่ไปตำแหน่งถึง 2 -3 ปี เพื่อผลัดให้คนอื่นเข้ามาร่วมแบกรับภาระการงานของหมวด หัวหน้าหมวดต้องเป็นคนที่สมาชิก

หมวดพอใจ ยอมรับในบทบาทผู้นำในหน่วยย่อย หัวหน้าหมวดทำงานโดนไม่มีค่าตอบแทน ดังนั้นจึงไม่มีใครแย่งเป็นหัวหน้าหมวดเพราะเมื่อเป็นแล้วต้องรับผิดชอบการทำงานของหมวด เพิ่มขึ้นจากงานส่วนตัวของตน

หมู่บ้านบางแห่งของกลุ่มน้ำเปลี่ยนจากคำว่าหมวดไปใช้คำว่า ‘คุ้ม’ หรือ ‘ปึก’ ได้แก่ บ้านเหล่าป่าฝางและสบขาน เรียกหมวดบ้านว่า ‘คุ้มบ้าน’ บ้านเหมืองฟู เรียกว่า ‘ปึกบ้าน’

(จ) ระบบหมวด มองเห็นประชาชนว่าเป็นส่วนหนึ่งของหมวดหมู่ ที่สังกัดสาย เครือญาติ สายถนน สายน้ำ เชิงเขา คือ คนควรถูกจัดหมวดหมู่ สัมพันธ์กับบริบทของ ภูมิศาสตร์และสังคมของเขา แต่ระบบองค์กรบริหารโดยรัฐมองเห็นประชาชนว่าปัจเจก บุคคลไม่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอยู่กับสิ่งอื่น เป็นผู้ได้ปกครองที่จะถูกรัฐจัดการ แต่ไม่ได้จัดการ ตนเอง โดยสายตาที่ตรงข้ามกันเช่นนี้ ระบบที่รัฐให้มาจึงกลายเป็นระบบที่ตั้งอยู่ข้างบน แยกกับระบบเดิม กีดกัน และไม่ให้ที่ยืนแก่ระบบอื่น ระบบ อบต. ของรัฐจัดการงบประมาณ และโครงการ ระบบหมวดต้องการจัดการชีวิตความเป็นอยู่ของตน และความสัมพันธ์ระหว่าง คนกับคน

“ผมคิดว่า หมวด หมายถึง กลุ่ม ปึก ฟากนั้น ฟากนี้ เราจะจัดตามฟากบ้านที่อยู่อาศัย หรือตามเขตต่างๆ ในหมู่บ้าน บ้านร้องขุ้ม มี 3 หมวด หรือ 3 เขต เขต 1 มี 28 หลังคาเรือน เราช่วยกันรับผิดชอบงานของส่วนรวม”

(มา สุวรรณฤทธิ์ บ้านร้องขุ้ม)

“การแบ่งหมวด เกิดจากทางบ้านมีความผูกพันอยู่ร่วมกันแบบเครือญาติ ช่วยเหลือ กัน นับถือคนเฒ่าคนแก่ ช่วยกันไม่ว่าเรื่องอาหารการกิน การงานของหมู่บ้าน เรื่อง เจ็บไข้ได้ป่วย”

(ไสว พินัยสอน บ้านแม)

“หมวด หมายความว่า หมู่ใครหมู่มัน หมายถึงหมู่เฮา แบ่งกลุ่มกันในการทำงานของ หมู่บ้าน พ่อหลวงตั้งหมวดขึ้นมาเพราะจะให้ชาวบ้านช่วยกันดูแลการงาน จะให้ดูแลกันทั่วถึง”

(หมอก อธิพรหม)

“หมวด คือ การจัดบุคคลให้เป็นกลุ่มเป็นก้อน ไม่มีงานไหนสำเร็จโดยคนอื่นไม่มาช่วย ช่วยกันคนละไม้ละมือ ถ้าไม่มีหมวดก็เถียงกันไม่ได้รับผิดชอบอะไรจริงจังสักอย่าง ผิดพลาดก็ไม่มีใครยอมรับ”

(พ่อหลวงบ้านป่าจี้)

การเป็นสมาชิกหมวด ถือว่าเป็นหน้าที่ มีงานที่ต้องรับผิดชอบ และทำตามที่หัวหน้าหมวดสั่ง ชีวิตหมู่บ้านนี้คล้ายกับสงบเงียบอยู่ตามสมควร แต่แท้จริงมีความเข้มงวดเรื่องหน้าที่ของบุคคล เช่น หมวดตกลงกันว่าจะพัฒนาถนนของหมู่บ้าน หรือพัฒนาป่าช้า ถ้ามีผู้ไม่มาทำงาน ผู้นั้นจะต้องถูกปรับ การปรับมี 2 แบบคือ ปรับเท่ากันทุกคนที่ขาดงาน หรือปรับตามฐานะของครอบครัว

“ทุกหลังคาเรือนต้องมาทำงานตามตกลงกันไว้ ถ้าไม่มาพ่อหลวงจะตัดสมาชิก ถ้าเราไม่เด็ดขาด ชาวบ้านจะขาดงานละเลยงานขึ้นไป เมื่อคนหนึ่งไม่ร่วมมือ บ้านเราไม่ทำงานไม่มาช่วย เอาแต่จะไปทำงานของตนเอง หาเงินอย่างเดียว พ่อหลวงประกาศเสียงตามสายเรียกว่า คนนี้ไม่มาช่วยการช่วยงาน ต้องตัดออก สมาชิกตั้ง 300 คนมาทำงาน ตัวเองไม่มาคนเดียว เป็นไปได้ยังงี้ ถ้าอย่างเบาๆ ก็ปรับ 200 บาท ถ้าแจ้งก่อนว่ามีธุระจำเป็นที่ฟังดูจำเป็นจริงๆ ก็ลาได้ แต่ต้องจ่ายชดเชย 100 บาท ส่วนมากก็ไม่มีใครเหลื่อกำ (ฝ่าฝืน) เพราะอายุคนอื่น เขาทำกันช่วยกัน เราหายไปคนเดียวมันไม่ดี เขาจะเล่าลือกัน”

(พ่อหลวงบ้านป่าจู้)

บ้านป่าจู้มี 8 หมวด	
หมวดที่ 1	บ้านเหล่าเหนือ
หมวดที่ 2	บ้านเหล่าใต้
หมวดที่ 3	บ้านป่าจู้
หมวดที่ 4	บ้านดงเหนือ
หมวดที่ 5	บ้านดงใต้
หมวดที่ 6	ป๊อกบ้านดงใต้ถนน
หมวดที่ 7	ป๊อกคริสเตียน
หมวดที่ 8	บ้านริมขาน

ตัวอย่างการจัดหมวดของบ้านป่าจู้
ขอให้สังเกตว่า มีหมวดที่เรียกว่า ‘ป๊อกคริสเตียน’ แยกต่างหากออกเป็นอีกหมวดหนึ่ง
แสดงถึงให้ความสำคัญกับเนื้อหาของความสัมพันธ์ในการแบ่งหมวด เป็นอย่างมาก

จากการสำรวจ 21 หมู่บ้าน
ทุกหมู่บ้านยังคงมีระบบหมวด
หมวดหนึ่งๆ มีลูกหมวดตั้งแต่ 4-5 คน
บางหมู่บ้านหมวดใหญ่มาก มีสมาชิกถึง 50 คน
หมวดบ้านขยายตัว จำนวนลูกหมวดเพิ่มขึ้นมาก

จำนวนหมวดบ้าน จากการสำรวจ 21 หมู่บ้าน พ.ศ. 2544

หมู่บ้าน	จำนวนหมวดบ้าน
จอมแจ้ง	5 หมวด
ต้นแหนหลวง	5 หมวด
ทุ่งหลุก	7 หมวด
กัวแลน้อย	7 หมวด
บ้านเปียง	7 หมวด
สันกาวาน	5 หมวด
สันปูเลย	5 หมวด
เหล่าป่าผาง	8 คุ่ม
ป่าจู้	8 หมวด
หนองปิ้ง	8 หมวด
ท่าเตื่อ	5 หมวด
สันเหนือ	7 หมวด
บ้านแม	7 หมวด
หนองหวาย	5 หมวด
ท่าเตื่อ	7 หมวด
ร้องขุ่ม	3 หมวด
จิมพลี	7 หมวด
บ้านเด่น	5 หมวด
ริมขาน	3 คุ่ม

ความสัมพันธ์ในหมู่บ้านที่มีการจัดหมวดหมู่ มีระบบความสัมพันธ์ทางสายเลือด และความสัมพันธ์ของชุมชนที่แน่นนอนในประวัติศาสตร์ ทำให้หมู่บ้านมี ‘พื้นที่’ ของชุมชนในขอบเขตปิด แยกจากหมวดหมู่อื่นของ ‘บ้าน’ หรือ ‘หมู่บ้าน’ อื่น เพราะถ้าบ้านหรือหมู่บ้านมีขนาดใหญ่มากและไม่มีขอบเขตชัดเจน ก็ยากที่จะควบคุมระบบความสัมพันธ์ และจัดกำลังคนให้เข้มแข็งได้

หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนในขอบเขตปิดระดับหนึ่งมานานแล้วหรือยัง อาจจะอธิบายได้ด้วยประเพณีและพิธีกรรมที่สืบเนื่องมา เรียกว่า ‘การสืบชะตาบ้าน’ แต่ละชุมชนหมู่บ้านจะทำพิธีสืบชะตาบ้านทุกปี โดยเฉพาะในช่วงปีใหม่ สงกรานต์ บางปีทำหลายครั้งเมื่อหมู่บ้านมีปัญหา หรือมีวาระการเฉลิมฉลองเป็นกรณีพิเศษ

พิธีสืบชะตาบ้าน

ในพิธีสืบชะตาบ้าน ชาวบ้านจะนำ ‘ตาแหลว’ (ทางภาคกลางเรียก ‘แหลว’) และ ‘สะตวง’ ไปวางไว้ ณ หัวและท้ายของหมู่บ้าน คือจุดสิ้นสุดเขตของหมู่บ้าน จากจุดศูนย์กลางคือวัดหรือศาลากลางบ้าน ชาวบ้านจะโยง ‘ฝ้ายล้าง’ คือ ด้ายสายสิญจน์ออกไปทุกทิศของหมู่บ้าน สายสิญจน์จะถูกนำไปวนรอบตัวบ้านของทุกครอบครัว ด้ายสายสิญจน์จะผูกโยงต่อกันไม่ให้ขาด โยจนโอบล้อมบ้านเรือนทุกหลังคาไว้ด้วยกัน โดยที่เชื่อว่า พิธีสืบชะตาบ้านนี้จะทำให้หมู่บ้านไม่มีเคราะห์ ทำให้ร่มเย็นเป็นสุขยั่งยืนสืบไป ด้ายสายสิญจน์นี้วิ่งรอบหมู่บ้านในขอบเขตซึ่งสิ้นสุดลง ณ จุดที่ตั้ง ‘ตาแหลว’ นั่นเอง

ไม้ไผ่สานนี้ สานขึ้นแบบง่าย ๆ ในปี พ.ศ.2545
เป็นลายเฉพาะสำหรับ ‘ตาแหลว’ ซึ่งใช้ในพิธีกรรมสืบชะตาบ้าน
‘ตาแหลว’ จะถูกใช้เป็นสัญลักษณ์แสดงขอบเขตของหมู่บ้าน
ตาแหลวจะปักไว้ ณ จุดเริ่มต้นและสิ้นสุดของเขตบ้าน
ซึ่งไม่จำเป็นต้องเป็น 1 หมู่บ้าน ตรงตามสามโนประชากร
‘บ้าน’ หนึ่งๆ ของพวกเขาอาจจะประกอบด้วยหลายหมู่บ้าน
ตามประวัติศาสตร์การก่อตัวและความเป็นมาของชุมชน

ตาแหลว ตามความเชื่อของชาวบ้าน จะปิดกันหมู่บ้านจากความชั่วร้ายและภัยอันตราย
จึงปิดไว้ ณ จุดสิ้นสุดเขตบ้าน 4 ทิศ ตาแหลว มี 3 ชนิด คือ

1. ตาแหลวหลวง หมายถึงตาแหลวของหมู่บ้าน
2. ตาแหลวบ้าน หรือ ตาแหลวคาเขียว นิยมปิดไว้หน้าบ้านในวันสำคัญ เช่น วัน
สืบชะตาบ้าน เพื่อปกป้องบ้านเรือนจากสิ่งชั่วร้าย
3. ตาแหลวเมือง หมายถึง ตาแหลวที่ปักไว้สุดเขตของหมู่บ้านเช่นกัน เชื่อว่า ตา
แหลวเมือง มีความสามารถพิเศษ รอบรู้ทุกอย่าง เพราะชอบท่องเที่ยวไปทุกถิ่นแดนจึงรอบรู้ คน
ที่ชอบเที่ยวไปขึ้นบ้านนั้น ลงบ้านนี้ ชาวบ้านเรียกว่า ‘คนตาแหลวเมือง’

นัยความหมายของตาแหลว เป็นการแสดงความผูกพันภายในเขตแดนหนึ่ง ๆ ของชุมชน
ปฏิเสธ กีดกันคนต่างพวก ขณะที่ ตาแหลวหลวง สะท้อนความสัมพันธ์และแรงเกาะ
แน่นภายในชุมชนหมู่บ้านหนึ่ง ๆ ตาแหลวบ้าน ก็สะท้อนแรงเกาะแน่นในกลุ่มสายเลือด หรือ
วงศ์ตระกูลในกลุ่มที่ถือผีเดียวกัน ส่วน ตาแหลวเมือง สะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนตระหนักว่า
ตนอยู่ร่วมกับสังคมอื่นนอกหมู่บ้าน ชุมชนควรจะรู้จักสิ่งอื่น อย่างอื่น และมีท่าทีต่อสิ่งเหล่านั้น
อย่างเหมาะสม โดยไม่ตกเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำ ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านจึงกล่าวว่า

“ตาแหลวเมือง มันรู้หมด อะไรก็ตามเป็นสิ่งไม่ดีเข้ามาหมู่บ้านเฮ มันจะรู้ทุกอย่าง
เพราะมันเป็น ตาแหลวเมือง”

(ตี๋ อินตะ บ้านศาลา ต.ยุหว่า)

‘ฝ้ายล้าง’

ฝ้ายล้าง เป็นชื่อเรียก ด้ายสายสิญจน์ที่ชาวบ้านผูกโยงวนรอบบ้านเรือนทุกหลังคาเรือน
ของกลุ่มบ้านที่เป็นหมวดบ้านเดียวกัน ผูกช่วงเชื่อมโยงกันให้เป็นน้ำหนึ่งใจเดียว
ในพิธีกรรมสืบชะตาบ้าน
วงเขตด้ายสายสิญจน์สิ้นสุดลง ณ จุดสิ้นสุดของเขตบ้านซึ่งปักตาแหลวเอาไว้

หอพ้อบ้าน บ้านหนองปิ้งแห่งนี้
ใช้เป็นสถานที่ทำพิธีสืบทอดบ้าน

สถานที่สำคัญที่เป็นอีกแห่งหนึ่งที่ใช้เป็นศูนย์กลางจุดเริ่มต้นของสายสัญญาณคือ ‘ศาลเจ้าบ้าน’ (หรือศาลพ้อบ้าน) ซึ่งเป็น ศาลผีของหมู่บ้าน ถือเป็นศาลที่อยู่ของผีบรรพบุรุษที่ดูแลหมู่บ้าน

เมื่อหมู่บ้านลุ่มน้ำขานได้ถูกจัดสรรหน่วยปกครองใหม่เป็น ‘หมู่ที่’ และถูกจัดให้สังกัด ‘ตำบล’ ใหม่ตามความเข้าใจของรัฐ ก็ทำให้เขตแดนและการจัดหมวดหมู่ของหมู่บ้าน ได้รับผลกระทบโดยตรง ด้วยเหตุนี้ คำว่า ‘บ้าน...’ เช่น บ้านต้นเห่นน้อย บ้านร้องจุ่มวันออก บ้านร้องจุ่มวันตก ซึ่งเคยบอกเขตความสัมพันธ์ของชุมชนชัดเจน ก็ต้องค่อยๆ เปลี่ยนชื่อไปตามรายชื่อทางบัญชีที่รัฐกำหนดขึ้น เช่น กำหนดว่าพลเมืองที่คนรวมกันเป็นตำบล เป็นต้น ถ้าหมู่บ้านใดใหญ่มาก รัฐอาจแยกให้เป็นสองหมู่ เช่น หมู่ 1 และหมู่ 2 ด้วยเหตุแห่งความสับสนนี้ จึงทำให้เราได้พบว่า ในพิธีของหมู่บ้านหลายครั้งในปีหนึ่ง อาจรวมหมู่บ้านหลายหมู่บ้านมาทำพิธีด้วยกัน อยู่ในวงสายสัญญาณเดียวกัน ทั้งนี้ก็เพราะแท้จริงแล้วต่างก็เป็นคน ‘บ้านเดียวกัน’ ความหมายของ ‘บ้าน...’ นั้น ชาวบ้านกำหนดจากตัวแปรร่วมของกลุ่มคนที่อยู่ร่วมบนพื้นที่ กลุ่มเครือญาติ ระบบการครองชีพ การใช้ทรัพยากร ภาษา วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ เป็นต้น ความ เป็น ‘บ้าน...’ ของชุมชนจึงมาจากความต้องการและความผูกพันของชุมชน

ชาวบ้านเตรียมฝ้ายล้างไว้สำหรับพิธีสืบทอดบ้าน

กลุ่มหนุ่มสาว เตรียมแห่ไม้ค้ำไป
ทำพิธีที่วัดในวันสืบทอดบ้าน
เพื่อค้ำไว้ ณ ต้นโพธิ์ ให้หมู่บ้าน
ร่มเย็นเป็นสุข

แม้ว่าหมู่บ้านจะมีการติดต่อกับหมู่บ้านอื่นๆ และกับเมืองมากขึ้นทุกที จนกระทั่งเส้นแบ่งเขตจางลงมากแล้ว แต่อีกด้านหนึ่ง ‘เขตบ้าน’ หรือความเป็น ‘บ้าน’ ยังคงแสดงตัวออกมาอย่างสม่ำเสมอ ผ่านเขตแดนที่เป็นนามธรรมมากขึ้น ความเป็นคนบ้านเดียวกัน อยู่หมวดบ้านเดียวกันที่สำคัญ แสดงออกที่การเป็นศรัทธาวัดเดียวกัน นับถือผีเจ้าบ้านเดียวกัน อยู่หมวดปอยเดียวกัน สังกัดกลุ่มสมาชิกศพเดียวกัน และสุดท้ายก็คือ ดูว่า เผ่าผีที่ไหนก็เป็นคนบ้านนั้น ดังมีสุภาษิตโบราณล้านนากล่าวว่า ‘อยู่บ้านใดหื้อเอาไฟบ้านนั้น’

(จ) ความแข็งแรงยั่งยืนของระบบหมวดบ้าน ร่วมกับ ระบบเครือญาติได้ทำให้ระบบหมวดขยายไปสู่การจัดตั้ง ‘หมวดเผ่าศพ’ ขึ้นในทุกหมู่บ้าน รวมทั้งกำหนดให้ทุกคน เป็นสมาชิกหมวดเผ่าศพด้วย

‘หมวดเผ่าศพ’ จัดขึ้นมาเพื่อรองรับภารกิจการจัดงานศพของครอบครัวผู้ตายในหมู่บ้าน เพราะว่างานศพ หมายถึง การต้อนรับสมาชิกทั้งหมู่บ้านที่มาช่วยงานศพ รวมทั้งเครือญาติว่านวงศ์ ซึ่งระบบเก่าผี และระบบหมวดบ้าน ได้ช่วยให้จำนวนญาติมิตรขยายออกไปหมู่บ้านต่างๆ เป็นจำนวนมาก

หมวดเผ่าศพ ในแต่ละหมู่บ้าน มีจำนวนไม่เท่ากัน อาจจะประกอบด้วย 3-10 หมวด แต่ละหมวดผลักดันรับผิดชอบ ช่วยงาน ทำอาหาร ต้อนรับแขกหรือ ช่วยอยู่เป็นเพื่อนญาติผู้ตาย ทุกคืนจนกว่างานเผ่าศพจะสิ้นสุดลง

ปัจจุบันนี้บางหมู่บ้านอาจจะไม่มีการแบ่งหมวดศพ แต่การรับผิดชอบงานศพร่วมกันก็ยังปฏิบัติอย่างเข้มแข็งสม่ำเสมอจนกลายเป็นสิ่งที่ต้องทำ กล่าวคือ ทุกครัวเรือนในหมู่บ้านต้องส่งสมาชิกของตนไปงานศพ 1 คน(1 แรงงาน) ช่วยเหลือการทำงานในพิธีศพ ตกกลางคืนก็จะมีคนไปอยู่เป็นเพื่อนเจ้าภาพ เป็นเช่นนี้จนกว่าจะถึงวันเผา

หมวดศพ เอื้อนเย็น กับ แรงงาน

เมื่อศพเผาเรียบร้อยแล้ว ตามประเพณียังมี ‘เอื้อนเย็น’ ต่อไปอีก 7 วัน ‘เอื้อนเย็น’ หมายถึง บ้านของผู้ตายซึ่งยังมีบรรยากาศแห่งความเศร้าโศกเยียบเย็นสะท้านใจอยู่ เพื่อนบ้านจึงพากันไปอยู่เป็นเพื่อนของญาติผู้ตายอีก 7 วัน หมู่บ้านส่วนใหญ่ต้อง จัดหมวดมาอยู่เฝ้าหมวดศพ หมู่บ้านลุ่มน้ำจะมีการจัดหมวดและบันทึกการอยู่เฝ้ายามหมวดเผ่าศพ โดยมีผู้ถือบัญชีอยู่ สมาชิกหมวดศพจะมีรายชื่อบันทึกอยู่ในสมุดบัญชี เรียกว่า ‘เส้น’ หมวดศพ ในบางแห่งจัดทำเป็นบัตรประจำตัวสมาชิกหมวดศพแต่ละคน

‘แทนแอง’ หมวดเผ่าศพ (การเอาแรงในหมวดเผ่าศพ)

ในกรณีที่ผู้ซึ่งจะมาอยู่เฝ้าเอื้อนเย็นมีกิจธุระมาอยู่เฝ้าไม่ได้ ต้องจ้างเพื่อนบ้านคนอื่นให้มาอยู่เฝ้าแทน ส่วนมากคิดอัตราค่าจ้างคืนละ 50 บาท การแทนแอง นี้ก็เหมือนกันกับระบบการเอาแรงในงานการผลิต พิจารณาโดยผิวเผิน การแทนแองในงานศพ ดูเป็นสิ่งที่เกินจำเป็น แต่โดยระบบของหมวดศพ ซึ่งชาวบ้านเห็นพ้องกันว่า ระบบการแทนแองช่วยให้หมวดศพสืบทอดมาต่อเนื่องยาวนาน โดยไม่สะดุดหยุดลง

“ผมคิดว่าตัวเราอ่อนผ่นกันไปเรื่อย ๆ ว่างก็ไป ไม่ว่างก็แล้วไป แบบนี้ในที่สุดคนไม่ว่างก็มีเยอะแยะ บ้านเมืองก็มีคนดี คนไม่ดี เราต้องเอากฎเกณฑ์ เอาหลักไว้ก่อน ให้อึดถือกับหลักเอาไว้ ไม่ให้หนีออกห่างการบุญการกุศล ถ้าไม่ทำแบบนี้ หมวดศพก็เลิกล้มไปเสียนานแล้ว สุดท้ายคนตายก็จะว่าเหว่ แล้วถึงที่เราตายบ้างจะว่าเหว่ไหม ไม่มีใครมาหรือมาช่วยงานศพเราเลย เราตายแล้วใครจะมาช่วยเผา”

หมวดเฝ้าศพ ขยายไปสู่การจัดตั้งระบบสวัสดิการชีวิตของชุมชน โดยจัดระบบสมาชิกหมวดศพ ทุกครอบครัวจ่ายเงินค่าสมาชิกตามอัตราที่กำหนดให้แก่ครอบครัวผู้ตาย ส่วนเงินทำบุญให้ครอบครัวผู้ตายเป็นส่วนตัวนั้นแยกไปอีกของหนึ่ง ถือว่าเป็นเรื่องแยกต่างหากจาก ‘ค่าสมาชิก’ ครอบครัวผู้ตายจะได้รับเงินจากการเป็นสมาชิกหมวดศพทันทีที่เสียชีวิต และได้รับเงินทำบุญศพจากเพื่อนบ้านแยกต่างหากอีกรายการหนึ่ง

หมวดเฝ้าศพ

ขบวนแห่ศพนี้ถ่ายไว้เมื่อปี พ.ศ.2545 ขบวนแห่ศพยังคงไม่แตกต่างจากเดิมนัก ชาวหล่มน้ำขานถือว่างานศพสำคัญมาก จึงมีหมวดเฝ้าศพ เพื่อให้แต่ละหมวดผลัดเวรกันคืนละหมวด บางบ้านหมวดหนึ่งไป 1 ศพ ในงานศพเป็นวันที่เกือบทุกคนหยุดงาน ทุกครอบครัวต้องส่งสมาชิกไปร่วมงานศพอย่างน้อย 1 คน ซึ่งถือเป็นประเพณีปฏิบัติสืบกันมา อันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ชาวบ้านหล่มน้ำขาน มักถูกหาว่าชอบขาดงาน ลางาน ทำให้การงาน หรือการรับจ้าง ทำได้ไม่สม่ำเสมอ

งานศพของหมู่บ้านหล่มน้ำขาน มีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก 50 ปีที่แล้วเป็นอย่างไร ปัจจุบันก็เกือบเป็นอย่างนั้น เนื่องจากความเข้มแข็งของระบบเครือญาติ และคติความเชื่อเรื่องความสำคัญของการตายนั้นเอง พิธีกรรมในการจัดการเกี่ยวกับความตายของคนหล่มน้ำขาน แสดงให้เห็นว่าพวกเขามีความแน่นแฟ้นภายในและมีความเชื่อเรื่องโลกหน้าอย่างเหนียวแน่น

หมวดเฝ้าศพ กลายเป็นที่มาของระบบเศรษฐกิจที่คำนวณชีวิตครอบครัวอย่างเข้มแข็ง ไม่มีกองทุนออมทรัพย์ใดในหมู่บ้านจะเข้มแข็งเท่ากับหมวดเฝ้าศพและสมาชิกศพอีกในหมู่บ้านลำนนา

‘เส้น’ หมวดศพ

บัตรนี้เป็นบัตรของกลุ่มสมาชิกศพ พัฒนาการมาจากหมวดศพ
บางหมู่บ้านไม่มีบัตรใช้จดบัญชี
สมุดบันทึกจะลงรายการผู้ที่จ่ายเงินถูกต้อง
และลงรายการผู้ที่ค้างชำระ ซึ่งต้องนำมาชำระคราวต่อไป
รายชื่อทุกคนในบัญชีเรียกว่า ‘เส้น’

‘เส้น’

ของทำบุญศพ บ้านทุ่งเสี้ยว มาตาม ‘เส้น’
หมายถึงว่า มีเครือญาติมีพี่น้องร่วมเผ่าผัวอยู่ที่ไหน
ศรัทธาร่วมหัววัด อยู่ที่ไหน ‘ของ’ ก็มาจากนั้น

บางส่วนของบทสัมภาษณ์เรื่อง สมาชิกหมวดศพ

สัมภาษณ์ นายบุญธรรม ชะวิจิตร

หัวหน้ากลุ่มสมาชิกศพบ้านกวน อ.หางดง จ.เชียงใหม่

ถาม กลุ่มสมาชิกศพมีมานานหรือยัง มีทุกหมู่บ้านหรือเปล่า

ตอบ บ้านผมมีประมาณ 80-90 ปี หมู่บ้านทางเหนือส่วนมากก็มีกลุ่มสมาชิกศพ บางที่เรียกว่าหมวดศพ บางที่เรียกอย่างอื่น

ถาม ถ้ามีคนจะไม่เป็นสมาชิกได้ไหม

ตอบ ไม่มีใครคิดอย่างนี้ คนหลงคนหลายเป็นเข้าสมาชิก ทำไมเราจึงจะไม่เข้า มันเป็นการช่วยเหลือกัน สงเคราะห์กันเอง

ถาม สมาชิกต้องทำอะไร

ตอบ ต้องมาช่วยงานศพ และต้องจ่ายค่าสมาชิกศพ แต่ก่อนนี้ครอบครัวละ 3 บาท 5 บาท มาเรื่อยๆ จนปัจจุบันนี้ก็ครอบครัวละ 50 บาท ไม่ว่าใครตายในครอบครัว ก็จะได้เงินสมาชิกนี้เป็นการช่วยเหลือ

(มีเสียงอธิบายเพิ่มเติมจากผู้อยู่ในวงสนทนา)

บ้านผมอยู่อำเภอสารภี ต.ดอนแก้ว เข้ากลุ่มสมาชิกหมวดหมู่บ้าน ต้องเสีย 50 บาทเหมือนกัน แต่บ้านสันตันกอนั้นต้องเอาข้าว 1 ลิตร ฟืน 5 ดุ้น ทุกคน ใครไม่เอามาไม่ได้ มี ‘เส้น’ จดไว้

ถาม คนในครอบครัวอายุเท่าไรขึ้นไปจึงจะได้สวัสดิการนี้

ตอบ แต่ก่อน 5 ขวบขึ้นไป เดี่ยวนี้ 3 ขวบตายก็ยังมี เราเลยตกลงกันเปลี่ยนมาเป็น 3 ขวบก็เข้าสมาชิกได้เลย

ถาม หมวดศพอยู่มานานไม่เห็นมีล้มเลย โกงกันก็ไม่ค่อยได้ยิน แต่ทำไมกลุ่มอื่นๆ ที่รัฐบาลสนับสนุนให้ตั้งไม่ค่อยแข็งแรง แล้วก็ล้มไปเยอะ

ตอบ สมาชิกศพเป็นของหมู่เขาเอง เขาคิดกันแล้วตั้งมา มีกรรมการบริหาร ไม่ได้ทำเหยาๆ แหยะๆ ตัวหัวหน้าี่สำคัญที่สุด ก็เฟ้นแล้วเฟ้นอีก เอาคนที่ไว้วางใจได้ คนดีที่สุดมาเป็น

ถาม แล้วทำไมกลุ่มอื่นๆ ก็มีประโยชน์กับหมู่บ้านของเรา เราไม่ทำอย่างเดียวกัน เห็นตั้งกลุ่มแล้วล้มไปก็มีมาก

ตอบ กลุ่มอื่นๆ มาตั้งบางที่เรายังไม่รู้เรื่อง บางที่คนตั้งก็เจตนาให้เราไม่รู้เรื่อง บางที่ก็ดูมันมีเยอะแยะไปหมด เงินไม่เข้าใครออกใคร คนจ้องจะเอามันก็มี คนซื่อจริงๆ เขาก็ไม่อยากจะยุ่ง

ถาม ไม่คิดว่ากลุ่มอื่นๆ ก็อาจจะดีต่อหมู่บ้านบ้างหรือ แล้วเข้าไปช่วยกัน

ตอบ ดีก็ยังมี ไม่ดีก็ยังมี แล้วแต่คนคิดคิดกันมา แต่มันของใหม่ แล้วก็บางที่ต้องกู้ ต้องยืม เสียหายเราต้องมาขอใช้ กลุ่มจะเป็นอย่างไรก็ยังไม่รู้ คนนี้ว่าอย่างนี้

คนนั้นว่าอย่างนั้น ไม่เหมือนหมวดสมาชิกศัพ ใครก็เห็นด้วยทั้งนั้น

ถาม ถ้ามีคนใหม่ ครอบครัวใหม่ย้ายมาจากที่อื่น เขาจะมีสิทธิเข้าสมาชิกกับเราไหม

ตอบ มีทุกครอบครัว ใครเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านเป็นสมาชิกได้เลย ต่างบ้านก็เป็นสมาชิกได้ เสียค่าสมาชิกศพละ 50%

ถาม บางครอบครัวเป็นสมาชิกมา 70-80 ปีแล้ว จ่ายค่าสมาชิกมาทุกศพนับได้ เป็นร้อยเป็นพัน ครอบครัวใหม่มาเป็นสมาชิกอาจจะแค่ 2 ปี 3 ปี ตายลง ก็ได้สวัสดิการเยอะทันทีหรือ ชาวบ้านคิดว่าเป็นการเสียเปรียบไหม

ตอบ ไม่มีคนคิดแบบนั้น ไม่ใช่เป็นการลงทุน เป็นการช่วยเหลือครอบครัวผู้ตายไป ได้รับบุญได้กุศล ได้ช่วยกันไป

ถาม แต่จริง ๆ แล้ว ในแง่ของตัวเลข ครอบครัวใหม่ได้เปรียบใช้ไหม

ตอบ คิดอย่างนั้นมันไม่ถูก ชาวบ้านไม่คิดแบบนี้ การสงเคราะห์เป็นการทำบุญ ไม่คิดตัวเลข

ถาม แต่นี้เป็นกลุ่ม เป็นหมวด มีสมาชิก มีระเบียบ

ตอบ เราจัดระเบียบเพื่อให้มันเรียบร้อย ไว้ใจได้ ให้มันยืนยาวไปวันหน้า ไม่ใช่จัดเพื่อเอาได้เอาเสียกัน ปัจจุบันนี้บางหมู่บ้านกำหนดให้สมาชิกใหม่ซื้อสิทธิเข้ามาเป็นสมาชิกศพล 1,000 บาท อย่างบ้านกวนเป็นต้น ไม่ใช่เพราะเรื่องเสียเปรียบ แต่เพราะว่าป้องกันสมาชิกประเภทย้ายมาอยู่แป๊บ ๆ แล้วย้ายออกไป ประเภทหัวหมอ ย้ายเข้ามากระชั้นหันทีก็อาจจะมิ เราต้องป้องกันไว้ก่อน คนใหม่ต้องให้แน่ใจว่าจะมาอยู่ในหมู่บ้านแล้วค่อยมาเข้าสมาชิก

ถาม จำนวนเงินที่ครอบครัวผู้ตายจะได้รับ คือ จำนวนเงินที่เขาจ่ายไปทุกปีสะสมกัน ใช้ไหม คือเป็นคล้ายกับเงินฝากสะสมรวมกันหลายสิบปี ถึงเวลาเราตาย ครอบครัวเราก็จะได้เงินก้อนนี้

ตอบ ไม่ใช่ เงินสมาชิกศพลไม่ใช่เงินสะสม ทุกคนจ่ายเงินเหมือนกับเป็นการทำบุญศพละ 100 บาท 200 บาทก็ว่าไป ที่เราจ่ายไปแล้วก็จ่ายไปแล้ว ถึงเวลาเราตายลง ชาวบ้านก็พากันมาจ่ายค่าสมาชิกให้เราเท่านั้น ไม่ใช่เอาของเดิมมาบวกสะสมกัน

ถาม ถ้าอย่างนั้น ก็คงหมายความว่า มีความเสี่ยง เพราะเงินสมาชิกคือเงินที่คนอื่นคล้าย ๆ กับสัญญาว่า จะมาทำบุญให้เราตอนเราตายลง ไม่ใช่ข้อตกลงว่าเราจะได้เงินที่เราจ่ายไปคืนมา

ตอบ ค่าสมาชิกเป็นการทำบุญ ไม่ใช่การสะสมเงินฝาก เราจัดระเบียบสมาชิก เพื่อให้ทุกคนตกลงเป็นสัญญาว่าจะช่วยกันเมื่อตายไป เป็นการสงเคราะห์ ไม่ใช่ทำเพื่อฝากเงิน เป็นการบังคับคล้าย ๆ ว่าคนต้องช่วยเหลือ ไม่ทอดทิ้งกันต่างหาก

ระบบหมวดบ้านกับการเปลี่ยนแปลง

1. ระบบหมวดสะท้อนแรงเกาะแน่นภายในสังคมที่ระบบเครือญาติและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นยังบงการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนอยู่มาก

ระบบหมวดบ้านจึงมีแนวโน้มกีดกันระบบอื่นที่ทำทลายความมั่นคงของระบบเดิม สังคมเสรีนิยมแบบใหม่อาจจะมองเห็นว่าระบบหมวดมีข้อจำกัด คับแคบและปิดเกินไป แต่ผู้นำหมู่บ้านมักมีความเห็นว่ระบบใหม่ ทำให้ชาวบ้านแตกแยกกัน แ่งแย้งชิงดีชิงเด่นกัน

การกีดกันของหมู่บ้าน สะท้อนให้เห็นได้จากการที่มีหมู่บ้านจัดสรรมาตั้งอยู่ ณ ใจกลางหมู่บ้าน หมู่บ้านจัดสรรไม่สามารถจะมี ‘พื้นที่’ อยู่ในระบบหมวดบ้าน อย่างน้อยที่สุดหมู่บ้านจัดสรรก็เป็นผู้มา ‘จากที่อื่น’ และมาจากวัฒนธรรมเมือง คุณลักษณะมีฐานะเหนือกว่าหมู่บ้านอยู่กลายๆ เพราะหมู่บ้านเป็นผืนนาที่ถูก ‘ซื้อ’ โดยหมู่บ้านจัดสรร หมู่บ้านจัดสรรจัดเป็นผู้รุกรานและคุกคามความมั่นคงของระบบหมวด ไม่เข้าเป็นส่วนหนึ่งของหมวด และต่างคนต่างอยู่

“เราต่างคนต่างอยู่ครับ ถึงเวลาผมก็ไปเก็บค่าน้ำค่าไฟค่าบริการหมู่บ้านเรา ที่เหลือก็ไม่เกี่ยวกับซักอย่าง งานการของหมู่บ้าน เราก็ไม่เชิญเขา เขาก็ไม่เกี่ยวกับเรา เขาจะมานับถือประเพณี นับถือผี นับถือศาลเสื่อบ้านของเรามันเป็นไปได้

บางคนที่เขามาซื้อที่ดินปลูกบ้านกับเรานั้น เขาดีเขาก็มาพูดจาซักถาม มีน้ำจิตน้ำใจหากัน ฝรั่งบางคนมาซื้อที่ดินยังมาช่วยสอนหนังสือนักเรียนไทย เราก็มั้รังเกียจเขา แต่เขาก็มาเข้าหมวดเข้าหมู่ของเราไม่ได้นั่นแหละ เพราะหมวดนี้มันเรื่องของพี่น้องของหมู่เฮา เขาไม่ใช่หมู่เฮา รู้จักกันแต่คนละหมู่”

(แก่ฝ่ายทำบ่อเย็น : พูดถึงหมู่บ้านจัดสรรที่เข้ามาตั้งอยู่ใจกลางหมู่บ้าน)

ระบบหมวด เผลอกับการเปลี่ยนแปลงมาแล้วหลายครั้ง ดังเช่น การเผยแพร่ศาสนาคริสต์ ในหมู่บ้านนั้น ทำให้ชาวบ้านหัวน้ใจ ด้วยเหตุว่าเกรงจะเกิดแบ่งพวกแบ่งหมู่ขึ้นในหมู่บ้าน ดังนั้นชาวนาผู้เปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนามักจะต้องเผชิญแรงต่อต้านจากชุมชนในระยะแรก สำระสำคัญนั้นคุณลักษณะว่าจะเป็นการต่อต้านศาสนา แต่เนื้อในนั้นเป็นการกีดกันคน ‘ต่างพวก’ ด้วยเหตุว่า ระบบหมวด ต้องการให้สมาชิกเข้าทำกิจกรรมต่างๆ ของหมู่บ้าน ซึ่งแน่นอนว่า ชาวคริสต์อาจไม่สามารถเข้าร่วมงานของหมวดได้ เช่นงานทำความสะอาดป่าช้า งานบุญปีใหม่ งานประเพณีที่ต้องไหว้กราบพระสงฆ์ งานล้างขามในงานศพ งานวันสงกรานต์ ซึ่งล้วนแต่ เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเกือบทั้งสิ้น เมื่อสมาชิกไปเสียแล้วจะเป็น ‘หมู่เฮา’ ได้อย่างไร

โบสถ์คริสต์ในหมู่บ้าน : ปีกคริสเตียน

ป๊อคริสเตียน บ้านป่าจี้

ประเสริฐ มูลทรัพย์ ศิษยาภิบาลประจำโบสถ์คริสต์บ้านป่าจี้ กลุ่มน้ำขาน กล่าวว่า การเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในหมู่บ้านก็ไม่ใช่เรื่องง่าย เขาค่อยๆ เรียนรู้ว่า จะต้องจัดการความสัมพันธ์อย่างไร เมื่อมีชาวบ้านบางคนจะแยกออกมาจากกลุ่มและหมู่ที่เคยสัมพันธ์กันแน่นแฟ้นด้วยประเพณี พิธีกรรม และหมวดหมู่ที่จัดไว้ล่วงหน้ามาแล้ว

ชาวนาผู้หนึ่งได้เล่าถึงความเจ็บปวดของเขา จากการเปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์เมื่อ 20 ปีก่อน เขากล่าวว่า “ผมถูกกลั่นแกล้ง เสียชื่อเสียง เยาะเย้ย ชาวบ้านไม่พูดกับผม บางคนเฝ้าจ้องหน้าผมข้างหลังคาบ้าน มีกระตังยี่ปิ่นขี้ เเคราะห์ดีที่กระสุนไม่ถูกผม ในที่สุดผมต้องย้าย ยายบ้าน แล้วย้ายมาอยู่บ้านป่าจี้ และสังกัดป๊อ (หมวด) คริสต์ทุกคนในหมวดนี้ถือศาสนาคริสต์”

ประเสริฐ มูลทรัพย์ กล่าวว่า ปัจจุบันนี้การกีดกันรุนแรงจากชุมชนเช่นแต่ก่อนไม่มีอีกแล้ว เพราะทั้งสองฝ่ายคือ หมู่บ้าน ชุมชน และฝ่ายคริสต์ ต่างก็เรียนรู้วิธีการที่จะอยู่ร่วมกัน สิ่งสำคัญก็คือ จะต้องรักษาความร่วมมือกัน ช่วยเหลือกันระหว่างชาวบ้านเอาไว้ ไม่แบ่งหมู่แยกพวกกันในการงานของชุมชน

“การทำกิจการร่วมกับหมู่บ้านไม่ลำบากเราจะแยกกันเฉพาะเรื่องกิจกรรมศาสนา แต่ทางสังคมเราช่วยกันทั้งหมด รวมตัวกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน บางครั้งทางพี่น้องทางพุทธมักมีงานศาสนาทางเราก็ตไปช่วย ถ้าทางเรามีทางโน้นก็มาช่วยเหมือนกัน เราไม่ขัดแย้งกันเรื่องของหมู่บ้าน หมวดบ้านเรานี้เข้มแข็ง ชาวบ้านเองเคารพประเพณี พอเกี่ยวข้าวเสร็จปกติชาวบ้านจะเอาข้าวไปลานวัด เรียกว่า ‘ตานข้าวใหม่’ ปรากฏว่า ชาวบ้านที่เป็นคริสต์ชนข้าวมากองไว้ที่โบสถ์นี่เป็นก่ายเป็นกอง เราก็ตไปทำบุญ”

(ประเสริฐ มูลทรัพย์ ครูสอนศาสนาคริสต์กลุ่มน้ำขาน)

ฝ่ายพ่อหลวง หรือผู้ใหญ่บ้านป่าจี้ ผู้นำของหมู่บ้านซึ่งเป็นที่ตั้งของโบสถ์คริสต์นั้น อธิบายการจัดการปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างชาวคริสต์ กับชาวบ้านที่เหลือซึ่งเป็นพุทธ โดยสะท้อนให้เห็นความเป็นหมวดหมู่ของชุมชนหมู่บ้าน ดังนี้

“ศาสนาคริสต์เผยแพร่เข้ามาในหมู่บ้านเราไม่นานประมาณสัก 50 ปีมานี้ ตอนนั้นผมยังเป็นเด็ก ศาสนาคริสต์เขาให้ความช่วยเหลือแก่คนจน มีคนมาชวนผมไปเข้าคริสต์เหมือนกัน เขابอกว่าอย่างน้อย เวลาเจ็บป่วย ก็มีคนดูแล บางคนเขาไปเข้าคริสต์ก็มีบ้าง ผมเองไม่เอาเพราะอยากจะนับถือพุทธต่อไป พวกที่เข้าที่เข้าคริสต์รวมสัก 20 กว่าครอบครัว เขาก็ได้สร้างวัดโบสถ์ขึ้นมา ก็มีปัญหาเรื่องการเผาศพกับเรื่องเข้าหมวด เรื่องเผาศพชาวบ้าน ไม่ยอมให้มาฝังป่าช้าของเรา มีการประท้วงคือ การที่ฝังจะก่อปัญหา น้ำท่วมป่าช้า ที่น้ำกลั้วก็โรคเอดส์ โรคอื่นๆ ก็มี คิดไปคิดมามันอันตรายต่อหมู่บ้าน เราเลยแบ่งล๊อคให้ว่าให้ฝังตรงนั้นๆ ให้เขาฝังตรงทางป่าช้าอย่าให้เห็นเวลาผ่าน ชาวบ้านกลัว ตอนแรกคริสต์จะขอหล่อซีเมนต์ แต่ผม

ไม่ให้เพราะในอนาคตไม่มีที่ฝังจะลำบาก ทางฝ่ายคริสต์เขามาขอว่า หมู่บ้านเราจะแบ่งป่าช้า เป็นคริสต์เผาหนึ่ง พุทธเผาหนึ่ง ผมไม่ให้แบ่ง ถ้าแบ่งคนจะไม่ถูกกัน **เผาผีคนละป่าช้ามันเป็นไปได้** ใจของผมแล้วไม่อยากให้ฝังเลยอยากให้เผา แต่ผมต้องอ้อมอ้อม ผมเป็นผู้นำชาวบ้าน ผมอยากให้เผาเหมือนกันหมด ดูอย่างพวกลั๊วะ แต่ก่อนลั๊วะก็ฝัง อยู่กันนานไปเขาก็เปลี่ยน ยอมเปลี่ยนมาเผาหมดแล้ว ถ้าฝังมันก็ขัด เวลาตาย คริสต์เขาไม่สูตรไม่ถอนนากลั๊วะ ผมบอกชาวบ้าน เวลาตายแล้วไม่ว่าคริสต์ว่าพุทธ ให้เอาพระมาสูตรมาถอนเสีย เรื่องเข้าหมวดนี้ก็เหมือนกันคือทุกคนต้องเข้าสมาชิกหมวด เราอยากให้มันสะดวกก็อยากให้ตั้งหมวดขึ้นมาใหม่หมวดหนึ่งคือเรียกว่า **‘ป๊อคริสเตียน’** สำหรับเรื่องในหมู่บ้านนั้น ก็ยึดหลักว่า ไม่ว่าคริสต์ว่าพุทธ งานของหมวดของส่วนรวมต้องช่วยกันทำ พออยู่กันมานานๆ เข้า ก็เลยกลายเป็นช่วยกันมาทุกอย่าง อย่างงานแต่งงาน ขึ้นบ้านใหม่ งานศพ งานปอย งานทำความสะอาดถนนหนทางในหมู่บ้าน ทุกคนต้องมาช่วยกันทั้งนั้น แยะหน่อยคือเวลาตาย ชาวบ้านเขาไม่ค่อยมีคนอยากไปลากศพ ผมก็ขอร้องชาวบ้านว่าให้ไปลากศพช่วยกัน”

(พ่อหลวงบ้านป่าจี้ พูดถึงการปรับตัวของหมู่บ้าน)

กรณีตัวอย่างของศาสนาคริสต์ในหมู่บ้านกิติ กรณีหมู่บ้านจัดสรรในหมู่บ้านกิติ ได้ชี้ให้เห็นว่า หมู่บ้านลุ่มน้ำขานมีองค์กรจัดตั้งพื้นฐานเข้มแข็ง แม้ว่าจะมีลักษณะกีดกันระบบอื่น แต่มองถึงความเข้มแข็งเกาะยึดภายในในแง่องค์กรแล้ว ทำให้เห็นว่า เป็นปัจจัยสำคัญที่จะต่อต้านการทำลายพลังของหมู่บ้านได้ระดับหนึ่ง รวมทั้งเป็นเงื่อนไขทำให้องค์กรการผลิตต่างๆ เข้มแข็งแปรตามคุณภาพของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนในหมู่บ้าน

กล่าวในอีกแง่หนึ่ง การที่ระบบหมวดกีดกันหมู่พวกอื่นนี้เอง กลับกลายเป็นจุดรอยต่อที่อ่อนแอที่สุดเมื่อหมู่บ้านต้องเปลี่ยนแปลงตามสังคมเข้าสู่ระบบทุน หมู่บ้านได้สูญเสียพื้นที่ทางสังคมให้แก่กลุ่มบ้านจัดสรรอย่างรวดเร็ว เพราะธุรกิจบ้านจัดสรรเข้ามากวาดซื้อที่ดินจำนวนมากในคราวเดียว และมีผู้คนจำนวนมากนับร้อยนับพันเข้ามาครอบครองพื้นที่ที่เคยจัดการโดยระบบหมวด หมู่บ้านไม่มีประสิทธิภาพ และไม่เคยมีความเข้าใจในการอยู่ร่วมกับชุมชนจากวัฒนธรรมเมือง การจัดการระบบหมวดหมู่ ซึ่งเน้นความสามัคคี ความสมัครใจ และระบบเครือญาติ สวนทางกับวิถีคิดของคนในเมือง ซึ่งต่างคนต่างอยู่และไม่นับเครือญาติว่าเป็นพลังพื้นฐานที่สำคัญของชุมชน ปัญหาของหมู่บ้านในเขตอำเภอหางดงซึ่งติดต่อกับเมือง จึงรุนแรงมากขึ้นเรื่อยๆ จากปรากฏการณ์นี้

จุดอ่อนของระบบหมวดอยู่ที่ ระบบหมวดกำลังสูญเสียสมาชิกรุ่นเยาวชนออกจากหมวดทีละน้อย ด้วยเหตุที่หันเหเข้าสู่ระบบการศึกษา และไม่อยู่ในสังคมหมู่บ้าน กลับมองเห็นตนเองเป็นสมาชิกของสังคมเมือง ขององค์กรใหม่ๆ ในเมืองใหญ่ ระบบหมวดกำลังเผชิญกับการขาดแคลนกำลังคน เช่นเดียวกับระบบเหมืองฝาย เพราะสมาชิกของชุมชนต้องใช้เวลาไปในการผลิตของตัวเองมากขึ้นทุกที เมื่อสังคมกำลังเผชิญหน้ากับเศรษฐกิจเงินตราในระบบเมือง

2. ระบบหมวดจัดการตนเองและชุมชน แต่ระบบของรัฐปกครองชุมชน

การปกครองแบบใหม่นำคำใหม่มาหลายคำ ล่าสุดคือคำว่า ‘องค์กรบริหารส่วนตำบล (อบต.)’ ชาวบ้านซึ่งกำลังช่วงชิงการนำกัน อาจจะถือเอา อบต. เป็นเครื่องมือใหม่ในการช่วงชิงบทบาทนำไปไว้ในกลุ่มตน ชาวบ้านนิยมชมชอบว่า อบต. เป็นสิ่งที่ดี ส่วนฝ่ายที่กำลังจะสูญเสียฐานะการนำก็มักต่อต้าน อบต. แต่มองตรงจุดยืนชาวบ้าน พวกเขาเห็นว่า อบต. เป็นเพียงหน่วยงานใหม่ที่มีหน้าที่ติดต่อกับรัฐ มีหน้าที่จัดสรรงบประมาณ รวบรวมข้อมูลตัวเลขต่างๆ ที่รัฐต้องการรู้ และสุดท้ายมี อบต. ไว้เพื่อต่อรองกับตำบลอื่นๆ หน่วยอื่น ที่ชาวบ้านไม่อาจเจรจาในนามตนเองหรือในนามหมวดบ้านอย่างเดิมได้

กล่าวในแง่นี้ องค์กรท้องถิ่นใหม่ จึงมีขึ้นและวางตัวอยู่ข้างบนโครงสร้างหมู่บ้านที่มีอยู่ก่อน แต่ไม่มีรากเหง้าไม่มีสายสัมพันธ์เชื่อมโยงทางวัฒนธรรม ที่จะทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่ามีหน้าที่ที่มีความรับผิดชอบต่อองค์กรเหล่านั้น องค์กรต่างๆ เหล่านี้ไม่รับรู้ฐานะการมีอยู่ของหมวดหมู่ต่างๆ ที่หมู่บ้านตั้งขึ้นสืบเนื่องมาแต่โบราณ กฎหมายไม่รับรองอำนาจหน้าที่ฐานะขององค์กรจัดตั้งชุมชนใดๆ ที่มีมาก่อนหน้าจะมี อบต. แต่ อบต. มาจากภายนอก แปลกปลอมและเป็นตัวแทนของรัฐไม่ใช่ตัวแทนของหมู่บ้าน แม้ว่าชาวบ้านจะเป็นผู้เลือกตั้ง อบต. ขึ้นมาเอง แต่สิทธิ์เลือกตั้งก็ไม่ใช่สิทธิ์ปกครองและจัดการตนเอง สิทธิ์และหน้าที่ปกครองตนเองนั้นชาวบ้านได้ใช้แล้วและมีอยู่แล้ว โดยองค์กรจัดตั้งระดับหมวดที่สร้างขึ้น ดังนั้นชาวบ้านจึงมักจะมองไม่เห็นว่ามีสิทธิ์เลือกตั้งที่ตนไปใช้เกี่ยวข้องอะไรกับความยั่งยืนของหมู่บ้านภายใต้การแทรกแซง ครอบงำของอำนาจรัฐ มีผลสะท้อนต่อผลผลิต เศรษฐกิจสังคมของหมู่บ้าน เพราะอำนาจรัฐกำลังทำลายการยืนอยู่บนขาของตัวเองที่ชาวบ้านสั่งสมมาหลายร้อยปี องค์กรจัดตั้งที่รัฐจัดตั้งเข้ามาใหม่นั้นแหละที่จำกัดบทบาทของระบบชุมชนเดิม ควบคุมและขีดเส้นในนามของกฎหมาย ไม่อนุญาตให้องค์กรจัดตั้งของชาวบ้านขยายตัว และเติบโตขึ้นเป็นแรงผลักดันในพลวัติและสร้างตนเองอยู่บนดุลยภาพใหม่

“ปัจจุบันนี้บ้านเราด้านความร่วมมือร่วมใจกันอย่างน้อยก็ต่ำกว่าแต่ก่อนมา จากการพัฒนาหมู่บ้านก็รู้ เพราะอะไรก็เพราะว่ารัฐนั้นแหละ เอาสื่อต่างประเทศเข้ามาเยอะ การปกครองก็ใช้ของต่างประเทศ เลยทำให้คนดูถูกหมวดบ้านหมวดอะไร ดูถูกการพัฒนาหมู่บ้านของตนเอง บางคนว่าอันนี้เป็นความรับผิดชอบของ อบต. อันนี้เป็นหน้าที่ของรัฐบาล อันนั้นของ อบจ. ดังนั้นมันจึงตามสบาย คือคนสบายขึ้น แต่หมู่บ้านแยลง โดยเฉพาะเด็กวัยรุ่นส่วนมากไม่เอาเลย วันอะไรวัยรุ่นไม่เอาทั้งนั้น วัฒนธรรมทางตะวันตกเข้ามาครอบงำ ไม่รู้จักวันทำบุญ งานการของชาวบ้าน หันไปหาวัฒนธรรมตะวันตก หยุดวันอาทิตย์แบบฝรั่งเขา สมัยก่อนคนไปวัดช่วยงานของหมู่บ้านเยอะ ปัจจุบันนี้น้อยลง มีแต่ผู้ใหญ่ คนเฒ่า คนแก่ หนุ่มๆ สาวๆ ไม่สนใจ เรามีการเรียกปรับเวลาคนไม่มาทำงานให้หมวด บางคนไม่มา ปรับก็ยอมให้ปรับ บางคนยอมเอาเงินมาจ่ายแทนมาเป็นค่าปรับแต่ตัวเขาไม่มา อันนี้ไม่ดี จะเอาเงินมาแทนทุกอย่าง รัฐควรต้องเลิกการปกครองแบบตะวันตก ลอกเอาของเขามา เป็นรัฐเป็น อบต. มันห่างไกลกับของบ้านเรามากนัก”

(ก้านันสมบุญ ธรรมวัง หมู่ 9 ต. ยูหวา)

3. ระบบหัววัด และหมวดวัด

ก. ‘หมวดวัด’ และ ‘ศรัทธาวัด’ : องค์การจัดตั้งทางศาสนาของชาวนา

หมู่บ้านย่อมมีวัดอยู่ในหมู่บ้านของตนอย่างน้อยก็ 1 วัดต่อ 2 หมู่บ้าน ดังนั้นใน
ลุ่มน้ำขานมีวัดจำนวน 93 วัด ต่อ 114 หมู่บ้าน

วัดหน้าหมู

วัดทุ่งตุมไม่ใช่วัดของหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่ง
แต่เป็น ‘วัดหน้าหมู’ ของลุ่มน้ำขานที่สำคัญวัดหนึ่ง
ตัววัดเองไม่มีศรัทธาวัดตามกฎหมายของวัดหน้าหมู
แต่ชาวบ้านจากหมู่บ้านหลายหมู่บ้านจะพากันมาวัดนี้
ในเทศกาลสำคัญและในวันสำคัญทางศาสนา
เพราะเป็นวัดหน้าหมู

ชาวบ้านทุกหมู่บ้าน ผูกพันกับวัดของตน เพราะทั้งบรรพบุรุษและตนเองก็มีส่วนใน
การบูรณะปฏิสังขรณ์สืบมา ชาวบ้านในหมู่บ้านหนึ่งๆ เป็น ‘ศรัทธาวัด’ ในหมู่บ้าน ปกติจะ
ไม่มีการเดินทางไปทำบุญในวัดอื่น ขณะที่ชาวบ้านก็มีงานไร่นาบ้านเรือนต้องดูแล จึงเป็นได้ว่า
ในที่สุด ชาวบ้านจะรองรับการงานประเพณีต่างๆ ไม่ได้ สิ่งที่ประกันความสัมพันธ์ระหว่าง
คนกับวัดคือระบบ ‘หมวดวัด’ กล่าวคือ ลูกหลานหลายครอบครัวรวมกันเข้าเป็น 1 หมวด
เพื่อรับผิดชอบดูแลเอาเข้าไถ่ถวายพระทุกวัน หมวดนี้ครั้งหนึ่งเรียกว่า ‘หมวดส่งข้าว’ หมวด
วัดยังมีหน้าที่การศาสนา และงานอื่นๆ ที่หมู่บ้านมอบหมายเกี่ยวกับประโยชน์และวัฒนธรรม
ที่เกี่ยวกับพุทธ เช่น หมวดวัดจะเป็นผู้จัดการเก็บเงินจากบุญ ‘ปอยหลวง’ ซึ่งเป็นบุญประเพณี
ใหญ่ของชาวบ้านที่จัดเป็นครั้งคราว เป็นการทำบุญร่วมกับหัววัดอื่นๆ ในแต่ละปีในหมู่บ้าน
หนึ่งๆ อาจมีหมวดหลายหมวด ตามขนาดของหมู่บ้าน กล่าวโดยสรุป ‘หมวดวัด’ และ ‘ศรัทธา
วัด’ เป็นองค์การจัดตั้งทางสังคมของชาวนา

ชาวบ้านทั้งหมดนี้เป็นศรัทธาวัดอุเม็ง
ส่วนมากเป็นพี่น้องกัน

“วัดบ้านหนองปันเงินนี้หมู่คนเฒ่าคนแก่ที่เป็นเจ้าเหล่า ได้ช่วยกันคิดศรัทธาขึ้นมา ต่อมาไม่นานคู้มี (พระมี-นามสมมติ) คนบ้านอื่นมาอยู่บ้านนี้ คิดสร้างวัดมา บริเวณวัดร้างเดิม วัดนี้เลยตั้งชื่อว่า วัดหนองสะลาบ ตามชื่อเดิม คู้มีนี้ไม่กินหัว วัดกับใคร ชาวบ้านเราไม่ชอบ เลยไม่ยอมให้พระอยู่ ไ่หนีไปแล้ว พระไม่กินหัววัด ก็คือ บ้านอื่นวัดอื่นเขากินเขาตานที่ไหน หัววัดมีอยู่ที่ไหน คู้มีก็ไม่ยอมไป เหมือน พระขาวปีก็อ ไม่กินหัววัด คนไปตานเขาอยากไป แต่คู้มีไม่ไปหาวัดไหนเลย ไม่ไป สานสัมพันธ์กับวัดใด อยู่ทีเดียว พระไม่กินหัววัด ศรัทธาก็ไม่อยู่ วัดก็ร้างไปอีก ต่อมาพระครูมาอยู่ ท่านก็ชักเอาคู้มีมาอยู่ วัดเราจึงค่อยคืบมาจนถึงปัจจุบัน”

(แม่อยู่หมอก หมูคำ หมู่ 13 ต. ยู่หวา)

ข. หัววัด และ ‘เส้น’ หัววัด

ในระดับถัดไปจาก ‘วัด:หมวดวัด:ศรัทธาวัด’ แล้ว แต่ละหมวดวัดยึดโยงผูกพันกับ ชุมชนวัดอื่นๆ ในลุ่มน้ำเดียวกัน ผ่านระบบที่เรียกว่า ‘หัววัด’ นั่นคือ แม้ว่าจะเป็น ‘ศรัทธา’ คนละวัด อยู่คนละหมู่บ้าน แต่จะเชื่อมโยงสัมพันธ์กับ ‘ศรัทธาวัด’ ต่างหมู่บ้าน คือมา ‘กินหัววัด’ เดียวกันได้ โดยผ่านประเพณีหัววัด เรียกว่า ‘หัววัดเติงกัน’ (หัววัดถึงกัน)

จารีตหัววัด เป็นจารีตของสงฆ์ที่มีเครือข่ายที่ผ่าน ‘ระบบหมวดอุโบสถ’ หมวดอุโบสถ นั้น หมายถึงกลุ่มพระสงฆ์ที่ลงอุโบสถร่วมกันทุกวันพระ 15 ค่ำ ในเอกสารปั๊บสาของวัดเจดีย์ หลวง บันทึกเมื่อ พ.ศ.2411 แจ้งจำนวนหมวดอุโบสถทั่วเมืองเชียงใหม่กว่า 20 อุโบสถ มี พระสงฆ์ มาร่วมอุโบสถหลายร้อยรูป

ลุ่มน้ำขานปัจจุบันยังคงมีและใช้ หมวดอุโบสถ อยู่เช่นเดียวกับที่เคยใช้มาแล้วเกือบ พันปี ‘หัวหมวดอุโบสถ’ เป็นวัดประธาน ของวัดที่เป็น ‘ลูกหมวด’ วัดที่เป็นหัวหมวดต้องมี พระที่อาวุโส มีความรู้ดี และต้องมีโบสถ์เพื่อทำสังฆกรรม ตัวอย่างเช่น ต.ยู่หวา อ.สันป่าตอง ลุ่มน้ำขาน มีหมวดอุโบสถ 3 หมวด คือ กิ่งแลหลวง ร้องสร้าง ศรีเกิด วัดศรีเกิดซึ่งเป็น หัวหมวดอุโบสถ มีลูกหมวดคือ วัดตันโซก วัดอุเม็ง วัดหนองปึ่ง วัดหนองปันเงิน วัดลูก หมวดต้องมาร่วมทำสังฆกรรมกับหัวหมวดทุกวันเดือนเพ็ญและวันเดือนดับ โครงสร้างแห่ง ความสัมพันธ์เช่นนี้ เป็นที่มาของ ‘ระบบหัววัด’ เพราะหัวหมวดอุโบสถเป็นประธานทำการบวช ให้พระภิกษุของวัดลูกหมวด ทำให้เกิดเครือข่ายโยงใยกันกลายเป็นระบบหัววัดในที่สุด

จารีตการเป็น ‘หัววัด’ เดียวกันคือความสัมพันธ์ด้านคารวะธรรมต่อกันของสงฆ์ ซึ่ง ได้สืบต่อมาถึง ‘ศรัทธา’ ชาวบ้าน เมื่อวัดใดมีงานบุญสำคัญ วัดนั้นจะส่งพระสงฆ์ในวัด 1 รูป ชมราวสหมวดหนึ่ง หรือตามจำนวนที่ตกลงกัน เดินทางไปแจ้งข่าวให้หัววัดทั้ง 93 วัดใน 147 หมู่บ้านทราบ โดยมอบหมายกระจายกันไป ผู้ไปนิมนต์จะนำใบฎีกาพร้อมกับกรวยดอกไม้ 1 กรวย ไปนิมนต์หัววัดมาร่วมทำบุญ เรียกว่า ‘หัววัดเติงกัน’

‘หวัวัด’ หรือ ‘เส้น’ (ความสัมพันธ์ที่ชาวบ้านเชื่อมโยงถึงกัน)นี้ มีรากฐานมาช้านาน ในประวัติศาสตร์ของล้านนาเอง พงศาวดารเมืองน่านปรากฏข้อความอธิบายความสัมพันธ์ เรื่องนี้ไว้เมื่อเกือบ 200 ปีที่แล้วว่า

“จุลศักราช 1170 (พ.ศ. 2351) ...ครั้นว่าท่าน (เจ้าอัครวรปัญญา/เจ้าเมืองน่าน) เสด็จขึ้นมาสอดเมืองแล้ว ท่านจึงจักเชิญปกเดิ่นยังเจ้านายขัตติยวงษาขุนแสนขุนหมื่นรัฐประชาไพร่ไททั้งหลายมวล หนภายในภายนอกทั้งมวลในจังหวัดนครเมืองน่านทุกแห่ง หื้อตกแต่งสร้างยังสรรพขุเยื่องเครื่องครวทานและเครื่องเหล่นทั้งหลาย พร้อมขุเยื่องหื้อมีรูปสรรพูปทั้งหลาย พร้อมขุอันแล้ว ถึงวันเดือน 6 ขึ้น 12 ค่ำ ท่านก็มีอาชญาแก่เจ้านายเสนาอำมาตย์ไพร่ไททั้งหลาย ก่อตั้งเหล่นมโหฬสพในท้องช่วงสนามหลวงไปตราบถึงวันเดือนเพ็ญนั้นเวลาเช้า ก็จึงจักยกครวทานทั้งหลายมวล ขึ้นไปในช่วงแก้วกูเพียงแซ่แห่ง ได้นิมนดั่งจะเจ้าแลพสามเณรมารับทานในช่วงพระธาตุเจ้ากูเพียงแซ่แห่ง รวมเส้น(บัญญัติรายชื่อ)หวัวัดมี 139 หวัวัด รวมภิกษุสงฆ์เจ้าทั้งหลายมี 463 องค์ รวมสามเณรมี 863 องค์ รวมเข้ากันมี 1326 องค์แล...” (หน้า 87.)

คำว่า ‘เส้น’ ที่ชาวบ้านใช้อยู่ในชีวิตประจำวัน จึงเป็นคำที่สืบทอดมาช้านาน และยังคงใช้กันอยู่ดังที่ได้กล่าวมา (พงศาวดารเมืองน่าน, 2461)

‘เส้น’ บัญชีหวัวัด

ในภาพเป็น สมุดจดบันทึกรายชื่อหวัวัดและการบริจาคที่วัดบันทึกไว้ เพื่อการไปเวียนหวัวัดตอบแทนกันในปีต่อๆ ไป บัญชีนี้เรียกว่า ‘เส้น’ มีความหมายว่า ‘เครือข่าย’ แก้ววัดเป็นผู้รักษาสมุดเล่มนี้

ระบบครอบครัวและเครือญาติ กับระบบเหมืองฝาย ซึ่งได้กระจายความสัมพันธ์ของชาวบ้านลุ่มน้ำขานออกไปกว้างขวางข้ามเขตหมู่บ้านนั้น หนุนให้ระบบหวัวัดเข้มแข็งยิ่งขึ้น ขณะที่สารัตถะของศาสนามีนัยเสื่อมลงเพราะสังคมมีค่านิยมทางวัตถุนิยมขึ้น ระบบหวัวัดกลับเป็นไปในทิศทางตรงกันข้าม ระบบครอบครัวเครือญาติได้ให้ความสำคัญกับการสืบสายโลหิต ทำให้การแต่งงาน ข้ามหมู่บ้านกลายเป็นการขยายเครือข่ายของวงศ์ญาติ เช่นเดียวกับที่ระบบเหมืองฝาย ทำให้หลายหมู่บ้านรู้จักกัน และต่างก็นำหวัวัดของตนมา ‘เติงกัน’

สายใยที่ผูกพัน ‘หวัวัด’ เข้าด้วยกันไม่ใช่ตัวประเพณีหรือพิธีกรรม หากแต่คือ ระบบครอบครัวเครือญาติ ระบบเหมืองฝาย และระบบศรัทธาว่าดที่เป็นพื้นฐานอยู่ก่อน ทำให้ผู้คนรู้สึกว่าเขาต้องการจะสัมพันธ์กันเนื่องไปถึงด้านศาสนา ประเพณี พิธีกรรมอันยิ่งใหญ่ที่ระบบหวัวัดสร้างขึ้นมา เสมือนพื้นเชือกที่ผูกพันกลมเกลียวจนแน่นแฟ้น ก็คือ ‘ประเพณีปอยหลวง’

ปอยหลวง : ภาพสะท้อนการสะสมทุนของชุมชน

‘ปอยหลวง’ เป็นประเพณีสืบเนื่องมาของชนชาติไตในเวลานับพันปี การศึกษาเรื่องชนชาติไต แสดงให้เห็นว่า ปอยหลวงยังคงเป็นประเพณีที่ยั่งยืนของชนชาตินี้สืบมาในท่ามกลางซากปรักหักพังของหลายสิ่ง ปอยหลวง นั้นอธิบายได้ด้วยคำพูดของพระและประชาชน ที่เรียกว่าวันนี้ว่าวัน ‘กินใหญ่ ตานหลวง’

มีประเพณีสืบมาช้านานว่า เมื่อชาวบ้านได้ค่อยๆ รวบรวมเงินทองมาบูรณะสร้าง ถาวรวัตถุในพุทธศาสนาให้แก่วัดในหมู่บ้าน แล้วก็ถึงเวลาที่จะทำการฉลองความสำเร็จในการทำบุญนั้น เช่น การฉลองกุฏิ วิหาร สร้างพระพุทธรูป เป็นต้น ชาวบ้านศรัทธาวัดจะพากันเตรียมเครื่องครัวदानของตนทุกหลังคาเรือนไว้ในบ้าน เตรียมถวายวัดในวันปอยหลวง ที่ได้กำหนดขึ้นในช่วงเดือนเมษายน พฤษภาคม คือฤดูแล้งที่ว่างเว้นจากการผลิตอันเข้มข้น ของทุกปี บ้างๆ เครื่องครัวทานนั้น จะมีสลุงเงิน(ขันเงิน)ตั้งอยู่ เพื่อรอการมาร่วมบุญของญาติมิตรเพื่อนบ้านที่รู้จักกันในงานประเพณีปอยหลวง ชาวบ้านศรัทธาวัดจะเตรียมการอย่างครึกครื้นสุดขีด ด้วยการแสดงมหรสพสมโภชที่วัด ทุกหลังคาเรือนไม่ว่ามีหรือจน จะเตรียมข้าวปลาอาหารสุรยาเมาไม้อื่นไว้รอต้อนรับญาติมิตร พี่น้องของตนที่จะเดินทางมาร่วมงานปอยของตน ตลอดเวลา 3-5 วันของงานปอย ยามกลางคืนทุกบ้านจะเปิดไฟสว่าง ปูเสื่อ ตั้งโต๊ะ กินและดื่มฉลองกันเต็มที่ ด้วยเหตุนี้พอจะคาดได้ว่าเป็นไปไม่ได้ที่จะจัดงานปอยหลวงทุกปี งานปอยซึ่งเป็นการอธิบายของชุมชน อยู่กลายๆ ว่าหมู่บ้านของเขาผู้เป็นศูนย์กลางจัดงานปอยนี้ บัดนี้สะสมทุนมาพร้อมจะต้อนรับพี่น้องต่างถิ่นแล้ว และภาพที่สำคัญของปอยนี้ จะหาดูได้ยากจากท้องถิ่นประเทศอื่นก็คือ ภาพที่ชาวบ้านจากนับสิบนับร้อยแห่งจากหลายลุ่มน้ำที่ถิ่นหัววัดเดียวกัน ห่อพกเงินใส่ถุงใส่ย่าม ใส่ซองมาเที่ยวเดินไปทุกหลังคาเรือนที่ตนรู้จักเพื่อใส่เงินลงไป

เครือข่ายของหมู่บ้าน

หมู่บ้าน	จำนวนหมวดวัด	ชื่อเรียก
หนองห้า	4 หมวด	หมวดหัววัด
หัวฝาย	5 หมวด	หมวดวัด
ต้นแห่นหลวง	5 หมวด	หมวดปอยหลวง
ทุ่งหลุก	1 หมวด	หมวดวัด
หนองหวาย	5 หมวด	หมวดวัด
อูเม็ง	7 หมวด	หมวดข้าววัด
หนองปิ้ง	8 หมวด	หมวดวัด
เหมืองปู้	(ทำร่วมกับบ้านหนองห้า)	หมวดวัด
กัวแลน้อย	4 หมวด	หมวดวัด
บ้านเปียง	7 หมวด	หมวดทำงานพัฒนาวัด
บ้านเหล่าป่าฝาง	18 หมวด	หมวดส่งข้าววัด
บ้านสันปูเลย	-	หมวดบ้านทำหน้าที่ส่งข้าววัด

ร่วม ‘กินใหญ่ ตานหลวง’ ในขันเงินใบซึ่งเจ้าภาพเตรียมไว้ และไม่มีกฎเกณฑ์บังคับว่าเจ้าของบ้านจะใช้เงินนั้นทำอะไร โดยปกติแล้ว เงินส่วนนี้จะถูกนำไปทำบุญในงานปอยหลวง และอีกส่วนหนึ่งก็ชดเชยกับรายจ่ายจำนวนมากที่ได้จ่ายไปแล้วในการเตรียมต้อนรับญาติและมิตร

“ปอยหลวง เป็นวันกินใหญ่ตานหลวง หมู่เฮารอวันนี้ คิดว่าสำคัญยิ่งกว่าวันปีใหม่สงกรานต์เสียอีก วันปีใหม่ก็มีพี่น้องมารดน้ำดำหัวรื่นเริง แต่ก็อยู่ในครอบครัวของเราเท่านั้น แต่ปอยหลวงนี้มาหมดไม่ว่าอยู่บ้านไหน ถิ่นไหน จากลำพูน ผา่ง สอด จอมทอง เชียงราย พะเยา ดอยเต่า แม่แตง ญาติไปอยู่ถึงที่ไหน หัววัดไปอยู่ถึงไหน เราก็บอกไปว่า บ้านเราเราจะมีปอยหลวงแน่ เขาก็ต้องมาร่วมกินร่วมตาน ถือว่าสำคัญไม่จำเป็นใครไม่มา บางทีมาค้างอยู่กับเราหลายๆ คืน พูดคุยกันถามทุกข์สุขกัน ทำมาหากินกันเป็นอย่างไร เรื่องทำบุญร่วมกินร่วมตานนั้น แล้วแต่ยากดีมีจนกำหนดไม่ได้ เราต้องรู้ว่าปอยหลวงมีจัดกันมาเป็นประเพณียึดถือ คนมีก็ทำบุญมาก คนจนก็ทำน้อย ใส่ซองมาใส่ไว้ในขัน บางคน 20 บาท 30 บาท บางคน 100 บางคน 500 ก็มี ถ้าบ้านที่รวยหน่อยนับรวมแล้ว ก็ได้เงินปอยหลวงหลายหมื่นบาท ที่ไม่ค่อยมีญาติมีมิตร อย่างน้อยก็ต้องเป็นหลายพันบาท”

ตุงนี้แขวนไว้ทุกหลังคาเรือน
เป็น สัญลักษณ์ ว่าปอยหลวงมาถึงแล้ว
ตุงนี้แขวนขึ้นเพื่ออุทิศให้แก่ผู้ล่วงลับในวันกินใหญ่ตานหลวง

ขบวนครุฑทวนในปอยหลวง

พลวัตเศรษฐกิจของหมู่บ้านอาจแสดงออกชัดเจนในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัด ยากที่จะหาวัดชำรุดทรุดโทรมในเขตลุ่มน้ำขาน เพราะระบบปอยหลวงกับระบบหัววัดจะผลิตซ้ำตนเอง ทำให้วัดซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานอย่างหนึ่งของระบบนี้ได้รับการเอาใจใส่ สารสำคัญของ การบูรณะวัดอยู่ที่ชาวบ้านจะได้กระชับความสัมพันธ์ในเครือข่าย ส่วนจุดมุ่งหมายแห่งผลบุญนั้น ไม่ต้องสงสัยว่ามีอยู่ในใจของคนไทยทั่วไปไม่ว่าที่ใด กล่าวในแง่นี้ หมายความว่าวัดที่ชำรุดทรุดโทรมถูกทอดทิ้งย่อมหมายถึงเครือข่ายของระบบพื้นฐานกำลัง ‘เสียดุล’ อย่างใดอย่างหนึ่ง

“ผมเป็นคนตกทุกข์ได้ยากจน ปอยหลวงดีใจญาติพี่น้องมากันหลวงหลาย ไม่มีเงินต้องเตรียมข้าวปลาอาหาร เพราะมาเลี้ยงพี่เลี้ยงน้องไม่เป็นไร เราเตรียมเก็บเงินมาแล้ว ไม่พอก็หยิบยืมเป็นหนี้เป็นสินเงินมาก่อน พอเลี้ยงกันแล้วฉลองกันแล้ว เงินพี่น้องมารวมกันร่วมทานในขันในสรง ก็เอาไปให้หนี้ใช้สิน ขาดบ้างเหลือบ้างแล้วแต่ขอให้ได้ทำบุญได้ม่วนได้กินกัน พี่น้องบางคนไม่ได้เจอกันหลายปี เจอกันก็ดีใจมาก ปีนี้ต้องเตรียมอาหารมาก เพราะลูกๆ มีเพื่อนเยอะ เพื่อนฝูงอยู่ไหนก็พากันมา เขาอยากมาปอยหลวงบ้านเรา เราก็อยากไปปอยบ้านเขาเหมือนกัน ได้รู้ได้เห็นเขาอยู่อย่างไรปลูกอะไรกันบ้าง น้ำดีไม่ดี ทำมาหากินกันอย่างไร พอปอยหลวงแล้วก็ม่วนใจ้”

ศรัทธาจากต่าง ‘หัววัด’ พากันแห่ขบวนมาจากหลายบ้านหลายถิ่นมาร่วมงานปอยหลวงบ้านหนองปิ้ง พ.ศ.2545

บันทึกบนกระดาน บนและล่างนี้เป็นรายการปอยหลวงของหมู่บ้านต่างๆ ซึ่งเป็นหัววัดกัน เป็นรายการที่หมู่บ้านเตรียมจะไปร่วมประเพณี ‘งานปอยหลวง’

บนกระดานที่วัดคูเม็ง บันทึกไว้ว่า

30 เมษายน	ปอยหลวงวัดแม่ทุ่งหลวง
6 พฤษภาคม	ปอยหลวงวัดท้องฝาย
5 พฤษภาคม	ปอยหลวงวัดช้างกระดาศ
18 พฤษภาคม	ปอยหลวงวัดหนองปิ้ง

บันทึกแบบนี้หมายความว่า เตรียมการจะไป ‘กินหัววัด’ หรือเอาหัววัดไป ‘देकिन’

หมวดปอยหลวง

ความสำคัญของปอยหลวงมีถึงขนาดที่หมู่บ้านทั้งใกล้และไกลหมู่บ้านทุกแห่งต้องจัดตั้งหมวดขึ้นมาเป็นพิเศษ 1 หมวด ชื่อ ‘หมวดปอยหลวง’ แม้มีหมวดวัดแล้วก็ต้องมีหมวดปอยหลวงหรือชาวหมู่บ้านเรียกว่า ‘หมวดไปปอย’ งานปอยเป็นงานสำคัญที่สุดในโลกทรรศน์ของชุมชนหมู่บ้าน หมวดปอยหลวงเป็นหมวดอิสระไม่สังกัดหมวดบ้านหรือหมวดวัดหมู่บ้านหนึ่งๆ มีหมวดปอยหลวงหลายหมวดผลัดเปลี่ยนรอบเวรกันไปร่วมงานปอยหลวงของหมู่บ้านอื่นๆ ที่มากินหัววัดรวมกับหมู่บ้านของตน

ในงานปอย มีสิ่งสะท้อนภาพเครือข่ายของกลุ่มน้ำตามวัฒนธรรมที่หมู่บ้านบนลุ่มน้ำนั้นสร้างขึ้นได้แก่ ขบวนแห่ครัวตานเรียกว่า ‘ครัวตานหัววัด’ มีผู้ถือป้ายบอกชื่อหมู่บ้านและหัววัดที่สังกัด หัววัดจะมาพร้อมกับต้นเงินจากหมู่บ้านของตน นำเงินมารวม ‘หอม’ กับวัดที่จัดงานปอย ในสมัยใหม่นี้ ต้องจัดที่จอดรถและปักป้ายไว้ด้วยว่าที่จอดรถหัววัด ในวัดจะมีป้ายบอกสถานที่ที่วัดต่างบ้านต่างถิ่นจะเข้าไปรับพรจากพระสงฆ์มีข้อความว่า ‘ปั้นปอนหัววัด’ (ให้พรหัววัด) ณ จุดปั้นปอนหัววัดนี้จะมีการ ‘รับหัววัด’ เป็นการต้อนรับพี่น้องจากท้องถิ่นต่างบ้าน คณะกรรมการวัดจะออกไปต้อนรับหัววัด รับพระก่อน แล้วลูกบ้านจะขึ้นไปบนปะรำพิธี วัดจะขอให้พระผู้อาวุโสมาเป็น ‘เจ้าปอน’ คอย ‘ปั้นปอน’ ให้ ‘ศรัทธาหัววัด’ คำว่า ‘ศรัทธาหัววัด’ นี้ คือชื่อเรียกชาวบ้านจากหมวดปอยหลวงต่างๆ ที่เป็นฝ่ายมาร่วมงานปอย

การบูรณะวัดปีหนึ่งๆ ต้องใช้เงินอย่างน้อยหลายแสนบาท เงินเหล่านี้ส่วนมากหมุนเวียนอยู่ในหมู่บ้าน เพราะลุ่มน้ำขานมีศิลปพื้นบ้านของตนเองแทบทุกหมู่บ้าน ชาวบ้านผู้ผ่านการบวชเรียนสามารถขึ้นลวดลายสร้างโบสถ์วิหารแบบล้านนาได้ โดย ‘ครูบา’ หรือเจ้าอาวาสวัดรุ่นทศวรรษ 2530 ย้อนหลังไปถึงสมัยเดียวกับต้นรัตนโกสินทร์ เป็นผู้ถ่ายทอด ความรู้ยังสืบมาถึงแรงงานของกลุ่มน้ำรุ่นหลังที่เรียนจากคนรุ่นเก่าในงาน ‘ก่อสร้าง’ ของตน ที่เห็นในภาพถ่ายเป็นความรู้ในการใช้ครกกระเดื่องผสมปูนและดิน ‘สะตายจีน’ เพื่อปั้นลวดลายบนหน้าบัน

ปอยหลวงเป็นงานที่ชาวบ้านชอบจัดและอยากจะจัด รอคอยและผูกพัน แต่ก็ไม่ได้จัดทุกปี เนื่องจากการจัดงานปอยหลวง มีความหมายเป็นนัยว่า

- 1) เศรษฐกิจของหมู่บ้านปีนั้นควรจะดี
- 2) มีการพัฒนาบูรณะปฏิสังขรณ์สร้างสิ่งใดสิ่งหนึ่งในวัด
- 3) ชาวบ้านทั้งหมู่บ้านเห็นพ้องต้องกันให้จัดปอยหลวงได้

เพราะงานปอยเป็นประเพณีใหญ่ต้องเตรียมการมากและต้องใช้เงินมาก ทั้งสามเงื่อนไขนี้ต้องพร้อมจึงจะจัดงานปอยนี้ได้ งานปอยจึงสะท้อนภาวะเศรษฐกิจหรือการสะสมทุนของบุคคลและของหมู่บ้านโดยตรง

“เมื่อหมู่บ้านตกลง ‘กินหัววัด’ กันแล้ว นอกจากชาวบ้านจะไปร่วมงานปอยหลวงตามสายญาติมิตรแล้ว หมู่บ้านต้องจัดหัววัดไปจากหมู่บ้านอีกต่างหาก หัววัดที่ส่งไปเป็นตัวแทนบ้านนี้ประกอบด้วยพระ 1-2 รูป และตั้งตัวแทนชาวบ้านมากน้อยตามความพร้อม ชาวบ้านจึงจัดหมวดปอยในหมู่บ้านขึ้นเวียนกันทำหน้าที่นี้ เช่น ปอยหลวงแรกหมวด 1-2 เป็นตัวแทนหมู่บ้านไปร่วมงาน ปอยหลวงถัดไปหมวด 3-4, 5-6, 7-8 แล้ววนกลับมาหมวด 1 ใหม่ คนที่ไม่ไปตามหน้าที่ของหมวดต้องถูกปรับ ไม่ว่างจริงก็ต้องจ่ายเงินให้คนอื่นไปแทน 50 บาท 100 บาท ก็ว่าไป”

(ไสว พินิจสอน บ้านหนองหวาย)

ตัวอย่าง จำนวนหมวดปอยหลวง	
หมู่บ้าน	หมวดปอยหลวง
ต้นแหหลวง	7 หมวด
อูเม็ง	3 หมวด
หนองปิ้ง	8 หมวด
เหมืองฟู	3 หมวด
บ้านแม่	4 หมวด
หนองหวาย	7 หมวด
ทุ่งหลุก	2 หมวด (ตั้งชื่อว่าหมวดกินหมวดตาน)
บ้านเปียง	7 หมวด
ทุ่งเสียว	4 หมวด
สันกาวาน	4 หมวด
ปู่เลย	8 หมวด
ต้นกอก	4 หมวด
สันเหนือ	4 หมวด (ใช้ร่วมกับหมวดบ้าน)
หมู่ 4 ต.มะขามหลวง	6 หมวด
หมู่ 7 ต.ท่าวังพร้าว	8 หมวด

ชาวบ้านร่วมมือกันทำอาหารเตรียมเลี้ยงพี่น้องต่างบ้าน ต่างจังหวัด
ในงานปอยหลวงปี พ.ศ. 2545

พิจารณาด้านที่เป็นแนวโน้มของปัญหาใหม่ๆ ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่วัฒนธรรมตะวันตกขยายตัวอย่างรวดเร็ว และสังคมชาวนามีความซับซ้อนยิ่งขึ้น งานปอยหลวงเริ่มถูกลดทอนความหมายบางด้านของความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านและหัววัด และมีความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคลเพิ่มเข้ามา ผู้ซึ่งมาร่วมงานปอยหลวงเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว จากการที่ลูกหลานของชาวนาออกไปทำงานในเมืองและในงานอุตสาหกรรม เพื่อนฝูงของเด็กๆ ในครอบครัวซึ่งมาร่วมงานมีจำนวนนับเป็นร้อยๆ คน การมาร่วมงานของพวกเขาทำให้ชาวบ้านต้องใช้จ่ายทองมากขึ้นในการต้อนรับจับคู่ (และหมายความว่า เงินส่วนที่ควรจะไปถวายวัดย่อมมีจำนวนลดลง) นอกจากนี้ การกระชับความสัมพันธ์กับเส้นสาย ‘เพื่อนฝูงของลูกหลาน’ เหล่านี้ ไม่ได้ช่วยพัฒนาความสัมพันธ์ของหมวด หมู่ หรือองค์กรจัดตั้งใดๆ ของชุมชนเท่าที่ควร เว้นแต่จะเป็นลูกหลานชาวนาด้วยกันในเครือข่าย งานปอยหลวงก็สะท้อนและรับใช้ความสัมพันธ์ทางการผลิตน้อยลง

นอกจากนี้ สิ่งที่ควรกล่าวถึงก็คือ ความตกต่ำลงของวัฒนธรรมการบันเทิง ซึ่งถูกรบงำโดยสื่อโทรทัศน์ บรรยายภาพงานปอยยามกลางคืนถูกควบคุมด้วยเสียงเพลงคาราโอเกะทันสมัยสุดเหวี่ยง เสียงที่ดังมากนั้น ทำให้การสนทนากันเองในหมู่เพื่อนและญาติมักจะเป็นไปไม่ได้ การสื่อสารกระชับความสัมพันธ์ ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายหลักข้อหนึ่งของปอยหลวงก็ถูกรบกวน

ปอยบวช ปอยเปกซ์

งานปอยนั้นมีพลังขับเคลื่อนอยู่ในใจของผู้คนอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้ งานปอยจึงแสดงออกมาในรูปแบบและเนื้อหาอื่นๆ เพื่อสนองตอบความสัมพันธ์และความสำคัญของระบบหมวดหมู่เฮา และหัววัด งานบวชลูกแก้วและบวชพระถูกจัดขึ้นในรูปของงานปอยแทนที่จะเป็นการบวชเฉียบๆ ภายในหมู่ญาติ ปอยบวชลูกแก้วมีพ่อแม่เป็นเจ้าภาพและศูนย์กลางเครือข่าย ส่วนปอยเปกซ์หรือปอยบวช มีพระสงฆ์และพ่อแม่เป็นศูนย์กลางเครือข่ายในการจัดงานปอย

ปัจจุบันนี้งานปอยบวชและปอยเปกซ์ลดความสำคัญลงมาก เพราะเยาวชน หรือแม้แต่ผู้ใหญ่ ไม่นิยมบวชเรียนอีกต่อไป ด้วยเหตุผลที่ระบบการศึกษาแยกออกจากชีวิตและวัฒนธรรม แนวโน้มนี้เป็นรอยต่อเชื่อมโยงที่สำคัญของดุลยภาพแห่งความมั่นคงของชุมชน ซึ่งกำลังอ่อนแอลง และอาจนำไปสู่ปัญหาการเสียดุลยภาพอื่นๆ ในอนาคต

ปอยเถาะ ปอยหน้อย ตานเถาะ ตานตันเงิน

ในสมัยก่อน เมื่อชุมชนไม่สามารถจัดงานปอยหลวงได้ เนื่องจากการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามยังไม่แล้วเสร็จ เงินทุนของชุมชนไม่พอเพียง ซึ่งแปลว่าจัดงานปอยหลวงไม่ได้ ชาวบ้านจะใช้วิธีการจัดงาน ‘ปอยเถาะ’ แทน

ปอยเถาะ เป็นวิธีการที่เครือข่ายจะสะท้อนการช่วยเหลือกันในระหว่างการก่อสร้างของวัด กล่าวคือ เมื่อสร้างไปแล้วนานแล้ว ศรัทธาเงินหมด หมดแรงทำต่อ กว่าจะเสร็จก็อีกนานมาก ก็จะจัดงานปอยขึ้นเพื่อขอให้เครือข่ายช่วยมาสมเงินก่อสร้างต่อจนเสร็จ คำว่า ‘เถาะ’ แปลว่า ทำบุญก่อน (ยังไม่ใช่ทำจริง) เหมือนกินข้าวรองท้องก่อนกินอิ่มในเวลาต่อมา เรียกว่า ‘กินข้าวเถาะ/กินเถาะ’ เครือข่ายจะมาช่วยกันเพื่อให้เสร็จ เป็นความเดือดร้อนของวัด/ศรัทธา

ปัจจุบันนี้ ปอยเถาะ ได้รับความนิยมน้อยลง เนื่องจากเศรษฐกิจของหมู่บ้านส่วนใหญ่ดีขึ้นกว่าเดิม อีกทั้งยังมีผู้ศรัทธาจากต่างถิ่นซึ่งมีอันจะกิน นิยมทำบุญ ทอดกฐิน ทอดผ้าป่าตามวัดในชนบทกันมาก ทำให้เงินสะสมจากการทำบุญของหมู่บ้าน เพิ่มขึ้นพอเพียงจะจัดงานปอยหลวงได้ทุกรอบ 3-4 ปี คำว่า ปอยเถาะ ค่อยๆ หายไป เปลี่ยนมาเป็น ‘ตานเถาะ’ หรือ ‘ตานต้นเงิน’ ซึ่งหมายความว่า เมื่อยังไม่ถึงเวลาที่จะจัดงานปอยหลวง ครอบรอบปีหนึ่ง ก่อนและหลังสงกรานต์ ชาวบ้านนิยม ‘ตานเถาะ’ หรือ ‘ตานต้นเงิน’ หมายถึง ครอบครัวนำเอาไม้ไผ่มาสานเป็นต้นเงิน เสียบและแขวนเงินทองข้าวของที่ต้องการทำบุญให้แก่วัด ต่างครอบครัวต่างก็นำต้นเงินของตนไป ตานเถาะ ถวายให้วัดโดยไม่มีการเฉลิมฉลอง เงินทองเหล่านี้วัดจะสะสมไว้ เตรียมจัดงานปอยหลวงต่อไป บางหมู่บ้านยังไม่พร้อมจะจัดงานปอยหลวง อาจจะจัดงาน ‘ปอยน้อย’ เพื่อฉลองความสำเร็จในการก่อสร้างบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุต่างๆ ของชุมชน เช่น ศาลา บ่อน้ำ เป็นต้น

สาระสำคัญของงานปอย และงานตานสลากอย่างหนึ่ง คือ การรวมตัวของเครือข่ายทั้งชุมชนและเครือข่ายหัววัด ดังนั้น ในวันนี้วัดและท้องถิ่นจะคลาคล่ำไปด้วยผู้คน และพระภิกษุ สามเณร

การเข้ากรรม หรือ พิธีปริวาสกรรม

หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน มีลักษณะคล้ายกับหมู่บ้านล้านนาทั่วไปอย่างหนึ่ง นั่นคือ มีความพยายามอย่างสูงที่จะรักษาและใช้เครือข่ายของพวกเขา เพื่อแก้ปัญหาที่ชุมชนเผชิญความยากลำบาก ระบบหัววัดได้ถูกนำมาใช้ประโยชน์ในประเพณี ‘ตุ้เจ้าเข้ากรรม’ โดยตัวแทนหมู่บ้านร่วมกับวัด นิมนต์พระต่างวัด หรืออยู่ในเส้นวัดวงในหรือวงนอก มาร่วมกันทำบุญ ฟังธรรม ในโอกาสที่พระสงฆ์มาร่วมกันปลงอาบัติในประเพณีเข้ากรรม ซึ่งอาจจัดขึ้นเป็นเวลา 7 วัน โดยมากใช้สถานที่คือ ป่าช้า การเข้ากรรมจะเป็นวาระแห่งการระดมทุนของชุมชนอีกวาระหนึ่ง เงินที่ได้มาทั้งหมดอาจใช้ในการซ่อมแซมวัด ซ่อมรถลากศพ หรือพัฒนาป่าช้าให้อยู่ในสภาพดี เป็นต้น

งานก๋วยสลาก และ ‘เส้น’ สลาก

การทำบุญที่เรียกว่า ‘งานสลาก’ ‘ก๋วยสลาก’ หรือ ‘ตานสลาก’ นั้น นิยมทำในเดือนสิบสอง (หมายถึงเดือนตุลาคม) เพราะเชื่อว่าเป็นเดือนที่ญาติมิตรผู้ล่วงลับจะหวนมารับบุญกุศลที่มีผู้อุทิศให้ เรียกว่า ‘ตานหาคนตาย’ งานก๋วยสลากธรรมดาคล้ายกับการเตรียมเครื่องสังฆทานใส่ลงในตะกร้าแล้วนำไปถวายวัด การทำบุญแบบนี้อาจเรียกว่า ‘ก๋วยสลากน้อย’ ก็ได้ ส่วนงานสลากใหญ่นั้นเรียกว่า ‘สลากเส้น’ มีการนิมนต์พระทุกหัววัด หมวดบ้านต่างถิ่น มารวมงานก๋วยสลาก ที่เรียกว่า สลากเส้น เพราะกรรมการวัดจะแจก เส้น (หมายถึงกระดาษเปล่า) ให้สมาชิกชุมชน ‘ศรัทธาวัด’ อาจจะเป็น 1 วัดหรือหลายวัดแล้วแต่ตกลงกัน สมาชิกเขียนชื่อที่อยู่ของตนใส่ไว้ในก๋วยสลาก เมื่อถึงเวลาจะนิมนต์พระสงฆ์ต่างหัววัดเข้ามาจับสลากได้ ‘เส้น’ ของชาวบ้านครอบครัวไหน พระสงฆ์จากหัววัดจะได้สลากนั้นกลับวัด บางครั้งจึงเรียกสลากนี้ว่า ‘สลากโชค’

ชาวบ้านต่างพากันนำ ‘ก๋วยสลาก’ ของตนเอง มาจากหลายหัววัดในเดือนอ้าย ปี พ.ศ.2545 มาร่วมกันในงานตานสลากนี้

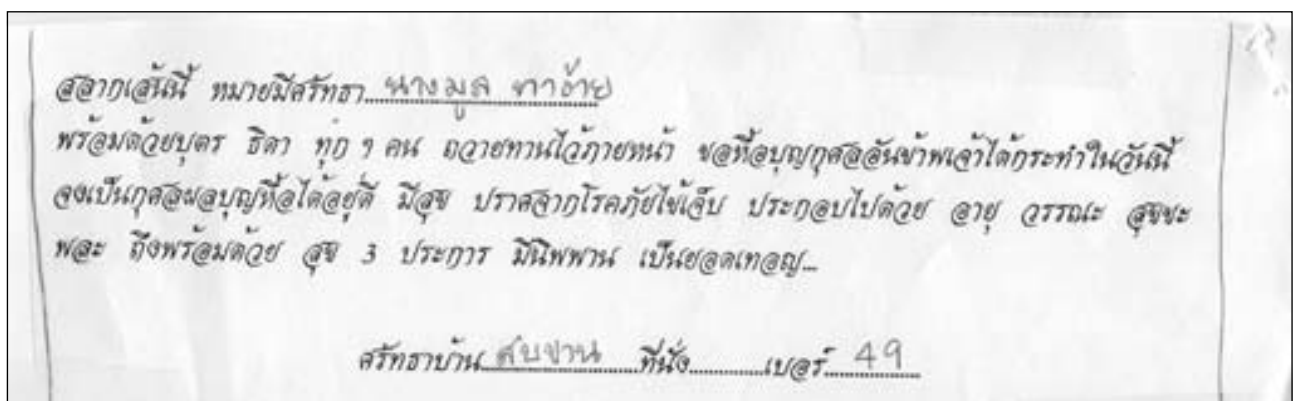

ชุมชนใช้ศัพท์คำว่า สลาก‘เส้น’ และ สลาก‘ออกนอกเส้น’ เป็นสิ่งสะท้อนว่า ในชุมชนมีเครือข่าย หรือเส้นสายความสัมพันธ์ชัดเจนหลายชั้น ชั้นในสุดอยู่ในวงเขตของครอบครัว เครือญาติ วัด หมู่บ้านใกล้เคียง ชั้นถัดไปเป็นวงเขตรอบนอก กว้างสลากที่จัดเฉพาะความสัมพันธ์วงในของชุมชน จะใช้คำว่า ‘สลากเส้น’ เมื่อชุมชนใช้คำเรียกว่า ‘สลากออกนอกเส้น’ จึงหมายความว่าในปีนั้น ชุมชนต้องการนำทุนที่สะสมไว้มาจุนเจือหมู่บ้านวงรอบนอกที่ยากจนกว่า และยากลำบากกว่า

สลากเส้นไม่เพียงแต่ช่วยอธิบายระบบความสัมพันธ์ของหมู่บ้านต่อหมู่บ้านเท่านั้น แต่ยังช่วยให้เข้าใจชัดเจนมากขึ้นว่าขอบเขตและความเป็นหมู่บ้านนั้นมีอยู่จริง ไม่ใช่เกิดจากการสร้างขึ้นมาจากทฤษฎี

คำบรรยายในกระดานแผ่นข้างล่างนี้เขียนว่า ‘มีนิพพาน เป็นยอด’ เช่นเดียวกับของคนอื่นๆ ขอให้สังเกตว่า มีคำว่า ‘สลากเส้น’ อยู่ด้วยเสมอ ครอบครัวหนึ่งๆ อาจถือ สลาก 3 เส้นหรือ 4 เส้น ตามแต่จำนวนสมาชิกในครอบครัว

ข้างต้นนี้เป็นข้อความที่กำกับอยู่กับ ‘ก๊วยสลาก’ หรือ ดันเงินซึ่งชาวบ้านจะนำไปทำบุญ ‘สลาก’ ที่วัด

- สลากเส้น หมายความว่าถึง กว้างสลากของผู้ระบุชื่อซึ่งอยู่ใน ‘เส้น’ หรือบัญชีสมาชิกของเครือข่ายวัด หมู่บ้าน และห้ววัด
- ศรัทธา เป็นฐานะของชาวบ้านที่สัมพันธ์กับวัด (เป็นคำนาม ไม่ใช่คำกริยา)
- ศรัทธาบ้าน หมายความว่าถึง ผู้มีชื่อเป็นเจ้าของสลากเส้นนี้ว่ามีฐานะเป็น ‘ศรัทธา’ มาจากหมู่บ้านใด
- ที่นี้ ระบุตำแหน่งที่ผู้เป็นเจ้าของสลากจะนั่งอยู่ในวัด
- เหตุที่ต้องระบุตำแหน่งเพราะการทานก๊วยสลาก มักมีผู้คนมาร่วมประเพณีมากจากหลายหมู่บ้าน บางทีหลายห้ววัดที่เป็นเครือข่าย
- เบอร์ หมายเลขประจำสลากระบุไว้เพื่อความสะดวกในการจัดลำดับที่วัดจะ ‘จับสลาก’ ขึ้นมา
- ให้รู้ว่าพระสงฆ์ รูปใด วัดใดจะเป็นเจ้าของสลากเส้นนั้น ๆ และจะตามไปให้พรแก่ ‘ศรัทธา’ เจ้าของสลากที่ศาลาไหนหรือเต็นท์ไหน เป็นต้น

‘สลากออกนอกเส้น’

ในภาพนี้ พระสงฆ์และสามเณรจาก 16 หัววัด ซึ่งเป็นเครือข่ายพี่น้อง
ญาติมิตรต่างหมู่บ้าน ต่างตำบล ต่างลุ่มน้ำ มาร่วมบุญตานสลาก
ณ วัดป่าเป้า ในมือของพระและเณรถือสลากเส้นที่ได้รับแจก
จากนี้ก็จะเตรียมไปให้ศีลให้พรเจ้าของ ‘เส้น’ สลาก
สลากแบบนี้เองที่เรียกว่า ‘สลากออกนอกเส้น’

เมื่อพระสงฆ์จับได้สลากของใคร ก็จะเดินลงมาจาก
โบสถ์ เพื่อให้ศีลให้พรและรับสลากจากครอบครัวนั้น
บรรยากาศของงานตานสลากจึงครึกครื้น เพราะทั้ง
พระและฆราวาสต่างก็ไม่รู้จักกัน พระต้องตามหา
เองว่าท่านได้รับสลากของใคร

วันหยุด

วันหยุดอาจเป็นภาพสะท้อนให้เห็นภาพของชุมชนได้ดีเหมือนกัน เพราะวันหยุดสะท้อนให้เห็นวิถีคิด วิธีประเมินค่าระบบความสัมพันธ์ต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน การหยุดงานดังกล่าวไม่จำเป็นต้องเป็นการหยุดเพื่องานประเพณีในหมู่บ้านของตนเอง ในหลายกรณีอาจเป็นการไปทำบุญกับญาติ พี่น้อง หรือห้ววัดเดียวกัน ขอให้สังเกตว่า วันหยุดของชุมชนไม่เกี่ยวข้องกับวันเสาร์อาทิตย์ และมีวันหยุดตรงกับปฏิทินวันหยุดที่ประกาศโดยรัฐ เพียงเทศกาลสงกรานต์อย่างเดียวเท่านั้น นอกจากนี้ วันหยุดเกี่ยวข้องกับระบบหมวดบ้าน หมวดวัด ห้ววัด ทั้งสิ้น

วันหยุดยังสะท้อนภาพระบบเศรษฐกิจของชุมชนอีกทางหนึ่ง เพราะการทำงาน การทำมาหากินเลี้ยงชีวิต จะกำหนดและควบคุมการใช้เวลาหยุดงาน 60 วัน ตามปฏิทินของหมู่บ้านได้ การที่หมู่บ้านลุ่มน้ำขานยังสามารถใช้วันหยุดตามระบบหมู่บ้านได้ เป็นภาพสะท้อนว่าชุมชนยังตัดสินใจทางเลือกเศรษฐกิจของงานซึ่งรักษารวันหยุดในระบบหมู่บ้านเอาไว้ และนี่ก็คือคำตอบสำหรับคำถามของระบบโรงงานที่ว่า ‘เหตุใดแรงงานชาวเหนือจึงควบคุมยาก และหยุดงานกันอยู่เป็นประจำ’

วันหยุดงานโดยเฉลี่ยของชุมชนในแต่ละปี			หมวดที่เกี่ยวข้อง
งานศพ	24	วัน	หมวดศพ
เขื่อนเย็น	2	วัน	หมวดศพ
บุญเข้าพรรษา/ออกพรรษา	2	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
ปีใหม่(สงกรานต์)	7	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
กินสลาก	2	วัน	หมวดวัด-หมวดปอยหลวง
ไหว้ผี เลี้ยงผี	2	วัน	หมวดบ้าน-แก้าผี
งานแต่งงาน	5	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
งานบวช	2	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
วันลอยกระทง	3	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
งานสาธารณะหมู่บ้าน	5	วัน	หมวดบ้าน
งานเหมืองฝาย	3	วัน	หมวดเหมืองฝาย
พระเข้ากรรม	2	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
ปอยหลวง	3	วัน	หมวดปอยหลวง
สร่งน้ำพระธาตุ	1	วัน	หมวดบ้าน-หมวดปอยหลวง
	63	วัน	

บทที่ 6

เศรษฐกิจสองระบบลุ่มน้ำขาน หลัง พ.ศ.2500

1. ชวนาเป็นเจ้าของที่ดินหรือเปล่า 146

2. ชวนาผลิตข้าวพอกินหรือไม่ 146

การกระจายผลผลิตข้าวเพื่อกำจุนชุมชน 149

ดัชนีที่แท้จริงในการพิจารณาฐานะของชวนาและการหมุนเวียนข้าวของชวนา 152

ข้าวพันธุ์ใหม่ 154

3. สองระบบเศรษฐกิจในไร่นา 156

1. ผลิตสินค้า หรือ ผลิตอาหาร 156

2. อาหารกับระบบรองรับของท้องถิ่น 161

ก. ระบบรองรับของธรรมชาติ ... 161

ข) ความต้องการของตลาดท้องถิ่น ... 162

ค) ความชำนาญของชวนา ... 162

ง) พืชอาหารหลายชนิด เป็นอาหารที่ครองตลาดส่วนใหญ่ของชุมชน ... 162

จ) ระบบตลาดของลุ่มน้ำขานมีความมั่นคงอย่างสูง ... 163

สมุนไพร กับระบบสุขภาพ 164

3. เศรษฐกิจการค้า เก็บ เติบ และล่า 171

ผักพื้นบ้าน : ตลาดที่ไม่เคยขาด 162

ผักกาดจ้อน : ผักพื้นบ้านที่ครองอันดับหนึ่งตลอดมา 163

ยาสูบพื้นเมือง : ความนิยมที่หวนคืบมา 164

อุดม ชุมวิเศษ ผู้เก็บยา 166

พ่อน้อยอินตา โปธิมา หมอพื้นบ้านลุ่มน้ำขาน 167

ใบทองตึง : เศรษฐกิจที่อิงระบบธรรมชาติ 170

ความรู้ที่สะท้อนความสามารถในการใช้ทรัพยากร : ครอบครัว ไล คำแปง 173

บทที่ 6

เศรษฐกิจสองระบบลุ่มน้ำขาน หลัง พ.ศ.2500

1. ชาวนาเป็นเจ้าของที่ดินหรือเปล่า

บนพื้นที่กว่า 84,000 ไร่ ของลุ่มน้ำขาน เป็นที่อยู่ของชุมชนราวหนึ่งหมื่นครอบครัว ลุ่มน้ำขานมีความคล้ายคลึงกับลุ่มน้ำอื่นๆ ของภาคเหนือในแง่ที่ว่า ชาวนามีที่ดินน้อย และส่วนหนึ่งไม่มีที่ดินเป็นของตนเองด้วย แต่ด้วยประเพณีนิยมในการแบ่งมรดกให้ลูกเท่าๆ กัน จึงปรากฏว่า ชาวนา 10,909 ครัวเรือนมีที่ดินทำกินเพิ่มขึ้นจากปี พ.ศ. 2535 ถึง 4,094 ครัวเรือน ทั้งๆ ที่มีการขายที่ดินส่วนหนึ่งให้แก่คนต่างถิ่นไป (ส่วนหนึ่งในสมัยที่ดินเฟื่องฟูของรัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ) จำนวนผู้ถือครองที่ดินที่เพิ่มขึ้นนี้ น่าจะมาจากเหตุผล 3 ประการ คือ 1) มีการแบ่งซอยที่ดินเล็กลงให้แก่ลูกและขายให้แก่ผู้อื่น 2) มีการบุกเบิกที่ดินในเขตป่าเพิ่มเติม และ 3) ชาวนาอาจจะนับรวมที่ดินของตนเองที่ซื้อไว้เพิ่มเติม นอกเขตลุ่มน้ำขานมารวมเป็นที่ดินถือครองด้วย ซึ่งเป็นไปได้ เพราะชาวลุ่มน้ำนี้มีที่ดินบุกเบิกใหม่กระจายอยู่ในเขตอำเภอพร้าว อำเภอสะเมิง อำเภอจอมทอง และอำเภอแม่แตง เป็นต้น

	2535	2540
มีที่ดินเป็นของตนเอง	6,895	10,909
ต้องเช่าที่ดินทำกินทั้งหมด	3,175	1,849

ที่มา : กรมส่งเสริมการเกษตร

แม้ว่าชาวนาจะถือครองที่ดินเป็นของตนเองมากขึ้น แต่ทว่าจำนวนพื้นที่ถือครองต่อไร่ลดลง ส่วนมากมีที่ดินเพียง 2-3 ไร่ ดังนั้น การเช่าที่ดินจึงมีอยู่อย่างหนาแน่นใน 3 รูปแบบ คือ 1) เช่าที่ดินเพราะไม่มีที่ทำกินเลย 2) เช่าที่ดินเพราะมีที่ดินน้อยเกินไป และ 3) เช่าที่ดินเพราะต้องการทำไร่นาในพื้นที่ดินที่อุดมสมบูรณ์กว่าที่เดิมที่ตนเองถือครองอยู่

2. ชาวนาผลิตข้าวพอกินหรือไม่

บนสองฝั่งลำน้ำขาน และบนระบบน้ำ 8 ระบบเหมืองฝาย ที่กั้นลำน้ำขานให้ไหลเข้าพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกนั้น ชาวนาใช้เป็นพื้นที่ปลูกข้าวในฤดูฝน และปลูกถั่วเหลืองหรือกระเทียมหรือหอมหัวใหญ่ในฤดูแล้ง ตามด้วยการปลูกข้าวรอบที่สองอีกรอบหนึ่ง ดังนั้น แบบแผนการเกษตรหลักของลุ่มน้ำขาน ก็เป็นไปตามความนิยมของชาวนาภาคเหนือ คือ ปลูกข้าวนาปี - ถั่วเหลือง - ข้าวหอม หรือ ข้าวปี - กระเทียม - ข้าวหอม พื้นที่ที่ชาวนาเลือกปลูกถั่วเหลืองคือพื้นที่ดินร่วนปนทราย ขณะที่กระเทียมชอบดินทราย และพื้นที่ที่เรียกว่า น้ำไหลทรายมูล

ด้วยเหตุที่ที่ดินบนที่ราบลุ่มน้ำขานมีอยู่จำกัด ดังนั้น ชาวนาที่เลี้ยงการณไถบางส่วน จึงขยายครอบครัวออกไปบุกเบิกซื้อที่ดินในพื้นที่อื่นๆ เช่น ลุ่มน้ำแม่แจ่ม อำเภोजอมทอง และอำเภอแม่แตง ดังกล่าวมาแล้ว ชาวบ้านลุ่มน้ำขานที่ไปตั้งถิ่นฐานในที่ใหม่ ส่วนหนึ่ง ใช้วิธีล่องแพไปตามแม่น้ำปิง พบที่ดินเหมาะใจก็ซื้อ ดังเช่น หลายครอบครัวไปไกลถึงจังหวัด กำแพงเพชรก็มี

ที่ราบกว้างลุ่มน้ำขาน

หมู่บ้านแรกในป่านี้ชื่อสันป่าตอง แต่ตั้งอยู่ที่อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ ชาวนาลุ่มน้ำขานขายที่ดินจำนวนน้อยของตนเพื่อไปซื้อที่ดินผืนใหญ่กว่า เพราะที่ดินเขตสันป่าตองราคาแพงกว่า

มีข้อถกเถียงกันมานานในหมู่นักสำรวจเศรษฐกิจภาคเหนือว่า บนที่ราบลุ่มขนาดเล็ก ในหุบเขา ชาวนาภาคเหนือผลิตข้าวพอกินหรือไม่ และสามารถเลี้ยงตนเองได้หรือไม่

การศึกษาของ Chapman ในปี พ.ศ. 2509 สำรวจครัวเรือน 1,445 รายใน 6 จังหวัด ภาคเหนือ พบว่า ชาวนาถึงร้อยละ 51 ต้องซื้อข้าวกิน และมีเพียงร้อยละ 19 ที่ปลูกข้าวได้ ผลผลิตจนเหลือขาย ยกเว้นแต่จังหวัดเชียงราย ที่ครัวเรือนจำนวนมากได้ขายข้าวที่เหลือจากการบริโภค (Chapman, 1966) ในขณะที่การศึกษาชาวนา 116 ครัวเรือนของ Cohen ในปี พ.ศ. 2510 ได้พบว่า ชาวนาลุ่มน้ำวางติดกับลุ่มน้ำขาน 21 ครัวเรือนในบ้านกาตต้องซื้อข้าว กิน และ 16 ครัวเรือนเท่านั้นได้ขายข้าวสู่ตลาด (Cohen, 1968)

แม้ว่าการสำรวจตัวเลขชนิดนี้อาจแสดงแนวโน้มบางอย่างของชาวนาภาคเหนือได้ สำหรับเศรษฐศาสตร์มหภาค แต่ไม่อาจอธิบายวิถีชีวิตอันซับซ้อนของพวกเขา เพราะการอธิบายชาวนาแบบมหภาค ยังคงวนเวียนอยู่กับแบบแผนของระบบทุน คือ บริโภค-ซื้อ-ขาย-กำไร-ขาดทุน ในขณะที่ในชีวิตจริงชาวนาต้องใช้ข้าวไปเพื่อการอื่นๆ นอกกระบบเงินตรา ถ้าใช้ดัชนีการขายข้าวและการบริโภคของครัวเรือนอย่างเดียวนำมาวัดผลผลิตภาพ ก็เป็นไปได้ว่าจะมี เมล็ดข้าวหายไปจากระบบการผลิตจำนวนมาก คำถามมีอยู่ว่า เมล็ดข้าวเหล่านั้นหายไปไหน

การกระจายผลผลิตข้าวของชาวนา 2 ทศวรรษแรก หลัง พ.ศ. 2500

เป้าหมายของการกระจายข้าว	ผู้ได้รับผลผลิตข้าว	การกระจายผลผลิตข้าว
1 ครอบครัวชาวนา	ครอบครัวชาวนาเอง	บริโภคเอง
2 ความมั่นคงของสถาบันครอบครัวและเครือญาติ	ครอบครัวใหม่	แบ่งให้ครอบครัวใหม่ที่ยังไม่ออกเรือน (1 หลังคาเรือน แต่มี 2 ครอบครัวย่อย)
3 ความอยู่รอดของหมู่บ้าน ลดความแตกแยกทางชนชั้น	ชาวนาไร้ที่ดิน	แบ่งให้แก่ชาวนาไร้ที่ดินที่มาช่วยทำนา แลกกับผลผลิตข้าว (เรียกว่า “ช่วยกินข้าว”)
4 การจัดการระบบน้ำ เพิ่มพลังการผลิต คำจุนสถาบันชาวนา	คณะกรรมการเหมืองฝาย	ค่าข่าน้ำหล่อสำหรับผู้บริหารเหมืองฝาย
5 ค่าเช่า	ชาวนา, เจ้าของควาย	ค่าเช่าควาย
6 คำจุนสถาบันหมู่บ้าน	วัด - เพื่อนบ้าน	ศาสนา ประเพณี พิธีกรรม
7 ค่าเช่า	ชาวนา, เจ้าของนา	ค่าเช่าที่นา (ผาค้างหรือผ่าสาม)
8 อาหาร, รักษาการเงินของท้องถิ่น	ครอบครัวชาวนาเอง	แลกกับผลผลิตของผู้อื่น เช่น ปลาว่า ขนหมื่น ปลา ข้าวเจ้า ข้าวทำพันธุ์ เกลือ
9 เงินสด	โรงสี, พ่อค้า	ส่วนที่เหลือ (ถ้ามี) ชาวนาจะขายให้แก่พ่อค้าท้องถิ่นหรือโรงสี

ตารางข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า 2 ทศวรรษแรกหลัง พ.ศ. 2500 ผลผลิตข้าวออกไปสู่ครอบครัวและสังคม ทั้งในหมู่บ้านและในเครือข่ายการผลิต หรือเก็บผลผลิตไว้เพื่อการเหล่านั้น แม้ว่าชาวนาได้เคลื่อนเข้าสู่การใช้เทคโนโลยีใหม่ คือใช้รถไถนาแทนควาย ใช้เครื่องนวดข้าวแทนแรงคนในทศวรรษ 2520 และ 2530 และใช้เงินตราแทนข้าวมากขึ้นในการใช้จ่ายเป็นต้นทุนต่างๆ แต่รายการหลักๆ ก็ยังคงต้องใช้ข้าวเป็นตัวกลางในการใช้จ่ายอยู่ ดังนั้น ผลผลิตข้าวของชาวนาที่ถูกกลบออกจากยุ้งข้าว จึงเป็นข้าวที่ยังคงหมุนเวียนหล่อเลี้ยงชุมชน และเพื่อการอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นในชุมชนเป็นสำคัญ และสรุปได้ว่าการขายข้าวเอาเงินสดเป็นเพียง 1 ใน 9 ของวิธีการกระจายผลผลิตของชาวนาเท่านั้น

“เมื่อ 30 ปีที่แล้ว หมู่บ้านของผมทำนาได้ผลผลิตข้าวน้อย บางคนก็ไม่มีนา แต่เราเลี้ยงวัวควายมาก ก็เอาวัวควายไปให้ชาวนาบ้านแม่ข่อง บ้านแม่กุ่ม เขาทำนาและขนข้าว ทางโน้นเขาเลี้ยงวัวควายน้อยกว่าบ้านผม พอเก็บเกี่ยวแล้ว เขาต้องเอาข้าวมาให้เรา แลกกับการยืมควายไปไถนา ตัวหนึ่งแลกกับข้าว 40 ตัง (1 ตัง = 1.5 ถัง) อันที่จริงพวกผมก็ปลูกข้าว แต่ที่นาของเราน้อย ช่วงนั้นน้ำก็ยังไม่ได้ ข้าวพันธุ์พื้นเมืองผลผลิตไม่ค่อยสูง ได้แค่ 20-30 ถัง ที่เขาน้ำดีๆ เขาได้ 30-40 ถัง ทำให้ข้าวไม่พอ ก็เอาวัวควายไปให้ชาวนาบ้านทางใต้ยืม โดยวิธีนี้ผมก็มีข้าวกินพอตลอดปี”
(เจริญ จรรยา แก่ฝ่ายเจ้าสี่หมื่น)

“บ้านของหนูมีพ่อกับแม่ และพี่สาวอีก 2 คน พี่สาวคนโตแต่งงานกับพี่เขย เราทำนาในที่ดินของยาย 5 ไร่เมือง (1.5 ไร่) เมื่อทำนาเสร็จแล้ว ข้าวที่ได้ประมาณ 100 กว่าถังจะเก็บไว้ในยุ้งข้าวของยาย มี 3 ครอบครัวมากินข้าวจากยุ้งนี้ คือครอบครัวพ่อกับแม่ พี่สาวพี่เขย และตากับลูกของตา เรามีข้าวพอกิน 8 เดือน อีก 4 เดือนต้องซื้อข้าวกิน ที่เราต้องซื้อข้าว 4 เดือนเพราะข้าวยุ้งเดียวเลี้ยงตั้ง 3 ครอบครัว ไม่ใช่เลี้ยงครอบครัวเราครอบครัวเดียว”

(อรรถกร ก้นทะนันท์ บ้านหนองปิ้ง)

ตัวอย่างของครอบครัวก้นทะนันท์นี้ เป็นตัวอย่างของครอบครัวซึ่งมีข้าวในยุ้งฉางกินเพียง 8 เดือน โจทย์ที่ยากสำหรับหลักเศรษฐศาสตร์ก็คือว่า หน่วยคำนวณต้องการทราบผลผลิตต่อครอบครัว การพอกินนั้นจึงหมายถึงพอกินต่อ 1 ครัวเรือน (household) ขณะที่ในความเป็นจริง ข้าว 1.5 ไร่ของครอบครัวก้นทะนันท์นี้ ไม่ได้ใช้หน่วยครัวเรือน เพราะเป็นครอบครัวใหญ่แบบเอเชีย ผลผลิตได้เลี้ยงถึง 3 ครัวเรือน และยังผลให้ไม่พอกินเป็นเวลา 4 เดือน

การกระจายผลผลิตข้าวเพื่อค่าชุมชน

ในแง่ของเศรษฐกิจชุมชน ความหมายของการกระจายผลผลิตข้าวของชาวนาแบบนี้มีความหมายใดแฝงอยู่

1. ผลผลิตของครัวเรือนชาวนาถูกกระจายออกไปสู่สังคม ทำให้ครอบครัวและหน่วยสังคมอื่นในชุมชนเข้าร่วมรับผลได้จากการผลิต ยังผลให้ผลผลิตหรือฐานะของชาวนาถูกกระจายออกไป และทำให้รายได้เงินสดหรือ cash income ในการสำรวจเศรษฐกิจต่างๆ ต่ำลง

2. ขณะที่รายได้เงินสดของครอบครัวชาวนาแต่ละรายลดลง ครอบครัวชาวนาและหน่วยสังคมอื่นสามารถมีข้าวกิน หรือกระทั่งนำไปขายเป็นเงินสด แสดงว่าเงินสดของครอบครัวผู้ผลิตหนึ่งๆ ถูกกระจายออกไปให้ผู้อื่นโดยปริยาย หมายความว่าชาวนา (ในบางกรณี) ยอมรับภาระการมีข้าวไม่พอกิน หรือขายข้าวน้อยลง เพื่อรักษาการมีอยู่ของสถาบันอื่น เพื่อเฉลี่ยภาระความยากลำบากของผู้อื่นร่วมกัน

3. ผลผลิตข้าวถูกกระจายออกไปเพื่อหล่อเลี้ยงการทำมาหากินของชาวนา เช่น ใช้เป็นอาหารสัตว์ ใช้เป็นค่าแรงงาน จ่ายเป็นค่าน้ำเหมืองฝาย ด้วยวิธีการนี้ชาวนาได้หลีกเลี่ยงการนำข้าวเข้าสู่ระบบตลาดทุน ใช้ข้าวแลกเปลี่ยนโดยตรงกับสิ่งที่ต้องการได้มา ทำให้ระบบเศรษฐกิจของชุมชนในระบบเงินตรายังคงทำงานอยู่

4. ข้าวของชาวนาส่วนหนึ่งถูกแบ่งให้แก่เจ้าของที่ดินเป็นค่าเช่า ซึ่งคิดเป็นครึ่งหนึ่งของผลผลิต ระหว่าง พ.ศ. 2500-2520 และค่อยๆ เปลี่ยนมาเป็นหนึ่งในสาม หลัง พ.ศ. 2520 แบบแผนการได้ ‘ค่าเช่านา’ ของชาวนาต่อชาวนานั้น ห่างไกลจากสิ่งที่เรียกว่า ‘การขูดรีด’ เพราะชาวนาโดยปกติมีนาเพียง 2-3 ไร่ อย่างสูงก็มีเพียง 5-6 ไร่ การให้เช่าส่วนมากมีความหมายว่าเจ้าของนาไม่มีเวลา หรือไม่มีแรงงานมาทำนา หรือไม่ก็เป็นญาติมิตร และจำนวนไม่น้อย

ข้าวนอกระบบทุน (สำหรับประเพณี พิธีกรรม)

ขอให้พิจารณาเฉพาะการแบ่งผลผลิตข้าวของชาวนาออกไปสำหรับถวายวัด ในงานประเพณี พิธีกรรม ซึ่งชาวนาภาคเหนือปฏิบัติสืบมาเป็นจารีต จนชาวนาถือเป็นหน้าที่ยิ่งกว่าเป็นการทำบุญตามโอกาสธรรมดา เพราะมีระเบียบกฎเกณฑ์กำหนดอัตราการเก็บข้าวสำหรับวัด สำหรับงานศพ สำหรับงานปอยหลวง เป็นต้น

ถ้าครอบครัวหนึ่งใช้ข้าวเพื่อศาสนา ประเพณี พิธีกรรม ปีละอย่างต่ำ 100 ลิตร (พิจารณาตามผลสำรวจเบื้องต้น ปี พ.ศ 2543-2545)

ถ้าชาวนาประมาณครึ่งหนึ่ง คือ 5,500 ครัวเรือนยังคงทำนาอยู่

จะต้องใช้ข้าวเพื่อศาสนา ประเพณี พิธีกรรม = $5,500 \times 100$

หมายความว่าชาวนานำข้าวออกนอกระบบทุน = 550,000

คำนวณราคาข้าวตามราคาตลาดทุน = $550,000 \times 7$ บาท

ชาวนาลุ่มน้ำขานได้นำข้าวออกนอกระบบทุน = 3,850,000 บาท/ปี

เฉพาะสำหรับศาสนา ประเพณี พิธีกรรม

ตัวอย่างการกระจายผลผลิตข้าวของครอบครัว
ขนาดเล็กใน 1 ปี มีนาของตนเอง 2 ไร่ ไม่เช่านา
สมาชิก 3 คน / ปี ณ บ้านเหล่าป่าฝาง

เก็บไว้บริโภค	800 ลิตร
แลกเปลี่ยนแรงงาน	200 ลิตร
อาหารไก่ เป็ด	400 ลิตร
ข้าวน้ำหล่อ (มอบให้แก่เหมืองฝาย)	20 ลิตร
ทำบุญ - ศาสนา	200 ลิตร
สมาชิกหมวดศพ	30 ลิตร
ประเพณี พิธีกรรม	200 ลิตร
- ผลผลิตที่ได้ ปี 2544=180 ถัง(20 ลิตร/ถัง) =3,600 ลิตร	
- ใช้ในการบริโภค ครัวเรือน สังคม	1,850 ลิตร
- เหลือขาย	1,750 ลิตร

เป็นการเช่าระหว่างพ่อแม่กับลูก ซึ่งอาจจะเรียกว่าเป็นการ ‘ทำนาพ่อแม่’ แล้วผ่ากิ่งหรือผ่าสามมากกว่าที่จะเรียกว่า ‘การเช่า’ ดังนั้น ค่าเช่าจึงไม่มีความหมายมากพอที่จะทำให้เกิดการแบ่งแยกในหมู่บ้านมี-คนจน

อย่างไรก็ตาม ควรจะต้องกล่าวไว้ด้วยว่า ยังคงมีที่นาของพวกเจ้าที่ดิน ซึ่งตกทอดมาจากการสะสมที่ดิน อันเกิดจากการ ‘ขำเอนาราชฎร’ ในสมัยเจ้าแก้วนรรัฐ และถูกเปลี่ยนมือมาจนถึงเจ้าที่ดินรุ่นหลังๆ ซึ่งกระจุกตัวอยู่ที่บ้านป่าจี้ประมาณ 400 ไร่ ที่กล่าวได้ว่าเป็นการเช่าระหว่างเจ้าที่ดิน กับผู้เช่าอย่างแท้จริง ข้าวซึ่งสูญเสียไปเป็นค่าเช่าที่ดินส่วนนี้เป็นการสูญเสียออกนอกระบบชุมชนหมู่บ้าน และเป็น ‘ค่าเช่า’ ที่เจ้าได้ ผ่านการขูดรีดชาวนา การที่มีการขูดรีดผ่าน ‘ค่าเช่านา’ โดยเจ้าที่ดินซึ่งตั้งอยู่นอกหมู่บ้านนี้ เป็นเหตุผลสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้ความแตกต่างทางชนชั้น ขยายตัวเป็นความแตกต่างระหว่างชาวนาในหมู่บ้าน กับเจ้าที่ดินซึ่งตั้งอยู่นอกหมู่บ้านเป็นสำคัญ ไม่ใช่ว่าชาวนาขายในท้องถิ่น ในปลายทศวรรษ 2530 เศรษฐกิจประเทศไทยประสบภาวะวิกฤติ ที่ดินที่ถูกซื้อโดยนายทุนในเมืองถูกปล่อยให้ว่างเปล่าลง อันที่จริงภาวะเช่นนี้น่าจะทำให้มีการเช่าที่ดินมากขึ้น และมีการแข่งขันด้านค่าเช่านา แต่ในความเป็นจริงแล้ว ราคาข้าวตกต่ำอย่างต่อเนื่อง ชาวนาหันไปนิยมทำสวนลำไยและสวนผลไม้อื่นๆ ประกอบกับแรงงานชาวนาขาดแคลน เพราะเยาวชนออกไปสู่ระบบการศึกษา โดยไม่เป็นแรงงานของครอบครัวอีกต่อไป ดังนั้น เจ้าของที่ดินต้องเป็นฝ่ายอ่อนข้อให้แก่ชาวนา มิฉะนั้นที่ดินจะรกร้าง ขาดต่อการก่นถาง เจ้าของที่ดินจึงต้องยอมให้ชาวนาเช่านาของตนในราคาถูกมาก และจำนวนไม่น้อยให้ชาวนาทำฟรีโดยไม่คิดค่าเช่า

5. เมื่อชาวนาได้นำเมล็ดข้าวมาเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน และใช้ข้าวไปเพื่อจุดประสงค์อื่น นอกเหนือจากการขายและการบริโภคเอง ย่อมมีผลทำให้การสำรวจทางเศรษฐกิจต่างๆ ครอบคลุมได้เฉพาะตัวเลขข้าวที่อยู่ในวิถีของการ เก็บ-กิน-ขาย เท่านั้น และด้วยเหตุนี้ การสำรวจเช่นนี้จึงยังไม่ครอบคลุมฐานะและการหมุนเวียนข้าวของชาวนา

ผืนที่นาเช่าบ้านป่าจี้

ดัชนีที่แท้จริงในการพิจารณาฐานะของชาวนาและการหมุนเวียนข้าวของชาวนา

แม้ว่าการคำนวณผลผลิตข้าวของชาวนา และความสามารถในการเลี้ยงตัวได้ จะได้คำนึงถึงการกระจายตัวการกระจายข้าวออกไปนอกระบบเงินตราแล้ว ก็ยังไม่พอเพียงที่จะอธิบายฐานะของครอบครัวชาวนาในลุ่มน้ำ ยังคงมีปัจจัยอื่นๆ ที่จะต้องคำนึงในการพิจารณาเรื่องนี้อีก 5 ประการ เพื่อมองให้เห็นว่า ค่าเฉลี่ยของการคำนวณความพอกินไม่พอกิน อาจใช้ได้ไม่ดีเท่ากับการคำนวณแบบแบ่งเขตย่อยๆ ในลุ่มน้ำก่อนการคำนวณ ดังต่อไปนี้

1. **ที่ตั้งของหมู่บ้านใกล้หรือไกลระบบน้ำ** มีความหมายว่า หมู่บ้านที่ระบบน้ำดีย่อมมีผลผลิตดี ขณะที่หมู่บ้านซึ่งมีปัญหาด้านระบบน้ำ จะมีปัญหาด้านผลผลิตไม่พอกิน หรืออาจผลิตไม่ได้เลย เช่น หมู่บ้านตอนปลายของลำน้ำขานเชื่อมกับลำน้ำปิง ซึ่งเป็นที่ต่ำมาก เป็นแหล่งเพาะปลูกที่รับน้ำจากที่สูงในฤดูฝน ทำให้น้ำท่วมในหน้าเข้าพรรษา ซึ่งเป็นฤดูนาปีมานานนับ 100 ปี หมู่บ้านเหล่านี้มีปัญหาในการผลิตข้าว

2. **ปีที่หมู่บ้านก่อตั้ง** มีความหมายว่า หมู่บ้านที่จะขยายออกมาตั้งเป็นครอบครัวใหม่ หรือเป็นหมู่บ้านใหม่ ย่อมมีค่าใช้จ่ายในการตั้งตัว ก่อสร้างสร้างชุมชน ข้าวต้องถูกใช้ไปในกระบวนการงานของท้องถิ่นอย่างมาก เช่น การสร้างถนนหนทาง สร้างวัด เหมืองฝาย การบุกเบิกไร่นา เป็นต้น นอกจากนี้ ระบบน้ำของหมู่บ้านใหม่ๆ ยังขยายไม่ครอบคลุมพื้นที่การผลิต ทำให้จำนวนที่ดินที่ทำการผลิตได้ยังน้อยกว่าจำนวนที่ดินที่ถือครองอยู่

3. **จำนวนครั้งของข้าวที่ปลูกต่อปี** มีความหมายว่า ผลผลิตข้าวของชาวนาขึ้นอยู่กับว่า เขาปลูกข้าวปีละกี่ครั้ง ส่วนมากชาวนาตอบคำถามผู้อื่นจากการคำนวณผลผลิตข้าวว่าปีไม่รวมนาโค เพราะผลผลิตนาโคไม่มีความแน่นอนสม่ำเสมอ นอกจากนี้ ครวัเรียนชาวนาปลูกข้าว 1-3 รอบต่อปี แล้วแต่สถานการณ์ของดินฟ้าอากาศ และความพร้อมของแรงงานครอบครัว

4. **จำนวนไร่นาที่ถือครอง** มีความหมายว่า ชาวนาผู้ถือครองที่ดิน และหรือเช่านาแต่ละรายใช้ที่ดินไม่เท่ากัน ทำให้ภาวะความพอเพียงมีความแตกต่างกันระหว่างครัวเรือน หรือในแต่ละช่วงของอายุครอบครัว คุณูปการของชยานอฟ นักคิดชาวรัสเซีย เรื่อง ชีวิตพันธุ์ของครัวเรือนชาวนามีความสำคัญ ณ จุดนี้คือ พยายามตอบคำถามทางสถิติของครัวเรือนชาวนาโดยเอาใจใส่ตัวเลขที่เก็บไว้นาน โดยการบันทึกข้อมูล แทนการสุ่มตัวอย่างในช่วงสั้นๆ หรือหาคำตอบแบบมหภาคจากข้อมูลจุลภาคไม่กี่ปี

5. **จำนวนเครือญาติหรือสมาชิกในครอบครัว** มีความหมายว่า ครอบครัวชาวนามากประกอบด้วยสมาชิกจำนวนมากกว่า 4 เมื่ออยู่ในวัยทำงาน และน้อยกว่า 4 เมื่อถึงวัยชราหรือกลับกัน อาจจะมีมากกว่า 4 ในกรณีที่มีสมาชิกรุ่นลูกมีลูกหลานและยังคงอยู่ร่วมในครอบครัวเดิมในลักษณะครอบครัวเดี่ยว ดังนั้น การคำนวณว่าชาวนาผลิตข้าวพอกินหรือไม่จึงเป็นสิ่งที่ซับซ้อนเกินกว่าจะหาค่าเฉลี่ยจากผลผลิตต่อครัวเรือน (household)

หมู่บ้าน	ผลผลิตข้าว	เหตุผล
ร้องขุ่ม	พอ	น้ำดี/ทำนา 2 ครั้ง
บ้านแม่	พอ	น้ำดี/ทำนา 2 ครั้ง
หัวฝาย	พอ	น้ำดี/ทำนา 2 ครั้ง
ต้นแห่นหลวง	พอ	น้ำปานกลาง / ที่นามาก / ทำนา 1 ครั้ง
เจดีย์เนิ้ง	พอ	น้ำดี/ทำนา 2 ครั้ง
น้ำบ่อหลวง	พอ	น้ำดี/ที่นามาก/ทำนา 2 ครั้ง
บ้านศาลา	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ที่ดินน้อย
สันกาวาน	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ทำนา 1 ครั้ง
ต้นผึ้ง	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ทำนา 1 ครั้ง
หนองปิ้ง	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ทำนา 1 ครั้ง
บ้านร้อง	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ทำนา 1 ครั้ง
ทุ่งหลุก	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ตลิ่งสูง ต้องใช้ระหัดวิดน้ำ/ทำนา 1 ครั้ง

ตารางอธิบายความพอเพียงของการผลิตข้าวเลี้ยงชุมชน พิจารณาเฉพาะปัจจัยภูมิศาสตร์

ในช่วง 2 ทศวรรษแรกหลัง พ.ศ.2500 จากการสำรวจหมู่บ้านที่มีข้าวพอกิน การสำรวจนี้ได้พบเหตุผลเบื้องหลังที่ผลผลิตข้าวลุ่มน้ำขานพอหรือไม่พอว่า ขึ้นกับระบบน้ำอย่างมาก อย่างไรก็ตาม เราก็ได้พบว่าในจำนวนหมู่บ้านที่กล่าวว่าผลผลิตข้าวพอกินนั้น ก็ยังคงมีชาวนาที่ผลิตไม่พอกิน และมีชาวนาที่พอกินอยู่ปะปนกัน

ด้วยเหตุผลแห่งการผลิตข้าวพอกหรือไม่พอกที่แปรผันด้วยแปรหลายตัวเช่นนี้เอง จึงทำให้หมู่บ้านลุ่มน้ำขานสะสมความชำนาญที่แตกต่างกันในการผลิต เพื่อสอดคล้องกับสภาพพื้นฐานของชุมชน และนี่ก็กลายเป็นที่มาของการพัฒนาด้านศิลปกรรม การผลิตอาหาร และงานช่างต่างๆ

หมู่บ้าน	ความชำนาญ
กัวแลหลวง	แกะสลัก
กัวแลน้อย	แกะสลัก
ร้องขุ่ม	แกะสลัก
บ้านร้อง	ตีมีด
หนองปิ้ง	ก่อสร้าง, ช่างปูน
อูเม็ง	จักสาน
บ้านดง	ปลูกข้าวโพดพื้นเมือง

ข้าวพันธุ์ใหม่

ภาวะการผลิตข้าวพอหรือไม่พอสำหรับที่จะเลี้ยงครอบครัวและชุมชนนั้น ถูกแก้ไขให้ตกไปเกือบสิ้นเชิงในทศวรรษ 2530 และ 2540 เพราะชาวนาได้เปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว จากข้าวพันธุ์พื้นเมืองมาเป็นข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงกว่าเดิมเกือบร้อยละ 50 และชาวนาบางส่วนเปลี่ยนแบบแผนการผลิตไปปลูกไร่เดียว ทั้งหมดยกเลิกการผลิตข้าว เพราะราคาข้าวถูกเกินไป ชาวนาสวนหลังนี้หันมาซื้อข้าวจากตลาดชาวนาในราคาถูก เพราะนำเข้ามาจาก อ.ฝาง และเชียงราย ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวต้นทุนต่ำ หรือแหล่งผลิตข้าวซึ่งมีคุณภาพดีแต่ราคาไม่แพง

ข้าวพันธุ์พื้นเมือง	ข้าวพันธุ์ใหม่
ข้าวปุก	สันป่าตอง 1
ข้าวผาแดง	ข้าวเจ้ามะลิ
ข้าวแก้ว	กข 6*
ข้าวคำผาย	กข1 กข 7*
ข้าวเหลือง	กข 8*
ข้าวแม่โจ้	กข 10*
ข้าวลาย	ข้าวภูพาน
ข้าวกล้วย	ข้าวเหนียวสันป่าตอง
ข้าวแดงหลวง	
ข้าวผึ้ง	

*เลขคู่-ข้าวเหนียว, เลขคี่-ข้าวเจ้า

ข้าวพันธุ์ใหม่แม้ว่าจะมีผลผลิตตั้งแต่ 50-80-100 ถังต่อไร่ แต่ชาวนาต้องใช้ปุ๋ยและสารเคมีจำนวนมาก ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น แม้กระนั้นก็ยังคุ้มทุนในกรณีที่ชาวนาปลูกข้าวไว้กิน โดยใช้แรงงานในครอบครัวและการเอาแรงแทนการจ้าง

หมู่บ้าน	ผลผลิต (ถึงต่อไร่)	
	20 ปีที่แล้ว	2540
น้ำบ่อหลวง	50	80
จอมแจ้ง	50	70
หนองห้า	60	80
ต้นแห่นหลวง	50	100
หนองหวาย	40	80
อูเม็ง	50	60
หนองปิ้ง	60	100
เหมืองฟู	40	80
บ้านเด่น	40	100
ร้องขุ่ม	80	90
กัวแลน้อย	30	70
ท่าเตือ	40	80
เหล่าป่าฟาง	80	120
บ้านศาลา	40	80

ผลผลิตข้าวเปรียบเทียบของหมู่บ้านตัวอย่าง 14 แห่ง

ผลผลิตข้าวในตารางข้างซ้ายนี้แสดงให้เห็นผลผลิตข้าวต่อไร่ที่เปลี่ยนไปโดยเฉลี่ยของหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน 14 หมู่บ้าน ผลการเก็บข้อมูลอีก 40 หมู่บ้านที่เหลือก็ได้ผลไม่แตกต่างกันเท่าใดนัก ปัจจุบันนี้ชาวนาจ้างกล่าวว่า ปัญหาข้าวไม่พอกินไม่ใช่ปัญหาสำคัญ ถ้าปลูกข้าวก็หมายความว่าข้าวต้องพอ และยังมีเหลือ แต่ชาวนาจ้างไม่สนใจปลูกข้าวนาปรังมากนักก็เพราะว่า เมื่อข้าวเหลือแล้วไม่อาจนำไปขายแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราคุ้มค่าพอที่จะนำมาเลี้ยงดูครอบครัวได้

แม้ราคาข้าวในตลาดทุนจะต่ำมากต่อเนื่องกันมาหลายสิบปี แต่ศักยภาพของพันธุ์ข้าวชนิดใหม่มีส่วนทำให้ชาวนาจ้างยังคงอยู่ในระบบการผลิตข้าวต่อไป เพราะทำให้ชาวนาจ้างสามารถลดรายจ่ายหลักสำหรับข้าว ซึ่งเป็นอาหารหลักของตนเอง ขณะเดียวกัน ชาวนาจ้างผู้เลิกทำนาแล้วหันไปผลิตอย่างอื่น หรือชาวนาจ้างที่ดิ้นผู้ซึ่งหันไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้าง ก็พร้อมจะจ่ายเงินซื้อข้าวของผู้ผลิตข้าวอยู่

3. สองระบบเศรษฐกิจในไร่นา

ไร่นากลุ่มน้ำขานมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในรอบ 50 ปี ภายหลังก พ.ศ.2500 พืชเศรษฐกิจได้เข้ามามีบทบาทต่อชีวิตและปฏิทินการผลิตของชาวไร่ชาวนา พันธุ์ข้าวชนิดใหม่ได้เปิดโอกาสให้ชาวนาบางส่วนเปิดหน้าดินทำการผลิตตลอดปี ธุรกิจเกษตรแบบสัญญาผูกพัน (contract farm) ได้เข้ามามีบทบาทในการตัดสินใจผลิตหรือไม่ผลิตของชาวนาอย่างสูง พร้อมกันนั้น ระบบการผลิตเพื่อเลี้ยงตนเอง เน้นการผลิตพืชอาหารเลี้ยงครอบครัวและหมุนเวียนในชุมชน ยังคงมีบทบาทอยู่ นอกจากนี้ เพราะเหตุที่กลุ่มน้ำขานมีอาณาเขตติดต่อกับพื้นที่ภูเขา ดังนั้น ระบบการเก็บ เด็ด และหาของป่ายังมีความสำคัญ เท่าๆ กับที่สนิยมในการบริโภคยังทำให้การเพาะปลูกแบบพื้นบ้านยังมีบทบาทสำคัญยิ่ง สถิติทางการเกษตรมักกล่าวถึงระบบเศรษฐกิจการค้าเพียงระบบเดียว เพราะเน้นบันทึกสถิติรายรับและการส่งออก ทำให้ภาพของกลุ่มน้ำขานไม่ตรงกับความเป็นจริง

1. ผลิตสินค้า หรือ ผลิตอาหาร

หมู่บ้านกลุ่มน้ำขานมีแบบแผนการผลิตและการใช้ที่ดิน 2 แบบ ระหว่างชาวนาดันน้ำกับปลายน้ำของระบบเหมืองฝาย ชาวนาที่อาศัยอยู่ตอนปลายของระบบเหมืองฝาย ใช้ที่ดินทำการเกษตรได้เพียง 4-6 เดือน ขณะที่ตอนต้นของระบบอาจทำได้ตั้งแต่ 7-12 เดือน พืชเศรษฐกิจและการผลิตเพื่อการค้าจะมีบทบาทมากในพื้นที่เหล่านี้ พืชเศรษฐกิจที่เป็นทางเลือกใหม่ๆ ได้แก่ หอมหัวใหญ่ ข้าวโพดฝักสด มะเขือเทศ ในขณะที่พื้นที่ปลายน้ำยังคงนิยมปลูกถั่วเหลืองและกระเทียมต่อจากข้าวนาปี

รายชื่อหมู่บ้าน	จำนวนเดือนที่ทำการผลิตในไร่นา
ตันแทนหลวง/1, ทุ่งหลุก/3, ทุ่งหลุก/4, ท่าวังพร้าว/5, อุเม็ง/5, ตันแทนน้อย/7, กลางใต้/2, หนองหวาย/3, กัวแลหลวง/4, หนองปิ้ง/6, ป่าจู้/4	4-6
ใหม่ม่วงก้อน/7	5-6
ร้อง/8, ดันผึ่ง/9, ศาลา/11, ดอนตัน/12	6
โรงวัว/1, หนองพันเงิน/13, สันป่าตองใต้/14, เหมืองฟู/1, บ้านเด่น/2, ท่าโป่ง/3, ฉิมพลี/4	7
ร้องธาร/5, สัน/6, ร้องขุ่ม/7, บ้านแม่/8, เจดีย์เนิง/9, ดง/11, กัวแลน้อย/10, ท่าเตือ/12, เปียง/13, ปวงสนุก/1, หนองแท่น/2	8
ป่าดัว/5, ริมขาน/8	8 (11)
สันปูเลย/9	8 (3)
ใหม่สามหลัง/8, ป่าสัก/9, ป่าจี้/1, ป่าอ้อย/5, ร้องตีมืด/6	10
หนองอึ้ง/1	11
สันคะยอม/3, ดันตัน/3, หนองครอบ/4, สันกาวาพ/5, กลางเหนือ/3, สบอว/4, กลาง/4, สองแคว/5, หัวช่วง/6, ป่าลาน/7, ทุ่งศาลา/1, เหล่าป่าฝาง/2	12

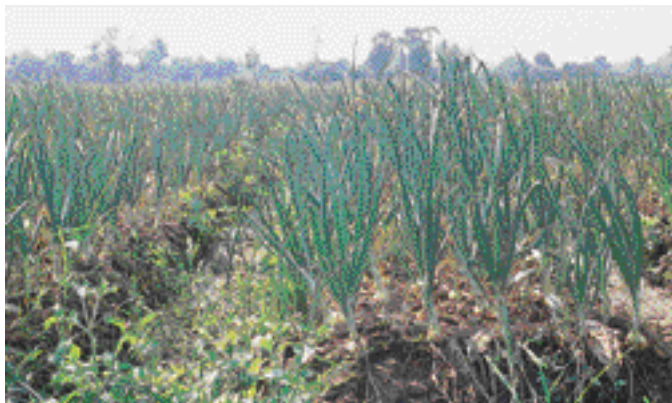
หมู่บ้าน/หมู่ที่	พืชหลักที่ปลูกปัจจุบัน
1. ตันแก้ว/9	ข้าว, ถั่วเหลือง
2. แปะสันเหนือ/10	ข้าว, ถั่วเหลือง
3. กิวแลหลวง/4	ข้าว, ถั่วเหลือง
4. หนองพันเงิน/13	ข้าว, ถั่วเหลือง
5. ตันกอก/4	ข้าว, ถั่วเหลือง
6. แปะสันใหม่(สันใต้)/3	ข้าว, ถั่วเหลือง, ข้าวโพด
7. ร้องธาร/5	ข้าว, ถั่วเหลือง, ข้าวโพด, ยามอญ
8. ร้องตีมืด/6	ข้าว, ถั่วเหลือง, ข้าวโพด
9. ป่าสัก/9	ข้าว, ถั่วเหลือง, ยามอญ
10. น้ำบ่อหลวง/2	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย, ผักกาดจ้อน
11. ดง/11	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย
12. เปี้ยง/13	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย, ผักกาดจ้อน
13. ปวงสนุก/1	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย
14. หุ้งเสี้ยว/3	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย, ผักกาดจ้อน
15. ป่าจู้/4	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย
16. เจดีย์เน้ง/9	ข้าว, ถั่วเหลือง, หอมหัวใหญ่, ผักกาดจ้อน
17. ศาลา/11	ข้าวปี, ถั่วเหลือง
18. เหมืองฟู/1	ข้าว, ถั่วเหลือง, หอมหัวใหญ่, ข้าวโพด, มะเขือเทศ, ผักกาดจ้อน, ลำไย, มันฝรั่ง
19. หนองไหว/6	ข้าว, ถั่วเหลือง, หอมใหญ่, ข้าวโพด, ถั่วฝักยาว, แตงกวา, ถั่วลิสง
20. สัน/6	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย, กระเทียม, มะเขือเทศ, ข้าวโพด
21. สบอว/4	ข้าว, ถั่วเหลือง, มะเขือเทศ, แตง, ยามอญ
22. พระเจ้าทองทิพย์/6	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย
23. บ้านเด่น/2	ข้าว, หอมหัวใหญ่, ถั่วเหลือง, ข้าวโพด, มะเขือเทศ, ลำไย, แตงกวา, ผักกาดจ้อน
24. ริมขาน/8	ข้าว, หอมหัวใหญ่, ถั่วเหลือง, แตงกวา, แตงร้าน, มะเขือเทศ, ผักกาดจ้อน, ยามอญ
25. ห้วยเนียม	ข้าว, หอมหัวใหญ่, ถั่วเหลือง, มันฝรั่ง, ยามอญ
26. ท่าโป่ง/3	ข้าว, ถั่วเหลือง, หอมหัวใหญ่, ข้าวโพด, ผักกาดจ้อน
27. บ้านแม/8	ข้าวปี, ถั่วเหลือง, หอมหัวใหญ่, กระเทียม, ลำไย, ข้าวโพด, แตงกวา, ผักกาดจ้อน
28. หัวฝาย/7	ข้าวดอ, หอมใหญ่, ถั่วเหลือง, ข้าวโพดหวาน, ลำไย, พืชผัก
29. จอมแจ้ง/4	ข้าวนาปี, ข้าวนาปรัง, ถั่วเหลือง, ลำไย, หอมใหญ่, ข้าวโพด
30. ท่าเคื่อ/12	ข้าวปี, ข้าวดอ, ถั่วเหลือง, กระเทียม, หอมแดง, หอมจีน, ลำไย
31. นิมพลี/4	ข้าวปี, ข้าวดอ, ถั่วเหลือง, หอมหัวใหญ่, ข้าวโพด, พริก, ผักกาดจ้อน, ยามอญ
32. หนองห้า/5	ข้าวปี, ถั่วเหลือง, ข้าวโพด, มะเขือเทศ, หอมหัวใหญ่, ผักกาดจ้อน, ยามอญ

ขอให้สังเกตว่าหมู่บ้านลำดับที่ 18 เป็นต้นไป ซึ่งอยู่ต้นและกลางระบบน้ำหรืออยู่ต้นระบบเหมืองฝาย เริ่มปลูกพืชผักหลายชนิดมากขึ้น นอกจากหอมหัวใหญ่และถั่วเหลืองแล้วยังมีข้าวโพด มะเขือเทศ แตงกวา ผักกาดจ้อน ยามอญ พริก เป็นต้น ในขณะที่หมู่บ้านห่างไกลน้ำ อยู่ปลายฝาย ส่วนมากมักจะปลูกพืชไม่เกิน 3 crops ต่อปี

“เราปลูกข้าวเจ้ามะลิเพราะอายุมันจะนาน ข้าวกข อายุแค่ 90 วัน ที่จริงเราขายข้าวก็ได้กำไรไม่มาก ถ้าขายส่วนมากก็จะขาดทุน แต่เราก็ตึงปลูกข้าวอยู่ เพราะที่ดินเรามีอยู่ ถ้าเราไม่ทำก็จะเป็นแต่น้ำกับหญ้า เราปลูกอย่างอื่นไม่ได้ เพราะที่นี้คนอื่นเขาปลูกข้าวกันหมด โรคพืชหอมหัวใหญ่จะมารุมที่แปลงเราแปลงเดียว หอมหัวใหญ่น่าเสียดายก็จริง แต่มันเป็นพืชที่ชอบอากาศถ่ายเท ข้าวของคนอื่นสูงๆ มาบังหอมใหญ่ก็จะได้ผลดี หัวจะเล็ก นั่นแหละชวานาถึงต้องปลูกอะไรเหมือนๆ กัน มันมีเหตุผลทางเกษตร ไม่ใช่ที่เราเอาใจตามกันไป ผลผลิตข้าวในนา 1 ไร่กว่า ปีนี้ได้ 125 ถัง ผมไม่ขาย เก็บเอาไว้กิน เราเป็นคนจน ต้องเอาไว้กิน พอเงินไม่มีเราก็กินข้าวไปสั้ยขายบ้าง ถ้าขายข้าวหมดตั้งแต่เกี่ยวเสร็จเสียแล้ว เราจะอยู่อย่างไร”

(พ่อจันทร์ ไชยวงศ์ บ้านสันใหม่)

การหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างเข้มข้นถึง 7-8 crops ต่อปี ของผู้คนเหนือน้ำนั้นถูกวิจารณ์จากชวานาผู้สมถะว่า ‘จะไม่ปล่อยให้ดินได้เห็นแดดบ้างหรืออย่างไร’ หมายความว่า หน้าดินถูกพืชชนิดใหม่ๆ ปลูกลงแทนที่ตลอดเวลา ต่างไปจากแบบแผนการเกษตรสมัยเก่าที่ต้องพักดินไว้ 1-2 เดือน ก่อนที่จะผลิตพืชในฤดูถัดไป ส่วนชวานาผู้ก้าวเข้าสู่การผลิตพืชการค้าอย่างเข้มข้นนั้น มองถึงความจำเป็นที่จะต้องสะสมเงินและเพิ่มรายได้ รวมทั้งเพื่อจะหาเงินมาให้พอกับรายจ่ายต่างๆ ที่เพิ่มขึ้นในการเกษตรสมัยใหม่ ที่ต้อง ‘จ้าง’ แรงงานแทบทุกวันเนื่องจากแรงงานในครอบครัวขาดแคลนอย่างยิ่ง

แปลงหอมหัวใหญ่
ต้องใช้แรงงานเข้มข้น

พิจารณาจากต้นทุนการผลิตต่อไร่ของหอมหัวใหญ่ มะเขือเทศ และข้าวโพดแล้ว จะเห็นได้ว่าทุกรายการชาวไร่ชวานายังคงมีกำไร แม้ว่าภาวะราคาจะตกต่ำ ทั้งนี้โดยที่ไม่นับรวมค่าแรงของชวานาเอง ต่างกับการปลูกข้าวซึ่งเมื่อคำนวณแล้ว ชวานาไม่อาจนำออกขายสู่ตลาดได้เนื่องจากมีแต่ภาวะขาดทุน การผลิตข้าวของชวานาจึงมีไว้เพื่อบริโภคเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตาม ชวานาผู้ผลิตหอมหัวใหญ่ ข้าวโพดฝักสด มะเขือเทศ มักต้องขึ้นกับระบบตลาด และอาจมีสัญญาผูกพันกับโรงงานผู้ผลิตอาหารแปรรูปและบริษัทผู้ส่งออก จึงไม่มีความมั่นคงด้านราคา ถ้าราคาในปีนั้นๆ อยู่ในระดับดีก็มีโอกาสที่จะได้กำไรสูง จนชวานาเรียกพืชเหล่านี้ว่า ‘พืชวัดดวง’ เช่น หอมหัวใหญ่ เรียกว่า ‘หอมดวง’ นั่นคือ ชีวิตเศรษฐกิจของชวานาไม่มีความแน่นอน

“ที่เราไม่ปลูกหอมหัวใหญ่ คือความขยันไม่ถึง มันเหมือนกับเลี้ยงลูกน้อย มันเป็นหอมดวง ถ้าดวงเราไม่ดี จับตรงเวลาราคาไม่ดีก็ขาดทุน เพราะเงินทุนมันเยอะ ไร่หนึ่งพูดกันเป็น 20,000 ส่วนหนึ่ง 2,000 กว่าบาท ไม่กล้าเสี่ยงกับราคาหอม แต่ปลูกถั่วยังงั้นมันก็ได้อยู่ดี มันก็พออยู่พอใช้ มันก็ยังได้ มันจะรวยนี้คงไม่รวย มันพอกินพออยู่ หอมถั่วมันจับราคาดีมันก็รวย ถ้าไม่จับราคามันก็เจ๊ง ต้นทุนมันสูง ลงไม่ปลูก ปลูกแต่ข้าวกับถั่ว 2 อย่าง บ้านนี้ถ้าปีสามจะปลูกถั่วแค่ 1 ส่วน ของแบบนี้มันเคยใครเคยมัน เขาเคยเสี่ยงมาก่อน ได้ก็ปลูก ไม่ได้เขาก็ปลูก เขาไม่กลัวขาดทุน อย่างเรามาทำแล้วขาดทุนมันอยู่ไม่ได้ อย่างปลูกข้าวปลูกถั่วนี้ เราใช้ทุนตัวเอง เอาไปใส่หนี้ เอาน้ำใส่หนี้ ราคาก็ถูมานานแล้ว แต่ยังไม่พ้น ไม่อยากกู้เพิ่ม คนที่ปลูกหอมวงเงินสูง อย่างเรานี้ ขายได้ 10,000 ถึงหมื่นกว่า คิดแล้วก็คุ้ม แต่ถ้าคิดแรงงานเรามันก็ไม่คุ้ม”

(เนียม วรรณะ หมู่ 4 ต.น้ำบ่อหลวง)

ชาวนาผู้ผลิตถั่วเหลืองและกระเทียม นั้น บางทีก็เรียกว่า ‘คนจน’ เพราะถั่วเหลือง และกระเทียมเป็นพืชที่มีลักษณะพิเศษคือ เป็นพืชที่ใช้บริโภคประจำวันและสามารถเก็บข้ามปีได้ ส่วนที่เหลือจากบริโภคเองก็ขายให้แก่พ่อค้าแม่ค้าในท้องถิ่น เพื่อนำไปหมุนเวียนในตลาด หรือนำไปแปรรูปเป็นอาหารราคาถูก ชาวนาที่ไม่ต้องการเสี่ยง มีทุนน้อย หรืออาจมีน้ำไม่พอเพียง มักอยู่ในระบบนี้ คือ ‘ระบบที่เสี่ยงต่อความผันผวนของตลาดน้อย’ และ ‘ต้นทุนที่ต่ำ’

มะเขือเทศถูกขนลงไว้ในภาชนะเตรียมส่งโรงงาน ซึ่งมีหน่วยรับซื้อรองรับ อยู่ในลุ่มน้ำนี้ 3 หน่วย เพื่อเตรียมทำซอสมะเขือเทศ

อย่างไรก็ตาม เราไม่สามารถมองชาวนาซึ่งปลูกหอมหัวใหญ่ มะเขือเทศ หรือข้าวโพดว่าพวกเขาอยู่ในระบบเศรษฐกิจ ‘พืชไร่’ แบบ ‘monocrop’ หรือระบบ ‘พืชเดี่ยว’ ตามสูตรสำเร็จของการวิเคราะห์ไร่นาจของฟาร์มทุนนิยม คำว่า ‘monocrop’ อาจจะใกล้เคียงกับการปลูกอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาลในภาคกลาง หรือระบบการปลูกมันสำปะหลังป้อนโรงงานในภาคอีสาน แต่ยังไม่ใกล้เคียงเท่าใดนักกับระบบการปลูกหอมหัวใหญ่ มะเขือเทศ และข้าวโพดของกลุ่มน้ำขาน สิ่งที่แตกต่างกันอย่างแน่นอนก็คือ 1) ระบบการปลูกอ้อยและมันสำปะหลังนั้น ผูกพันกับโรงงานตั้งแต่ต้นจนจบ 2) วิธีการเพาะปลูกก็บังคับให้แรงงานอยู่ในระบบซึ่งตกเป็น ‘ลูกไร่’ ของโรงงาน และ 3) การใช้ที่ดินไม่สามารถมีความหลากหลายในแปลงปลูก

การจัดการไรนาในภาคเหนือ ดังเช่นลุ่มน้ำขาน อาจจะเทียบเคียงกับ ‘การปลูกผัก’ ของภาคกลาง ซึ่งชาวนาชาวสวนอาจจะวางแผนการจัดสรรแปลงปลูก และผูกพันกับตลาด และโรงงานเท่าที่จำเป็นหรือพอใจ และอาจมีแปลงเกษตรกรรม ‘เลี้ยงตนเอง’ แทรกอยู่ในท่ามกลางแปลงปลูก ‘พืชเศรษฐกิจการค้า’ เกือบเสมอไป

ชาวไร่ชาวนาที่ปลูกหอมหัวใหญ่หรือข้าวโพดฝักสดและมะเขือเทศ มักจะกันที่ดินมาเพื่อทำการปลูกกระเทียม หอมแดง และพืชผักไว้กินในครัวเรือนของตน ด้วยเหตุนี้ ในแปลงพืชเศรษฐกิจมีพืชอาหารปะปนอยู่ตามหัวคันนา หรือลานบ้าน ชาวนายังปลูกพืชเหล่านี้เป็นหลักประกันด้านอาหารของตนอยู่ พวกเขาอาจจะเลือกเอาการมีพันธสัญญากับโรงงานหรือไม่ก็ได้

อย่างไรก็ตาม ในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา พื้นที่ปลูกถั่วเหลืองก็ลดลงไปถึง 5 เท่า แต่พื้นที่ปลูกกระเทียมนั้น เปลี่ยนแปลงไม่มากนัก คือลดลงเพียง 1.5 เท่าของที่ชาวนาเคยปลูกอยู่เดิม การลดลงของพื้นที่ปลูกถั่วเหลืองก็คือ การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกหอมหัวใหญ่ และพืชผลอื่นๆ เช่น ลำไย ข้าวโพด มะเขือเทศ ทั้งนี้เป็นเพราะว่า ชาวนาสามารถจัดการน้ำได้ดีขึ้นกว่าเดิม

พืช	พ.ศ. 2535 (ไร่)	พ.ศ. 2544 (ไร่)
กระเทียม	3,025	2,187
หอมหัวใหญ่	1,658	1,792
ถั่วเหลือง	26,754	5,975

ชาวนาปลูกถั่วยาวแทรกไว้ในแปลงปลูกข้าวโพด
เป็นการสร้างหลักประกันด้านอาหาร

“เดิมลุงปลูกข้าวโพดพันธุ์ 1 ไร่ส่งบริษัท เขาเอาไปทำข้าวโพดกระป๋อง บริษัทให้มาทั้งปุ๋ยและพันธุ์ข้าวโพด เอาไว้หักออกจากราคาขายตอนที่เรากลับเกี่ยวข้าวโพดแล้ว ในช่วงที่ปลูกข้าวโพดนั้นค่อนข้างมาก เพราะบริษัทขายปุ๋ยให้เราราคา 680 บาท ที่จริงเรารู้ว่าราคามันแค่ 480 บาท ถึงตอนเก็บเกี่ยวข้าวโพดตรงกับเดือนเมษายน บริษัทบอกว่าให้เก็บข้าวโพดครั้งเดียวก่อน อีกครั้งหนึ่งจะมาเอาหลังปีใหม่ (สงกรานต์) ลุงบอกว่าจะรอไว้ได้อย่างไร เขาก็บอกว่าหมดโควตาซื้อเท่านี้ ให้รอก่อน พอหลังปีใหม่ก็มาสั่งให้เก็บข้าวโพดอีก ปรากฏว่าข้าวโพดแห้งไปมาก ลุงก็ได้ขายลง ลุงปลูกข้าวโพดได้เงิน 3,000 บาท หักต้นทุน 1,000 กว่าบาท ได้ 2,000 บาท ไม่คุ้มเลย แล้วก็เจ็บใจด้วย เลิกปลูกดีกว่า ตอนนี้หันมาปลูกข้าวโพดพื้นเมืองขายให้พ่อค้าตามบ้านเรา เราไม่พอใจก็เอาไปต้มขายกาดแลง (ตลาดตอนเย็น) ก็ได้”

(จัน ไชยวงศ์ บ้านสันใหม่)

2. อาหารกับระบบรองรับของท้องถิ่น

การผลิตอาหารเลี้ยงครอบครัว และรองรับความต้องการบริโภคของชุมชนลุ่มน้ำขานยังครองความสำคัญอยู่ ในฐานะเป็นวิถีชีวิตที่ลงตัวกับระบบธรรมชาติ และระบบตลาดท้องถิ่น ในขณะเดียวกัน การผลิตอาหารที่มีระบบของท้องถิ่นรองรับนี้ กลายเป็นทางออกของชาวนาที่ต้องการออกนอกระบบเศรษฐกิจการค้าที่มีความเสี่ยงเดิม

รายชื่ออาหารพื้นบ้านประจำวันที่ชาวบ้านยังนิยมบริโภคเป็นอันดับต้น ๆ ซึ่งจำเป็นต้องมีผู้ผลิต เก็บ เด็ด พืชอาหารเหล่านี้	
1. ลาบ	17. แกงชะนำ
2. น้ำพริกแดง	18. แกงตูน
3. น้ำพริกปลาร้า	19. แกงบอน
4. จอผักกาด	20. น้ำพริกน้ำผัก
5. แกงหอยขม	21. แกงเห็ดไข่ห่าน
6. แกงผักขี้เสียด	22. แกงเห็ดหล่ม
7. แกงผักหวาน	23. แกงเห็ดแดง
8. แกงหน่อไม้	24. น้ำพริกเห็ดหล่ม
9. ส้าผัก	25. น้ำพริกจิกกุ้ง
10. แกงเห็ดถอบ	26. ผัดเห็ดขมิ้น
11. แกงแค	27. ยำเตา
12. แกงผักแส้ว	28. แกงถั่วแปบ
13. แกงผักข่า	29. แกงผักบั้ง
14. แกงผักแขยงดาใส่ไข่มด	30. ยำไข่มด
15. แกงสะแล	31. แกงผักกาดหน้อย
16. เจียวผักแว่น	32. แกงผักขี้ขวง

รายการสินค้าซึ่งเป็นพืชอาหารท้องถิ่น
สำคัญ 20 อันดับแรก
ที่พบในตลาด 18 แห่งของกลุ่มน้ำขาน

1. ผักกาดจ้อน
2. ถั่วเน่า
3. หอมป้อมเมือง
4. ผักไห่
5. มะเขือม่วง
6. มะเขือแจ้
7. ผักข่า
8. ผักแว่น
9. ผักปลัง
10. ผักเชียงดา
11. สะแล
12. พริกหนุ่ม
13. มะเขือเทศพื้นเมือง
14. มะระขี้นก
15. ถั่วแปบ
16. กระเทียม
17. หอมแดง
18. ผักกาดเมือง
19. ผักฮ้วน
20. ผักเหียด

นับเฉพาะรายการที่ชาวนาต้องปลูก ไม่รวมที่มาจากนอกกลุ่มน้ำและมาจากป่าหรือขึ้นเองตามธรรมชาติ

เงื่อนไขสำคัญของการผลิตอาหาร ไม่ใช่เรื่องอุดมคติแบบโรแมนติก หรือเป็นความพยายามที่จะย้อนยุค แต่อยู่ที่ ‘ระบบรองรับของท้องถิ่น’ ยังคงมีพลวัตสูงที่จะรองรับวิถีการผลิตแบบนี้ กล่าวคือ

ก. ระบบรองรับของธรรมชาติ (Natural Supporting System) ในเขตลำนาดังกรณีลุ่มน้ำขาน เกี่ยวเนื่องอย่างใกล้ชิดกับสภาพภูมิศาสตร์ของท้องถิ่น ภายใต้สภาพแวดล้อมของพื้นที่ลุ่มน้ำที่อยู่ในหุบเขา อากาศเย็นจัดในฤดูหนาว และร้อนจัดเวลากลางวัน รวมทั้งฤดูฝนซึ่งยังคงมาตามฤดูกาลในเดือน กรกฎาคม-กันยายน ตลอดจนถึงระบบเหมืองฝายที่ทำให้ เกิดพื้นที่น้ำไหลผ่านแทบทุกแปลงปลูก ได้ทำให้ลำนานาเป็นพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ ชาวนาสามารถใช้ผืนดินเพื่อการเกษตรเอนกวิถี นอกจากนั้นบรรดาพืชที่ขึ้นเองตามธรรมชาตินั้น มีบทบาทต่ออาหารของครัวเรือนอย่างสูง พืชหลายชนิดเป็นพืชที่มีพลังการผลิตซ้ำตัวเองสูง

เกิดขึ้นเองในฤดูฝน ฤดูหนาว หรือฤดูร้อน ส่วนมากเป็นผักกินยอด ต้นไม้เหล่านี้มักเป็นไม้พุ่ม มียอดมาก สามารถเลี้ยงคนจำนวนมากได้ (วัฒนธรรมเมืองได้เริ่มทำลายวัฒนธรรมอาหารของท้องถิ่นลงบ้างแล้ว โดยที่คนรุ่นใหม่ห่างเหินจากครอบครัว และหันไปรับประทานอาหารที่หลากหลายน้อยลงจากร้านค้าของโรงเรียนและข้างถนน ทำให้การปลูกฝังวัฒนธรรมอาหารพื้นบ้านเริ่มอ่อนแอลง โดยเฉพาะในหมู่เยาวชนอายุต่ำกว่า 20 ปี)

ข) ความต้องการของตลาดท้องถิ่น เพื่อสนองความต้องการของผู้บริโภค เมื่อชาวชนจำนวนมากหันไปผลิตพืชการค้า ช่องว่างของตลาดอาหารในท้องถิ่นก็เกิดขึ้น เพราะผู้ผลิตพืชอาหารท้องถิ่นลดลง ช่องว่างของตลาดนี้ทำให้การผลิตอาหารยังมีความสำคัญอยู่

ค) ความชำนาญของชาวชน ในการผลิตพืชอาหารบางชนิด และความสามารถที่จะรักษาตลาดท้องถิ่นไว้ได้ ทำให้การผลิตพืชอาหารกลายเป็นทางเลือกที่ปลอดภัย หรือถึงขั้นระดับที่มั่นคง

ง) พืชอาหารหลายชนิด เป็นอาหารที่ครองตลาดส่วนใหญ่ของชุมชน ดังนั้น ชุมชนจึงผลิตพืชผักเหล่านี้ไว้เอง หรือผลิตป้อนตลาดในท้องถิ่นและเครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำ ตลาดอาหารตามรสนิยมท้องถิ่นนี้ มีบทบาทสำคัญมานับด้วยร้อยปี และยังคงมีบทบาทสูง เพราะพืชอาหารต่างๆ ที่ส่งมาจากภูมิภาคอื่น ไม่สามารถผลิตสินค้ารายการเหล่านี้ได้ หรือแม้ว่าผลิตได้ในบางรายการ ก็มีรสชาติต่างออกไป ไม่เป็นที่ยอมรับของตลาดท้องถิ่น

เม็ดผักแล้วที่ตายยากที่สุด

แปลงผักแล้ว

ผักพื้นบ้าน : ตลาดที่ไม่เคยชบเซา

ป้าแก้ว แก้วคำ ชาวบ้านดง อายุ 68 ปี กำลังวังชาพ้นจากวัยที่จะทำงานหนักแล้ว ป้าแก้วปลูกผักพื้นบ้าน 2 ชนิด ในที่ดินไม่เกิน 1 งาน คือ ผักข่า ผักไห่ และผักฮ้วน ผักทั้งสามชนิดนี้เป็นที่นิยมทั่วไปในชุมชน เพราะรสชาติพิเศษกึ่งขมกึ่งหวาน ตามรสนิยมของชาวเหนือ โดยปกติผักข่าและผักไห่จะผลิทยอดงามในฤดูฝน ถ้าผู้ปลูกดูแลเอาใจใส่อย่างดีจะได้เก็บยอดนานถึง 6 เดือน

“ผักไห่ ผักฮ้วน และผักข่า นี่ไม่มีวันตาย หัวของมันอยู่ใต้ดิน อยู่ปลายรากอีกทีหนึ่ง ยายไปขอหัวมันจากชาวบ้านมาปลูกแค่ 2 หัวเท่านั้น ก็แพร่พันธุ์จนเก็บขายได้นานถึงปีละ 6 เดือน เวลาเก็บไปตลาดแม้ว่าจะรีบจองทันที เขาก็บอกว่าอย่าขายให้คนอื่น ฤดูฝนยังหาได้ง่าย แต่พอฝนซาไปแล้วหายากมาก ของยายดูแลดีจะมีนอกฤดูฝนด้วย ยายไม่ต้องทำงานหนัก แคร่รดน้ำไม่กี่ก๊วยดูร้านให้มันเกาะ และเก็บไปขาย วันหนึ่งใช้เวลาแค่ 1-2 ชั่วโมง บางวันไม่ต้องดูแลเลย ขายได้วันละ 70-100 บาท เป็นเงินสดที่ได้มาโดยเก็บไม่ต้องลงทุนอะไรเลย ตลาดที่ขายคือ กิวแลน้อย ในบ้านเราเอง”

จ) ระบบตลาดของกลุ่มน้ำขานมีความมั่นคงอย่างสูง เพราะชาวนาสามารถนำพืชผลมาขายในท้องถิ่นโดยตรง ดังนั้น ชาวนาไม่ต้องแก้ปัญหาเรื่องการตลาดพืชผลเกษตรประเภทอาหาร การผลิตพืชอาหารเลี้ยงชุมชนจึงยังดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง ผู้ผลิตพืชอาหารพื้นบ้านโดยทั่วไป ไม่อาจสร้างตนให้ร่ำรวยได้ แต่มีความยั่งยืนสูง รายการอาหารในแต่ละมือของชาวนา 29 รายการแรกๆ ยังคงเป็นอาหารตามรสนิยมท้องถิ่น

ผักกาดจ้อน : ผักพื้นบ้านที่ครองอันดับหนึ่งตลอดมา

เพลง ‘จอผักกาด’ ของจรัล มโนเพชร นั้น ไม่ใช่เพลงร้องเล่นสนุกๆ เฉยๆ แต่สะท้อนวัฒนธรรมอาหารและระบบแปลงปลูกของชาวนาภาคเหนืออย่างแท้จริง ในจำนวนอาหารพื้นบ้านล้านนา ผักกาดจ้อน ถูกนำไปประกอบอาหารยอดนิยมของครอบครัวถึง 7-8 ชนิด

ผักกาดจ้อน มีลักษณะคล้ายผักกาดกวางตุ้ง แต่คนละสายพันธุ์ ผักกาดจ้อนใช้เมล็ดปลูกบนแปลงผัก เมื่อเริ่มออกดอกก็ตัดขายได้ ผักกาดจ้อน เป็นผักที่ได้รับความนิยมอย่างสูงในภาคเหนือรวมถึงลุ่มน้ำขาน กลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนภาคเหนือไปแล้ว

ผักกาดจ้อน

ผักกาดจ้อนใช้ทำอาหารได้หลายชนิด

ผักกาดจ้อนต้นอ่อน ใช้ส้ากับน้ำพริกปลา อาจใส่หัวปลีและผักสปรีย์ลงไปด้วย เรียกว่าส้าผัก ใช้จิ้มน้ำพริก/ลาบ ใช้แกงจืด ใช้เจียว ใส่น้ำพริกและปลาช่อน เรียกว่าเจียวผักกาดหน้อย

ผักกาดจ้อนเริ่มผลิตดอกสีเหลือง

ใช้ลวกจิ้มน้ำพริก ใช้แกงใส่ไก่หรือเนื้อวัว ใช้ผัดเป่าๆ หรือผัดกับหมู ใช้ทำน้ำพริกน้ำผัก

รายการอาหารทั้งสี่คือ ส้าผัก จอผักกาด น้ำพริกน้ำผัก เจียวผักกาดหน้อย และแกงผักกาด เป็นอาหารจานสำคัญที่ได้รับความนิยมอย่างสูงในหมู่ชาวบ้านทั่วไปมาหลายร้อยปี

ด้วยเหตุนี้ ผักกาดจ้อนจึงกลายเป็นพืชอาหารที่นิยมปลูกกันมากที่สุด ไม่ว่าจะปลูกแซมในสวนลำไย ปลูกบนแปลงยกร่อง ปลูกแซมกับพืชอื่นๆ ปลูกไว้ตามหัวไร่ปลายนา เป็นต้น ราคาผักกาดจ้อนมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก ปัจจุบันราคากิโลกรัมละประมาณ 4-6 บาท แล้วแต่ฤดูกาล

สมุนไพร กับระบบสุขภาพ

ระบบการดำเนินชีวิตที่ยังให้ความสำคัญกับการผลิตซ้ำตามธรรมชาติของพืชพรรณชนิดต่างๆ นอกจากแสดงออกที่รายการอาหารประจำวันแล้ว ยังแสดงออกที่สูตรยาสมุนไพรของกลุ่มน้ำขานที่นิยมใช้กันอยู่ ทั้งโดยชาวบ้าน และโดยหมอพื้นบ้านผู้เชี่ยวชาญการรักษาโรคต่างๆ ชาวบ้านกลุ่มน้ำขานรู้จักใช้พืชต่างๆ เพื่อการรักษาตนเอง จากการสำรวจรายชื่อพืชซึ่งใช้เป็นยาสมุนไพรท้องถิ่นเบื้องต้น 93 รายการ(ดูเอกสารประกอบท้ายบท) ในจำนวนนี้มี 22 รายการที่ชาวบ้านใช้ในชีวิตประจำวัน รู้วิธีการใช้และการรักษาตนเองจากโรคภัยไข้เจ็บ ความนิยมดื่มยาต้มเป็นประจำทุกวันนี้ เป็นความเข้าใจและเป็นความเคยชินที่ค่อยๆ ถูกกลบฝังโดยทฤษฎีสุขภาพสมัยใหม่ที่ตั้งข้อสงสัยว่า ในแง่วิทยาศาสตร์ สูตรยาต้มในหม้อเหล่านี้จะเชื่อได้อย่างไรว่ามีประโยชน์และไม่หลอกลวง คำถามเช่นนี้กระทบกระเทือนต่อสังคมกลุ่มน้ำขาน จนทำให้ความนิยมการดื่มยาต้มนี้ลดลง แต่กระนั้น ‘ยาต้ม’ ที่ชาวไร่ชาวนานิยมดื่มประจำวันก็ยังพบได้ทั่วไป ภายใต้ชื่อว่า ‘น้ำยา’ และ ‘ยาแก้บะโหลก’ เราสามารถจะพบยาเม็ดเล็กๆ แบบนี้ในตลาดทุกแห่งของกลุ่มน้ำ เนื่องจากความสัมพันธ์ส่วนตัวที่ชาวบ้านรู้จักหมอยา และคนเฒ่าคนแก่ผู้เดินทางขึ้นไปตามห้วยและดอยผู้เก็บยาเหล่านี้ คำถามของชาวบ้านจึงไม่เกี่ยวกับคำว่าหลอกลวงหรือไม่หลอกลวง

ยาสูบพื้นเมือง : ความนิยมที่หวนคีนมา

ยาเมืองคือยาสูบพันธุ์พื้นเมืองที่ชาวภาคเหนือนิยมนำมามวนกับใบตอง ปน เปลือกมะขาม และ ไม้เหมือด บางครั้งเรียกว่า ‘บุหรี่ยี่โย’

ยาเมืองค่อยๆ หายไปจากตลาด เมื่อยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียแพร่เข้ามาในภาคเหนือ และมีสถานีบ่มใบยาที่ตั้งอยู่ที่ลุ่มน้ำขานถึง 8 สถานี ในปี พ.ศ. 2510 ในที่สุดยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียก็เลิกไปตามนโยบายของรัฐ

ในปี พ.ศ. 2540 กระแสเกี่ยวกับการบริโภคอาหารชีวภาพ การต่อต้านการใช้สารเคมี และการต่อต้านสารพิษในบุหรี่ เกิดขึ้นทั่วไป ชาวนากลุ่มน้ำขาน ชาวนากลุ่มน้ำจืด อ.แม่แตง เป็นต้น พากันหันมาปลูกยาสูบพันธุ์พื้นเมืองใหม่อีกครั้ง และปรากฏว่าได้ราคาดีมาก ด้วยเหตุนี้พื้นที่ซึ่งพอจะมีน้ำหล่อเลี้ยงผืนดิน ชาวนาก็ตั้หันมาปลูกยาสูบพันธุ์พื้นเมือง เรียกว่า ‘ยามอยู’ ตามความเข้าใจของชาวบ้าน การสูบบุหรี่จี่โยนอกจากเป็นรสนิยมท้องถิ่นแล้ว ยังเป็นปัจจัยส่งเสริมสุขภาพ เพราะบุหรี่ยี่โยประกอบไปด้วย ยาสูบ เปลือกมะขามและไม้เหมือด ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าไม่เป็นพิษต่อร่างกาย นอกจากนี้ เมื่อเพิ่มส่วนผสมของสมุนไพรบางชนิดลงไป บุหรี่ยี่โยจะใช้สูบแก้โรคไขข้ออีกด้วย

ยาสูบพื้นเมืองกำลังกลับมามีบทบาทในตลาดท้องถิ่น ด้วยราคาดีกว่าเดิมเกือบเท่าตัว

สูบบุหรี่จี่โย

คำว่า ‘บะโหก’ เป็นคำสำคัญสำหรับความเข้าใจในการจัดการระบบสุขภาพของชาวบ้านภาคเหนือ ชาวเหนือมีความเข้าใจว่า เมื่อคนกินอาหาร ‘ผิด’ เรียกว่า ‘กินผิด’ และทำงานหนักมากเกิดไป ในที่สุดจะเป็นโรคนี้และบะโหก บะโหกมีหลายชนิด บะโหกชนิดหนึ่งที่รู้จักกันดีคือ ริดสีดวงทวาร นิ้วและบะโhek เป็นผลบั้นปลายสุดของความเสื่อมของสุขภาพเมื่อระบบภายในร่างกายเสียหาย ในที่สุดก็ต้องเป็นบะโhek

การแก้ปัญหาสุขภาพพื้นฐานของชาวบ้านจึงพุ่งความสนใจไปที่การล้างพิษ โดยต้องกินยา ‘แก้’ ‘ยาแก้’ เป็นชื่อยาที่แก้การ ‘กินผิด’ เบื้องต้น ‘ยาบะโhek’ เป็นชื่อยาที่แก้การ ‘กินผิด’ เรือรัง ยาวนาน รวมทั้งแก้โรคนี้ด้วย

หม้อยาต้มแบบนี้ จึงตั้งอยู่ในครัวไฟอยู่เป็นประจำ ชาวบ้านมักจะดื่มบ่อยๆ เพื่อรักษาโรคพื้นฐาน และบำรุงกำลังดังกล่าวนั้น คนแก่คนเฒ่าเกือบทุกหมู่บ้านมักจะทราบสูตรยาต้มชนิดนี้โดยเฉพาะผู้ชาย เพราะส่วนมากจะได้ทราบสูตรยาผ่านการบวชเรียน แม้ว่าจะไม่ได้เรียนลึกซึ้งถึงขั้นเป็นหมอรักษาโรคได้ก็ตาม ดังนั้น เราจึงได้พบว่าชาวบ้าน (คนแก่) ทุกหมู่บ้านที่มีความจำดี และใช้สูตรยาเหล่านั้น เก็บยาจากป่าของกลุ่มน้ำนี้มาเพื่อต้มกิน และขายให้แก่เพื่อนบ้าน

การใช้พืชเดี่ยวขั้นตอนอย่างง่าย	
ขมิ้น	→ ผนใส่น้ำทาผิวหนัง แก้คัน ยุงกัด (เด็ก)
ตะไคร้	→ ต้มกับน้ำแก้คัน
จักค่าน	→ ต้มกับน้ำอ้อย เป็นยาธาตุ
เปล่าน้อย	→ ต้มอาบหญิงหลังคลอด
เปล้าหลวง	
ไม้ฝาง	→ แก้ไข้ ปวดเมื่อย
ปูเลย	→ ต้มกินแก้ปวดหัว
มะปิ่น	→ ต้มดื่มบำรุงธาตุ
กล้วยดิบ	→ ก้านแช่น้ำอาบดับพิษ ร้อนใน
เปลือกมะกอก	→ ต้มอาบหญิงหลังคลอด
ใบฝรั่ง	→ แก้ท้องเสีย
หญ้าสาบเสือ	→ ห้ามเลือด
เครือตดหมา	→
หญ้าเอ็นหยึด	→ อังไฟประคบบริเวณปวด
หญ้าน้ำหมึก	→ ใช้ยางจากต้นใส่แผลริมฝีปาก แก้โรคเรื้อ
หญ้าหวานขโมย	→ ใช้ยางจากต้นและใบใส่แผลสด ห้ามเลือด
หญ้าสแม้ง	→ หญ้าดอกขาว ใส่แผลสด ห้ามเลือด
ดีวัวดำ	→ ต้มกินแก้ไอ เจ็บคอ
มะขัง	→ ใช้ใบต้มดื่มเป็นยาถ่าย
หวานไฟไหม้	→ ใส่แผลสด ไฟไหม้ ห้ามเลือด
หญ้าสามวัน	→ นำยางใส่แผลสด ห้ามเลือด
ฮ่อสะพายควาย	→ รากต้มน้ำกินแก้บะโhek

กาน้ำใบเล็ก ๆ นี้ตั้งอยู่บนเตาเป็นนิจ ในหม้อยาต้ม ที่ชาวภาคเหนือนิยมดื่มเพื่อสุขภาพ ชาวบ้านเชื่อว่า ฤทธิ์ของยาต้มมาจากสมุนไพรที่ช่วยละลายไขมันในเส้นเลือด ช่วยล้างเลือดเสีย ฟอกให้เป็นเลือดดี ช่วยกระตุ้นให้ ‘เลือดลม’ ทำงานตามปกติ ขับถ่ายเป็นเวลา กินได้ นอนหลับ แข็งแรง และมีแรงทำงานโดยไม่เหนื่อยเกินไป หม้อยาต้มนี้ถ่ายจากสถานที่ก่อสร้างแห่งหนึ่ง ซึ่งชาวบ้านกำลังทำงานก่อสร้างอยู่

อุดม ชุมวิเศษ ผู้เก็บยา

อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฟาง
แก่ฝ่ายน้ำบ่อทิพย์ และเป็นหมอของหมู่บ้าน

สมุนไพร พ่ออุดม

“ผมไม่ได้คิดว่าผมเป็นหมอ และไม่ได้ประกาศรักษาโรค ผมรู้จักการเข้ายานี้มาจากลุง พ่อของลุงเป็นหมอพื้นบ้าน ลุงอ้ายเป็นคนเก่ง ชาวบ้านนับถือ ผมก็เก็บความรู้ที่ไว้กับตัว แบบครูพักลักจำเอา อายุ 10 ปี ผมก็เดินตามลุงอ้ายไปเที่ยวเก็บยา ผมเป็นคนขุด ลุงก็อธิบายให้ฟังว่าต้นมันเป็นอย่างไร ขึ้นมาแบบไหน รักษาโรคอะไร ผลการรักษาเป็นอย่างไร ผมจดจำได้ก็เก็บยามากินตามอย่างลุงอ้ายจนทุกวันนี้

ยาของผมที่ผมใช้เป็นยาจำเริญกิน กินแล้วสุขภาพดี แต่ไม่ได้แก้โรคใดโดยเฉพาะ แล้วก็มียาแก้บะโหก แก้โรคนี้นะ ชาวบ้านก็มาแบ่งขอซื้อไป ขายมัดละ 10 บาท ยานี้เราไปเก็บเอาฤดูฝน คนสมัยนี้เก็บยาเก็บแบบฉาบหาขายผลาญถอนเอามาทั้งต้น ผิดบ้างถูกบ้าง ผมจำได้คนสมัยก่อนจะเลือกเอาเฉพาะที่ต้องใช้ พอฤดูฝนหน้าก็ไปเก็บใหม่”

หมู่บ้านที่สำรวจ	รายชื่อ(บางส่วน) หมอพื้นบ้านในหมู่บ้าน	ยาพื้นบ้านที่ผลิต
1. หนองห้า	ลุงป้อ, ลุงมูล	ยาบะโหก
2. กิวแลน้อย	พ่อหนานไสย, พ่อลุงทา	ยาบะโหก
3. ศาลา	ลุงทน ทิพย์วงศ์	ยาบะโหก
4. ป่าอ้อย	ลุงหนานตา	ยาหลายขนาน
5. ต้นเก็ด	ลุงน้อยหนึ่ง	ยานี้
6. ร้องติ่มด	ลุงน้อยดำ	ยาบะโหก
7. ต้นแหนหลวง	ลุงศรี	ยาบะโหก
8. พุ่งหลุก	พ่อคำ ศรีวิชัย	ยาบะโหก
9. น้ำบ่อหลวง	แม่แก้วมา	ยาอยู่เดือน
10. บ้านจอมแจ้ง	หมอสิงหล	ยาหลายขนาน
11. เหล่าป่าฟาง	พ่ออุดม, พ่ออ้ายแก้ว, พระครูใจ	ยาอายุวัฒนะ ยาบะโหก
12. แม่	พ่อหมออินตา, พ่อหนานหม่อง	ยามากกว่า 20 ขนาน
13. หนองหวาย	พระครูใบฎีกาวันดี	ยาอายุวัฒนะ ยาบะโหก
14. หนองปิ้ง	นายอ่อนเรือน สุกันธา	ยาหลายขนาน

พ่อน้อยอินตา ไปริมา หมอพื้นบ้านลุ่มน้ำขาน

พ่อน้อยอินตา ไปริมา เกิดที่บ้านแม ต.บ้านแม อ.สันป่าดง ในลุ่มน้ำขาน ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีของชาวบ้านทั่วไป เนื่องจากพ่ออินตา ทำงานเป็นหมอรักษาคณปวยในพื้นทีลุ่มน้ำมายาวนานถึงกว่า 40 ปี พ่อน้อยอินตาก็เหมือนกับหมอยาคนอื่น ๆ จำนวนอย่างน้อยที่สำรวจได้ 15 คนของกลุ่มน้ำนี้ซึ่งเรียนวิชาหมอพื้นบ้านมาจากวัด วัดบ้านแมและวัดน้ำบ่อหลวงของกลุ่มน้ำนี้นับเป็นวัดสำคัญที่ผลิตช่างและหมอยาให้แก่ลุ่มน้ำจำนวนมาก พ่อน้อยอินตาได้เรียนวิชา และเรียนรู้จักการเก็บยาจากป่าจากพระครูแห่งวัดบ้านแม ตั้งแต่อายุ 14 ปี จนถึงอายุ 19 ปี เมื่อเรียนวิชาและพิธีกรรมการรักษาสำนักนี้ จบแล้ว พ่อน้อยอินตาสนใจศึกษาวิชาการรักษาโดยวิธีแสด แสดเป่า และทำน้ำมันต์จากพ่อนานหมู แห่งบ้านร้อง ต.ยุหว่า ในลุ่มน้ำ เดียวกันอีก 1 ปีเต็ม แต่พ่อน้อย อินตาก็ยังคงพบว่าวิชาความรู้นี้ ยังไม่พอเพียงจะรักษาชาวบ้านที่เจ็บป่วยประสบอุบัติเหตุ หรือมี ปัญหากระดูกหักและโรคกระดูกอื่น ๆ พ่อน้อยอินตาจึงหันไปเรียน วิชา การรักษาอาการกระดูกหัก และการต่อกระดูกโดยใช้เผือกไม้ และวิชาประกอบสมุนไพร รวมทั้งใช้น้ำมันจากสมุนไพรต่าง ๆ จาก พ่อยุ้ยต้น คำชิน แห่งบ้านฉิมพลี ซึ่งอยู่ถัดไปจากบ้านแม ความ อุดมสมบูรณ์ของสายธารแห่งความรู้ของหมอพื้นบ้านลุ่มน้ำนี้ที่ ได้ถ่ายทอดต่อกันมาไม่ถดถอย ทำให้พ่ออินตามีครูหลายคน และมีที่เรียนอย่างต่อเนื่อง พ่อน้อยอินตารักษาคนไข้อย่างจริงจังจน เป็นอาชีพโดยไม่ได้ทำงานไร่นาเลยตั้งแต่อายุ 40 ปี ในหมู่บ้านลุ่ม น้ำขาน เป็นที่รู้กันว่าพ่อน้อยอินตามีความชำนาญในการรักษาโรค บะโหก โรคลม อัมพฤกษ์ อัมพาต รวมทั้งโรคกระดูก การรักษา ของพ่อน้อยอินตาสมผผสานระหว่าง การใช้ยาสมุนไพร การแสด การเช็ด การเป่า การใช้เวทมนต์ ใช้ทั้งพิธีกรรมและการรักษาทางจิตใจ พ่อน้อยอินตามีบุคลิกเป็นคนใจดี อ่อนโยน อารมณ์ดี เอาใจใส่ผู้อื่น ไม่สนใจลาภยศ และไม่สนใจจะสะสมให้เกิดมั่งมี พ่อน้อยอินตากับ จักรยานคันหนึ่งขี่ไปรักษาผู้คนตั้งแต่หนุ่มจนบัดนี้ อายุ 76 ปีแล้ว มีคนรู้จักพ่อน้อยอินตามากเท่าไรงานก็หนักมากขึ้นเท่านั้น

พ่อมอินตา ไปริมา บ้านแม

ปื้บสา “ตำรายา”
ของพ่อมอินตา ไปริมา

ส่วนผสมของ ‘ยาต้ม’ ‘ยาแก้’ ‘ยาหม้อ’ หรือ ‘ยาบำรุงกำลัง’ ซึ่งชาวบ้านลุ่มน้ำขาน ใ้ช้อยู่ในแต่ละหมู่บ้านมีความใกล้เคียงกัน และมุ่งหมายแก้ปัญหา ระบบเลือดลม ระบบย่อยอาหาร บำรุงกระดูก และบำรุงกำลัง เป็นสำคัญ

ตัวอย่างพืชสมุนไพร ที่เก็บจากป่าบ้านต้นเก็ด	สรรพคุณของยาสมุนไพรตามความเชื่อ
ไม้ฝาง	แก้ไข้ ปวดเมื่อย
มะเขือแฉะเครือ	ชูกำลัง แก้ปวดข้อ ชัดข้อ
มะเขือแฉะบ้าน	แก้ปวดเมื่อย, นิ้ว, บำรุงกำลัง
ปืดปิวขาว	ระบบขับถ่าย
ปืดปิวแดง	ระบบขับถ่าย, ควบคุมไฟธาตุในท้อง
ก้องแกบแดง	บำรุงกำลัง
ฮ่อสะพายควาย	ยาบำรุงกำลัง

ตัวอย่างพืชสมุนไพร เก็บจากป่าบ้านเหล่าป่าฝาง	ความเชื่อเรื่องประโยชน์ของยา ที่มีต่อสุขภาพ
ไม้ฝาง	แก้ไข้ ปวดเมื่อย
ฮ่อสะพายควาย	ยาบำรุงกำลัง
บั้งกี	บำรุงกำลัง บำรุงหัวใจ ระบบหายใจ, ลดความดัน
เขืองแข้งม้า	ยาบำรุงกำลัง
กวาวเครือ	108 ประการ แก้หืดหอบ บำรุงกำลัง บำรุงหัวใจ
มะเขือแฉะเครือ	ชูกำลัง แก้ปวดข้อ ชัดข้อ
จ๊กค่านแดง	ระบบหมุนเวียนของเลือด
เครือก้องแกบแดง	บำรุงกำลัง
โตไม้รู้ลัม	บำรุงกำลัง บำรุงเพศ
กีผาแตก	บำรุงกำลัง
ม้าสามต่อน	บำรุงกำลัง
หญ้าเล็ดไน้	ระบบการไหลเวียนของเลือด
กาสามปีก	บำรุงกำลัง
เสื่อโคร่ง	บำรุงกำลัง
เครือนมวัว	บำรุงกำลัง
สีเสื่อ	บำรุงข้อกระดูก
ห่านก	บำรุงกำลัง

รายชื่อสมุนไพรที่สำรวจว่ามีและใช้ในหมู่บ้านในปัจจุบัน (พ.ศ.2543-2545)

1. กระเทียม	36. บัวราชาว	71. หน้้าดอกขาว (หน้้าสะแม้ง)
2. กระแอน (กระชาย)	37. บัวรด้า	72. หน้้าตดหมา
3. กลั้วกำ (ฝรั่ง)	38. ปืดเต้าะ	73. หน้้าถอดปล้อง
4. กลั้วติบ	39. ปืดปิวขาว	74. หน้้าน้ำหมัก
5. กวาวเครือ	40. ปืดปิวแดง	75. หน้้าเล็ดไน
6. กะทกรก (เยี่ยววัว)	41. ปุเลย (ไพล)	76. หน้้าลันงู
7. กาสามปึก	42. เปล้าน้อย	77. หน้้าลูบลิบ
8. กีฬาแตก	43. เปล้าหลวง	78. หน้้าเล็บมือ
9. เกล็ดปลาช่อน	44. ผักคาวตอง (พลูคาว)	79. หน้้าวางวาย
10. เกี้ยงพาโย	45. ผักตืด	80. หน้้าสามวัน
11. ขมิ้น	46. ผักสะกิน	81. หน้้าหลับมึน
12. ข่า	47. พลุ	82. หน้้าหวานขโมย
13. ขางขาว	48. เพชรสังฆาต	83. หน้้าเอ็นหยึด
14. ขิง	49. ฟ้าทะลายโจร(ดีวัวดำ)	84. บะโห่ง
15. ขี้เหล็ก	50. มะกรูด	85. หมูป้อย (ตะล่องม่อน)
16. เขืองแข้งม้า	51. มะกอก	86. หอมด่วนหลวง
17. ค้างคาวดำ	52. มะเกลือ	87. หอมบัว
18. เครือก้องแกบขาว	53. มะเขือแจ้เครือ	88. หอมป้อมดิน
19. เครือก้องแกบแดง	54. มะเขือแจ้บ้าน	89. ห้านก
20. เครือเขามวก	55. มะแคว้ง	90. เหงือกปลาหมอ
21. เครือตดหมา	56. มะขัง	91. อ้อยดำ
22. เครือนมวัว	57. มะตูม	92. ฮ้อสะพายควาย
23. จอยนาง (ย่านาง)	58. มะแฮะ	
24. จักค่าน	59. ม้าสามตอน	
25. จักไค้	60. ไม้ฝาง	
26. จิ้งจิง (บอระเพ็ด)	61. เล็บครุฑ	
27. จิ้งจาลิง	62. วานไฟไหม้	
28. ชุมเห็ดเทศ	63. วานหนูมาน	
29. โตไม่รู้ล้ม	64. วานหัวละมาน	
30. ตะไคร้	65. วานพญายอ	
31. ตะไคร้หอม	66. สาบเสือ	
32. ทองพันชั่ง	67. สีเสื่อ	
33. น้อยหน่า	68. เสดดพังพอน	
34. เนียมละสี	69. เสือโคร่ง	
35. บังกี	70. หน้้าค้างคาว	

ใบตองตึงที่เก็บมาเมื่อเช้านี้
ชาวบ้านก๊วแลน้อย แกะสลักไม่เป็นอาชีพ
ใช้เวลาเข้มิดไปเก็บใบตองตึงจากป่า

ใบตองตึง : เศรษฐกิจที่อิงระบบธรรมชาติ

ลุ่มน้ำขานเป็นที่ตั้งของอำเภอที่เรียกว่า สันป่าตอง และที่นี้ก็มีป่าต้น ‘ตองตึง’ มากสมชื่อที่ตั้งขึ้นมา ใบตองตึงเป็นใบไม้ที่เก็บมาจากต้นพลวง หรือในชื่อท้องถิ่นว่า ‘ตองตึง’ ใบตองตึงที่หมดยแล้วจะร่วงหล่นลงสู่พื้นดินในป่าเป็นจำนวนมาก ชาวไร่ชาวนาพากันขึ้นไปเก็บใบตองตึงมาไฟเป็นตับๆ เก็บไว้ เพื่อ 1) ใช้มุงหลังคากระต๊อบ ร้านน้ำเพิงเนกประสงค์ในบ้าน และ 2) นำไปขายให้เพื่อนบ้านที่มีความต้องการ ในราคาไฟละ 5 บาท เพิงหรือคูบหลังเล็กๆ จะใช้ใบตองตึงประมาณ 100 ไฟ

ชาวบ้านจะเปลี่ยนใบตองตึงนี้ตามอายุใช้งาน คือประมาณ 2-3 ปีเปลี่ยนครั้งหนึ่ง ในหมู่บ้านลุ่มน้ำขานมีครัวเรือนกว่าหมื่นครอบครัว มีผู้ใช้ใบตองตึงเพื่อสร้างเพิงเล็กๆ ในบ้านแทบทุกหลังคาเรือน แม้ประมาณว่าต้องใช้ใบตองตึงอย่างน้อยครั้งหนึ่งคือ 5,000 ครัวเรือน หรือประมาณ 500,000 ไฟต่อปี ก็ยังสามารถคิดเป็นเงินสดประมาณ 2,500,000 บาท ต่อปี การใช้ใบตองตึงทำให้ชาวไร่ชาวนาผูกพันอยู่กับทรัพยากรของท้องถิ่น และค่าเงินที่คำนวณมาจากรฐานของท้องถิ่น โดยไม่ผ่านระบบราคาของระบบทุน ทำให้ชาวบ้านได้ใช้ใบตองตึงในราคาถูก และที่สำคัญก็คือ ได้อยู่อาศัยในร่มเงาที่เย็นสบาย อีกทั้งยังเกิดการหมุนเวียนเงินตราอยู่ในลุ่มน้ำของตนเอง

ที่มาของตัวเลข : อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล้าป่าฝาง

จำนวนรายการพืชและสัตว์ที่เป็นอาหารเลี้ยงชุมชน สำนวณปี พ.ศ. 2543-2544

พืชผักพืชผลที่ได้ตามธรรมชาติ ไม่ต้องซื้อ	83 รายการ
เห็ดที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ	23 รายการ
พืชสมุนไพรที่ได้จากป่าหรือหมู่บ้าน	93 รายการ
สัตว์บกที่มีอยู่ตามธรรมชาติ	43 รายการ
ปลา ปู กุ้ง หอย สัตว์เลื้อยคลาน หรือครึ่งบกครึ่งน้ำ ที่ได้จากธรรมชาติ	61 รายการ
แมลงที่ได้จากธรรมชาติ	33 รายการ

3. เศรษฐกิจการเก็บ เต็ด และล่า

ชาวไร่ชาวนายังคงใช้เวลากับการหาของป่า หาเก็บเต็ดผักหญ้าตามไร่นาสวนที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ เก็บเต็ดผักพื้นเมืองบนต้นไม้ที่อยู่ตามถนน คันเหมือง ริมทางเดิน ขุดหน่อไม้ ขุดแมลงต่างๆ เก็บเห็ด และใบตองตึงตามชายป่า ริมห้วย และป่าแพะของหมู่บ้าน ดักและจับสัตว์ที่เป็นอาหาร นำพืชและสัตว์เหล่านี้เข้าสู่ระบบการบริโภค และระบบตลาดของชุมชนอย่างต่อเนื่อง

ชีวิตของชาวนาลุ่มน้ำขานยังแวดล้อมด้วยภูมิทัศน์ที่รองรับด้วยระบบธรรมชาติ ที่ตั้งของกลุ่มน้ำนี้เชื่อมกับลุ่มน้ำวาง สัมพันธ์กับภูเขาสูงตอนเหนือ และอำเภอสะเมิง ซึ่งยังมีป่าและลำห้วยที่เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ ทางตะวันตกต่อเนื่องกับอำเภอจอมทอง และอำเภอสะเมิง ซึ่งยังอยู่ในระบบการผลิตแบบชนบท ตอนใต้ติดต่อกับจังหวัดลำพูน ซึ่งเป็นศูนย์กลางของตลาดเศรษฐกิจพื้นบ้าน ที่รวมเอาการผลิตอาหารจากอำเภอฝาย อำเภอแม่ทา จังหวัดลำพูนมารวมไว้

แม้ว่าทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกลุ่มน้ำขานสามารถจะติดต่อกับเมืองเชียงใหม่ ศูนย์กลางความเจริญของภาคเหนือ แต่ก็ยังถูกคั่นไว้ด้วยอำเภอหางดง เป็นระยะทางตามถนน 6 กิโลเมตร ซึ่งกำลังค่อยๆ แปรเปลี่ยนจากชนบทสู่ความเป็นเมือง

เมื่อมองจากสายตา ‘นอกท้องถิ่น’ การเก็บ เต็ด และล่า คล้ายกับกำลังสะท้อนการอนุรักษ์หรือการเกาะอยู่กับระบบดั้งเดิมหรือโบราณ ทำให้มีคำถามว่า ทำไมชาวนายังรักษาระบบโบราณเช่นนี้ไว้ แต่เมื่อพิจารณาดูใหม่ โดยที่เล็งมองเห็นเวลาเป็นเส้นตรง ไม่กำหนดตายตัวว่า เศรษฐกิจเมืองบงการเศรษฐกิจชนบททั้งหมด จะเข้าใจได้ว่า เศรษฐกิจของชุมชนสัมพันธ์กับความเป็นจริงภายใน

เงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ของกลุ่มน้ำขานเช่นนี้ กำหนดให้ผู้คน ชาวนาชาวไร่ของกลุ่มน้ำนี้ ยังเกี่ยวข้องกับระบบการผลิตที่สัมพันธ์กับภูมิทัศน์ (Landscape) และภูมิศาสตร์ชนบทของชุมชน ความทันสมัยของถนนสายเชียงใหม่-สันป่าตอง เป็นสิ่งกำหนดการเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ ของกลุ่มน้ำนี้ เช่น การเข้ามาของธุรกิจบ้านจัดสรร และโรงงานอุตสาหกรรมเกษตร รวมทั้งบริษัทส่งออกต่างๆ แต่ไม่ได้หมายความว่า จะยุติการทำงานของระบบอื่นๆ ทางสังคมของกลุ่มน้ำได้ง่ายนัก เพราะการผลิตเกี่ยวเนื่องกับความอยู่รอดของชีวิต ไม่ได้เกี่ยวเนื่องกับความทันสมัยอย่างหลับทันทีไปเสียทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ เราจึงพบว่า ชุมชนลุ่มน้ำขานยังเกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากผลผลิตจากธรรมชาติโดยตรงเป็นปริมาณมาก

เห็ดถอบ ขึ้นในป่าเองตามฤดูเฉพาะต้นฝน

การที่ชาวนาชาวไร่ใช้เวลาทำงานเหล่านี้ ได้ชี้ให้เห็นว่า แรงงานของกลุ่มน้ำนี้บางส่วนยังเป็นอิสระอยู่มาก รวมทั้งพร้อมที่จะทำงานที่เสี่ยงต่อการไม่คุ้มทุน หรือไม่คุ้มเวลาและค่าตอบแทน แรงงานล่า เก็บ และเด็ด เป็นแรงงานที่เป็นอิสระจากระบบทุนนิยม และปลอดภัยจากบทบาทของค่าจ้าง อีกทั้งยังเป็นแรงงานที่มีลักษณะรวมหมู่ อย่างในฤดูเก็บเห็ด ชาวบ้านจะพากันไปคราวละ 50-60 คน จำนวนระยะทางที่คนหนึ่งต้องเดินไปในการหาเห็ด ประมาณวันละ 4-5 กิโลเมตร

ทรัพย์สินของชุมชนกลุ่มน้ำขานที่สำคัญ มิใช่เพียงทรัพยากรจากป่า และเงินทองที่ได้มาหรือจะได้อาจากรรมชาติและป่า แต่ทรัพย์สินในแง่ก็คือ ตัวความรู้ที่ชาวบ้านมีอยู่ ผ่านการถ่ายทอดมาของคนหลายรุ่นต่อเนื่องกัน การที่ชนหลายชาติพันธุ์ได้มาอาศัยอยู่ร่วมกันในกลุ่มน้ำขาน ก็เป็นเงื่อนไขสมทบให้ความรู้เรื่องทรัพยากรของแผ่นดิน และป่ายิ่งอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้เอง ชาวนาชาวไร่จึงยังสามารถระบุชื่อป่าเขา ลำห้วย และรู้จักวิธีใช้พืชพรรณไม่น้อยกว่า 335 ชนิด ตามรายการที่สำรวจได้ระหว่าง พ.ศ. 2543-2545 การรู้จักหรือไม่รู้จักสิ่งแวดล้อม เป็นสิ่งที่ชี้ขาดการครอบครองทรัพย์สิน เพราะหากว่าธรรมชาติมีอยู่แต่คนไม่รู้จัก สิ่งนั้นก็มิใช่ทรัพย์สินของชุมชน เงื่อนไขสำคัญของทรัพย์สินก็คือ ทรัพย์สินต้องเป็นสิ่งผลิตซ้ำชีวิตเองได้

**รายชื่อห้วยและแหล่งอาหารในป่า ที่ชาวบ้านบนที่ราบรู้จัก
(สำรวจระหว่างปี พ.ศ. 2542-2544)**

ห้วยสันช้างดำ	ห้วยบะกอก	ห้วยน้ำดิบ	ห้วยป่าลัวะ
ห้วยแกตอง	สันห้วยไม้แค	สันผาบ่อง	ห้วยบะเกียง
ห้วยกิวป่าคา	ห้วยไม้ยาง	ห้วยโป่ง	ห้วยมีน
ห้วยบอน	ห้วยวัวแดง	ห้วยป่าสิงห์	ห้วยทราย
แก่งน้ำเหี้ย	ห้วยขี้ดี	ห้วยซ้อ	ห้วยโป่ง
ห้วยยาว	ห้วยตีมนอนดินแดง		

เมื่อสำรวจรายชื่อห้วยและแหล่งอาหารในป่า เฉพาะที่ติดต่อกับตำบลสันปูเลย จากความรู้ของชาวบ้านบนที่ราบกลุ่มน้ำขาน ได้พบว่า ชาวบ้านรู้จักชื่อ 22 แห่ง และเดินเข้าออกเพื่อไปเก็บเห็ด ขุดหน่อไม้ หาของป่าต่างๆ เป็นประจำ โดยเฉพาะในฤดูฝน

หมู่บ้านกลุ่มน้ำขาน ก็เช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่นๆ ในภาคเหนือ ซึ่งมักจะมีป่าที่ใช้สอยเพื่อประโยชน์ส่วนรวม เรียกว่า **ป่าหน้าหมู่บ้าน** ป่าชนิดนี้อาจอยู่บริเวณป่าช้า รอบๆ วัด รอบศาล หรือหอเจ้าบ้าน และบริเวณเชิงเขาใกล้หมู่บ้าน เป็นต้น การหาของป่า การล่า เก็บ และเด็ด ผูกพันกับฤดูกาล ไม่ใช่ราคา เพราะมนุษย์ไม่สามารถกำหนดควบคุมป่าได้ ดังนั้น ความรู้เรื่องฤดูกาลและเรื่องป่า จึงเป็นปัจจัยสำคัญของชาวไร่ชาวนา เพื่อจะเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ

ความรู้ที่สะท้อนความสามารถในการใช้ทรัพยากร : ครอบครัว ไล คำแปง

“เราไม่มีที่ดินทำกินเลย จึงจำเป็น ต้องยึดงานหาเห็ด
หาของป่าขาย ในป่ามีอาหารที่เราเก็บได้แทบทุกเดือน
ถ้าเรามีความรู้ คนไม่รู้ก็เดินผ่านไปเฉยๆ ไม่มี
ประโยชน์”

“การที่พูดว่าป่ามีประโยชน์นั้นเป็นความจริง แต่ถ้า
เด็กสมัยนี้ไม่รู้จักป่า ไม่รู้จักการเก็บเห็ด ดูก็ดูไม่เป็น
แล้วธรรมชาติมีประโยชน์แบบไหน ลูกสะใภ้มาอยู่
ด้วย อายุราว 19 ปี ต้องสอนอยู่นาน นี่ก็ยังไม่ค่อย
รู้จัก เด็กสมัยนี้ไปโรงเรียนเช้า ค่ำกลับบ้าน เสาร์
อาทิตย์ก็ไม่เอางานเอาการ จะไปเข้าป่าหาเห็ดหา
ผักได้อย่างไร อีกหน่อยก็ได้แต่เดินผ่าน เดินเหยียบ
ยังไม่รู้จักว่านั่นแหละอาหาร กินได้ ของดี”

พ่ออุดม มานะวงศ์ และไล คำแปง สองพ่อลูก
ไปเก็บผักหวาน เห็ด เห็ดหอม
ต้องเดินเท้าวันละ 4-5 กิโลเมตร
ลุงอุดมกล่าวว่าสิ่งที่สำคัญคือ บนดอยเรามีอิสระ
งานโรงงานเราเป็นคนรับจ้างสุดแต่เขาจะใช้

ต่อไปนี้เป็นคำอธิบายของ ไล คำแปง และอุดม มานะวงศ์ เกี่ยวกับ
ความรู้ในการเลือก ‘เห็ด’ ซึ่งทำให้ชาวบ้านใช้ทรัพยากรจากป่าได้สำเร็จ

ชื่อ	คำอธิบายของครอบครัวไล คำแปง (พ.ศ.2544)
เห็ดหอม	ต้องเก็บหน้าฝน ฝนตก เห็ดเริ่มออก เวลาเก็บเห็ดหอมจะมีความสุขมาก เพราะมัน ‘ม่วนมือ’ และ ‘ม่วนใจ’ เห็ดบางอย่างเก็บยาก เหนื่อย
เห็ดไข่ห่าน	ลักษณะคล้ายไข่ มีปลอกหุ้มดิน วันหรือสองวันจะโผล่ขึ้นมาเป็นดอกตูม แล้วก็บานเหี่ยวไป
เห็ดขมิ้น	ออกทั่วไปบนพื้นดิน สีเหลืองสดเหมือนขมิ้น ขึ้นในที่ชุ่มชื้น
เห็ดถอบ	วงกลมรี แบน ดูน่าย เห็ดอ่อนสีขาว เห็ดแก่เริ่มสีดำ ออกเดือนแปดเดือนเก้า (นับเดือนแบบล้านนาตรงกับต้นฤดูฝน)
เห็ดหอม	หลังมีสีเขียว กลิ่นหอม อยู่ในป่านาน 4-5 เดือน
เห็ดโคน	ขึ้นตามจอมปลวก
เห็ดดิน	ขึ้นตามใบตองเน่า ขึ้นรา เห็ดนี้ชอบอยู่บริเวณที่มีไม้เป่า ตองตึง
เห็ดแดง	ขึ้นมาเหนือดิน สีแดง

รายการอาหารที่ชาวไร่ชาวนาได้จากสิ่งแวดล้อมนี้
แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของทรัพยากรตามธรรมชาติ
ซึ่งต้องอาศัยความรู้ของชาวนา 3 อย่าง คือ

1. จะหาทรัพยากรอาหารนั้นจากไหน
2. ฤดูกาลไหน เวลาไหน
3. นำมาทำอาหารได้อย่างไร

ถ้าปราศจากการถ่ายทอดความรู้นี้ ก็หมายถึงการสูญเสียแหล่งทรัพยากรอาหาร

รายการ	ได้จากไหน	ระยะเวลา	ใช้ประโยชน์
ผักแคบ	ริ้วบ้าน	ตลอดปี	ต้ม แกงแค นึ่งกับน้ำพริก
ชะอม	ปลูกในบ้าน	ตลอดปี	ลวก แกง ทอดใส่ไข่
ผักบุ้ง	ทุ่งนา	ตลอดปี	คั่ว ผัด แกง ทอด
ผักขี้ติ้ว	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง
ผักไข่เหา	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง
ผักปาด	ที่ขึ้น นา	หน้าฝน	แกง ส้า
ผักบั้ง	ริ้วบ้าน	หน้าฝน	ต้ม จอ เจียว
ผักหวาน	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง
ผักกุ่มป่า	ริมแม่น้ำ	หน้าฝน	ยำ
ผาม	หนองน้ำ	หน้าแล้ง	คั่ว
เตา	นา	หน้าฝน	ยำ
ดอกดิน	นา	หน้าฝน	แกง ยำ
ผักขี้เหล็ก	ริมทาง	ตลอดปี	แกง ยำ นึ่ง
ผักปอด	นา	หน้าฝน	ส้า
ผักแว่น	นา	ตลอดปี	เจียว ต้ม
ผักฮิ้น	นา	หน้าฝน	ส้า
ผักควบ	นา	หน้าฝน	ส้า
ส้มป่อย	สวน ป่า	ตลอดปี	แกง
ผักเหือด	สวน บ้าน	หน้าแล้ง	ยำ แกง
ผักสาบ	สวน	หน้าแล้ง	แกง
ผักเผ็ด	สวน	ตลอดปี	ใส่แกงแค
เห็ดหล่ม	ป่าแพะ	ต้นฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก

รายการ	ได้จากไหน	ระยะเวลา	ใช้ประโยชน์
เห็ดแดง	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดโคน	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดหัวเช่า	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดข้าวตอก	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดไข่ห่าน	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดไข่นก	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดห้า	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดถั่วเน่า	เพาะเอง	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดถอบ	ตามดอย	หน้าฝน	แกง ต้ม
เห็ดฟาง	เพาะเอง	ตลอดปี	ผัด ยำ แกง นึ่ง
แมงเม่า	ตามแสงไฟ	หน้าฝน	คั่วเค็ม
แมงจอน	นา	หน้าฝน	คั่วเค็ม
แมงมัน	ในรู ตามแสงไฟ	หน้าฝน	คั่วเค็ม
แมงนูน	ยอดมะขาม	หน้าฝน	คั่วเค็ม
ขี้ดอบ	ขี้วัว ขี้ควาย	ตลอดปี	คั่วเค็ม
แมงแตบ	นา	ตลอดปี	คั่วเค็ม
แมงขี้เยี่ยว	นา	ตลอดปี	คั่วเค็ม
จิ้งหรีด	รูดิน	ตลอดปี	คั่ว ตำน้าพริก
แมงอีนัว	นา	ตลอดปี	ทอดใส่ไข่
แมงอี่ปือก	นา	ตลอดปี	แกงใส่หน่อตอง
แมงดา	นา	ตลอดปี	ตำน้ำพริก
แมงเหนียง	นา	ตลอดปี	คั่วเค็ม

รายชื่อสัตว์น้ำที่ยังมีอยู่ในธรรมชาติ

1. ปลากด	36. ปูจั่ว	
2. ปลากั้ง	37. ปูจำ	
3. ปลาแก้ม	38. ปูน้ำนม	
4. ปลาขาว	39. ปูนา	
5. ปลาจอนทราย	40. ปูพระราชทาน	
6. ปลาซ่อน	41. ปูเมือง	
7. ปลาชีว	42. กุ้งฝอย	
8. ปลาดุก	43. ตะพาบน้ำ	
9. ปลาดูน	44. เต่า	
10. ปลาดอง	45. กบ	
11. ปลาดะเพียน	46. เขียด	
12. ปลานิล	47. เขียดคา	
13. ปลาไน	48. เขียดจุก	
14. ปลาปก	49. เขียดดำป้าบ	
15. ปลาฝา	50. เขียดแลว	
16. ปลายี่สก	51. เขียดวาด(เขียดน้อย)	
17. ปลาแรด	52. อึ่ง	
18. ปลาสร้อย	53. อีฮวก (ลูกอ๊อด)	
19. ปลาสวาย	54. คางคก	
20. ปลาสลาก	55. งูจง	
21. ปลาสลิด	56. งูตึง	
22. ปลาสวาย	57. งูสิงห์	
23. ปลาสะเด็ด	58. งูเห่า	
24. ปลาสะโตก		
25. ปลาสีก		
26. ปลาหลด		
27. ปลาเหยียน		
28. ปลาไหล		
29. หอยเกล็ดแดง		
30. หอยขม, หอยขี้ขม		
31. หอยโข่ง		
32. หอยตะกบ		
33. หอยฝักดาบ		
34. หอยละเว่อ		
35. หอยละเอียด		

รายชื่อพืชผักพื้นบ้าน

1 กระถิน	39 ผักเค็ด	77 ผักฮายฮั่ว
2 ก้อมก๋อขาว	40 ผักแค	78 ผักฮ้วน
3 ก้อมก๋อดำ	41 ผักแคบ (ตำลึง)	79 ผักเฮือด
4 กูก	42 ผักจี้จ้อ	80 ผำ
5 ขมิ้น	43 ผักจ้ำ	81 ผ้าย
6 ข่าขาวป้าง	44 ผักเชียงดา	82 พญายอ
7 ขี้เหล็ก	45 ผักตบ	83 มะแปบ
8 ดอกจี่ว	46 ผักบั้ง	84 มันแกว
9 ดอกดิน	47 ผักปราบ	85 หน่อไม้ซาง
10 ดอกต้าง	48 ผักบั้ง	86 หน่อบง
11 ดอกลิงกลาง	49 ผักป่าน	87 หน่อไร่
12 ดอกหิน	50 ผักปอด	88 หมากผู้
13 เต่า	51 ผักปุย่า	89 หมากแม่
14 บวคควัก	52 ผักปูลิง	90 มะเมาะ
15 บอน	53 ผักเปี้ยว	91 หวานข้าวใหม่
16 บะค้อนก้อม	54 ผักเผ็ด	92 เห็ดขม้น
17 มะระขี้นก	55 ผักไผ่	93 เห็ดข้าวดอก
18 มะริดไม้	56 ผักพ้อคำตี้เมียว	94 เห็ดไข่นก
19 มะตำเลื้อ	57 ผักม่วง	95 เห็ดไข่น่าน
20 บัวลอย	58 ผักแว่น	96 เห็ดไข่เหลื่อง
21 ใบโกศล	59 ผักสลิด	97 เห็ดโคน
22 ใบเล็บครุฑ	60 ผักสะแหล	98 เห็ดดำ
23 ปูเลย	61 ผักส้า	99 เห็ดแดง
24 ผักกาด	62 ผักสาบ	100 เห็ดถอบ
25 ผักคาวตอง	63 ผักเสี้ยน	101 เห็ดถั่วเน่า
26 ผักกุ่ม	64 ผักเสี้ยว	102 เห็ดแฝด
27 ผักกุ่มปลา	65 ผักแส้ว	103 เห็ดฟาง
28 ผักกูด	66 ผักหนอก	104 เห็ดมัน
29 ผักเกี้ยงพาโย	67 ผักหนาม	105 เห็ดลม
30 ผักข้าว	68 ผักหละ	106 เห็ดวอน
31 ผักขี้ขวง	69 ผักหวานบ้าน	107 เห็ดหนาม้อย
32 ผักขี้ตัว	70 ผักหวานป่า	108 เห็ดหล่ม
33 ผักขี้เสียด	71 ผักไห่	109 เห็ดหอม, เห็ดหอมป่า
34 ผักโขม	72 ผักเหมือดดำ	110 เห็ดหัวเช่า
35 ผักไข่นา	73 ผักอาน	111 เห็ดห้า
36 ผักไข่นา	74 ผักอีจ้อ	112 เห็ดหูเมียว
37 ผักควบ	75 ผักอีฮิน	113 เห็ดหูลัวะ
38 ผักคำสุข	76 ผักอีฮิม	

รายชื่อแมลงที่หาได้จากธรรมชาติ

1. ขี้ขี้	16. แมงขี้คร้าน	31. แมงเหนี่ยงควาย
2. ขี้เหนี่ยง	17. แมงขี้ต๊อบ	32. แมงอีหนั้ว
3. เขียดละอง	18. แมงขี้เยี่ยว	33. แมงอีหนั้วกลับ
4. ไช้มัดส้ม	19. แมงขี้หลอบ	34. แมงอีหนั้วหนาม
5. จักคู้	20. แมงจอน	35. แมงอีเหนี่ยง
6. จักจั่น	21. แมงช้าง	36. แมงอีเหนียว
7. จิ้งกู่	22. แมงดา	37. แมงอีปอก
8. จิ้งหรีด	23. แมงนูน	38. แมงอีห้วน
9. ตัวง	24. แมงเนียน	39. หนอนไม้ไผ่
10. ดีเหนี่ยง	25. แมงมัน ไช้แมงมัน	40. อีปิ้ง
11. ต่อ	26. แมงเมา	
12. แตน	27. แมงแม่แดด	
13. ผึ้ง	28. แมงแม่ฝน	
14. แมงกะซอน	29. แมงเหนี่ยง	
15. แมงกอม	30. แมงเหนี่ยงเข็ม	

บทที่ 7

พลวัตระบบแรงงานและที่ดิน

1. ระบบแรงงานและค่าจ้าง 180

1.1 พลวัตของระบบการใช้แรงงาน 180

การปรับตัวของระบบแรงงาน 182

ก. ระบบการเอาแรง หรือ เอามือเอววัน (แทนวัน ส้ายวัน) 182

ข. ระบบเปลี่ยนกันจ้าง (ปลัดกันจ้าง) 186

ค. ระบบการจ้างเหมา 187

ความหมายที่แท้จริงของการจ้างแรงงานในชนบท 190

ง. ระบบ ‘ร้อยถอน’ หรือ ระบบ ‘ช่วยกินข้าว’ 191

1.2 การปรับตัวของระบบค่าจ้างต่อสู้กับระบบทุน 193

1.3 การเคลื่อนย้ายแรงงานเข้าสู่ระบบธุรกิจชุมชน 194

หัตถกรรมในครัวเรือน 196

1.4 แรงงานรับจ้างในระบบทุนนิยม 199

2. ระบบที่ดินและค่าเช่า 200

1) ระบบนาฝ้างี้ หรือ ปั้นกึ่ง ... 200

2) ระบบฝ้างสาม หรือ ปั้นสาม ... 201

3) ระบบซื้อหลังนา หรือ ขายหลังนา ... 201

4) ระบบทำฟรี หรือ แบ่งข้าวให้เจ้าของนา ... 202

5) ระบบเช่าสวนแล้ง ... 203

บทที่ 7

พลวัตระบบแรงงานและที่ดิน

1. ระบบแรงงานและค่าจ้าง

1.1 พลวัตของระบบการใช้แรงงาน

โดยปกติแล้วชาวไร่ชาวนาทำงานโดยอาศัยแรงงานครอบครัว แต่ระบบการศึกษา และค่าจ้างแรงงานในเมืองใหญ่ ได้ดึงแรงงานออกจากชุมชนอย่างต่อเนื่อง แรงงานหนุ่มสาวหันไปนิยมการทำงานโรงงานตามสมัยนิยม และเพื่อหลีกเลี่ยงห่างจากงานไร่นา ด้วยเหตุนี้ภาวะขาดแคลนแรงงานจึงเกิดขึ้นทั่วไปในชนบททุกภาคของประเทศไทย

ชาวบ้านบ้านท่าเตื่อ กำลังช่วยกันเกี่ยวข้าวเหลือง โดยใช้ระบบเอาแรง

แม้ว่าสถานการณ์ IMF จะทำให้เมืองชบเซามาระยะหนึ่ง แต่ผลของมันก็มีอยู่ไม่ยาวนาน ด้วยเหตุที่เชียงใหม่เป็นเมืองท่องเที่ยว และมีอุตสาหกรรมต่อเนื่องกับการท่องเที่ยวจำนวนมาก เช่น การบริการ การผลิตสินค้าหัตถกรรมและสินค้าแปรรูปต่างๆ จึงมีศักยภาพสูงในการสร้างงานให้แก่แรงงานที่ย้ายถิ่นเข้าไปในตัวเมือง

นิคมอุตสาหกรรมลำพูน ซึ่งมีที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากลุ่มน้ำขานก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้แรงงานคนหนุ่มสาวไม่อยู่ในถิ่น ถึงอย่างไรพวกเขาก็ยังอยู่ในวัยแห่งการผจญภัยและเผชิญโลก ซึ่งน้อยรายที่จะชื่นชอบชีวิตอันจำเจ ไร้แสงสีเช่นหมู่บ้านชนบท

ราคาข้าวที่ถูกลงต่อเนื่องกัน รวมทั้งต้นทุนปุ๋ยและสารเคมีที่ถีบตัวสูงขึ้น ทำให้ที่นาถูกปล่อยให้รกร้างจำนวนไม่น้อย โดยเฉพาะในพื้นที่ปลายระบบน้ำที่น้ำไม่พอเพียงต่อการเกษตร ฤดูนาปรังเป็นฤดูที่จะมีที่ดินถูกทิ้งว่างเปล่ามากที่สุด ชาวนาที่มีแรงงานไม่พอและเห็นว่าการปลูกข้าวไม่คุ้มทุนในการขายอีกต่อไป อาจจะหันมาเปลี่ยนที่นาเป็นสวนลำไย

ลำไยโตแล้ว

ที่ดินแปลงนี้ซักร่องแล้ว แต่แปลงถัดไป เป็นสวนลำไย 3 ไร่

การขาดแคลนแรงงานกลายมาเป็นปัญหาสำคัญที่คุกคามความมั่นคงของหมู่บ้านรุนแรงที่สุด จนกระทั่งชาวไร่ชาวนาจำนวนมากได้แปรที่นาถุ่มให้กลายเป็นสวนลำไย เพราะการปลูกลำไยไม่ต้องใช้แรงงานมาก ชาวนายังรักษาชีวิตชุมชนไว้ได้ อีกทั้งไม่มีโอกาสที่จะขาดทุนเลย

ผลผลิตเกษตรสำคัญ เปรียบเทียบ 2 ปี	พ.ศ.2535 (ไร่)	พ.ศ. 2544 (ไร่)
ข้าวเจ้า	9,136	5,436
ข้าวนาปี	1,469	4,369
ข้าวนาปรัง	7,667	1,067
ข้าวเหนียว	42,148	21,298
ข้าวนาปี	42,418	21,162
ข้าวนาปรัง	-	136
ลำไย	5,101	12,831

ตัวเลขข้างมือนี้ แสดงให้เห็นว่า
ในรอบ 10 ปี นับแต่ พ.ศ.2535 เป็นต้นมา
พื้นที่ทำนาลดลง ถึงกว่า 20,000 ไร่
และมีผู้ปลูกลำไยเพิ่มขึ้นถึง 7,730 ไร่
ที่มา : กรมส่งเสริมการเกษตร

การเปลี่ยนแปลงแบบแผนการเพาะปลูกใหม่ของชาวไร่ชาวนาเช่นนี้ ย่อมคุกคามระบบการพึ่งตนเองด้านอาหาร และเปลี่ยนแปลงระบบแรงงาน เพราะแรงงานชาวนาจะหายไปจากระบบการผลิตข้าวถึงครึ่งหนึ่ง

พลวัตเศรษฐกิจ เคลื่อนย้ายออกห่างจากดุลยภาพเดิมของชุมชนที่เศรษฐกิจหมุนเวียนภายในสูง โดยสอดคล้องกับการลดจำนวนลงของแรงงานการผลิต การลดจำนวนลงของพื้นที่ปลูกข้าว การเพิ่มขึ้นของการปลูกลำไย ซึ่งพึ่งพาตลาดภายนอกค่อนข้างสูง เพื่อให้ตอบสนองความต้องการใช้เงินตราในระบบสังคมที่เปลี่ยนไป

การปรับตัวของระบบแรงงาน

ชาวนาชาวไร่ได้ใช้ความพยายามอย่างสูงในการปรับตัวเข้ากับระบบใหม่ แม้ว่าจะมีแรงงานเคลื่อนย้ายไปสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการมาก แต่แรงงานเหล่านี้ยังมีส่วนพึ่งพิงภาคเกษตรกรรม อีกทั้งชาวนาก็ยังคงใช้ชนบทเป็นหลังพิง เพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคงของตนอยู่ ขบวนการปรับตัวของแรงงานปรากฏออกมาในระบบต่างๆ 4 ระบบ คือ

- ก. ระบบการเอาแรงหรือเอามือเอววัน
- ข. ระบบเปลี่ยนกันจ้าง
- ค. ระบบจ้างเหมา
- ง. ระบบร้อยถอน

ก. ระบบการเอาแรง หรือ เอามือเอววัน (แทนวัน, ล้ายวัน)

การทำงานโดยระบบเอาแรง หรือเอามือเอววันนั้น ที่จริงมีอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย ในภาคอื่นๆ เรียกว่า ‘ลงแขก’ ‘อยู่มือ’ ‘เอาแรง’ และ ‘โซแรง’ เป็นต้น การเอาแรงหรือเอามือเอววันของล้านนานั้น กล่าวได้ว่ามีลักษณะเด่นเป็นพิเศษ เพราะมีการจัดระบบเอามือในงานการผลิต ประเพณี และพิธีกรรม อย่างเป็นระบบและเป็นทางการ การเอามือแทรกซึมอยู่ทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นงานในไร่นา งานของหมู่บ้าน งานประเพณีในวัด และแม้กระทั่งงานศพ คนลุ่มน้ำขานเป็นส่วนหนึ่งของระบบเอาแรง ดังที่กล่าวมานี้ พวกเขาเป็นสมาชิกของกลุ่มเอามือเอววัน คนละอย่างน้อยก็หลายกลุ่มต่างกรรมต่างวาระ ภาพที่ปรากฏให้เห็นได้ทั่วไปก็คือ ในทุกสถานการณ์และในทุกๆ แห่งที่ต้องใช้แรงงานมาก จะเห็นชาวบ้านมาร่วมมือกันลงแรงทำงาน ความรู้สึกที่ชอบทำงานเป็นหมู่พวกนี้ สอดคล้องอยู่ในสุภาษิตของชาวบ้านที่ว่า ‘เอียะการคนเดียว อดเหมือนจะตาย เอียะการหลายเหมือนเล่น’ คำว่า ‘เอียะการหลายเหมือนเล่น’ นั้นเป็นสุภาษิตที่มาจากวัฒนธรรม ‘ม่วนใจ๋’ ของชาวล้านนาเอง ดังตัวอย่าง การใช้คำว่า ‘ม่วน’ ในชีวิต เช่น เมื่อแม่ค้าขายของได้มาก เรียกว่า ‘ขายม่วน’ เมื่อทำงานมีความสุข เรียกว่า ‘เอียะกำม่วน’ ชาวนาผู้ซึ่งตัดสินใจปลูกหอมหัวใหญ่ แทนที่จะปลูกถั่วเหลืองคนหนึ่งกล่าวว่า “ปลูกถั่วเหลืองส่วนมากเราต้องทำงานคนเดียว หรือทำกันเองในครอบครัว เวลาขายก็ขายไปเจียบๆ แต่หอมใหญ่นี้ เป็น หอมม่วน เวลาทำก็ไปที่ละหลายสิบคน เราทำ เขาทำ เวลาขายก็ขายพร้อมกันทั้งทุ่งนั่นแหละ” คำอธิบายของการทำงานร่วมหมู่มีเพิ่มเติมว่า “หมู่เฮาเอียะตวยกัน ก็ปันแล้ว เอียะคนเดียว อดอ่อนเมื่อใดก็บ่แล้วสักเตื่อ”

ปัจจุบัน เนื่องจากจำนวนแรงงานในหมู่บ้านลดลง แต่งานมีจำนวนมากขึ้น ระบบเอามือเอววันที่เคยชบเซาในระยะหนึ่งเพราะเข้าไปทำงานในเมือง ก็หวนกลับมา

งานที่มีการใช้ระบบเอาแรง
1. ทำนา
2. ปลูกถั่วเหลือง
3. ปลูกผัก
4. สร้างบ้าน
5. งานเหมืองฝาย
6. งานศพ
7. เอื้อนเย็น
8. งานของหมวดบ้าน
9. งานของหมวดวัด

รายชื่อหมู่บ้าน(บางส่วน)ที่ยังนิยมระบบเอามือเอววันในปี พ.ศ. 2542-2545
1. บ้านหนองหวาย
2. บ้านกลางเหนือ
3. บ้านศาลา
4. บ้านสันกาวาน
5. บ้านแม่
6. บ้านหัวข่วง
7. บ้านใหม่สามหลัง
8. บ้านท่าเตื่อ
9. บ้านปวงสนุก
10. บ้านจอมแจ้ง
11. บ้านร้องขุ่ม
12. บ้านเด่น
13. บ้านหัวฝาย
14. บ้านเปียง
15. บ้านเหมืองฟู

มาใหม่ ‘ระบบเอามือเอววัน’ คือ การผลักดันไปช่วยเป็นแรงงานให้แก่กันและกันของชาวนา โดย
นับเอววันที่ทำงานเป็นเกณฑ์แทนการจ้างด้วยสิ่งของหรือเงินตรา

จากการสำรวจหมู่บ้าน 78 หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ได้พบว่า มีเพียง 12 หมู่บ้านที่ได้เลิก
ระบบเอามือเอววัน หมู่บ้าน 47 แห่งมีการเอามือเอววันผสมกับระบบการจ้างรายวันและจ้างเหมา
มี 13 หมู่บ้านที่ชาวบ้านนิยมการเอามือเอววันกันมาก ในปีทำการสำรวจคือ พ.ศ. 2543-2545

**การที่ระบบเอามือเอววัน อันเป็นระบบการระดมแรงงานแบบชุมชนหมู่บ้านโบราณ
ยังคงทนข้ามเวลาหลายร้อยปีนั้น มีเหตุผลสำคัญ 4 ประการ คือ**

- 1) งานไร่นาต้องการใช้แรงงานมาก จำเป็นที่จะต้องใช้ความร่วมมือกันของชุมชน
- 2) ระบบเอามือเอววันลดความตึงเครียดในการทำงาน สอดคล้องกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของหมู่บ้านที่มีความสัมพันธ์ฉันท์ญาติ ทำให้การระดมแรงงานเป็นไปได้ง่าย
- 3) ระบบเอามือเอววันลดความจำเป็นในการใช้เงินสด ลดต้นทุนการผลิต ดังนั้น ชาวนาซึ่งขาดแคลนเงินสดก็จำเป็นต้องอยู่ในระบบการเอามือเอววัน แทนที่จะย้ายไปอยู่ในระบบการจ้างโดยให้ค่าจ้าง
- 4) ราคาข้าวถูกต้องเนื่องกันมายาวนาน จนกระทั่งการผลิตข้าวกลายเป็นการผลิตอาหารล้วนๆ ไม่ใช่การผลิตสินค้า ระบบเอามือเอววันสอดคล้องกับระบบยังชีพตามธรรมชาติ และด้วยเหตุนี้ เราได้พบว่า การเอามือเอววันได้ถูกนำไปใช้ในระบบการผลิตพืชชนิดอื่นๆ อีก

กลุ่มเอมแรงปลูกข้าวที่บ้านหนองปิ้ง
ในฤดูทํานานปี พ.ศ.2544 ใช้แรงชาวนา 11 แรง

“คนที่ไม่เอววัน ส่วนใหญ่เป็นพวกที่มีนําน้อย พวกที่มีนํามาก 3 ไร่ 4 ไร่ขึ้นไปนี้ จะเอววันกัน เพราะพวกที่มีนําน้อยก็จ้างคนแทน และตัวเองก็ไปรับจ้างด้วย บางทีก็มีพวกนาเยอะบางคนก็ไปรับจ้างปลูกด้วยถ้านาของตัวเองเสร็จแล้ว คนที่มีนําน้อย เช่น 1-2 ไร่ จ้างปลูกตกไร่ละ 400 บาท 2 ไร่ก็ 800 เขาจะมาเอมแรงทำไม 8-9 คนก็จะต้องไปสัปดาห์ 8-9 วัน เสียเวลา ไปรับจ้างทำดีกว่า ในการเอววันจะเสียเงินน้อยกว่า การเอววันบ้านนี้มีประมาณ 10 กว่าราย จ้างประมาณ 4-5 ราย บางคนก็มีร้อยถอน เช่น มัด หาบ ตี 100 ถอน 20”

(เจริญ จรรยา ฝ่ายทำบ่อเย็น)

“สมมุติเราจะปลูกก่อน เราจะปลูกเป็นมือแรก สมมุติปลูกวันที่ 1 ปุ๊บ เราจะไปรับจ้างคนอื่นในวันต่อไป แต่คนอื่นก็จะปลูกวันที่ 1 วันมันตรงกัน เราก็เอาวันกันเลย เราก็ไม่ไปแล้วที่จะรับจ้าง แต่ถ้าหากเราจะไปรับจ้าง เราก็ต้องจ้างคนอื่นด้วย

ที่เราสามารถหาคนมาเอาวันได้ก็เพราะ คนที่จะมาเอาวันเขาหวังว่าจะมาเอาวันเราไปแทนวันเขาอีก (เอาวัน เรียกอีก 2 แบบคือ แทนวัน หรือ ส่ายวัน) เวลาเขาปลูกเขาต้องสละ การรับจ้างกับการเอาวันมันดีไปคนละอย่าง พูดถึงว่าถ้าเราจ้างเสร็จมันก็เสร็จเราปลูกวันที่ 1 มันเสร็จแล้ว เราก็ไม่ต้องไปส่ายวันใครเลย เราจะไปทางใดก็ได้ เราจะไปรับจ้างใครก็ได้ เราจะไปทำอะไรก็ได้หมด อิสระแล้ว แต่ถ้าเมื่อเราเอาวันสมมุติตัวเองปลูกวันที่ 1 มีคนมาเอาวันเรา 5 คน ตัวเราจะต้องไปส่ายทั้ง 5 คน อย่างที่สอง คนนั้นจะปลูกเราจะต้องไปส่ายแล้ว 1 วัน วันที่ 3 อีกคนจะปลูกเราก็ต้องไปส่าย ไปส่ายจนครบคนให้มันเสร็จ

คนที่เอาววันนี้มันง่ายกว่าคนจ้าง เพราะว่ามันจะมีนาเหมือนกัน มันก็ต้องการความช่วยเหลือจากกันและกัน แบบว่าเราเอาววันกันดีกว่าไหม

บางคนเจ้าของนาจะต้องไปหาคนรับจ้างก่อน ถ้าไม่ได้คนรับจ้างค่อยไปเอาววัน เพราะเอาววันมันเสียเวลา มันกินเวลาหลายวัน คนเอาววันนี้เอาไม่ยาก คนรับจ้างนี้จะหายาก เพราะถ้าเขาติดงานนั้นแล้วเขาจะไม่ไป มันก็จะติดกันไป การเอาววันนี้มันต้องสละเวลา ถ้าเขาไม่ไป คนอื่นก็จะไม่มีใครไปทำของเขา มันมาลายนี้รูปนี้”

(นางจันทร์ เมืองแก้ว ฝ่ายปวงสนุก)

แม้ว่าระบบเอามือเอาววันจะคงทน และยังรองรับระบบเศรษฐกิจพึ่งตนเองของชุมชนอยู่ แต่แนวโน้มที่ปรากฏว่าหมู่บ้านถึง 12 แห่งได้เลิกระบบนี้แล้ว อีกทั้งหมู่บ้าน 47 แห่งต้องใช้ระบบจ้างรายวันและระบบจ้างเหมา เข้าช่วยสมทบกับแรงงานครอบครัวและระบบเอามือเอาววันในการผลิตข้าวนั้น เป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลง ในระบบแรงงานอันเนื่องมาจาก

1) การแย่งชิงแรงงานโดยระบบการจ้างงานของระบบอื่นนอกชุมชน โดยเฉพาะจากภาคอุตสาหกรรม การกดดันให้ราคาสินค้าเกษตรต่ำกว่าต้นทุนการผลิตของระบบทุนนั้น เป็นตัวการอันสำคัญที่สุดที่ทำให้ชาวนาต้องเบนออกจากภาคเกษตรกรรมซึ่งให้ผลตอบแทนเงินสดต่ำ ทั้งนี้เพราะรายจ่ายเงินสดต่างๆ ของชาวไร่ชาวนาสูงขึ้นเกินกว่ารายรับที่ชาวนาได้รับจากผลผลิตการเกษตร ชาวนาจำเป็นต้องแสวงหารายได้เงินสดเพิ่มเติมจากระบบเศรษฐกิจอื่นนอกภาคเกษตรกรรม

การเอาแรง		
หมู่บ้าน	ยังมี	ไม่มี
1. ก้าวเล็กน้อย	✓	
2. ก้าวเลหหลวง		×
3. จอมแจ้ง	✓✓	
4. เจตีย่เน้ง	✓	
5. ฉิมพลี	✓	
6. ดงกำ	✓	
7. ดอนตัน	✓	
8. ดันแกง	✓	
9. ดันแห่น้อย	✓	
10. ดันแห่นหลวง	✓	
11. ท่าเตื่อ	✓✓	
12. ท่าโป่ง	✓	
13. ทุ่งเสี้ยว		×
14. ทุ่งหลุก		×
15. บ้านกลางใต้	✓	
16. บ้านกลางเหนือ	✓✓	
17. บ้านดง	✓	
18. บ้านเด่น	✓✓	
19. บ้านต้นกอก	✓	
20. บ้านต้นตัน		×
21. บ้านต้นฝิ่ง	✓	
22. บ้านท่าวังพร้าว	✓	

การเอาแรง		
หมู่บ้าน	ยังมี	ไม่มี
23. บ้านป่าดัว	✓	
24. บ้านปาลาน (ต.สองแคว)	✓	
25. บ้านป่าสัก		×
26. บ้านเปียง	✓✓	
27. บ้านแม	✓✓	
28. บ้านร้อง		×
29. บ้านศาลา	✓✓	
30. บ้านสบาว	✓	
31. บ้านสองแคว	✓	
32. บ้านสัน	✓	
33. บ้านสันคะยอม	✓	
34. บ้านหนองคอบ		×
35. บ้านหัวข่วง	✓✓	
36. บ้านใหม่สามหลัง	✓✓	
37. ปางสนุก	✓✓	
38. ป่าจี	✓	
39. ปาลาน	✓	
40. ป่าอ้อย		×
41. แพะสันเหนือ	✓	
42. ร่องขุ่ม	✓✓	
43. ร่องตีมิด	✓	

การเอาแรง		
หมู่บ้าน	ยังมี	ไม่มี
44. ร้องธาร	✓	
45. สบาว	✓	
46. สองแคว	✓	
47. สันกาวาพ	✓✓	
48. สันปูเลย	✓	
49. สันเหนือ	✓	
50. หนองปิ้ง	✓	
51. หนองพันเงิน	✓	
52. หนองหวาย		×
53. หนองห้า	✓	
54. หนองอึ่ง (ทุ่งฝัารด)	✓	
55. หัวฝาย	✓	
56. หัวฝาย	✓✓	
57. เหมืองฟู	✓✓	
58. ใหม่ม่วงก่อน		×
59. ใหม่ร้องชุด	✓	
60. อุเม็ง	✓	

- ✓✓ หมายถึงยังมีการเอาแรงมาก
 ✓ หมายถึงมีน้อย
 × หมายถึงไม่มีการเอามือเอววัน

2) เมื่อมีคนทำนาลดลงและหันไปไปทำการเกษตรหลากหลายมากขึ้น เพื่อรองรับการขยายตัวของสังคมและความต้องการใช้จ่ายเงินสด แรงงานต้องไปผูกพันอยู่กับการเกษตรรูปแบบอื่นๆ ที่ไม่ได้ใช้แรงงานแบบเดียวกับการทำนาอีกต่อไป แรงงานจึงไม่เป็นอิสระจากอาชีพใหม่ การใช้แรงงานใหม่ๆ ไม่สอดคล้องกับระบบเอาแรงอีกต่อไป

3) ชาวนามีไร่นาดอกรอบครัวลดลง ดังนั้น มีความจำเป็นน้อยลงที่จะทำนาโดยแรงงานจำนวนมาก ในหลายกรณีครอบครัวยังสามารถทำนาเองจนสำเร็จลงได้ โดยการจ้างในบางกระบวนการและบางขั้นตอนของการทำนา โดยไม่จำเป็นต้องใช้ระบบเอามือเอววัน

4) ชาวนาใช้เทคโนโลยี หรือเครื่องทุ่นแรงในการทำนา ทำให้ลดวันทำงาน และลดแรงงานที่จำเป็นต้องใช้ในการทำนาลง ชาวนาต้องการเงินสำหรับค่าใช้จ่ายอันเกี่ยวเนื่องกับเครื่องจักรหรือเทคโนโลยีนี้มากกว่า

ข. ระบบเปลี่ยนกันจ้าง (ผลัดกันจ้าง)

การจ้างงานหรือค่าจ้างไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่เฉพาะในระบบทุน ในระบบอื่นก่อนทุนนิยมก็มีระบบจ้างมาก่อน ดังเช่นเมื่อร้อยสองร้อยปีมาแล้ว ในลุ่มน้ำขานก็มีการจ้างอยู่บ้าง แต่เนื่องจากเงินหายาก แรงงานก็มีพอเพียง การจ้างจึงจำเป็นน้อย

ในปัจจุบันนี้ มีการจ้างงานในไร่นากันอย่างกว้างขวาง เพราะแรงงานขาดแคลน แต่การจ้างนี้มีจุดประสงค์ที่จะทำให้การทำงานจำนวนมากในไร่นาเสร็จสิ้นลงตามกำหนด

การจ้างและค่าจ้างของกลุ่มน้ำขานยังคงสะท้อนลักษณะของความสัมพันธ์ในระบบเศรษฐกิจชุมชน 3 ประการ คือ

1) เนื้อหาและรูปแบบการจ้างแรงงานของกลุ่มน้ำขานน่าสนใจมาก กล่าวคือ การจ้างแรงงานสะท้อนการแลกเปลี่ยนแรงงานโดยตอบแทนเป็นเงิน มากกว่าที่จะเป็นการจ้างในความหมายที่นายจ้างทำต่อลูกจ้าง ข้อที่น่าสังเกตที่สุดก็คือ การจ้างแรงงานเพื่อนบ้านทำการเกษตรใดๆ เจ้าของต้องลงมือทำงานด้วย คือเป็นแรงงานหนึ่งในความสำเร็จของงานนั้นๆ การจ้างไม่ได้เปลี่ยนฐานะให้ฝ่ายหนึ่งเป็นนายจ้าง อีกฝ่ายหนึ่งเป็นลูกจ้าง เพราะชาวนาเป็นทั้งผู้จ้างคนอื่นเมื่อเขาต้องการแรงงาน และถูกผู้อื่นจ้างเมื่อเขามีเวลาว่าง การจ้างลักษณะนี้เกือบจะคล้ายการแลกเปลี่ยนแรงงาน โดยมีหน่วย เงินตรา เป็นเกณฑ์วัดแรงงาน เพราะมีความสัมพันธ์อื่นเกี่ยวข้อง นั่นคือ ความสัมพันธ์ฉันท์ญาติหรือเพื่อนบ้าน การจ้างที่จ้างโดยผู้ว่าจ้างไม่ร่วมทำงานด้วยนั้นมียู่บ้าง เช่น งานที่จ้างโดยคนต่างถิ่นที่มาอาศัยอยู่ในหมู่บ้าน จ้างโดยผู้ซึ่งมีที่ดินมากต้องจ้างแรงงานหลายสิบแรง (กรณีนี้มักจะเรียกว่า ‘หมู่คนรวย’) จ้างโดยผู้ว่าจ้างซึ่งมีแต่ที่ดินทำการเกษตร แต่ไม่มีบ้านอยู่ในท้องถิ่น เป็นต้น

“ถ้างานของเราเสร็จแล้วเราก็ไปรับจ้างเขาอีก ‘เอารายวันคนอื่น’ บ้านเรานี้ก็เป็นแบบนี้ เมื่อเราปลูกของเรา เราก็ไปจ้างคนมาปลูกของเรา ถ้าของเราเสร็จแล้วเราก็ไปรับจ้างเขาต่อ และที่คนจนไปรับจ้างคนรวยก็มี คนรวยนี้เขาจะไม่ทำ เขาจะใช้เงินอย่างเดียว ส่วนที่มีเยอะก็คือ ผลัดกันจ้าง เป็นทั้งคนจ้างและคนที่รับจ้างนี้เยอะกว่า มีประมาณ 20 กว่าเจ้า ส่วนคนรวยจ้างคนจนมีประมาณ 4-5 ราย คนที่ผลัดกันจ้างมีฐานะปานกลางก็มี ไม่รวยก็มี คนที่รวยจริงๆ เขาไม่ทำเพราะมันร้อนจะตาย ทำงานในทุ่งนาก็เหนื่อย ที่เขารวยเขามีเงินเขาก็ไม่ทำ อย่างเราๆ อยู่บ้าน งานอื่นจะทำเราก็ไม่มี เราต้องไป ทั้งจ้างและรับจ้างเขา”

2) การจ้างงานในไร่นายังให้ความสนใจเรื่องความช่วยเหลือ แบ่งปัน อันเป็นอุดมการณ์ที่หมู่บ้านสะสมมานานก่อนหน้านี้ ชาวบ้านให้ความสนใจจ้างคนที่ด้อยโอกาส ครอบครัวที่มีปัญหาการเงิน คนที่จนกว่าตน หรือไม่ก็พิจารณาจ้างเครือญาติและหมู่พวกของตนก่อน หรือจ้างคนที่เคยมาจ้างตนเองก่อน

“พิจารณาที่ว่าเราจะจ้างคนนี้ เพราะเขาจน เขาจนกว่าเรา เขาไม่มี สงสารเขา เราก็เลยจ้างเขา เพราะจะให้เขามีงานทำ เขาจะไปกับคนอื่นไกลๆ เขาก็ไม่กล้าไป เพราะว่าเขาแก่แล้ว จะไปทำงานก่อสร้างก็ไม่ได้ เราจะต้องจ้างเขามาทำงานให้เรา ปลูกนา หรือแผ้วถางหญ้าตามสวนเล็กๆ น้อยๆ ให้เขาได้เป็นวันๆ ไป

ถ้าหากคนอื่นว่าง ถ้าเราต้องการหลายคน เราจะทำสัก 10 คน เราก็ต้องแล้วแต่เขาว่าจะรับจ้างหรือไม่ คนที่ปานกลางถ้าเขาจะเอา เขาก็จะบอกญาติจะไปเน้อ แต่พิจารณาแรกก็คือของเอาคนที่จนก่อน เป็นคนบ้านเรา เป็นหมู่เดียวกัน เป็นเพื่อนบ้านกัน เราก็รู้ว่าเออหมอนี้ลูกมันก็มีเยอะ รายได้มันก็ไม่มี ก็ไปหาเช่ากินค่าทำงาน ตละอนๆ เราก็เลยจ้างเขา

ถึงแม้เขาจะทำงานช้าก็ช่างเขาเถอะ เขาก็ทำไปตามกำลังของเขา เขาพักเขาก็พัก เขาทำเขาก็ทำ ช้าก็ช่างเขาเถอะ เพราะไม่ใช่งานหนักอะไรมากมาย เพียงแต่เขาได้ตากแดดเท่านั้น ปลูกข้าวถ้าหากเราเหนื่อยเราก็พัก คนปลูกเร็วไม่เร็วมันไม่เกี่ยว

เราต้องพิจารณาจ้างคนที่จ้างเราเป็นการตอบแทน

คนที่ไม่เอามือนั้นเป็นบางคน ก็เพราะจะปลูกได้ไม่ทันเวลา แต่ก็จ้างแรงงานในลักษณะเอามือ คือเมื่อนาย ก.จ้างนาย ข. ต่อมานาย ข.ก็ต้องจ้างนาย ก. ตอบกลับแต่จะเอามือสลับกับจ้างไปด้วย แต่ไม่มีการผูกมัดเหมือนกับเอามือ เราจะไม่จ้างตอบก็ได้ ถ้าเรามีเหตุผลจะทำแบบนั้น การเอามือนั้นจึงไม่มีกลุ่มที่แน่นอนทั้งหมู่บ้าน” (อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฝาง)

ค. ระบบการจ้างเหมา

ปกติแล้วการจ้างงานในไร่มาใช้ระบบการจ้างรายวัน อัตราค่าจ้างอยู่ระหว่าง 100-200 บาท แล้วแต่ลักษณะของงานและช่วงเวลาที่จ้างงาน ว่าต้องใช้กำลังความเข้มข้นในการทำงานขนาดไหน แต่ในรอบ 20 ปีมานี้ชาวนากลุ่มน้ำขานหันไปใช้ระบบการจ้างเหมาอย่างกว้างขวาง

“การทำงานจ้างเหมา เรามีการรวมคนรู้จักที่ถูกคอกัน ทำงานกันได้ อาจจะ 5-6 คน มีคนหนึ่งเป็นหัวหน้า เรียกว่า แก่กลุ่ม บางทีก็เรียกว่า หัวหน้ากลุ่ม แก่กลุ่มจะถือบัญชี วันไหนไปทำงานของใครก็จดบัญชีเอาไว้ เมื่องานเสร็จก็จ่ายกันไปตามจริง บางคนมาไม่ครบวันเพราะเจ็บป่วย หรือบางช่วงติดงานของตัวเอง บางทีไปช่วยเอามือเอวอันให้พี่น้องให้ญาติก็ไม่ได้มา แก่กลุ่มจะบันทึกเอาไว้ การรวมกลุ่มไปทำงานดี เพราะจะทำให้งานเรียบร้อย มีคุณภาพ ถ้าต่างคนต่างทำอาจจะเถียงกัน เกี่ยงกัน คนนี้หนักคนนั้นเบา แก่กลุ่มจะแบ่งงาน จัดสรรงาน คนไหนเอาเปรียบ จี้เกียจ แก่ไม่ใช้วิธีตัดเงิน ถ้าตัดจะไม่ได้ ใช้วิธีบอกว่า ถ้าทำงานแบบนี้พุงนี้ไม่ต้องมา ตอนรับเงินค่าจ้างลูกสมาชิกจะเก็บเงินกัน เอาเงินคนละ 5 บาท 10 บาทให้แก่กลุ่มเป็นการตอบแทนน้ำใจ”

(อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฝาง)

การเกิดขึ้นของระบบจ้างเหมาเกี่ยวข้องกับเหตุผล 5 ประการ คือ

1) ระบบการจ้างเหมา เป็นระบบที่ต้องการเป็นอิสระจากความกดดันของสังคมเครือญาติ ซึ่งแม้ระบบนี้จะมีด้านคุณูปการต่อชุมชน แต่ในด้านตรงข้าม การจ้างที่บังคับอยู่กลายๆ ให้ผู้ว่าจ้างต้องลงแรงทำงานด้วย แบบเสมอภาคกับเพื่อนบ้านผู้ถูกจ้าง ย่อมทำให้งานการผลิตมีผลวัดน้อย เนื่องจากสังคมขยายตัวมากขึ้น งานการผลิตมีหลายด้านมากขึ้น อีกทั้งการผลิตพืชเกษตรก็มีความหลากหลายถึงกว่า 10 ชนิดในกลุ่มน้ำนี้ ยากที่ชาวนาจะจัดสรรเวลาให้ตรงกันในการลงทำงานในพื้นที่การผลิตได้ ด้วยเหตุนี้ ชาวนาซึ่งพัฒนาระบบแรงงานใหม่ขึ้นอีกระบบหนึ่ง นั่นคือ ‘ระบบจ้างเหมา’

2) ระบบจ้างเหมาเป็นปรากฏการณ์สะท้อนมาจากความกดดันที่ผู้จ้างต้องการให้งานเสร็จเร็ว ซึ่งแรงงานต้องทำงานหนักมากขึ้น ในพื้นที่การผลิตที่แรงงานไม่เพียงพอ แต่ยังต้องการรักษาคุณภาพงานเอาไว้ จึงหาผู้รับจ้างที่สามารถทำงานเสร็จตามที่กำหนด ต้องทำงานในอัตราเร่งสูงขึ้น เป็นการประกันว่างานเกษตรกรรมทุกอย่างจะยังดำเนินต่อไปได้

3) ระบบจ้างเหมาสะสมขึ้นมาจากสายสัมพันธ์แบบเครือญาติและหมู่บ้าน ผู้คนยินดีทำงานแบบร่วมมือกันมากกว่าต่างคนต่างทำ ชาวนาจึงรวมกลุ่มกันเพื่อทำงานรับจ้าง แม้ระบบเอามือค่อยๆ ลดลงแล้ว ระบบจ้างเหมาก็ยังสะท้อนภาพของระบบเอามือ นั่นคือคนทำงานกันเป็นหมู่เป็นพวกร่วมกัน มีจุดมุ่งหมายร่วมกัน มีความเป็นพวกเดียวกัน มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องยาวนาน กลุ่มจ้างเหมาเป็นกลุ่มแรงงานที่ตั้งขึ้นมาโดยชาวนา รวบรวมคนกลุ่มหนึ่งขึ้นมาเป็นพวกเดียวกัน เช่น 5-20 คน รับงานจ้างเหมาในไร่นาในช่วงที่หมู่บ้านของตนมีเวลาจะออกทำงานรับจ้างได้

วัฒนธรรมการจ้างแรงงาน

ชาวนากลุ่มนี้ทำงานโดยจ้างรายวันเพื่อนบ้าน

วัฒนธรรมของหมู่บ้าน มีอยู่ว่า ผู้จ้างก็ต้องมาร่วมทำงานด้วย

มิฉะนั้นจะไม่มีแรงงานเพื่อนบ้านมารับจ้าง

เพราะการจ้างในหมู่บ้าน ต้องการรักษาความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน

ค่าจ้างมีความหมายเป็นเพียงการตอบแทนความช่วยเหลือ

ไม่ต้องการให้เพื่อนบ้านกลายมาเป็น ‘ผู้ว่าจ้าง’ ของตน

การจ้างเหมา มีแนวโน้มจ้างกลุ่มรับเหมาต่างหมู่บ้าน
ชาวบ้านพยายามหลีกเลี่ยง
การจัดความสัมพันธ์แบบใช้เงินซื้อกันตรงๆ
เพราะต้องการถนอมความสัมพันธ์แบบเพื่อนบ้าน
และความเป็นสังคมเครือญาติเอาไว้

จ้างเหมา	
ผู้จ้างเหมา	หมู่บ้านที่ไปจ้าง
บ้านแม่	หัวริน
เจดีย์เนิ้ง	บ้านน้ำบ่อหลวง สันเหนือ เหล่าป่าฝาง บ้านดง
หนองปิ้ง	หนองพันเงิน จอมทอง บ้านเปียง อุเม็ง
อุเม็ง	บ้านเปียง ท่าเตือ ป่าจู้ บ้านดง
บ้านดง	บ้านเปียง ท่าเตือ ร้องซุ่ม บ้านแม่ บ้านเนิ้ง
ต้นกอก	หัวฝาย ร้องติมิด แสงคันธา อ.แม่ทา ปวงสนุก
ท่าศาลา	หนองพันเงิน
ฉิมพลี	เหล่าป่าฝาง หัวริน
บ้านเปียง	ร้องธาร บ้านดง บ้านสันป่าตอง หัวริน
ดงก่า	บ้านร้อง ป่าอ้อย ทุ่งโต้ง
บ้านร้อง	บ้านหัวริน หัวฝาย

หมู่บ้านที่ใช้ระบบจ้างเหมามาก	หมู่บ้านที่ใช้ระบบจ้างเหมาน้อย
บ้านเด่น	ท่าเตือ
ร้องธาร	ปวงสนุก
บ้านสัน	หัวช่วง
บ้านแม่	บ้านร้อง
เจดีย์เนิ้ง	แพะสันเหนือ
บ้านดง	สันกาวาพ
ร้องติมิด	จอมแจ้ง
สันคะยอม	บ้านศาลา
ต้นตัน	ร้องซุ่ม
หนองครอบ	บ้านเปียง
กลางเหนือ	บ้านเด่น
หนองหวาย	สองแคว
หนองปิ้ง	หัวฝาย
ฉิมพลี	
ต้นแห่นหลวง	
เหมืองฟู	
ป่าสัก	

รายการจ้างแรงงานในชนบท
ปลูกข้าว
เกี่ยวข้าว/นวด/มัด/ไม่
ปลูก-เก็บมะเขือเทศ
ปลูก-เก็บหอมหัวใหญ่
ขึ้นคันดินปลูกสวน
สร้างบ้านแบบเหมาจ่าย
เก็บลำไย/คัด/แยก
ปลูก-เก็บถั่วเหลือง
แทนแรงงานเหมืองฝาย
รดน้ำสวนลำไย

หมู่บ้านที่ใช้ ‘ระบบจ้างเหมา’ น้อย
มีความหมายว่า
ปีหนึ่งๆ อาจมีการผลิตน้อย crop
อาจมีกลุ่มเครือญาติหนาแน่นมาก หรือ
อาจเป็นหมู่บ้านปลายน้ำที่ประสบปัญหาการใช้น้ำ
ทำให้หลังการผลิตต่ำ เป็นต้น

4) ระบบจ้างเหมายังมีได้ทำลายฐานะของชาวนาอิสระลง เพราะแรงงานมี 2 ฐานะคือ ด้านหนึ่งเป็นชาวนา ดูแลไร่นาของตนเอง อีกด้านหนึ่งใช้เวลาที่เหลือออกไปรับจ้างทำงานในไร่นา ชาวนายพอใจที่จะได้ทำงานในท้องถิ่น ในชุมชน แทนที่จะออกไปทำงานในภาคอุตสาหกรรม ซึ่งไม่สามารถมีเวลาให้แก่ไร่นาของตนเอง

5) ระบบการจ้างเหมาเกือบจะเป็นไปไม่ได้เลยถ้าหมู่บ้านมีที่ดินมากและมีแรงงานน้อย เนื่องจากฤดูกาลเพาะปลูกชาวไร่ชาวนาต่างก็ลงมือทำงานในเวลาไล่เรี่ยกัน แรงงานในช่วงนั้น ย่อมขาดแคลน เพื่อจะแก้ปัญหานี้ ระบบจ้างเหมาจึงมีได้จำกัดอยู่ในเขตแดนของหมู่บ้าน แต่อาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ของชาวนาในระบบสังคมและวัฒนธรรม ชาวนาจึงมีความรู้อย่างดีในปฏิทินการผลิต และความต้องการแรงงานของหมู่บ้านอื่นๆ ด้วยเหตุนี้ระบบการจ้างเหมา จึงเกิดเป็นเครือข่ายการจ้างอันกว้างขวางระหว่างหลายหมู่บ้าน รองรับความต้องการแรงงานของหมู่บ้านได้สำเร็จ

ความหมายที่แท้จริงของการจ้างแรงงานในชนบท

(แรงงานรับจ้าง / กรรมกร หรือการขายแรงงาน)

คำว่า ‘แรงงานรับจ้าง’ เป็นคำที่แสดงนัยความหมายทางชนชั้น ในภาษาอังกฤษใช้คำว่า Wage Labour ซึ่งเป็นบทบาทของแรงงานในฐานะ ‘ผู้ขาย’ โดยมี ‘ตลาดแรงงาน’ รับซื้อ ผู้ซื้อคือนายจ้างซึ่งประกอบกิจการที่ค้ากำไร แรงงานตามนัยนี้ปรากฏชัดเจนเมื่อชาวนาชาวสวนเข้าไปทำงานในเมืองหรือในโรงงานซึ่งตั้งอยู่ในชนบท ในระบบเหล่านี้พวกเขาอยู่ในฐานะของ ‘ลูกจ้าง’ ของนายจ้างหรือผู้ประกอบการ ทุกชั่วโมงแห่งการทำงาน ‘แรงงาน’ จะสร้างมูลค่าส่วนเกินทำ ‘กำไร’ ให้แก่ผู้ประกอบการตามกลไกของระบบทุนนิยม

แรงงานรับจ้างในชนบททุกแบบที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ผู้ว่าจ้างเป็นชาวนา ผู้ซึ่งทำนาทำสวนเพื่อเลี้ยงชีพของตน ส่วนหนึ่งของผลผลิตนำมาใช้บริโภคเป็นอาหาร อีกส่วนหนึ่งขายไปเพื่อสะสมทุนเบื้องต้นมาใช้เป็นต้นทุนการผลิตในฤดูกาลถัดไป และใช้จ่ายเพื่อซื้อสินค้าและบริการสำหรับครอบครัว

สาระสำคัญในกระบวนการจ้างแรงงานของชาวนาชาวสวนจึงแตกต่างจากการจ้างงานในระบบทุนนิยมคือ

1. การจ้างมีการจัดความสัมพันธ์ตามระบบเครือญาติ เพื่อนบ้าน ไม่ใช่แบบนายจ้างลูกจ้าง
2. ค่าจ้างกำหนดตามความจำเป็นและค่าของเงิน ที่ใช้ในท้องถิ่น
3. ผลผลิตจากการจ้างไม่ใช่สินค้าในตลาด ที่ผู้ว่าจ้างสามารถ ‘สะสมกำไร’ จากมูลค่าส่วนเกินของแรงงาน
4. ผู้ว่าจ้างอาจเป็นผู้รับจ้างในวาระการงานต่างๆ
5. การว่าจ้างแรงงานระบบรายวันผู้ว่าจ้างต้องเข้าร่วมใช้แรงงานกับเพื่อนบ้านที่ตนจ้างมาด้วย ยกเว้นระบบเหมาจ่าย

ง. ระบบ ‘ร้อยถอน’ หรือ ระบบ ‘ช่วยกินข้าว’

‘ระบบร้อยถอน’ หรือ ‘ระบบช่วยกินข้าว’ เป็นระบบโบราณที่ใช้จัดการความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาผู้ที่มีที่ดินกับชาวนาไร้ที่ดิน ผู้ที่ไม่สามารถแม้แต่จะทำการเช่าที่นาผู้อื่น เนื่องจากเหตุผลต่างๆ กฎเกณฑ์ของความสัมพันธ์นี้มีอยู่ว่า ชาวนาผู้ไร้ที่ดินจะมาช่วยเจ้าของนาทำนา คล้ายกับมาเอามือเอารำ และ ขอรับผลตอบแทนเป็นข้าว แทนที่จะเป็นเงินสด เมื่อการเก็บเกี่ยวสิ้นสุดลง โดยปกติเจ้าของนาย่อมพอใจจะจ่ายค่าจ้างเป็นรายวัน ไม่ว่าจะ เป็นข้าวหรือจ่ายเป็นเงินสด แต่ระบบช่วยกินข้าวเป็นระบบคล้ายกับการเหมาจ่าย คือเมื่อสิ้นสุดการผลิตแล้ว เจ้าของนาจะแบ่งข้าวให้ในอัตราร้อยถอน เช่น ร้อยถอน 25 หมายความว่าเจ้าของนาได้ 75 ถึง ชาวนาผู้มาช่วยกินข้าวได้ 25 ถึงต่อไร่ ถ้ามีนา 3 ไร่ ชาวนาผู้มาช่วยกินข้าวก็จะได้ข้าวส่วนแบ่ง 75 ถึง ซึ่งพอกินสำหรับครอบครัวที่มีสมาชิก 2-3 คนในปีหนึ่ง

ระบบร้อยถอนจึงเท่ากับยอมผ่อนปรนเงื่อนไขการเช่านาให้แก่ชาวนาผู้ยากจน โดยเขาไม่ต้องจ่ายค่าเช่านา ไม่ต้องรับผิดชอบปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นในนา ไม่ต้องลงทุนค่าใช้จ่ายใดๆ ในนาข้าว

ระบบร้อยถอนจึงเป็นมรดกวัฒนธรรมอันดีงามของชาวนา ที่ต้องการแก้ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นชนที่แตกต่างกันในชนบทหมู่บ้าน

ระบบร้อยถอนได้ถูกนำมาประยุกต์ใช้อย่างเข้มข้นยิ่งขึ้นในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา เพราะระบบนี้ช่วยให้เจ้าของนาเอาแรงงานมาช่วยทำนาในยามขาดแคลนแรงงานได้ง่าย ช่วยให้แรงงานชาวนาเต็มใจมาช่วยเจ้าของนา เพราะเขาจะได้ข้าวเป็นส่วนแบ่งแทนที่จะเป็นเงินสด ทั้งๆ ที่เขามีได้เป็นชาวนาผู้ไร้หนทาง

พลวัตของระบบร้อยละในทศวรรษ 2530 และ 2540 มี 2 แบบ คือ

1) ชาวนาไร่ที่ดินผู้ควรจะใช้ระบบเช่าที่ดินนั้น ได้เลือกเช่าที่ดินของเจ้าของนาไปแล้วรายหนึ่ง และเขาก็ได้ลงทุนไปในที่นาผืนนั้น จากนั้นเขาใช้เวลาที่เหลืออยู่ไปช่วยกินข้าว ในระบบร้อยละ กับเจ้าของนาผู้ขาดแคลนแรงงานอีกทางหนึ่ง พอสิ้นปีเขาจะมีรายรับ 2 ทาง คือ 1. ข้าวจากนาที่เขาไปเช่าทำ และ 2. ข้าวส่วนแบ่งจากระบบร้อยละ

การนำระบบร้อยละมาประยุกต์ใช้ใหม่ในความหมายใกล้เคียงกับของเดิมนี้ เป็นความพยายามของทั้งสองฝ่ายคือ ชาวนาเจ้าของที่ดินและผู้เป็นแรงงาน ที่จะร่วมกันรักษาระบบการผลิตข้าวไว้ต่อไป โดยที่ชาวนาผู้ไป ‘ช่วยกินข้าว’ จะเลือกว่าเขาควรจะไปช่วยใคร ‘กินข้าว’ เนื่องจากการทำระบบร้อยละมีความหมายอยู่กลายๆ ว่า ต้องการน้ำใจจากผู้เป็นเจ้าของนา

2) การประยุกต์ระบบร้อยละ -แบบที่สอง ใช้ระบบนี้เพื่อการจ้างแรงงานชาวนา ชาวนาเจ้าของที่ดินจ้างแรงงานผู้มารับจ้างโดยตกลงแบ่งข้าวระบบร้อยละ เช่น 100 ถอน 20 คือ เจ้าของได้ 100 แรงงานชาวนาได้ 20 การตกลงแบบนี้เป็นการแบกภาระร่วมกันระหว่างเจ้าของนาจ้างกับแรงงาน เพราะถ้าผลผลิตน้อยกว่า 100 ส่วนแบ่งต้องลดลงไป ในกรณีที่ข้าวเสียหายทั้งสองฝ่ายแบกภาระร่วมกัน และถ้าได้ผลผลิตสูง ทั้งสองฝ่ายต่างก็ได้ผลประโยชน์ร่วมกัน ถือว่าเป็นระบบการจ้างที่ยังเน้นความร่วมมือและความเห็นใจ มากกว่าจะเป็นความสัมพันธ์แบบทุนนิยม

‘ระบบร้อยละ’ กำลังได้รับความนิยมลดลงไปในเขตที่ผลผลิตดี น้ำดี เพราะชาวนาชาวนาไร่สามารถนำผลผลิตไปเป็นสินค้าที่มีความหมายมากกว่าการเก็บไว้กินเอง แต่ระบบร้อยละ กลับถูกนำกลับมาใช้ในเขตที่ยากลำบาก เช่น เขตนาข้าวท่วม เขตที่ขาดแคลนน้ำ เขตที่ขาดแคลนแรงงานมาก เป็นต้น

ป้าจันทร์สม บุญไธ และญาติ ชาวนาบ้านท่าโป่ง เช่านาไว้แล้วแปลงหนึ่ง และได้ไปช่วยชาวนาอีกรายหนึ่งในระบบร้อยละเป็นจำนวน 3 ไร่

สิ้นสุดฤดูกาลผลิตป้าจันทร์สมได้ส่วนแบ่งข้าวในอัตรา 100 ถอน 25 ดังนั้นจึงได้ข้าว = $25 \times 3 = 75$ ถัง

งานที่ป้าจันทร์สมช่วยในนา คือ งานเกี่ยวข้าว มัดข้าว และโม้ข้าว ยกเว้นขั้นตอนการปลูกข้าว

งานเกี่ยว มัด โม้ นี้ ใช้เวลาทั้งหมด 8 วันทำงาน

ถ้าคิดเป็นค่าแรงงานในหมู่บ้านท่าโป่ง ค่าจ้างเหมาจ่าย = 1,800 บาท

เปรียบเทียบกับราคาข้าวเปลือก 75 ถัง = 2,400 บาท

แสดงว่าป้าจันทร์สมได้ค่าจ้างมากกว่าที่ควรจะเป็นประมาณ 600 บาท

แต่ ความหมายของการได้ข้าวสำคัญอยู่ที่ว่า ข้าวมีค่ามากกว่าเงิน เพราะชาวนาถือว่าข้าวกินได้จนหมดเมื่อไหร่ก็เมื่อนั้น แต่เงินได้มาก็หมดไปอย่างรวดเร็ว

1.2 การปรับตัวของระบบค่าจ้างต่อสู้กับระบบทุน

เป็นที่ทราบกันดีอยู่ทั่วไปว่า หลังจาก พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ค่าแรงงานในชนบทยังพยายามรักษาความแตกต่างจากค่าแรงในเมืองใหญ่ โดยที่มีความแตกต่างกันอยู่ราว 20-50% ทั้งนี้ก็เพราะว่า ระบบทุนในเมืองใหญ่สามารถผลิตมูลค่าส่วนเกินจากสินค้าได้มาก ขณะที่ระบบเกษตรกรรมผลิตมูลค่าส่วนเกินน้อยกว่า จึงไม่อาจหาเงินสดมาใช้ในการบริโภคได้ และนั่นก็คือที่มาอันสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้แรงงานในชนบทนิยมเข้าไปทำงานในเมืองใหญ่

ในสถานการณ์ของหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ซึ่งชาวนามีที่ดินถือครองน้อย จนถึงมีผู้ไร้ที่ดินจำนวนมาก กดดันให้ชาวนาต้องแสวงหาการงานอื่นนอกเหนือไร่นา ที่อาจให้ผลตอบแทนพอเพียงที่จะครองชีพอยู่ได้ ด้วยเหตุนี้ ระบบค่าจ้างในไร่ลุ่มน้ำขานในรอบ 20 ปีที่ผ่านมา จึงมีการปรับตัวครั้งสำคัญก็คือ

ก. ค่าแรงถูกกำหนดให้สอดคล้องกับงานที่ทำ โดยไม่ใช้ระบบค่าแรงรายวันระบบเดียว แต่จ่ายตามคุณค่าหรืองานที่ทำลงไป ค่าแรงจะเปลี่ยนแปลงอยู่ระหว่าง 100-200 บาท ซึ่งเป็นค่าแรงที่แข่งขันกับเศรษฐกิจทุนนิยมได้

ข. ค่าแรงมีการปรับตัวจ่ายตามผลสำเร็จของงาน แทนที่จะผูกมัดด้วยเวลาทำงาน เพื่อเปิดโอกาสให้ชาวนาผู้เป็นแรงงานมีเวลาเหลือสำหรับทำงานของตนเอง และจัดระบบกันเองในการงานที่รับทำให้แก่ผู้อื่น

ค. ค่าแรงมีหลายอัตราในกลุ่มน้ำเดียวกัน ตั้งแต่ 100-200 บาท ในงานชนิดเดียวกัน เพื่อให้สอดคล้องกับภาวะเศรษฐกิจและความต้องการแรงงานไม่เท่ากันระหว่างหมู่บ้าน ทำให้หมู่บ้านแต่ละเขตยังรักษาดัชนีภาวะเศรษฐกิจเฉพาะของตนไว้ได้ โดยไม่ต้องปรับตัวตามอัตราการแข่งขันสูงสุดของค่าแรงในหมู่บ้านที่ขาดแคลนแรงงาน

หมู่บ้าน/หมู่ที่	ค่าจ้างในหมู่บ้านรายวัน	
	ชาย	หญิง
โรงวัว/1	150	120
น้ำบ่อหลวง/2	120-150	100
แพะสันใหม่/3	150	130
จอมแจ้ง/4	120	100
หนองไผ่/6	120	120
ต้นแก้ว/9	120	120
กัวแลหลวง/4	100	80
อูเม้ง/5	150	100
หนองปิ้ง/6	100	100
หนองพันเงิน/13	100	100
เหมืองฟู/1	120-150	100-120
ท่าโป่ง/3	120-150	100-120
สัน/6	120-150	100
ป่าลาน/7	150	120
ทุ่งศาลา/1	120-150	100-120
เหล้าป่าฝาง/2	120	100
สันปูเลย/9	120	100
ป่าจี้/1	110	100
หนองอึ่ง/1	120	120
สันคะยอม/3	150	120
กัวแลน้อย/10	100	100

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม ปี 2544-2545

1.3 การเคลื่อนย้ายแรงงานเข้าสู่ระบบธุรกิจชุมชน

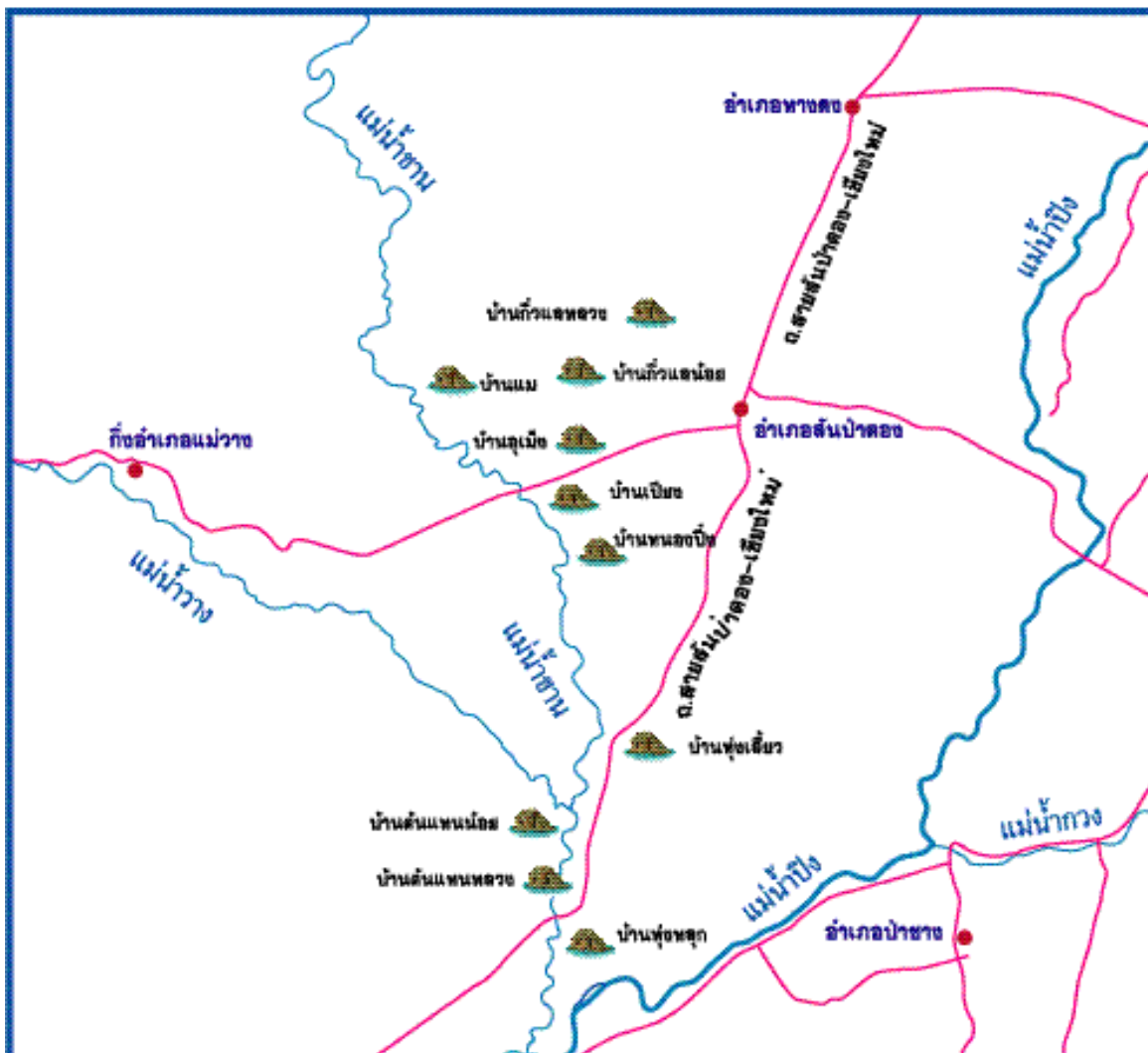
มีการเปลี่ยนแปลง 2 ประการ ที่ทำให้ธุรกิจชุมชนในกลุ่มน้ำขานเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว คือ

1) มีการขยายตัวของตลาดผู้บริโภคทั้งในและนอกกลุ่มน้ำ ทำให้ความต้องการสินค้าที่ผลิตโดยชุมชนมีเพิ่มสูงขึ้น ธุรกิจเหล่านี้เน้นพนักงานฝีมือ ได้แก่ งานศิลปหัตถกรรม ซึ่งต่อเนื่องกับตลาดเปิดใหม่ที่ อ.หางดง จ.เชียงใหม่

2) ธุรกิจที่ต่อเนื่องกับระบบเกษตรกรรมขยายตัวอย่างรวดเร็ว เนื่องจากแรงกระตุ้นรสนิยมการบริโภค ความต้องการสินค้าเกษตรแปรรูป หรือความต้องการเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ

สถานการณ์เหล่านี้ปรากฏขึ้นอย่างเข้มข้น ณ ชายขอบของกลุ่มน้ำซึ่งติดต่อกับระบบถนนอันเป็นเส้นทางคมนาคม ซึ่งไหลตัวต่อระบบข่าวสารอย่างรวดเร็ว และเปิดออกสู่ตลาดภายนอกได้ง่าย ด้วยเหตุนี้ หมู่บ้านที่มีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการใช้แรงงานไปสู่งานใหม่ๆ มากที่สุดก็คือ หมู่บ้านที่อยู่ ณ รอยต่อกับเมือง หรือหมู่บ้านที่มีความพร้อมด้านฐานงานฝีมือที่จะเข้าสู่ระบบงานใหม่

แสดงหมู่บ้านที่อยู่ใกล้รอยต่อของสายถนน

ธุรกิจชุมชน	เจ้าของโรงงาน	ที่ตั้ง	ทุนหมุนเวียน(บาท)	อายุของธุรกิจ (ปี)
1. โรงงานเย็บผ้า 4 โรง	ชาวบ้าน	บ้านกิ้วแลหลวง บ้านต้นแต่น้อย	50,000	3
2. ผลิตตุ๊กตาเซรามิค-แจกัน	ชาวบ้าน	บ้านกิ้วแลหลวง	500,000	2
3. โรงงานแกะสลัก	ชาวบ้าน	บ้านกิ้วแลหลวง	1,000,000	10
4. ทำกระดาษสา, ดอกไม้ประดิษฐ์	ชาวบ้าน	บ้านดงป่าซาง บ้านร้องขี้ม บ้านน้ำบ่อหลวง บ้านท่าโป่ง	40,000/ราย	5
5. แกะสลักไม้	ชาวบ้าน	บ้านหนองหวาย บ้านห้วยเนียม, บ้านแม่ บ้านกิ้วแลหลวง	5,000	10
		บ้านทุ่งศาลา		
6. ตีมีด	ชาวบ้าน	บ้านร้องตีมีด	3,000	40
7. เพาะเห็ด	ชาวบ้าน	บ้านท่ากาน	50,000	4
8. หน่อไม้กระป๋อง	ชาวบ้าน	บ้านหนองไผ่	10,000	4
9. ดอกไม้ประดิษฐ์	ชาวบ้าน	บ้านหนองหวาย	50,000	5
10. อีรูปลีด 5 โรง	ชาวบ้าน	บ้านปวงสนุก	10,000/เดือน	10
11. บ่อปลา	ชาวบ้าน	บ้านริมขาน	50,000/เดือน	20
12. ทำขนมจีน	ชาวบ้าน	บ้านต้นตัน	60,000/เดือน	20
13. แปรรูปลำไยอบแห้ง	ชาวบ้าน	ทุ่งหลุก, ต้นแต่นหลวง ท่าวังพร้าว, ท่าตุ้ม	(ไม่ทราบ)	5
14. การผลิตท่อน้ำบาดาล	ชาวบ้าน	ต้นแต่นหลวง	20,000	4
15. ผลิตไม้กวาด เครื่องจักสาน	ชาวบ้าน	อูเม็ง	50,000	10
16. การผลิตครบวงจร ผลิตถ่วงอกและ ปุ๋ยหมักจากถ่วงอกและไบโอ-เซอรี	ชาวบ้าน	บ้านศาลา	10,000	10

ที่มา: การเก็บข้อมูลภาคสนาม ปี 2544-2545

ปุ๋ยหมักจากถ่วงอก บ้านศาลา

ถ่วงน้ำยาไบโอเซอรี ผสมโดยนายสมาน บันอ้อม ชาวบ้านศาลา

งานศิลปหัตถกรรมนับว่าเป็นงานประเภทหนึ่งที่กลับมีชีวิตชีวาขึ้น งานหัตถกรรมในครัวเรือน ซึ่งแม้จะไม่ได้เติบโตเป็นธุรกิจที่ขยายขนาดการประกอบการได้ แต่เป็นงานที่มีความมั่นคงสูง เนื่องจากมีตลาดในลุ่มน้ำรองรับ และมีการแข่งขันกันน้อย

หัตถกรรมในครัวเรือน

งานศิลปหัตถกรรมของชาวลุ่มน้ำขานเติบโตขึ้นมา จากพื้นฐานของความชำนาญที่ต่างกันของแต่ละถิ่น หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนสภาพภูมิศาสตร์เศรษฐกิจอันเหมาะสม ได้คิดกันสร้างสรรค์งานขึ้นหลายด้าน เช่น การเย็บหมวก การจักสาน การตีมีด การทำกระดาสา การเผาอิฐ การแกะสลัก การปั้น เป็นต้น หมู่บ้านที่โด่งดังเหล่านี้ ส่วนมากเป็นหมู่บ้านที่ทำนาได้ผลไม่ดื่ก อาจจะมีน้ำท่วม หรือขาดแคลนน้ำ เป็นต้น หมู่บ้านเหล่านี้พัฒนาการงานขึ้นเพื่อเลี้ยงชีพ และทำสืบเนื่องมายาวนาน จนมีความชำนาญสูงในงานสาขานั้นๆ สินค้าหรือแรงงานจากหมู่บ้านเหล่านี้จะมีคุณภาพและราคาสูงกว่าปกติทั่วไป เนื่องจากคุณภาพงานที่เหนือกว่า และเป็นที่ต้องการของท้องถิ่นและตลาดภายนอก

กล่าวโดยสรุป ความหมายของความมั่นคงแห่งระบบเศรษฐกิจ ชุมชนที่ให้ความสำคัญและที่ยืนแก่เศรษฐกิจที่อาศัยความรู้และวัฒนธรรมพื้นบ้านนี้ มีความหมายว่า

- ก. ช่วยตรึงแรงงานในระบบชุมชน ให้ยังอยู่ในชุมชน ทำให้มีแรงงานสำรองรองรับงานที่เร่งรีบของชุมชน
- ข. ผลิตซ้ำความสามารถของชาวนาในการพึ่งตนเอง
- ค. ผลิตสินค้าที่ตรงตามรสนิยมและความต้องการของชุมชน
- ง. แสดงผลสืบเนื่องของการพิทักษ์ทรัพยากร และระบบการผลิตของชุมชน

กระบวยฝีมือชาวบ้านต้นแหน

ลุงใสไม้ทำกระบายขาย บ้านต้นแหนหลวง

นำกระดาษสาที่ใส่ลายดอกแล้ว นำไปตากแดด

ทำกระดาษสา

“หมู่บ้านนี้มีประมาณ 40 กว่าหลังคาเรือน เดิมทีทำนาและปลูกถั่วเหลือง แต่ต่อมาหลังฤดูทำนาก็หันไปเริ่มฝึกทำกระดาษสาที่บ้านพ่อหลวงบ้านและแม่หลวงบ้าน โดยแม่หลวงอุ่นเรือนไปรับมาทำในบ้าน หากคิดตกวันละ 200 กว่าบาท จ้างทำกระดาษสาแผ่นละ 1.50 บาท และนำไปขายต่อที่บ้านต้นเปา อำเภอสันกำแพง ในราคาแผ่นละ 6 บาท แล้วก็เอาไปทำสมุด ทำป๊อป โดยเราเอาไปส่งให้ที่ร้าน นอกจากเอาไปทำสมุดแล้ว ยังเอาไปทำพัด ทำร่ม

ที่เริ่มทำกระดาษสาก็เริ่มกันได้ประมาณ 3-4 เดือนที่ผ่านมานี้เอง โดยมีผู้ทำได้หรือแยกตัวออกมาทำเองได้ประมาณ 5 ราย กระดาษสาก็มาจากกระดาษเศษและผสมหัวกระดาษสา หากต้องการสีต่างๆ ก็ผสมสีย้อมผ้าลงไป บางครั้งก็มีการสั่งโดยตรงจากบริษัท แต่เดิมมีการทำดอกไม้ แต่พอทำดอกไม้ก็มีเวลาวางมากขึ้น ทำให้เกิดความคิดว่าน่าจะหาทำกระดาษสา เพื่อเพิ่มรายได้ให้มากกว่าเดิม

ในการทำกระดาษสา อย่างโรงนี้ลงทุนประมาณ 40,000 กว่าบาท ส่วนอุปกรณ์ต่างๆ ก็จ้างเขาทำ เช่น เฟรม จ้างทำอันละ 45 บาท และขอให้พนักงานของบริษัทที่สันกำแพงมาสอนวิธีการทำกระดาษสาต่างๆ

ในโรงงานนี้จ้างคน 4 คน โดยให้ทำประจำไปเลย ในครอบครัวของพี่ที่ทำนา แต่ว่าก็ทำปีละ 1 ครั้ง แม้เป็นคนทำ พี่จะทำกระดาษสาอย่างเดียวตลอดปี

หมู่บ้านที่ทำกระดาษสานอกจากบ้านนี้ยังมี บ้านดงป่าซางที่ทำทุกบ้านเลย อยู่ที่อำเภอสันป่าตองนี้แหละ ทำมานานมากกว่าหมู่บ้านหนองหาวอีก เฉลี่ยค่าจ้างแผ่นละ 1.50 บาท/วัน/คน เฉลี่ยคนหนึ่งจะจ้างเดือนละ 2,000 บาท/คน จ้าง 4 คน ก็ตกประมาณ 8,000 บาท/เดือน ส่วนกระดาษในการทำในเครื่องไม้ประมาณ 800 บาท/วัน เฟรมที่เอามาก็จ้างเขาทำ คือจ้างคนลำปางทำ เพราะถ้าจะทำเองก็ไม่ค่อยจะดี โดยจะเอาขายเป็นงวดๆ ละ 15 วัน จะเอาไปส่งให้เขาที่อำเภอสันกำแพง”

การทำสะพานบ้านอุเม็ง

หัตถกรรมจักสานบ้านหนองปิ้ง บ้านอุเม็ง

บ้านหนองปิ้ง บ้านอุเม็ง เป็นตัวอย่างของหมู่บ้านที่ชาวนาไร้ที่ดินเป็นของตนเอง ที่ดิน 200 ไร่ ถูกขายให้แก่นายทุนบ้านจัดสรร ชาวบ้านส่วนมากต้องไปทำงานในเมือง แต่เนื่องจากเป็นแรงงานที่มีฝีมือ ชาวบ้านหนองปิ้งและบ้านอุเม็งส่วนมากจึงเป็นช่างมากกว่าที่จะเป็นกรรมกรไร้ฝีมือ และได้รับค่าจ้างสูงกว่าแรงงานธรรมดา หลายคนกลายเป็นผู้รับเหมาก่อสร้าง ชาวบ้านหนองปิ้งจำนวนหนึ่งหันมาทำงานด้านจักสาน อย่างจริงจัง จนกระทั่งทำงานเป็นอาชีพมั่นคงได้

“เราจักสานเพราะว่ารายได้ดี บ้านอื่นเขาทำกันน้อย ถึงแม้ว่าเขาไม่ได้ทำขาย เหมือนบ้านเรา เราทำกันจริงจัง พอถึงฤดูกาลไหนก็สานสิ่งนั้น บ้านอุเม็งเก่งทางนี้ มีฝีมือ สานดี มีคุณภาพ คนก็ติดใจ มาสั่งเอาตามความต้องการ บางคนต้องการ ตุ่มสูง บางคนต้องการตุ่มต่ำ บางคนก็ทำงานช้าเพราะเขาทำละเอียดมาก พิถีพิถันจริงๆ แบบนั้นนานๆ ขายได้อันหนึ่ง แต่ก็ได้ราคาดี ของบางคนก็ทำแบบยกโหล ราคาถูกหน่อย แต่ขายได้จำนวนมาก บ้านหนองปิ้งสานตุ่ม ข้อง ไซ ส่วนบ้านอุเม็งชอบทำไม้กวาดสะเหลด(ไม้กวาดทางมะพร้าว) ลูกหลานเราก็ทำเป็นกันทุกคน เราสานมากมาเป็นสิบๆ ปีแล้ว มีพ่อค้าเข้ามาซื้อทุกวัน ชาวบ้านก็มาซื้อ แต่ชาวบ้านนิยมสานใช้ของตัวเองมากกว่า ตลาดของพวกเราอยู่ในอำเภอสันป่าตอง และตัวเมืองเชียงใหม่”

รายการที่ผลิต	ปริมาณ	ใช้เวลา/เดือน	ขายได้เงิน	จำนวนคนทำงาน
ไซ	100 อัน/ปี	6	5,000	4
ตุ่ม	400 อัน	4	6,000	50
ส้อม	100 อัน	1.5	500	2
ข้อง	40 อัน	1	520	3
สะเหลด (หนองปิ้ง)	2,400 ต้าม	12	28,800	3
สะเหลด (อุเม็ง)	90,000 ต้าม	12	1,800,000	30

ผู้ให้ข้อมูล : บ้านหนองปิ้ง : นายมูล ชื่นทา, นายจันทร์ เรือนงาม, นายลัย ตลาด
บ้านอุเม็ง : นายเลื่อน ไชตา

1.4 แรงงานรับจ้างในระบบทุนนิยม

แรงงานชานาซึ่งเข้าไปรับจ้างเป็นแรงงานให้แก่ระบบทุนนิยม ได้แก่ในงานอุตสาหกรรม งานบริการและอื่นๆ ยังผลให้ระบบการผลิตในภาคเกษตรกรรม เช่น การปลูกข้าว ถึงกับซบเซาลงไปในช่วงทศวรรษ 2530 การเติบโตของการก่อสร้าง อุตสาหกรรมอาหาร และการท่องเที่ยว ทำให้แรงงานในตัวเมืองเชียงใหม่ขาดแคลน ต้องดึงดูดแรงงานออกจากไร่นา โดยเสนอค่าจ้างและสวัสดิการที่สูงกว่าระบบที่ท้องถิ่นใช้อยู่โดยเปรียบเทียบ ด้วยเหตุนี้ แรงงานของคนหนุ่มสาวจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของแรงงานในเมืองใหญ่ และเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยม เป็นแรงงานที่ถูกขูดรีดโดยสมบูรณ์

เราควรกล่าวถึงเป็นพิเศษสำหรับงานที่ต้องใช้ความรู้ความสามารถของคนทำงาน เช่น งานช่างไม้ งานวาด งานปั้นแกะสลัก งานสร้างโบสถ์วิหาร งานเหล่านี้ผู้ว่าจ้างจำเป็นต้องตั้งอัตราค่าจ้างไว้สูงกว่าค่าจ้างในระบบแรงงานรายวัน เช่น 250-500 บาทต่อวัน ไปจนกระทั่งต้องจ้างเหมาคิดอัตราต่อชิ้นงาน งานในระดับที่สูงกว่างานกรรมกรเช่นนี้ มีกระจายอยู่ทั่วไป ชาวบ้านมีศัพท์เรียกแรงงานสองส่วนนี้แยกกัน กล่าวคือ เรียกแรงงานที่ไร้ฝีมือว่า ‘กรรมกร’ แต่เรียกแรงงานผู้มีความรู้หรือมีความชำนาญว่า ‘ช่าง’ หรือ ‘สล่า’

ชาวบ้านถือว่าการเป็น ‘สล่า’ ไม่ใช่งานกรรมกร บรรดาสภาของภาคเหนือ รวมทั้งหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน จะเสนอเข้าทำงาน ‘รับเหมา’ หรือ ‘เหมาช่วง’ จากผู้อื่น เพื่อรับเหมาดูแลและทำงานเป็นชิ้นงาน และคิดค่าจ้างเหมาพร้อมค่าบริการแรงงาน ‘ช่าง’ หรือ ‘สล่า’ เหล่านี้กลายมาเป็นเจ้าของธุรกิจช่างฝีมือรายย่อยของท้องถิ่น ซึ่งคิดค่าจ้างสูงกว่า ‘ค่าจ้างรายวัน’ โดยคำนวณตามคุณภาพของงาน

การที่ ‘สล่า’ เติบโตขึ้นกลายเป็นเจ้าของเครื่องมือ ซึ่งลงทุนในราคาแพง ทำให้โรงงานอุตสาหกรรมและโรงงานหัตถกรรม และระบบงานการก่อสร้างในภาคเหนือมีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ มีทั้งระบบโรงงานที่จ้างคนงานทำงานประจำ และระบบ ‘สล่ารับเหมา’ ซึ่งเป็นโรงงานหรือบริษัทที่ไม่มีที่ทำการ พวกเขาเป็นเจ้าของกิจการเอง ใช้แรงงาน สติปัญญาของตัวเอง และกลุ่มแรงงานฝีมือในท้องถิ่น ซึ่งส่วนมากกลุ่มรับเหมาที่มักจะเป็นกลุ่มเครือญาตินั่นเอง

การรับเหมางานของสล่าท้องถิ่น กลายเป็นฐานสำคัญของการสร้างแรงงานฝีมือที่พัฒนาขึ้นเป็น ‘ช่าง’ เพราะในระบบ ‘สล่ารับเหมา’ มิได้มีการแบ่งงานกันทำอย่างเข้มงวดเหมือนการจ้างงานในระบบอุตสาหกรรม คนทำงานคนหนึ่งมีโอกาสดำเนินงานได้ฝึกฝนทำงาน และใช้เครื่องมือแทบทุกชิ้นที่เขาสนใจ ในที่สุดระบบพิเศษนี้ก็ได้อาศัยช่างฝีมือรุ่นใหม่ ๆ ขึ้นในลุ่มน้ำขานได้สำเร็จ

ในด้านกลับกันนี้ สิ่งที่น่าเศร้าใจก็คือ บรรดานักลงทุนผู้มีทุนขนาดใหญ่กว่าได้เข้ามาจัดตั้งบริษัท หน่วยธุรกิจต่างๆ เพื่อทำการค้า ซึ่งวางรากฐานอยู่บนฝีมือของช่างท้องถิ่น ผู้ถือหุ้นมักเป็นฝ่ายเหนือกว่าในการตลาดและการลงทุน ทำให้กิจการงานช่างฝีมือถูกรอบงำโดยธุรกิจ และต้องรับใช้ธุรกิจล้วนๆ มีเพียงช่างฝีมือจำนวนหนึ่งที่สามารถยืนหยัดอยู่ได้ด้วยตนเอง และอย่างน้อยลุ่มน้ำขานก็อาศัยพึ่งพิงแรงงานฝีมือที่ตนเองมีอยู่ในงานของชุมชน

2. ระบบที่ดินและค่าเช่า

ระบบการใช้ที่ดินของชาวไร่ชาวนากลุ่มน้ำขานตอนเหนือ เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโดยความพยายามที่จะใช้ที่ดินในการผลิตอย่างประณีตยิ่งขึ้น เพื่อเพิ่มมูลค่าและผลรวมของการผลิตให้สูงขึ้น ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากภาวะขาดแคลนที่ดินและแรงงาน ในขณะที่ชาวนาตอนปลายลุ่มน้ำประสบปัญหาการขาดแคลนนํ้ารุนแรงกว่าปัญหาที่ดินและแรงงาน อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงของระบบที่ดินและค่าเช่าของกลุ่มน้ำนี้ ในรอบ 50 ปีที่ผ่านมา ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า ชาวนาได้พยายามปรับตัวอย่างเต็มที่ เพื่อให้ระบบของตนก้าวเข้าสู่ภาวะที่ไม่ถูกคุกคามจนสูญเสียสมดุลและจบบทบาทลง

ระบบเช่าที่สำคัญที่ควรกล่าวถึง คือ

- 1) ระบบนาผ่ากึ่ง หรือปั่นกึ่ง
- 2) ระบบนาผ่าสาม หรือปั่นสาม
- 3) ระบบซื้อหลังนา ขายหลังนา
- 4) ระบบทำฟรี หรือแบ่งข้าว
- 5) ระบบเช่าสวนแล้ง

1) ระบบนาผ่ากึ่ง หรือ ปั่นกึ่ง ดูคล้ายกับเป็นระบบโบราณที่เลิกใช้กันไปแล้วภายหลังการแก้ไขกฎหมายค่าเช่านา แต่ในความเป็นจริงแล้ว ระบบนาผ่ากึ่งยังใช้กันอย่างเข้มข้นคู่กับระบบนาผ่าสาม แม้กระทั่งเมื่อ 10-20 ปีที่ผ่านมา เหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะระบบนาผ่ากึ่งเจ้าของนาเป็นผู้จ่ายต้นทุนการผลิตข้าวทั้งหมด หรือครึ่งหนึ่งตามแต่จะตกลงกัน การลงทุนเงินสดนี้ชาวนาถือว่าสำคัญ เพราะชาวนาขาดแคลนเงินสด หลังจากเก็บเกี่ยวแล้ว ชาวนาจะหักต้นทุนของทั้งสองฝ่ายออกก่อน แล้วนำผลผลิตมาแบ่งครึ่ง ชาวนาหลายคนพอใจระบบผ่ากึ่งเพราะในระบบผ่าสามนั้น แม้ว่ากฎหมายหรือคนนอกจะคิดว่าดี แต่สำหรับชาวนาที่ไม่มีเงินสดเขาเห็นว่าระบบนี้ทำให้เขายากลำบาก เนื่องจากเจ้าของนาที่ไม่สามารถจะยอมรับการจ่ายต้นทุนในการทำนาให้ชาวนาผู้เช่าอีกต่อไป

ระบบผ่ากึ่งยังมีความหมายสำหรับบางหมู่บ้าน ระบบนี้ถูกนำมาใช้ในครอบครัวหรือเครือญาติผู้ประสงค์จะช่วยกันลงทุนทำนา ฝ่ายหนึ่งออกเงิน อีกฝ่ายหนึ่งออกแรง และสุดท้ายก็เอาผลผลิตมาผ่ากึ่ง

“เช่านาแบ่งกันโดยหักเอาออกก่อน หักค่าปุ๋ยค่าแรงงานออกแล้วแบ่งกัน แต่เดิมหักค่าใช้จ่ายก่อนแล้วแบ่งครึ่ง ปัจจุบันนี้ก็แบ่งกึ่ง แล้วแต่เจ้านาจะเพื่อให้คนทำ ค่าปุ๋ยยาเจ้าของนาออก เจ้านาเซ็นซองมา คนทำเอาแรงใส่อย่างเดียว แล้วแบ่งข้าว แบ่งครึ่งไม่เสียเปรียบดี ยังได้ขายข้าวเยอะกว่าเจ้าของนา คือคนทำเวลาเกี่ยวก็เอารัน ถึงเวลาตีข้าวก็เอารัน ลดค่าใช้จ่าย ก็ทำให้อยู่กันได้ อาศัยกันและกัน ส่วนใหญ่ยังลงแขกกับคนรู้จักกัน ถ้านาอยู่นอกพื้นที่เอาค่าหัว 10 ตาง เช่น เจ้านาอยู่นอกหมู่บ้านให้ชาวนาดูแล เราต้องคิดค่าดูแลอีก 10 ตาง ถึงเวลาเอาข้าวให้เจ้าของนา เจ้าของเขาก็เอาไปเสียด่านน้ำ ภาษีนา คิดแล้วเขาก็ไม่ได้อะไรเท่าไร”

อย่างไรก็ตาม ชาวนาส่วนมากไม่ใช้ระบบผ่ากิ่ง เนื่องจากว่าปัจจุบันนี้ต้นทุนในการทำนาสูงมาก ระบบการเช่าแบบผ่ากิ่งไม่เป็นที่ยอมรับ เจ้าของนาเองก็ไม่มีกำลังใจจะลงทุน เพราะราคาข้าวก็ตกต่ำ ทั้งสองฝ่ายจึงเริ่มเข้าสู่ระบบผ่าสาม

2) ระบบผ่าสาม หรือ ปั่นสาม หมายถึงระบบการเช่านาที่ชาวนาต้องลงทุนต้นทุนการผลิตทั้งหมด เจ้าของนาจ่ายค่าน้ำ ค่าไถ ผลผลิตที่ได้หักค่าไถออกก่อน 5 ถึงให้เจ้าของนาเหลือเท่าใดแบ่งเป็น 3 ส่วน ให้เจ้าของนา 1 ส่วน ชาวนา 2 ส่วน ใครออกค่าไถแล้วแต่ตกลงกัน การที่กล่าวถึงเฉพาะค่าไถเพราะค่าไถเมื่อหลายสิบปีมาแล้วเป็นรายจ่ายสำคัญ

ปัจจุบันนี้เศรษฐกิจเปลี่ยนไป ต้นทุนการทำนาสูงมาก ระบบผ่าสามมีการปรับข้อตกลงใหม่ เจ้าของนาจ่ายค่าไถ ค่าปุ๋ย ผลผลิตเป็นของเจ้าของนา 1 ส่วน คนทำ 2 ส่วน เพราะแรงงานขาดแคลน เจ้าของนาต้องเป็นฝ่ายจ้อคนทำนา จึงเห็นได้ว่า ชาวนาจะยึดหยุ่นใช้ระบบการเช่านา หรือการผ่า ตามสภาพความเป็นจริง ไม่ใช่ยึดตามข้อกฎหมาย และด้วยบทกฎหมายก็เข้าไม่ถึงสาระสำคัญเหล่านี้

“เราทำป่น 3 เฉพาะนาปี คนทำเอา 2 ส่วน เจ้านาเอา 1 ส่วน ต่อจากนั้น เราก็กินนาโด (นาปรัง) เราได้คนเดียว (ผลผลิตของนาโดผู้ทำนาได้) ถ้าปลูกถั่วเหลืองเราก็ได้คนเดียว คนทำได้คนเดียว คือถ้าหากเราทิ้งไว้มันก็ร้างเฉยๆ ว่างเปล่า คือการตกลงกับเจ้านา ครั้งแรกคือจะเอาแต่นาปีเท่านั้น เจ้านาคนอื่นมันก็เหมือนๆ กันหมด ป่น 3 อย่างเดียวกัน โดยเขาจะเอาผลผลิตแค่ข้าวปีเท่านั้น ส่วนผลผลิตอื่นนั้นเป็นของคนทำหมดเลย

เนื่องจากว่าค่ารถ ค่าเหมือง ค่าฝายนั้น จะต้องตกเป็นค่าใช้จ่ายของคนทำนาหมด รับผิดชอบหมด มันถึงป่น 3 เจ้าของนาไม่ได้ทำอะไรสักอย่าง คนทำนาก็ต้องได้เยอะกว่าเจ้านา”

3) ระบบซื้อหลังนา หรือ ขายหลังนา ทั้งระบบผ่าครึ่งและผ่าสาม ใช้มายาวนานอย่างน้อยหลายร้อยปี กำลังจบบทบาทลงชั่วคราว หลีกทางให้แก่ระบบการซื้อหลังนา ซึ่งเคยมีมาก่อน แต่ใช้กันไม่มากนัก ระบบซื้อหลังนาเป็นระบบการเช่านาแบบเหมาจ่าย เช่น ปีละ 500 บาท 1,000 บาท 4,000 บาท แล้วแต่จะตกลงกัน ชาวนาผู้เช่าจะพิจารณาดูปัจจัย 3 ประการในการเช่านา คือ 1-ระยะทางไกลใกล้จากบ้าน 2-ที่ดินตั้งอยู่ตรงไหนของกลุ่มน้ำ ทำการเกษตรได้ผลดีหรือไม่ น้ำขาดแคลนไหม ทำได้กี่ครั้ง/ปี ถ้าดินดีอุดมสมบูรณ์ ค่าเช่าหลังนาจะแพงมาก เช่น ไร่ละ 4,000 บาท 8,000 บาท ถ้าที่ดินตั้งอยู่ในเขตแล้งน้ำ ค่าเช่าจะลดลงมาจนเหลือเพียง 500 บาท/ไร่ เท่านั้น

ระบบขายหลังนา หรือซื้อหลังนา เป็นระบบที่สะท้อนการถูกกดขี่อย่างถึงที่สุดจากระบบทุนนิยมและนโยบายของรัฐ เพราะการทำนาประสบปัญหารุนแรงจากต้นทุนปุ๋ยและสารเคมี ขณะที่ราคาข้าวถูกกดให้ต่ำมาก ความเสื่อมของการผลิตข้าวไม่ได้มาจากความสมัครใจของชาวนาที่ต้องการจะเปลี่ยนอาชีพ หรือขายแรงงาน ชาวนาทั้งผู้มีที่ดิน และผู้เช่า ต่างก็พยายามประนีประนอมกันอย่างถึงที่สุด เพื่อรักษาผืนนาและชีวิตเกษตรกรเอาไว้

“คนมีต้องนั่งให้ คนทุกขีไว้ได้ไคหัว”

(จันทร์ เมืองแก้ว แก่ฝ่ายปวงสนุก)

ระบบขายหลังนาเป็นปรากฏการณ์ที่จะยืนอยู่ได้ชั่วคราวเท่านั้น เพราะฝ่ายผู้ให้เช่าจะถูกกดดันให้เปลี่ยนแปลงระบบนี้ แก่ฝ่ายปวงสนุกกล่าวว่า “คนมีต้องนั่งให้ คนทุกขีไว้ได้ไคหัว” หมายความว่า “คนมีต้องนั่งร้องไห้ คนยากจนได้หัวเราะ” แต่แท้ที่จริงชาวนาไรที่ดินเองก็ไม่ใช่ผู้ได้รับประโยชน์แท้จริงจากระบบขายหลังนาหรือซื้อหลังนา เพราะต้นทุนการทำนาแพงมาก ถึงขนาดค่าซื้อหลังนาก็ยังอาจไม่มีจ่าย เพราะผลได้จากการปลูกข้าวคือ การได้ข้าวไว้กิน ได้ปลูกพืชผลต่างๆ เป็นอาหารในฤดูแล้ง แต่การขายเพื่อเงินสดนั้น ได้ไม่มากนัก

ระบบที่ใช้	จำนวนหมู่บ้าน
1. ผ่ากิ่ง	4
2. ผ่าสาม	13
3. เช่าหลังนา	24
4. ให้ทำฟรี หรือแบ่งข้าว หลังเก็บเกี่ยวเพียงไร่ละ 50 ถัง	13
5. เช่าสวนแล้ง	2
	56

ที่มา : จากการสำรวจ ปี พ.ศ 2543-2544

จากการสำรวจหมู่บ้าน 56 หมู่บ้านลุ่มน้ำชาน ได้พบว่า ระบบการเช่านามีรวมทั้งสิ้น 5 ระบบ ระบบซื้อหลังนาใช้กันมากที่สุด รองลงไปที่ระบบผ่าสาม และระบบที่ให้ผู้ใช้ที่ดินเช่าทำนาโดยไม่คิดค่าเช่า หรือคิดค่าเช่าเพียง 5-20 ถัง เพื่อเจ้าของนาจะได้ใช้ไปในการจ่ายภาษีค่านาและค่าน้ำสำหรับระบบเหมืองฝ่ายเท่านั้น การที่เจ้าของนายินยอมให้เกิดการเช่าแบบนี้ ก็เพราะว่าชาวนามีจำนวนน้อย แต่ไร่นามีอยู่มาก แรงงานขาดแคลน ต้นทุนทำนาสูงเกินไป

4) ระบบทำฟรี หรือ แบ่งข้าวให้เจ้าของนา ในระบบทำฟรีหรือการแบ่งผลผลิตให้เจ้าของนาน้อยที่สุด เพียงแค่พอจ่ายเป็นค่าภาษีที่ดินและค่าน้ำทำนาคือ เป็นระบบที่เจ้าของนายินยอมพร้อมใจให้ชาวนาเข้ามาช่วยดูแลไร่นาของตน ไม่ให้รกร้างว่างเปล่า มีหญ้าขึ้น หรือเกิดความเสียหายจากการทิ้งร้างไว้ ที่ดินแบบนี้อาจอยู่ในที่ซึ่งมีพลังการผลิตต่ำมาก อยู่ปลายน้ำ หรืออาจอยู่ในหมู่บ้านที่ขาดแคลนแรงงานอย่างถึงที่สุด ในอีกแง่หนึ่ง หมู่บ้านเหล่านี้อาจเป็นหมู่บ้านที่มีการงานอาชีพอื่นๆ ที่สร้างรายได้ให้แก่ชาวนาอย่างสูง เช่น การแกะสลัก การทำกระดาษสา การค้าขาย เป็นต้น ในกรณีนี้ชาวนาไม่ต้องการขายที่ดิน ต้องการรักษาไว้ก่อน หรือเก็บไว้ให้ลูกหลาน จึงต้องหาแรงงานชาวนาดูแลไร่นาของตน ถ้าชาวนาผู้ดูแลไร่นาเป็นฝ่ายมาจากหมู่บ้านอื่นไกลออกไป แรงงานชาวนาจะคิดค่าใช้จ่ายพิเศษจากเจ้าของนา เป็นข้าวอีก 5 ถัง

“การเช่านา จำนวนก็แล้วแต่คนที่ทำจะปั่นข้าวให้กับเจ้าของนา เพราะเจ้าของนาไม่สามารถไปบังคับคนที่ทำนาได้ว่า คุณทำนา 1 ไร่ต้องเอาข้าวให้ 20 ถัง เพราะถ้าไปเจาะจง คนทำจะต้องใช้ต้นทุนสูง ไม่คุ้มค่า ก็จะไม่มีคนทำ เพราะบางที่ไร่หนึ่งอาจจะทำได้แค่ 50 ถัง เมื่อเอาให้เจ้าของนาก็จะเหลือ 30 ถัง เมื่อมาคิดค่าจ้างในแต่ละวัน ค่าไถ ค่าเกี่ยว ค่ามัดข้าว ก็ไม่คุ้มค่า

สมัยก่อนการเช่าจะเป็นการผ่า สมมุติเรามีนา 1 ไร่ เราทำข้าวได้อยู่ 50 ถัง เจ้าของนาก็ต้องคิดค่าไถ 5 ถัง ค่าไถสมัยก่อนถูก เหลือ 45 ถังจะแบ่งผ่ากัน เจ้านาเอาบางส่วนหนึ่ง คนทำเอาไป 2 ส่วน ค่าไถก็แล้วแต่ ต้องตกลงกันเองระหว่างเจ้าของนาและคนทำ

สมัยนี้เจ้าของนาต้องไปอ้อนคนทำนา แล้วแต่ว่าคนทำนาจะปั่นให้เท่าใด ถ้าหากเราไปเจาะจงคนทำนาก็ไม่มีใครทำ นาเราก็จะรกร้าง”

(พล มุลดี บ้านต้นแห่นหลวง)

“ปัจจุบันนี้น้าเจ้าเอาให้เขาเช่าทำ คิดเป็นไร่ ไร่ละ 10 ตัง เราไม่คิดเป็นเงิน เอาข้าวแทน เพราะต้องการเอาข้าวไว้กิน บ้านเรานี้เจ้าของนาให้เขานาคิดเป็นข้าวกันหมด ถ้าคิดเป็นเงินไม่ดี เงินมาแล้วก็ไป มันไม่ค่อยจะอยู่ ถึงจะเอาไว้ซื้อข้าวกินมันก็หมดอยู่ดี แต่ข้าวมันมีอยู่อย่างนั้น กินก็ไม่หมดง่าย ๆ อย่างเราให้เขาทำได้ส่วนแบ่งมาแค่ 80 ตัง พอกินไปสุดปี ครอบครัวมี 3 คน ยังกินได้สุดปี บางทีเหลือขายเหลือไม่เยอะแต่ก็เหลือ”

(ลุงมูล อินปัน หมู่ 7 ต.ท่าวังพร้าว)

5) ระบบเช่าสวนแล้ง เป็นระบบการเช่านาที่ใช้มากในหมู่บ้านต้นน้ำ หรือหัวฝาย ซึ่งชาวนาปลูกพืชถึง 5-6 crops ต่อปี เช่น ทำนาปี ปลูกหอมหัวใหญ่ ปลูกข้าวโพด ปลูกมะเขือเทศ ได้ผลผลิตสูง

ระบบเช่าสวนแล้งได้สะท้อนให้เห็นถึงพลวัตแห่งการผลิตในพื้นที่ที่ระบบเหมืองฝายได้รับการพัฒนาอย่างเต็มที่ และระบบแรงงานตอบสนองต่อความต้องการเร่งพล่งการผลิตอย่างสอดคล้องกัน เมื่อที่ดินในพื้นที่ดังกล่าวนี้เปิดออกต่อระบบซื้อหลังนา ชาวนาได้สร้างระบบค่าเช่าพิเศษขึ้นในเขตนี้ ด้วยการคิดค่าเช่า 2 รอบ คือ ฤดูนาปีรอบหนึ่ง และคิดค่าเช่าในการทำสวนหอมหัวใหญ่ ข้าวโพด ฯลฯ ในหน้าแล้งอีกรอบหนึ่ง เรียกว่า ‘ค่าเช่าสวนแล้ง’ ซึ่งปกติไม่คิดค่าเช่าไม่ว่าชาวนาจะทำการผลิตกี่รอบในหนึ่งปี

‘ระบบเช่าสวนแล้ง’ เป็นการปรับตัวของระบบราคาค่าเช่าที่ดิน ให้สอดคล้องกับความเป็นจริงแห่งผลตอบแทนที่ได้จากการผลิต และยังสะท้อนให้เห็นว่า ชาวนาดอนเหนือของกลุ่มน้ำกำลังแปรที่ดิน ‘ฤดูแล้ง’ ซึ่งพล่งการผลิตต่ำมานับร้อยปี ให้กลายเป็นที่ดินและฤดูกาลที่มี

‘พลังการผลิตสูง’ ได้สำเร็จ พลังการผลิตของเขตเหล่านี้จะเป็นแบบอย่างของการปฏิรูประบบเกษตรกรรมในอนาคต ถ้าสามารถแก้ไขปัญหาความสัมพันธ์กับระบบตลาด แก้ปัญหาการทุจริตราคาของระบบทุนได้ อย่างไรก็ดี เนื่องจากปัจจุบันนี้ ตลาดบางส่วนถูกครอบงำโดยระบบการกตราคารับซื้อ จึงทำให้ส่วนการผลิตที่ก้าวหน้าของกลุ่มน้ำ กลับถูกทุจริตผลประโยชน์จากระบบตลาดที่มีทุนใหญ่กว่า เช่น ตลาดรับซื้อมะเขือเทศ และข้าวโพดหวาน หอมหัวใหญ่ เป็นต้น

ตารางแสดงความหลากหลายของอัตราค่าเช่านา และการเปลี่ยนแปลง

หมู่บ้าน/หมู่ที่	อัตราค่าเช่านา	
	20 ปีที่แล้ว	ปัจจุบัน
โรงวัว/1	ไร่ละ 500 บาท	เท่าเดิม, บางรายฟรี
จอมแจ้ง/4	5 ไร่ 9000 บาท	2500/ไร่
หนองห้า/5	ผ่ากึ่ง	บัน 3, ซื่อหลังนา 1500 /ไร่
หนองไหว/6	300-400 บาท/ไร่, ผ่ากึ่ง	1500 บาท/ไร่, ผ่ากึ่ง
หัวฝาย/7	ผ่ากึ่ง	แล้ง-4000/ไร่, ปี+แล้ง-6000/ไร่
แพะสันเหนือ/10	20 ต่าง/ไร่	1000/ไร่, ขายหลังไร่ละไม่เกิน 1000 บาท
ดินแทนหลวง/1	ผ่ากึ่ง-หักค่าไถ 5 ถึง ก่อนแบ่ง/บัน3-คนเช่า ออกค่าควาย+เอาวันเอง	แล้วแต่จะให้
ทุ่งหลุก/3	ผ่ากึ่ง, 10-15 ต่าง/ไร่	5 ต่าง/ไร่ หรือฟรี
ทุ่งหลุก/4	ผ่ากึ่ง	10 ถึง/ไร่
ท่าวังพร้าว/5	ผ่ากึ่ง	ไร่ละ10-20ถึง,ทำฟรี
หนองหวาย3	ผ่ากึ่ง	20-25 ถึง/ไร่
กิวแลหลวง/4	บันกึ่ง	ไม่มีการเช่า ไม่คุ้ม
อูเม็ง/5	ผ่ากึ่ง	บัน3, 500บาท/ไร่
หนองปิ้ง/6	บันกึ่ง	ไร่ละ10 ถึง/ไร่ละ 500/บัน 3
ใหม่ม่วงก้อน/7	100 ถึงเอา 20 ถึง	500 บาท/ไร่
ร้อง/8	ผ่ากึ่ง	บัน 3
ศาลา/11	บันกึ่ง	ไร่ละ 5-6 ถึง, บัน3
ดอนตัน/12	บันกึ่ง	5 ไร่เอา 100 ถึง, ขายหลังไร่ละ 500 บาท
หนองพันเงิน/13	ผ่ากึ่ง	บัน 3
เหมืองฟู/1	ผ่ากึ่ง	1000-1500/ไร่
บ้านเด่น/2	ผ่ากึ่ง	ผ่า3 แบ่งทั้งข้าวสวนแล้ง
ท่าโป่ง/3	ผ่ากึ่ง	บัน 3
ฉิมพลี/4	ผ่ากึ่ง	บัน 3, 8000 บาท/ไร่/ปี

หมู่บ้าน/หมู่ที่	อัตราค่าเช่านา	
	20 ปีที่แล้ว	ปัจจุบัน
ร้องธาร/5	ผ่ากึ่ง	บัน 3
สัน/6	ผ่ากึ่ง	1500/ไร่
ร้องข่ม/7	ผ่ากึ่ง	1500/ไร่
บ้านแม/8	ผ่ากึ่ง	บัน3
เจดีย์เนิน/9	ผ่ากึ่ง, บัน3	บัน3
กัวแลน้อย/10	ผ่ากึ่ง	บัน3, 1000-1500/ไร่
ดง/11	ผ่ากึ่ง	บัน3
ท่าเดื่อ/12	ผ่ากึ่ง	ผ่ากึ่ง/บัน 3/ฟรี
เปียง/13	ผ่ากึ่ง	ผ่ากึ่ง แต่เจ้าของนาช่วยจ่ายค่าไถค่าปุ๋ย
ปวงสนุก/1	ผ่ากึ่ง	บัน3
หนองแท่น/2	ผ่ากึ่ง	ไร่ละ 500 บาท
ทุ่งเสียว/3	ผ่ากึ่ง	ผ่ากึ่ง
ต้นกอก/4	ผ่ากึ่ง	300-500/ไร่ หรือฟรี
พระเจ้าทองทิพย์/6	10 ถัง	10ถัง/ไร่
ใหม่สามหลัง/8	20 ถัง/ไร่	ขายหลังไร่ละ 500 บาท
ป่าสัก/9	ผ่ากึ่ง	บัน 3
ป่าจี้/1	10 ถัง/ไร่	10 ถัง/ไร่
หนองอึ่ง/1	ผ่ากึ่ง	500/ไร่
สันคะยอม/3	ผ่ากึ่ง	ถอด 100 ถังเอา 10 ถัง
ป่าจู้/4	ผ่ากึ่ง	20 ถัง/ไร่
สันกาวาพ/5	ผ่ากึ่ง	10 ต่าง/ไร่
สบอว/4	ผ่ากึ่ง	10 ถัง/ไร่
กลาง/4	ผ่ากึ่ง	10 ถัง/ไร่
สองแคว/5	ผ่ากึ่ง	ไร่ละ 10 ต่าง
หัวข่วง/6	ฟรี	ฟรี
पालาน/7	5-10 ถัง/ไร่	500บาท/ไร่
ทุ่งศาลา/1	500/ไร่/ครั้ง	2000/ไร่/ปี
เหล่าป่าฝาง/2	1500/ไร่	1500/ไร่
สันโป่ง/3	1000-1500บาท/ไร่	2000-2500/ไร่
ป่าดัว/5	ผ่าครึ่ง	ขายหลังไร่ละ 500-800
ริมขาน/8	2000/ไร่	2000/ไร่
ห้วยแก้ว/10	1000/ไร่	2000/ไร่

ที่มา จากการสำรวจภาคสนาม ปี พ.ศ. 2543-2544

* อัตราค่าเช่าที่ระบุไว้ เป็นแนวโน้มทั่วไปไม่ใช่ทุกราย

บทที่ 8

เครือข่ายตลาดลุ่มน้ำ خان

1. ระบบตลาดลุ่มน้ำ خان 208

- 1) ตูบกด หรือ ประตูกด 208
- 2) กาดก้อม หรือกาดระหว่างหมู่บ้าน 208
- 3) เครือข่ายตลาดระดับลุ่มน้ำ 209
- 4) ตลาดเคลื่อนที่ (กาดแป็บ แป็บ) 209

2. ลักษณะสำคัญของตลาดลุ่มน้ำ خان 210

- 1) ตลาดระหว่างหมู่บ้านลุ่มน้ำ خانยึดโยงอยู่กับเครือข่ายภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของท้องถิ่น 210
- 2) ตลาดเครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำเป็นตลาดระหว่างหมู่บ้านลุ่มน้ำ خانกับลุ่มน้ำอื่น 211
 1. เครือข่ายผ่านระบบผี(เครือข่ายภูค)... 212
 2. เครือข่ายผ่านระบบหัววัด... 213
- 3) ผู้ขายสินค้าในตลาดทุกระดับ ส่วนใหญ่เป็นผู้ผลิต 214
- 4) ตลาดลุ่มน้ำ خانยังพึ่งพิงระบบรองรับของธรรมชาติอย่างเข้มข้น 215
- 5) ตลาดลุ่มน้ำ خانอาศัยพ่อค้าแม่ค้าอาชีพอยู่ส่วนหนึ่ง 217
- 6) ระบบการคำนวณหรือหน่วยนับของตลาดท้องถิ่นและราคา 219
- 7) ตลาดเคลื่อนที่ (รถแป็บ แป็บ) 221

3. ตลาดทางเลือก 223

- 1) การค้าแบบเครือข่าย : ขบวนการค้าข้าวโพดพื้นเมือง ที่บ้านดงกำ แห่งลุ่มน้ำ خان 223
- 2) ตลาดอาหารและสินค้าพื้นบ้าน 226

บทสรุป 229

บทที่ 8

เครือข่ายตลาดลุ่มน้ำขาน

1. ระบบตลาดลุ่มน้ำขาน

ตลาดลุ่มน้ำขาน เป็นระบบการค้าชุมชนอันสำคัญ ที่รองรับระบบการผลิตของหมู่บ้าน ลุ่มน้ำ แตกต่างกับอีกหลายท้องถิ่นในประเทศไทย ที่ชาวไร่ชาวนาและผู้คนที่ผลิตอาหารและสินค้าท้องถิ่น ต้องส่งอาหารและสินค้าเข้าเลี้ยงเมืองใหญ่เป็นสำคัญ ทำให้ผลตอบแทนและมูลค่าส่วนเกินไหลออกจากชุมชน

ตลาดลุ่มน้ำขานถักทอขึ้นมาเป็นเครือข่ายอันแน่นแฟ้น ด้วยการกระจายผลผลิต 5 ระดับ คือ

ตูกาดอยู่ติดกับรั้วบ้าน ที่เห็นอยู่เป็นหอมหัวใหญ่ มะเขือแจ้และเห็ด

1) ตูกาด หรือ ประตูกาด

เป็นตลาดที่ชาวบ้านนำผลผลิตเล็กๆ น้อยๆ ในสวนหลังบ้าน มาแบ่งวางขายหน้าบ้านของตน เมื่อ 10-20 ปีมาแล้ว นิยมเจาะรั้วบ้านเป็นช่อง ปัจจุบันปลูกเพิงเล็กๆ หรือวางบนแคร่ สิ่งที่ยขายส่วนมากเป็นพืชผักพื้นบ้าน หรืออาหารที่ปรุงมาเอง สินค้ามีจำนวนน้อย เช่น ผัก 10 กำ ไข่มัด 20 ห่อ หรือกล้วย 3-4 หวี เป็นต้น

2) กาดก้อม หรือกาดระหว่างหมู่บ้าน

กาดก้อม - ตลาดร้องขุม (บ้านร้องขุม)

เป็นตลาดขนาดเล็กถึงขนาดกลาง ชาวบ้านหลายหมู่บ้านซึ่งอยู่ใกล้ชิดกัน กินหัววัดเดียวกัน นำผลผลิตของตนหรือรับจากเพื่อนบ้าน มาวางขายในตลาด ส่วนมากเจาะจงเวลาขาย อาจเป็น กาดเช้า หรือ กาดแลง (เย็น) ใช้เวลาขายเพียงประมาณ 2 ชั่วโมงก็เลิก ผู้ขายคือผู้ผลิต เป็นชาวนาชาวไร่ ต่อมาบางคนกลายเป็นแม่ค้าประจำ เพื่อรับสินค้าของเพื่อนบ้านมาขาย

กาตระหว่างหมู่บ้าน สะท้อนภาพความอุดมสมบูรณ์ และความหลากหลายทางชีวภาพ สินค้ามีหลายชนิด ปริมาณมาก ไม่ว่าจะเป็น ผัก ผลไม้ พืชผักจากป่า สัตว์ และแมลงจากธรรมชาติ ตามฤดูกาล จำนวนสินค้านับเป็นร้อยๆ ชนิด มีตลาดเช่นนี้ 12 ตลาดในเขตลุ่มน้ำ

3) เครือข่ายตลาดระดับลุ่มน้ำ

การค้าระหว่างหมู่บ้านในลุ่มน้ำต่างๆ ของเขตภาคเหนือ ตอนบนนั้น เป็นเครือข่ายอันกว้างขวาง และมีประวัติอันยาวนาน มิได้เกิดขึ้นเพราะเครือข่ายถนนหนทาง หรือความทันสมัยของ คำนิยมในการบริโภค เครือข่ายการค้าโบราณเหล่านี้ ถักทอขึ้น จนสร้างตลาดสำคัญขึ้นมาในเขตลุ่มน้ำ เช่น ตลาดสามแยกสันทราย อ.สันทราย จ.เชียงใหม่ ตลาดหนองดอก จ.ลำพูน ตลาดยางเนิ้ง อ.สารภี จ.เชียงใหม่ เป็นต้น

ตลาดลุ่มน้ำของลุ่มน้ำขานที่สำคัญมี 4 ตลาด ได้แก่ ตลาดทุ่งฟ้าบด ตลาดทุ่งเสี้ยว ตลาดกัวแลน้อย และตลาดมะจำโรง ทั้งสี่ตลาดนี้ มีการประกอบการค้ามาอย่างน้อย 60-70 ปีขึ้นไป ทำหน้าที่สำคัญคือ ส่งออกสินค้าของลุ่มน้ำขานไปยังลุ่มน้ำอื่นๆ และนำเข้าสินค้าจากลุ่มน้ำอื่นๆ ที่ลุ่มน้ำขานต้องการ

ตลาดทุ่งฟ้าบด ตั้งอยู่ริมถนนเชียงใหม่-สันป่าตอง-ฮอด มีสัดส่วนของสินค้าชาวลาดน้อยลงในปัจจุบัน

ตลาดทุ่งเสี้ยวตั้งอยู่บนถนนเชียงใหม่-สันป่าตอง-ฮอด

4) ตลาดเคลื่อนที่ (กาดแป็บ แป็บ)

ตลาดล่าสุดที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำขาน คือ ‘ขบวนรถมอ-เตอร์ไซค์’ หลายร้อยคันที่ตระเวนรับสินค้าตามหมู่บ้าน และจาก ตลาดใหญ่ๆ ของลุ่มน้ำ แล้วนำออกขายตรงถึงลูกค้าในหมู่บ้าน ต่างๆ จนถึงหัวบันไดบ้าน ตลาดรถแป็บแป็บใช้แต่รถเป็นสัญญาณ เสียง นำสินค้าใส่ถุงพลาสติกสำเร็จรูปพร้อมขาย โดยใช้ความเร็ว ในการขาย เพื่อขายสินค้าให้หมดภายในเวลาอันสั้น

ขบวนรถแป็บแป็บ 60 คัน เตรียมสินค้าจากแม่ค้าตลาดกัวแลน้อย ซึ่งเดิมเป็นตลาดหมู่บ้าน ต่อมาขยายตัวเป็นตลาดขายส่งของลุ่มน้ำ

2. ลักษณะสำคัญของตลาดลุ่มน้ำขาน

1) ตลาดระหว่างหมู่บ้านลุ่มน้ำขานยึดโยงอยู่กับเครือข่ายภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และ วัฒนธรรมของท้องถิ่น

หมู่บ้านเครือข่ายเหล่านี้ประกอบขึ้นเป็น ผู้ซื้อและผู้ขายสินค้า เป็นผู้ผลิตสินค้าป้อนตลาด เป็นผู้ค้าส่งและค้าปลีกในเขตแดนที่ตนเข้าใจและจัดการได้ แต่ละตลาดจะรองรับด้วยเครือข่ายของหมู่บ้านจำนวน 5-10 หมู่บ้าน เป็นอย่างน้อย ซึ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ไม่มีการบังคับจัดตั้ง ทำให้การหมุนเวียนของผลผลิตในตลาดมีความพอเพียงและยืดหยุ่นสูง ไม่กดดันให้ผู้ผลิตต้องเลือกเอาระหว่างการเป็นผู้ผลิตหรือเป็นผู้ขาย ทุกคนสามารถเข้ามาและออกไปจากระบบตลาดได้ทุกเวลาที่ต้องการ ตลาดชนิดนี้ต่างจากตลาดที่ปิดอยู่ภายในหมู่บ้าน ซึ่งอาจบังคับความพอเพียงอยู่ในขอบเขตอันจำกัด การสร้างตลาดขนาดเล็กที่ชุมชนจัดการได้เอง โดยไม่มีความเสี่ยงนั้น เป็นการวาดฝันอย่างหนึ่ง รัฐได้คิดนโยบายแบบนี้ และทดลองให้ชุมชนเขตต่างๆ ลงมือทำ แต่มีตลาดแห่งแล้วแห่งเล่าเกิดขึ้นแล้วล้มลง ‘เพราะความเป็นไปไม่ได้’ ของตลาดนั้นๆ กรณีของกลุ่มน้ำขานนั้นตรงกันข้าม ตลาดของท้องถิ่นนี้เกิดขึ้นเอง

ไม่ใช่จากนโยบาย ตลาดหมู่บ้านลุ่มน้ำขานเกิดขึ้นมานานแล้ว จากการก่อตัวของประตูกาดหรือตูปกาด ผู้ตลาดระหว่างหมู่บ้าน ค่อยๆ เริ่มมาจากคนขายเพียง 2-3 ราย ขยายตัวเป็น 10 และเป็นร้อยๆ รายในที่สุด ตัวอย่างเช่น ตลาดทุ่งเสียว ซึ่งบัดนี้มีผู้ขายถึง 300 ราย นั้น ไม่มีใครเป็นผู้ก่อตั้งตลาดแห่งนี้ จุดเริ่มต้นของตลาดเพียงแต่มีผู้นำแพลงมาตั้งวางแล้วนั่งขายเพียงคนเดียวเท่านั้น ต่อมาก็มีชาวไร่ชาวนาคนอื่นๆ มานั่งขายเพิ่มขึ้นๆ ตลาดชนิดนี้ไม่เร่งรัดความสำเร็จของตลาด แต่ความสำเร็จก็มีมาโดยมันคง มีตลาดที่มีอายุสูงสุดในลุ่มน้ำนี้คือหลายชั่วคน ถัดมากคือ 80 ปี ที่เกิดมาใหม่ทีสุดมีอายุตลาด 3 ปี

ตลาดทุ่งเสียว

ผักแว่นนี้ปลูกในนาชาวบ้านลุ่มน้ำลี้
นำมาขายที่ตลาดกิวแล

ชื่อตลาด	เครือข่ายชาวบ้านที่ผลิตอาหารป้อนตลาด	นับถึงปี พ.ศ. 2545	
		อายุตลาด	จำนวนแม่ค้า
1. กาดกิวแลหลวง	ร้องขุ่ม บ้านแม บ้านเนิ้ง น้ำบ่อหลวง ท่าโป่ง แพะสันใหม่ ห้วยเขาะ	52	70-80
2. กาดกิวแลน้อย	บ้านแม กิวแลน้อย กิวแลหลวง เจ็ดยี่เน้ง บ้านกาด เหล่าป่าฝาง อุเม็ง หนองปึ่ง บ้านกลาง แม่กึ่งหลวง หางดง	35	60-70
3. กาดน้ำบ่อหลวง	น้ำบ่อหลวง บ้านเนิ้ง โรงวัว ท่าธาร ห้วยเขาะ ห้วยยาว จอมแจ้ง หนองห้า บ้านเด่น	25	50-60
4. กาดตันแหงหลวง	สบอว ดันแหงหลวง ทุ่งแป้ง ป่าสัก ดันแหงน้อย ท่ามะโอ ทุ่งเสี้ยว ทุ่งท้อ จอมทอง	3	40-50
5. กาดทุ่งเสี้ยว	ทุ่งเสี้ยว ท้องฝาย ร้องธาร ป่าอ้อย ดันกอก หนองครอบ	50-60	300-400
6. กาดบ้านเปียง	ป่าจี บ้านเปียง หนองปึ่ง ห้วยเนียม อุเม็ง บ้านดง	หลายชั่วคน	30-40
7. กาดแม่ฆาน	บ้านสัน สบพริก บ้านเหล่า เชียงดาว หลังถ้ำ สองแคว เหล่าเป่า ยางคราม ห้วยรากไม้ ทุ่งท้อ ท่าวังพร้าว		20-30
8. กาดท้องฝาย	บ้านท่ากาน ตลาดทุ่งเสี้ยว ห้วยเขาะ เหล่าป่าฝาง	15	10-12
9. กาดหัวริน	หัวริน บ้านกาด ห้วยเขาะ	12	20-30
10. กาดร้องขุ่ม	บ้านร้องขุ่ม	50	20-30
11. กาดมะจำโรง	กิวแลหลวง บ้านร่องน้ำ บ้านขี้เหล็ก บ้านหางดง ฝาง บ้านใหม่หนองน้ำทุ่ง สันก่อเกิด บ้านสบทา สันห่าว	80	300

ที่มา : จากการสำรวจปี พ.ศ.2543-2544

2) ตลาดเครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำเป็นตลาดระหว่างหมู่บ้านลุ่มน้ำขานกับลุ่มน้ำอื่น

เป็นตลาดขนาดใหญ่กว่าตลาดระหว่างหมู่บ้าน พื้นฐานของตลาดยังคงยึดโยงอยู่กับเครือข่ายหมู่บ้านในลุ่มน้ำเดียวกันเป็นฐาน ต่อจากนั้นจึงขยายออกไปสู่ลุ่มน้ำอื่นๆ ตลาดเครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำมักจะพัฒนาขึ้นมาจากตลาดระหว่างหมู่บ้าน ซึ่งมีความเติบโตถึงขนาดมีผู้ซื้อผู้ขายมากมาย มีสินค้าที่มีความหลากหลายสูง จึงจะคึกคักกับที่ลุ่มน้ำอื่นๆ จะนำสินค้ามาซื้อขายด้วย และประการสำคัญ ตลาดชนิดนี้ต้องตั้งอยู่ในทำเลอันเหมาะสมแก่การเป็นศูนย์กลางของเครือข่ายด้วย

ในเขตลุ่มน้ำขาน ‘ตลาดทุ่งฟ้าบด’ เคยเป็นทั้งตลาดนัดและตลาดลุ่มน้ำที่สำคัญมาก โดยเริ่มจากการเป็น ‘กาดวัว กาดควาย’ จากการศึกษาของชูสิทธิ์ ชูชาติ ในวิทยานิพนธ์เรื่อง พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2398-2503) ชูสิทธิ์ชี้ให้เห็นว่า ตลาดทุ่งฟ้าบด ติดต่อกับอำเภอสารภี จอมทอง ป่าซาง บ้านโฮ้ง ได้ง่าย ทำให้มีศักยภาพสูงที่จะเป็นตลาดศูนย์กลางของลุ่มน้ำ นำเสียดายที่ที่ตั้งอันเหมาะสมนี้ ได้ถูกถนนเชียงใหม่-สันป่าตอง-ฮอด ตัดผ่าน และตลาดทุนได้เข้าครอบงำตลาดทุ่งฟ้าบด จนทำให้สัดส่วนของสินค้าขานกลายเป็นส่วนน้อย กล่าวคือ ในจำนวนผู้ค้าส่งที่สำรวจได้ทั้งหมดในปี พ.ศ. 2544 รวม 514 ราย เป็นผู้ค้าสินค้าอุตสาหกรรมและสินค้าอื่นๆ นอกลุ่มน้ำ 403 ราย และเป็นผู้ค้าสินค้าเกษตรกรรมของลุ่มน้ำขานและนอกลุ่มน้ำ 111 ราย นอกเหนือไปจากนี้

ลุ่มน้ำเครือข่ายที่มาซื้อขายกันในลุ่มน้ำขาน	
1.	อ.สอง จ.แพร่
2.	อ.แม่แจ่ม อ.แม่วาง อ.พร้าว อ.แม่แตง อ.แมริม อ.สะเมิง อ.ฝาง อ.ฮอด จ.เชียงใหม่
3.	อ.บ้านโฮ้ง อ.ลี้ อ.หนองช้างคืน อ.เมือง จ.ลำพูน
4.	อ.งาว จ.ลำปาง

บทบาทของสินค้าจากท้องถิ่นอื่นนำเข้ามามากกว่าสินค้าของกลุ่มน้ำขาน เช่น สินค้ามาจากจังหวัด สุโขทัย เชียงราย ลำพูน ลำปาง เพชรบูรณ์ อุตรดิตถ์ หนองบัวลำพู กำแพงเพชร เลย สระแก้ว ปราจีนบุรี ขอนแก่น และน่าน เป็นต้น ตลาดสินค้าจากภาคอุตสาหกรรมได้เข้าครอบงำฐานะของตลาดเครือข่ายโบราณ และกลายเป็นตลาดซึ่งดูดเอาเงินออกจากหมู่บ้านลุ่มน้ำนี้ไป

ตลาดใหม่ที่เปลี่ยนมามีฐานะเป็นตลาดเครือข่ายของชุมชนลุ่มน้ำอย่างแท้จริง ได้แก่ ตลาดมะจำโรง ตลาดทุ่งเสียว และ ตลาดกัวแลน้อย ตามลำดับ ตลาดทั้งสามนี้มีเครือข่ายกับลุ่มน้ำสำคัญ ที่รู้จักกันในนาม อ.พร้าว อ.แม่แตง อ.ฝาง อ.สะเมิง อ.ฮอด อ.จอมทอง อ.แม่แจ่ม ของจังหวัดเชียงใหม่ อ.แม่ทาและอ.ลี้ ของจังหวัดลำพูน และอำเภออื่นๆ ในจังหวัดพะเยา และแม่ฮ่องสอน

เครือข่ายตลาดระหว่างลุ่มน้ำนี้มีไข่มุกที่จะเกิดขึ้น หากแต่เป็นเครือข่ายเก่าแก่ที่มีมานานนับร้อยปีแล้ว ก่อนจะมีตลาดด้วยซ้ำไป การค้าระหว่างลุ่มน้ำต่างๆ เป็นเครือข่ายตลาดมาแต่โบราณ โดยที่ชุมชนต่างๆ ระดับหมู่บ้าน ลุ่มน้ำ และเมืองต่างๆ ในสมัยโบราณมีการติดต่อสัมพันธ์กันตลอดมา โดยอาจจะผ่านจากพ่อค้าวัวต่าง พ่อค้าจากเมืองต่างๆ นำสินค้าไปขายต่างเมือง แต่เครือข่ายของพ่อค้าจริงๆ อาจจะมีจำนวนไม่มากนัก เครือข่ายชุมชนโบราณในอดีตที่ไม่ใช่พ่อค้านั้น ใช้สิ่งใดเป็นสายสัมพันธ์ระหว่างชุมชน คำตอบก็คือ 1. ใช้ระบบผี และ 2. ใช้ระบบหัววัด

1. เครือข่ายผ่านระบบผี(เครื่องตระกูล) ในอดีตชาวล้านนามีความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัว กับหมู่บ้าน กับเมือง ผ่านระบบความเชื่อเรื่องผี ในแต่ละตระกูลจะนับถือผีเดียวกัน คือ ‘ผีปู่ย่า’ ทุกปีสมาชิกในตระกูลจากต่างถิ่นจะมาพบปะกัน ณ เฮือนเก่าของเจ้าผีตน เพื่อเลี้ยงผีปู่ย่า นอกจากนี้ยังมีประเพณีเลี้ยงผีวัด ผีเสื้อบ้าน ผีเมือง ฯลฯ จำนวนสมาชิก ‘ผี’ แต่ละประเภทจะขยายเครือข่ายจากครอบครัวไปจนถึงเมือง ผู้คนจะไปมาหาสู่กันเสมอ เมื่อเวลาไปมาหากัน ส่วนหนึ่งจะเอาสินค้าไปฝากญาติและขายด้วย เรียกเป็นศัพท์ว่า ‘ของต้อน’ สินค้าจึงกระจายไปส่วนหนึ่งโดยคนที่ไม่ใช่พ่อค้า แต่นำสินค้าไปสู่ตลาด ทำให้ไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลางที่เป็นตลาดเมือง ในบางกรณี ชาวบ้านอาจจะไม่เอาสินค้ามาด้วย แต่การพบปะพูดคุยกันก็เท่ากับเป็นการให้ข้อมูลต่อกันระหว่างชุมชนว่า หมู่บ้านใดมีผลิตผลใดบ้าง ถ้าตลาดต้องการก็ติดตามไปหาซื้อได้

แม่ค้าผู้ขายถั่วต้ม มันต้ม งา เพราะรู้จักสินค้าราคาถูก
มีพ่อป้อนตลาด จากญาติของเธอในงานประเพณี

2. **เครือข่ายผ่านระบบหัววัด** เกิดขึ้นทำนองเดียวกับระบบการนับถือผีนั้นเอง เพราะ **ศรัทธาหัววัด** ซึ่งต่างก็ไปร่วมพิธีตานสลาก ปอยหลวง กันเป็นประจำนั้น ย่อมต้องสรรหาของติดไม้ติดมือไปฝากญาติ ทำนองเดียวกับ **ของต้อน** และสินค้าก็จะโฆษณาตัวมันเองผ่านเครือข่ายนี้ หญิงชาวบ้านผู้ขายงาดำกับน้ำอ้อยรายใหญ่คนหนึ่งในตลาดกัวแลน้อย เริ่มต้นการขายสินค้าในตลาดของเธอ เพราะเธอมีญาติอยู่ที่เมืองพร้าว และเธอทราบจากการได้รับ ‘**ของต้อน**’ คือน้ำอ้อยนี้จากการมาร่วมกันไหว้ผีที่ ‘**เหือนเก้า**’ นั้นเอง และนี่ก็เป็นที่มาของการขายสินค้าของเธอในที่สุด

พลวัตแห่งการจัดความสัมพันธ์ระหว่างลุ่มน้ำ อันนำไปสู่ดุลยภาพของระบบตลาด เครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำแม่ขานกับลุ่มน้ำแม่ทา และลุ่มน้ำลี้ จ.ลำพูน มีข้อสังเกต 2 ประการ

1. ทั้งลุ่มน้ำขานของจังหวัดเชียงใหม่กับลุ่มน้ำลี้และลุ่มน้ำแม่ทาของจังหวัดลำพูน เป็นสามลุ่มน้ำสำคัญที่มีอาณาเขตติดต่อกัน แม้อลุ่มน้ำลี้กับลุ่มน้ำทาเป็นสองลุ่มน้ำในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ที่มีพลังการผลิตไม่สูง เพราะมีพื้นที่ราบแคบๆ ไม่กว้างขวางเมื่อเทียบกับลุ่มน้ำแม่แตงและอื่นๆ แต่สินค้าที่ลุ่มน้ำลี้และลุ่มน้ำแม่ทาผลิต เป็นสินค้าพื้นเมืองอันเป็นที่ต้องการของลุ่มน้ำขาน ซึ่งวัฒนธรรมการบริโภคยังเปลี่ยนแปลงน้อย แต่อาหารท้องถิ่นบางชนิดเริ่มผลิตได้น้อยลง เนื่องจากสภาพป่าที่ถูกทำลายลงในรอบ 100 ปีที่ผ่านมา ดังนั้น สินค้าจากลุ่มน้ำลี้และลุ่มน้ำแม่ทา จึงถูกส่งไปยังลุ่มน้ำขานเป็นจำนวนมากรายการ

2. ความสัมพันธ์ระหว่างลุ่มน้ำขานกับลุ่มน้ำลี้และลุ่มน้ำแม่ทา มิใช่มีเฉพาะด้านการค้า แต่ยังรวมถึงด้านวัฒนธรรม และประวัติศาสตร์อีกด้วย เพราะประวัติศาสตร์ที่บันทึกผ่านตำนานและประวัติศาสตร์บอกเล่าของลุ่มน้ำขาน เชื่อมโยงประวัติศาสตร์ของตนเองเข้ากับตำนานพระธาตุพระบาท พระธาตุยั้งหวิด ซึ่งกล่าวถึงลำพูนในฐานะศูนย์กลางของอาณาจักรโบราณที่มีความสำคัญต่อลุ่มน้ำขาน แต่ตำนานท้องถิ่นดังกล่าวกลับมิได้กล่าวถึงความสัมพันธ์กับพระธาตุดอยสุเทพและเมืองเชียงใหม่เลย เว้นแต่ในฐานะที่ถูกเชียงใหม่ปกครอง ชาวบ้านอำเภอสันป่าตอง ลุ่มน้ำขาน นับปฏิทินผ่านการไหว้พระธาตุตามลำดับ โดยนับว่า เดือน 8 เป็งเริ่มไหว้ พระธาตุจอมทอง อ.จอมทอง ถัดไปเป็น พระธาตุหริภุญไชย พระบาทยั้งหวิด พระธาตุทุ่งต้อม และวัดน้ำบ่อหลวง ตามลำดับ หมายความว่าปฏิทินพื้นถิ่นของชาวบ้านลุ่มน้ำขานนับเดือนสัมพันธ์กับลำพูนและจอมทอง ไม่ใช่สัมพันธ์กับเมืองเชียงใหม่และพระธาตุดอยสุเทพ การนับเช่นนี้ย่อมแสดงว่าลุ่มน้ำขานกับลำพูนมีความสัมพันธ์กันแน่นแฟ้นมาช้านานแล้ว

พระพุทธรูปที่ยังมีชีวิต ลุ่มน้ำจาน

พระธาตุหริภุญไชย จ.ลำพูน

วัดบ่อน้ำหลวง ลุ่มน้ำจาน

การกำหนดประเพณีผ่านสัญลักษณ์พระธาตุเช่นนี้ ได้แสดงฐานะที่เชื่อมโยงกันระหว่างพระธาตุหริภุญไชย พระธาตุจอมทอง และพระบาทยังหวัด พระธาตุทุ่งคูม วัดน้ำบ่อหลวง ซึ่งทำให้เกิดสัมพันธ์เป็นหัววัดกัน ระหว่างศรัทธาของวัดทั้งห้า ซึ่งต่างก็นับถือพระธาตุเหล่านี้ วัดทั้งห้าเหล่านี้จึงจัดว่าเป็น ‘วัดหน้าหมู’ ความสัมพันธ์ระบบหัววัดนี้เองที่เชื่อมโยงชุมชนเหล่านี้เข้าด้วยกันตามธรรมชาติ อันมีผลให้ลุ่มน้ำจาน ลุ่มน้ำลีและลุ่มน้ำแม่ทา พัฒนาเครือข่ายตลาดระหว่างกันขึ้นและสืบมา และนั่นก็คือระบบที่รองรับเครือข่ายตลาดหลายลุ่มน้ำของลุ่มน้ำจานนั่นเอง

3) ผู้ขายสินค้าในตลาดทุกระดับ ส่วนใหญ่เป็นผู้ผลิต

ผู้ขายสินค้าส่วนใหญ่เป็นชาวไร่ชาวนา หรือครัวเรือนของชาวไร่ชาวนา พวกเขาใช้เวลาส่วนหนึ่งทำการผลิต เวลาส่วนหนึ่งนำผลผลิตของตนและของเพื่อนบ้านมาขาย เมื่อเวลาขายสิ้นสุดลง ชาวไร่ชาวนาก็กลับไปสู่งานของผู้ผลิตใหม่

สังคมเกษตรกรรมของลุ่มน้ำจาน ยังเป็นสังคมที่ภายในเองมิได้มีการแบ่งแยกงานกันทำซับซ้อน สมาชิกสังคมประมาณร้อยละ 70 ยังเป็นชาวไร่ชาวนา ทุกคนทำงานหลายหน้าที่เป็นชาวนา เป็นแรงงานซ่อมแซมระบบเหมืองฝาย เป็นแม่ค้าพ่อค้า เป็นผู้ขนส่งสินค้า ตลาดทั้ง 12 แห่งของลุ่มน้ำจานนี้ก็สะท้อนลักษณะนี้โดยไม่แปลกแยก มูลค่าส่วนเกินของการผลิตมิได้ถูกขูดรีดหลายขั้นตอน ตลาดของลุ่มน้ำจานก็ติดกันระบบตลาดทุนนิยมนี้ออกไปโดยวัฒนธรรมการค้าที่สะสมมาช้านาน

ป่าแสน เดชะ ชวนน้ำบ่อหลวง
กำลังชนผักกาด กับหอมป้อม ที่เก็บเหมา
มาจากชาวบ้านที่ปลูกผักไว้ขายในกาดเช้า กาดแลง
เพื่อนำไปขายต่อที่กาดแก้วแล

ส่วนของตลาดที่บูตริตชาวไร่ชาวนาชั้นอนทับอยู่ส่วนบน คือตลาดที่ซื้อสินค้าพืช พานิชย์ เช่น ถั่วเหลือง ข้าวโพดฝักสด หอมหัวใหญ่ มะเขือเทศ ไร่นาของชาวนาส่วนที่ ปลูกพืชพานิชย์ ถูกควบคุมและบูตริตโดยระบบพานิชยกรรมที่ไม่เป็นธรรมอย่างรุนแรง ชาวไร่ชาวนายังต้องอาศัยตลาดท้องถิ่นของตนเอง เป็นแหล่งซื้อขายสินค้าในระบบที่สอง ที่ ให้ความปลอดภัยด้านอาหารและรายรับ และมีเงินสดเคลื่อนไหวยู่ภายในลุ่มน้ำอีกระบบหนึ่ง ในแปลงปลูกของชาวไร่ชาวนาเองก็สะท้อนลักษณะ 2 ระบบนี้ กล่าวคือ ในบางเดือนของปี ชาวนาจะกันช่วงเวลามาปลูกพืชอาหาร และพืชผลที่บริโภคในท้องถิ่น เช่น ผักกาด พริก บวบ แตงกวา มะเขือ ต้นหอม ถั่วฝักยาว พักทอง มันแกว กระเทียม หอมแดง ในอีกบางกรณี ชาวนากันที่ดินส่วนหนึ่งจากการปลูกพืชพานิชย์มาปลูกพืชอาหารและสินค้าอาหารในท้องถิ่น หรือไม่ก็ปลูกแซมลงไปแปลงปลูกพืชพานิชย์ การงานของชาวนาจึงเพิ่มเป็น 2 ด้าน ด้าน หนึ่งต้องทำการปลูกพืชเพื่อการค้า อีกด้านหนึ่งต้องผลิตอาหาร เป็นระบบพื้นฐานของครอบครัว เพราะระบบพานิชย์ไม่ได้ให้หลักประกันรายรับแก่ครอบครัว

4) ตลาดลุ่มน้ำขานยังพึ่งพิงระบบรองรับของธรรมชาติอย่างเข้มข้น

ในจำนวนสินค้าที่สำรวจได้ 94 รายการ เป็นสินค้าที่ได้จากธรรมชาติ โดยมีได้ลงมือ ปลูกหรือผลิตถึง 50 รายการ การที่ชาวไร่ชาวนายังพึ่งพิงระบบธรรมชาติมากเช่นนี้ สะท้อน ให้เห็นว่า ตลาดลุ่มน้ำขานยังผูกพันกับแรงงานเก็บ เด็ด ล่า หา จับ ซึ่งขึ้นอยู่กับความอุดม สมบูรณ์ของธรรมชาติ และความรู้ของชาวไร่ชาวนาเกี่ยวกับผลิตผลที่มีอยู่ในธรรมชาติ แสดง ว่าความรู้ชุดนี้ยังครองฐานะสำคัญอยู่ในลุ่มน้ำ ยังมีได้สาบสูญไปอย่างที่เราใจกัน แต่ปริมาณ สินค้าเหล่านี้ที่ลดจำนวนลงและหายากขึ้น ก็สะท้อนอีกแง่หนึ่งว่า ถ้าไม่มีการสืบทอดความรู้ชุดนี้ และไม่รักษาความหลากหลายของระบบธรรมชาติไว้ให้ได้ พลวัตแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ จะนำ ไปสู่ดุลยภาพของระบบตลาดที่พึ่งพิงตนเองน้อยลงเรื่อยๆ อาจจะต้องสูญเสียความมั่นคงไป เช่นเดียวกับตลาดทั้งหลายอื่นที่ได้เผชิญกับปัญหานี้มาแล้ว

ผักกาดจ้อน

สินค้าบางอย่างในตลาดท้องถิ่น

ผักกาดจ้อน, ผักบั้ง, ผักแค, ตำลึง ฯลฯ

ชาวบ้านจะปลูกประมาณ 1-3 แปลง ตามสันดอน ตามทุ่งนา ใช้ระยะเวลาการปลูกประมาณ 1 เดือน โดยจะใช้น้ำจากลำเหมืองและน้ำประปา นอกจากนั้น ชาวบ้านยังเก็บผักที่อยู่ในบริเวณบ้านมาขาย จะไม่มาขายเป็นประจำ เช่น ผักกาดจ้อน ผักบั้ง ผักแค ผักตำลึง ถั่วฝักยาว ถั่วพู พริกเขียว ราคาส่วนใหญ่จะตกมัด 2-5 บาท ถ้าชาวบ้านนำมาขายแม่ค้าในตลาดต้นเห่นจะรับอีกทอด

ผักกาดเมือง

ชาวบ้านที่นำมาขายจะปลูกเอง โดยใช้พื้นที่ที่เหลือจากการปลูกหอมหัวใหญ่ ประมาณ 5 แปลง ใช้ระยะเวลาการปลูกประมาณ 20 กว่าวันก็จะสามารถเก็บได้ จะนำมาวันละ 100-180 มัด โดยจะมาเป็นครั้งคราว ขายในราคา 13 มัด 10 บาท

แปลงผักนี้คือ 'ผักกาดเมือง' ไม่มีตลาดเมืองใหม่ที่หนองรับเพราะเป็นอาหารพื้นเมือง นิยมแกงใส่ไก่ แปลงผักกาดเมืองปลูกเพื่อคั่นเวลาระหว่างหอมหัวใหญ่กับนาตอนในฤดูถัดไป เมื่อได้เวลาทำนา ก็ขุดผักออก มีเวลาสำหรับผักกาดเมืองนี้ราว 30 วัน สถิติผลผลิตของรัฐ ไม่สนใจบันทึกการทำการพืชอาหารแบบนี้

ถั่วแปบ

ถั่วแปบ

ชาวบ้านเก็บถั่วแปบข้างรั้วบ้านมาขายกองละ 5 บาท ครอบครัวส่วนใหญ่ปลูกถั่วแปบไว้ที่รั้วบ้าน เมื่อเก็บเกี่ยวผลแล้ว เก็บเมล็ดไว้ ปีต่อไปก็เอามาโรยอีก ถั่วแปบให้ผลผลิตมากจึงมีส่วนเกินจากการบริโภคออกขายสู่ตลาด

สะแล

สะแล

สะแลปลูกง่าย พันกิ่งมาปักชำก็ออกรากได้ ชาวบ้านจะปลูกที่บ้าน เริ่มออกผลเดือนพฤศจิกายนถึงมกราคม ขายลิตรละ 10 บาท

ปลา ปู หอย

ช่วงนาปีและนาปรัง ชาวบ้านจะไปหาตามทุ่งนา ขาย 7 ถู 10 บาท ในฤดูฝน ปลา ปู กุ้ง หอย ชุกชุมเป็นพิเศษ ส่วนในฤดูอื่นๆ ชาวบ้านก็มักนิยมเลี้ยงปลาเป็นอาหาร และขายตลาด

ผักพื้นบ้าน เช่น ผักปลั่ง สะเลียม ยอดผักทอง

ชาวบ้านในหมู่บ้านจะปลูกตามสวนลำไย แล้วเก็บมาขายเป็นครั้งคราว ในราคามัดละ 2-5 บาท ผักปลั่งและผักทองมักปลูกในฤดูฝนหรือบนพื้นที่ลุ่มต่ำที่สามารถใช้น้ำได้สะดวก

สะเลียม (สะเดา)

ผักหวานป่า

5) ตลาดลุ่มน้ำ خانอาศัย พ่อค้าแม่ค้าอาศัยอยู่ส่วนหนึ่ง

ประมาณหนึ่งในสามของพ่อค้าแม่ค้าในตลาดทำค้าขายเป็นหลัก ผู้ค้าเหล่านี้เดิมเป็นชาวไร่ชาวนา เมื่อนำผลผลิตของตนและบางครั้งอาจมีของเพื่อนบ้านด้วย มาวางขาย จนจัดระบบได้ลงตัวเป็นอาชีพ อาจยุติการทำงานในไร่นา เข้าสู่การเป็นพ่อค้าแม่ค้าเต็มตัว แม่ค้ากาดหัวรินรายหนึ่งขายขมิ้น เห็ด ข่า ตะไคร้ เพราะมีคนนำมาส่งให้เธอถึงบ้าน หากไม่มีเห็ดก็ขายอย่างอื่นต่อไปอีก เช่น ผักกาด ตำลึง แดงกวา แล้วแต่ใครเอาอะไรมาฝากให้ขาย ชาวบ้านเห็นว่าเธอมานั่งขายที่ตลาดบ่อยๆ ก็นำไปส่งฝากให้เธอขายถึงที่บ้าน ในขณะเดียวกัน เมื่อเธอเก็บผักขั้วง ผักทอง มากิน เหลือก็นำมาขายได้ วิธีการที่เธอกลายมาเป็นแม่ค้าอาชีพเป็นแบบนี้เอง

ผักส้า

ผักกาดเมือง

แผงของแม่พัน ฝืนตุ้ย และ นางยุพา มาลัยวรรณ

1. ผักโหม ไปหาด้วยตัวเองตามสวนที่ปลูกยาสูบ และตามบริเวณแปลงหอมในบริเวณหมู่บ้านห้วยเนียม จะเก็บได้ครั้งละ 1-2 กระสอบ ถ้าขายปลีกจะขายในราคาถุงละ 2 บาท และขายส่งในราคา 7 ถุง 10 บาท
2. ปูนา ปลาตุก หาด้วยตัวเองตามบริเวณทุ่งนา จะขายในราคาถุงละ 5-10 บาท
3. ผักกาดเมือง ไปเก็บด้วยตัวเอง ขายปลีกราคา ถุงละ 2 บาท และขายส่งให้แม่ค้าในราคา 7 ถุง 10 บาท
4. เขียดดอง ไปหาเอาตามแปลงหอม และบริเวณที่มีน้ำขังในเวลากลางคืนเอาไฟฉายส่อง
5. ผักปวยล่า รับซื้อมาจากชาวบ้านสันปูเลย ไปเก็บมาจากบริเวณห้วยไทรง เป็นผักที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ ซื้อมาขายต่อครั้งละ 10-20 บาท แต่ถ้าขายเป็นมัดจะขายมัดละ 2 บาท
6. เห็ดหล่ม เห็ดหอมป่า ชาวบ้านหามาจากดอยน้ำบ่อหลวง เรียกว่าดอยห้วยกว้าง ห้วยม่วง เห็ดจะเริ่มออกเดือนสิงหาคมถึงมกราคม ขายกระหวดละ 6-8 บาท
7. ผักส้า มีผักหลายอย่างปนกัน เก็บจากป่าและในหมู่บ้าน มารวมกันขายมัดละ 3 บาท
8. ปลาช่อน ชาวบ้านไปตกเบ็ดหรือใส่ลอบดักปลา นำมาขายถุงละ 5 บาท

แผงของแม่เทิง ชมชื่น

แม่จะออกไปเที่ยวและซูดเอาผักขี้งวดตอนเช้าหรือตอนเย็น ตามบริเวณทุ่งนาที่เก็บเกี่ยวผลผลิตเรียบร้อยแล้ว ในบริเวณหมู่บ้านแม่ ผักขี้งวดจะออกในช่วงเดือนธันวาคมถึงมกราคม ที่มีอากาศหนาวเย็น เป็นผักชนิดเดียวกับผักขี้งวดและผักไผ่เหา แต่มีรสชาติค่อนข้างขมกว่า ชาวบ้านนิยมรับประทานกันมาก

แม่จะนำผักขี้งวดมาขายครั้งละ 25-30 ถุง ครั้งนี้เ้ามาขายเป็นครั้งที่สาม โดยครั้งแรกและครั้งที่สองประมาณ 30 ถุง ขึ้นอยู่กับปริมาณของผักที่หาได้ ขายปลีกราคาถุงละ 2 บาท ขายส่งให้แม่ค้าขายเร่ตามหมู่บ้านต่างๆ ในเขตและนอกเขตอำเภอสันป่าตอง อาทิ บ้านเจดีย์เนิ้ง บ้านแม่ ดอยสะเก็ด และหางดง ในราคา 3 ถุง 5 บาท แต่ถ้าขายเป็นกิโลกรัมจะขายกิโลกรัมละ 10 บาท ในการขายแต่ละครั้งจะใช้เวลาประมาณ 1-2 ชั่วโมง สินค้าก็จะหมด

‘ถ้อย’

ป่าสม จำปาลี กำลังหยอดเมล็ดพันธุ์ผักกาดเมือง
ผักกาดจ้อน หอมป้อม (ผักชี) จำนวน 5 ถ้อย
คำว่า ‘ถ้อย’ เป็นหน่วยวัดพื้นที่ที่เล็กมาก
เมื่อเทียบกับหน่วย ‘ไร่’ ที่ใหญ่กว่า
คำว่า ‘ถ้อย’ จึงมีความหมายอธิบายว่า
ตัวชาวนาจะพอกินและขายเล็กๆ น้อยๆ
ในหมู่บ้าน คำว่า ‘ถ้อย’ เป็นคำที่ใช้บ่อย
เพราะอธิบาย **ความสัมพันธ์ทางการผลิต**
ในหมู่บ้านด้วยกัน
อันมีนัยคือ เศรษฐกิจเพื่อครอบครัวและชุมชน

6) ระบบการคำนวณหรือหน่วยนับของตลาดท้องถิ่นและราคา

ส่วนมากยังอยู่ในระบบที่ไม่ต้องการความแม่นยำ ไม่เน้นการคำนวณน้ำหนัก เช่น ยัง
นับสินค้าเป็นกอง กำ มัด หยิบมือ หัว ลูก ตัว เป็นต้น การนับที่ไม่เคร่งครัดในการชั่ง ตวง
วัด สะท้อนจิตสำนึกของตลาดว่า ยังให้ความสำคัญกับความรู้สึก มากกว่าเป็นความสัมพันธ์
แบบกำไรขาดทุนล้วนๆ

ระบบการคำนวณและหน่วยนับของท้องถิ่นมีความสำคัญ เพราะทำให้สินค้าไม่จำเป็นต้อง
เข้าสู่ระบบการชั่ง ตวง วัด และระบบจัดการอันละเอียดซับซ้อน ไม่ต้องเข้าสู่ระบบการ
คำนวณด้วยภาษาทางคณิตศาสตร์ ชาวบ้านสามารถใช้หน่วยธรรมชาติเป็นหน่วยคำนวณ

ผู้ค้าท้องถิ่นส่วนมากมาจากวัฒนธรรมชาวนา การตั้งราคาสินค้าโดยมากบวกกำไรเพิ่ม
จากค่าขนส่งและค่าแรงงานในการทำงาน จึงมีรายได้เป็นส่วนเพิ่มจากค่าขนส่งและค่าแรงงาน
ไม่ได้ใช้ระบบทวิคูณของกำไรเหมือนระบบทุนนิยม นี่เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ตลาดได้รับความ
นิยามจากชุมชน

ราคาสินค้าของตลาดลุ่มน้ำขานทุกระดับ ได้สะท้อนให้เห็นว่ามีเศรษฐกิจ 2 ระบบ มี
ค่าเงิน 2 ค่า อยู่ในสังคมลุ่มน้ำขาน ราคาสินค้าของตลาดทุนส่วนมากตัวเลข 2 หลักและ 3
หลักขึ้นไป ในขณะที่สินค้าของลุ่มน้ำขาน ราคาจะวนเวียนอยู่ที่เลขหลักเดียวและ 2 หลัก
ราคาตรึงอยู่เช่นนั้นนับเป็นสิบๆ ปี ไม่ว่าค่าเงินจะเปลี่ยนแปลงเท่าไร ดัชนีเงินเพื่อจะเป็นอย่างไร
‘ราคา’ ของสินค้าในตลาดลุ่มน้ำขานก็ยังคงเปลี่ยนแปลงน้อย ชุมชน ชาวไร่ ชาวนา ต้องยอม
แบกรับภาระส่วนต่างของ ‘รายได้น้อยในระบบชุมชน รายจ่ายสูงในระบบทุน’ ยอมรับดัชนีเงิน
เพื่อของหมู่บ้านว่าจะมีไม่ได้ หรือมีได้ต่ำที่สุด ทั้งๆ ที่อยู่ในประเทศที่ใช้ค่าเงินบาทเหมือนกัน
กับภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรม

ราคาสินค้าของตลาดลุ่มน้ำขานนั้น แทบจะไม่มีเปลี่ยนแปลงเลยในรอบ 5 ปีที่ผ่านมา ถ้าย้อนหลังไป 10 ปี ก็มีการเปลี่ยนแปลงเล็กน้อย เหตุที่กล่าวว่าเล็กน้อยเพราะไม่อาจสังเกตได้ด้วยราคา เพราะแม่ค้า ชาวไร่ชาวนา ไม่สามารถขึ้นราคาสินค้าได้ จึงใช้วิธีลดจำนวนสินค้าลงเล็กน้อย เช่น สินค้ายังคงกองละ 5 บาท ถุงละ 5 บาท ขณะที่เมื่อน้ำหนักลดลงเพียงเล็กน้อย เพราะถ้าลดมากเกินไปจนฝ่ายผู้ขายพอใจ ก็จะไม่เป็นที่ยอมรับของตลาด ซึ่งผู้ซื้อส่วนใหญ่คือชาวไร่ชาวนานั่นเอง

การที่ชาวนาได้ตรึงราคาสินค้าที่บริโภคในท้องถิ่นไว้ยาวนาน อย่างน้อยในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา เป็นร่องรอยของคำตอบว่าเหตุใดชาวนาทำงานหนัก แต่เศรษฐกิจการเงินของชาวนาไม่เคยดีขึ้น คำตอบไม่ได้อยู่ที่การขูดรีดผ่านราคาสินค้าเกษตรของชาวนาผ่านระบบทุนอย่างเดียว แต่ยังอยู่ที่ระบบภายในของชาวนาเองด้วยว่า ชาวนาได้ร่วมกันเลือกหรือถูกกดดันให้ต้องเลือกเอาวิถีทางที่ใช้เงินสดให้น้อยที่สุด แต่ยังมีความมั่นคงเหลืออยู่ ชาวไร่ชาวนาลุ่มน้ำขานจำเป็นต้องมีชีวิตอยู่ใน 2 ระบบคือ ระบบหนึ่งต้องเป็นผู้ผลิตสินค้าเพื่อขาย อีกระบบหนึ่งเป็นการผลิตสินค้าแห่งเพื่อยังชีพ

เงินหมุนเวียนใน ‘กาดลุ่มน้ำขาน’

กาดหมู่บ้าน	จำนวนผู้ค้า (ราย)	เงินทุนหมุนเวียน/วัน (บาท)
บ้านเปียง	30	12,000
กิวแลหลวง	80	28,000
กิวแลน้อย	70	40,000
น้ำบ่อหลวง	60	25,000
ตันแทนหลวง	50	20,000
ทุ่งเสียว	400	250,000
แม่ขาน	30	9,000
ท้องฝาย	12	3,200
หัวริน	30	12,000
ร้องขุ่ม	30	6,000
มะจำโรง	300	200,000
รวม	1,092	605,200
เงินทุนเวียนอยู่ในเครือข่ายตลาดลุ่มน้ำขาน(ต่อปี)		220,898,000

1. การคำนวณไม่ได้นับรวมตลาดทุ่งป่าบด เนื่องจากฐานะของตลาดทุ่งป่าบดเปลี่ยนแปลงจากตลาดชุมชน เป็นตลาดที่ประกอบด้วยสินค้าจากภาคอุตสาหกรรมเป็นส่วนใหญ่
2. การประมาณการเงินหมุนเวียนของตลาด คำนวณจากการจําแนก
3. จำนวนผู้ค้านับ 2 ครั้ง คือ ฤดูแล้งและฤดูฝน เพราะจำนวนชาวไร่ชาวนาที่มาขายสินค้าฤดูฝนมากกว่าฤดูแล้ง
4. ตัวเลขได้มาจากการสำรวจภาคสนาม พ.ศ.2543-2544

ตัวอย่างราคาสินค้าของตลาดลุ่มน้ำขาน
ปีที่สำรวจ พ.ศ. 2544

รายการสินค้า	หน่วย	ราคา (บาท)
ใบตองบุหรี เปลือกก้อ	มัดละ	1
สีเสียด ใบพลูหนึ่ง	กำละ	1
งาดำ	7 ถุง	10
ข้าว ตะไคร้ ใบมะกรูด	มัดละ	1
ข้าวคั่ว	ถุงละ	2
กระเทียม	กก.ละ	10
ขนมงาแผ่น	6 ถุง	10
ผักกาด	กำละ	2
ชีโย	13 ถุง	10
ยาสูบแพร	5 ก้อน	30
ถั่วเน่า	50 แผ่น	25
น้ำพริกแดง	ห่อละ	1
ผักแค	7 มัด	10
ข้าวเหนียวสังขยา	ห่อละ	2
ข้าว..	ลิตรละ	6
ผักบุ้ง	กำละ	2
ยอดผักทอง	กำละ	2
ถั่วแปบ	กองละ	2
ยอดมันแกว	กำละ	2
พริก	กองละ	2
ตำลึง	กำละ	1
กะเพรา	กำละ	1
ถั่ว	มัดละ	2
มะเขือเทศ	ถุงละ	2

ข้าวที่ตลาดบ้านแม่

7) ตลาดเคลื่อนที่ (รถแป็บ แป็บ)

รถมอเตอร์ไซค์บรรทุกสินค้าเต็มกระบุง และยังแขวนบนราวไม้ที่ออกแบบมาอย่างดี เพื่อรับสินค้าให้ได้มากที่สุดนั้น เห็นอยู่ทั่วไปบนถนนระหว่างหมู่บ้านต่างๆ แม่ค้าเคลื่อนที่จะซื้อสินค้าที่ตนคิดว่าตรงตามความต้องการของลูกค้า เพื่อบริการถึงหัวบ้านไต่บ้าน ทุกหลังคาเรือนที่ขับซึ่รุดผ่านไป ความหมายของแม่ค้าเคลื่อนที่ในแง่ที่เข้าใจง่ายที่สุดก็คือ เพื่อตอบสนองชีวิตที่เร่งรีบและมีงานล้นมือ แม่ค้าเคลื่อนที่ที่เกิดขึ้นมาในภาวะที่แรงงานชาวนาขาดแคลน ทุกหมู่บ้านมีที่ดินว่างเปล่าเหลืออยู่ แต่ขาดคนทำนา และทุกๆ แห่งที่มีการทำนาก็ต้องหาแรงงานมาทำเพื่อให้งานเสร็จลง แรงงานครอบครัวนั้นกลายเป็นสิ่งที่หายากไปเสียแล้ว เนื่องจากสมาชิกบางคนไปทำงานรับจ้าง ส่วนเด็กๆ นั้นระบบโรงเรียนได้พรากเขาจากท้องนาไปแล้ว

แม่ค้าเคลื่อนที่มีได้เกิดขึ้นเฉพาะในภาคเหนือ ความจริงในเขตภาคใต้ ภาคอีสาน ภาคกลาง ก็พบได้ทั่วไป เพียงแต่ในหลายพื้นที่นิยมใช้รถปิคอัพมากกว่าจะใช้มอเตอร์ไซค์ แต่ข้อจำกัดของรถปิคอัพก็คือ ไม่สามารถจอดขนลัดเลาะเข้าไปจนถึงหัวบันไดบ้านของผู้ซื้อ ได้นั่นเอง

แม่ค้าเคลื่อนที่เร่งให้ชาวบ้านกลายเป็นนักบริโภค และกลายเป็นคนจับจ่ายอย่างไม่ยั้งหรือเปล่า ในระดับหนึ่งก็ต้องยอมรับว่าใช่ เพราะการซื้อสินค้าจากรถเคลื่อนที่นั้นง่าย สะดวก รวดเร็ว และราคาถูก

ปัจจัยราคาเป็นปัจจัยสำคัญ แม่ค้าเคลื่อนที่สามารถลดราคาสินค้าที่ขาย ให้เหลือราคาเกือบเท่ากับตลาดที่ตนรับซื้อสินค้ามา ทั้งนี้ก็เพราะว่ารถเคลื่อนที่มีจำนวนนับพันคัน ความต้องการสินค้าจึงสูงกว่าภาวะตลาดปกติเป็นอันมาก เมื่อมีผู้ค้าจำนวนมาก ตลาดก็สามารถลดราคาสินค้ามากขึ้น ผู้ปลูก/เด็ด/เก็บสินค้า หาสินค้ามาป้อนตลาดมากขึ้น เมื่อจำนวนขายเพิ่มราคาก็เริ่มต่อรองได้ ด้วยเหตุนี้ ราคาสินค้าจากรถมอเตอร์ไซค์เคลื่อนที่จึงตึงราคาสินค้าส่วนใหญ่ไว้ที่ราคาถูกลงเพียง 2-5 บาทเท่านั้น เว้นแต่จะเป็นสินค้าพิเศษ หายาก หรือสินค้าจากป่าและเมือง ซึ่งแทรกอยู่ในรายการสินค้าส่วนน้อยของสินค้าทั้งหมด

ตลาดเคลื่อนที่กระตุ้นการผลิตสินค้าพื้นเมืองอย่างได้ผล เพราะผู้ขายซึ่งส่วนใหญ่อายุประมาณ 30 ปีขึ้นไปนั้น ก็มีรสนิยมบริโภคอาหารที่ได้รับอิทธิพลจากคนรุ่นเก่า ซึ่งควบคุมรายการอาหารของครอบครัวไว้อยู่ ดังนั้น ตลาดเคลื่อนที่จึงส่งผลกระทบต่อการผลิตสินค้าอาหารทางเลือกของชาวไร่ชาวนาอย่างรวดเร็ว แม่ค้าแป็บแป็บของกลุ่มน้ำขาน คำนวน ฦ ตลาดกิวแลน้อย ตลาดมะจำโรง ตลาดทุ่งเสี้ยว นับได้ประมาณ 420 คน

กาดแป็บ แป็บ

แม่ค้ารถมอเตอร์ไซค์เคลื่อนที่ บรรทุกสินค้าจนเต็มลารรถ พวกเธอส่วนใหญ่เป็นชาวนาชาวไร่ หรือ ลูกหลานของชาวนาชาวไร่ บางคนเสร็จงานขายของแล้วก็ไปทำงานในท้องถิ่นต่อไป บางคนออกตระเวนซื้อสินค้าตามบ้านเรือนชาวนาชาวไร่ เพื่อรับซื้อสินค้าราคาถูกกว่าราคาตลาดอีกระดับหนึ่ง

แม่ค้าก๊วแลน้อย มี 70 ราย

เงินทุนหมุนเวียนในตลาดก่อนมีรถแป็บแป็บ

วันละ 40,000 บาท (12,000,000 บาท/ปี)

แม่ค้าแป็บแป็บ มี 50 คัน

1 คัน ซื้อสินค้าประมาณ 400 บาท

สินค้าหมุนเวียนในตลาดเพิ่มขึ้น 20,000 บาท/วัน

สินค้าหมุนเวียนในตลาดเพิ่มขึ้น 6,000,000 บาท/ปี

(คำนวณที่ 300 วัน/ปี)

3. ตลาดทางเลือก

1) การค้าแบบเครือข่าย : ขบวนการค้าข้าวโพดพื้นเมือง ที่บ้านดงก่ำ แห่งลุ่มน้ำขาน

ข้าวโพดพันธุ์สวีทได้เข้ามาตีตลาดข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองของไทยเป็นเวลาหลายสิบปีแล้ว แต่สำหรับภาคเหนือ ความนิยมข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองฝักเล็กยังไม่เสื่อมความนิยมลง แม้ว่าชาวนาจะปลูกข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองน้อยลง แต่ความนิยมก็ยังอยู่ในที่สุด สำหรับลุ่มน้ำขาน ชาวนาได้สังเกตเห็นว่า ข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองยังเป็นที่ต้องการสูงของตลาด จึงทดลองเพิ่มปริมาณที่ปลูก และนำไปต้มขายในตลาดต่างๆ

ข้าวโพดพื้นเมือง

ไร่ข้าวโพดสาลี

“หมู่ 7 นี่มีนาเยอะ ประมาณ 1,000 กว่าไร่ ที่เป็นแม่ค้าปลูกข้าวโพดนั้น เป็นพวกที่มีนา ส่วนคนที่ไม่มีนาก็จะไปซื้อข้าวโพดจากคนต่างบ้านมา บ้านเรานิยมปลูกแซมคือเนื้อที่ว่างก็จะปลูกข้าวโพดพื้นเมือง ปลูกได้ทุกหน้าเลย เราหมุนเวียน มีตลอดจะปลูกประมาณ 100 ไร่ต่อปี โดยจะสับเปลี่ยนกัน ที่ดินของใครว่างคนนั้นก็ปลูก ไม่ปลูกเป็นหน้า แต่โดยส่วนใหญ่จะปลูกหน้าข้าวออก (ข้าวปี) แต่ละเจ้าจะปลูกไม่พร้อมกัน ที่เขาค้าคนเดียวเขาจะปลูกก่อน ปลูกไม่ให้มันตรงกัน เพราะถ้าทุกคนปลูกพร้อมกันราคามันตก มันจะถูก เราไม่ต้องนัดกัน ทุกคนรู้เอง คนที่จะปลูกถ้ารู้ว่ารุ่นนี้มันเยอะ ก็ไม่ปลูก คือสับเปลี่ยนกัน เริ่มปลูกถึงเก็บเกี่ยว หน้านี้ใช้เวลา 2 เดือน 3 วัน ถ้าเป็นหน้าหนาวก็ 2 เดือนครึ่ง ถ้าอีกเจ้าเก็บอีกเจ้าจะปลูกต่อก็ได้ จะปลูกข้าวก็ได้

ข้าวโพดนี้ปลูกกันเป็นอาชีพเสริม เอาไปขายทั่วเชียงใหม่ ตามกาดนัด คือหนึ่งข้าวโพดจากบ้านแล้วเอาไปขายเอง คนที่ขายทุกคนปลูกเอง ขายมัดละ 10 บาท ในเมืองก็เอาไป ไม่ส่งกาดเมืองใหม่เพราะของไม่พอส่ง ข้าวโพดนี้ลงทุนไร่หนึ่งก็พันกว่าบาท ขายธรรมดาติบิโล 4 บาท เจ้าของสวนขาย พ่อค้าจะมาซื้อ 5 บาท 6 บาท แล้วแต่ฤดู หน้านี้ก็ 6 บาท ในบ้านนี้มันหมุนเวียน เป็นทั้งคนซื้อ คนปลูก และพ่อค้า มีทั้งหมดในบ้านนี้

เตาแห้งข้าวโพดที่บ้านดงก่า

หมู่บ้านที่ปลูกข้าวโพดพื้นบ้านก็มี บ้านดงป่าจั่ว ดงป่าซาง และแถวลำพูน คือทางบ้านเราจะไปซื้อนอกบ้านด้วย ไปซื้อที่ดงป่าจั่ว ดงป่าซาง ไปซื้อถึงป่ากว้าง ที่แม่แตง เชียงดาว สอด บ้านแปะ บ้านเปอะ แล้วเอามาเรียงขาย ตลาดข้าวโพดนี้ดี บ้านเรานี้พออยู่พอกินกับข้าวโพด เก็บขายได้รักษาดูแลกับข้าวโพดนี้หมด

คนที่ค้าข้าวโพดบ้านดงก่านี้มีประมาณ 50 กว่าหลังคาเรือน การเอาไปขายก็แยกกันไปขาย เพราะกาดเชียงใหม่มันเยอะ ขายถึงลำปาง แม่ใจ ที่อยู่ได้นี้เพราะขายเอง ถ้าจะมาปลูกขายฝักสดนี้อยู่ไม่ได้ แบบบ้านเรานี้จะมาลงทุนปลูกแล้วเอาไปขายพ่อค้า มันราคาไม่ดี เพราะตลาดมันควบคุมโดยพ่อค้าคนกลาง

สำหรับบ้านนี้เขาปลูกเอง หนึ่งเอง และรับซื้อที่อื่นมาหนึ่งขายด้วย รับที่อื่นเอาเมล็ดไปให้ เขาปลูกแล้วเรารับซื้อ เราเป็นคนกระจายเมล็ดพันธุ์ หักค่าเมล็ดพันธุ์เมื่อเอาผลผลิตมาขาย

การรวมกลุ่มที่นี่ไม่มีพิธีรีตอง ต่างคนต่างขาย ส่วนคนอื่นที่ไม่ค้าข้าวโพดก็ทำสวนทำงานอื่น ทำเฟอร์นิเจอร์บ้าง มีทุกอย่าง การเอาไปขายนี้จะขายของใครของมัน ขึ้นรถไปขาย ตอนเอามาเป็นลำรถ (สำหรับข้าวโพดดิบ) เอามากระจายแยก 60, 80, 100 กิโลก็ว่าไป คนที่ไปเอาก็พ่อค้าเจ้าของเมล็ด จะไปชนจากที่อื่นที่ไปกระจายเมล็ด แล้วเอามาขาย ขาย 6 บาทต่อกิโล แต่ไปรับมาก็โลละ 4 บาท เพราะเราต้องบวกค่าน้ำมัน เมล็ดที่เอาไปกระจายนั้นคิดกับคนปลูก ลิตรละ 30 บาท ถ้าว่าข้าวสาลีได้ขายหมดเราก็หักเชื้อคืน ทำมา 20 ปีแล้ว

กลุ่มขายข้าวสาลีบ้านเราจะไม่ขาย อิ่มตัวแล้ว แต่ต่างบ้านจะขาย ไปขายต่างบ้าน เราจะอยู่ขนาดนี้ 40-50 หลังคา แต่หมู่บ้านอื่นในกลุ่มน้ำขานนี้เขาเลียนแบบเราขายออกไป เช่น บ้านกลาง ต.ทุ่งสะโตก ม.9

อย่างสมัยก่อนมีแต่พวกผมที่เอาเมล็ดเชื้อไปกระจายที่แม่แตง เอาไปส่งให้เขา ปัจจุบันนี้เขาขายเชื้อส่งเอง คือว่าเอาส่งปั๊บ อันไหนเขาก็เก็บไว้ เขาเป็นสาขาคนเดียว แลวในเมืองเราก็ไปส่งให้ แลวสันติธรรม ปัจจุบันนี้เขาเอาเชื้อเก็บไว้เอง แล้วเอาไปให้ชาวสวนปลูก เราเอาไปส่งให้เขาก็ไม่ได้แล้ว เขาเป็นเอเยนต์เอง คือว่ามันอยู่ของใครของมันปัจจุบันนี้ ไม่แย่งตลาดกัน

ถ้าหากเราหนึ่งขายแล้วขายไม่หมด มันก็เสียภายในวันนั้น แต่มันจะขายหมดไม่มีเหลือ คือมันมีไม่เยอะ อย่างมากที่สุด 120 กิโลต่อคน เอาไปขายต่อวัน สมมุติว่าเอามา 100 กิโล เขาซื้อเราประมาณ 600 กว่าบาท เขาขายหักเฉลี่ยแล้วเขาได้ประมาณ 10 บาท 100 กิโลเขาก็ได้ 1,000 บาท ต้นทุนก็ 600 กว่าบาท อย่างเราไปเอาของเขามา ก็ซื้อ 4 บาทจากสวน เราก็ได้กำไรดิบ 2 บาท แล้วเขาเอาไปอีก 4 การขายเมล็ดพันธุ์ก็ขายเรื่อยๆ

ส่วนตัวผมเองเอาไปสายซอด แลวบ้านแปะ ประมาณ 100 กว่าหลังคา ในการกระจายต้องดูพื้นที่ คือช่วงระยะนี้แม่แตงมันปลูกไม่ได้ มันจะติดโรค ถ้าสายที่อากาศเย็นๆ มันได้ผลดี โรคที่เป็นก็จะเป็นโรคเชื้อรา โรคใบลาย ลายแดง แม่แตงช่วงต่อไปมันจะเป็นโรคแล้ว บ้านเรานี้ก็มีแล้วโรคนี้ ถ้าฝนตกลงมาเยอะๆ นี่ไม่ได้ที่ไปกระจายเมล็ดก็มีที่ซอด แม่แตง เชียงดาว เมื่อก่อนผมประกันไว้ 3 บาท ปีนี้มันประกันไม่ได้แล้ว เขาแอบขาย อย่างเอาไปลงประกัน 3 บาท ต่อมาชาวบ้านเขาไปเอาเองโล 5 บาท เขาเอามาอบก็ขายได้ ลงพันกิโลเขาก็ได้แล้ว 1,000 กว่าบาท คนที่ลงใหม่ต้องหาตลาด ดีเหมือนกัน ไม่มีใครผูกขาดได้เลย สำหรับที่ซอดผมไปประกันราคา 3.50 พร้อมบวกค่ารถ”

(มนัส แสงป่วง, ต้าคำ ดาวะระ หมู่ 7 ต.ทุ่งสะโตก)

2) ตลาดอาหารและสินค้าพื้นบ้าน

ในท่ามกลางสถานการณ์ที่สินค้าจากระบบอุตสาหกรรม และวัฒนธรรมการบริโภคอาหารสมัยใหม่แพร่ขยายเหนือลุ่มน้ำขานอย่างรวดเร็ว ประกอบกับชาวไร่ชาวนามีเวลาน้อยลงเรื่อยๆ ในการผลิตอาหารเลี้ยงตนเอง งานการผลิตอาหารตลาดพื้นบ้านก็เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมและดินฟ้าอากาศ เป็นตัวแปรให้อาหารพื้นบ้านหลายชนิดหายากขึ้น และมีราคาสูงขึ้น รวมทั้งมีความต้องการของตลาดสูง ด้วยเหตุนี้ จึงมีชาวไร่ชาวนาพ่อค้าแม่ค้า เข้ามาร่วมขบวนการผลิตอาหารพื้นบ้านจำนวนมาก แนวโน้มเช่นนี้ช่วยสร้างความหลากหลายให้แก่ระบบนิเวศน์ เถาๆ กับที่ช่วยให้รายรับและเศรษฐกิจหรือตลาดของระบบชุมชนมั่นคงขึ้น เพราะพึ่งพิงอยู่กับตลาดทางวัฒนธรรม และระบบของท้องถิ่นยิ่งกว่าระบบภายนอก

เผือก

เผือกมัน

น้ำปู

ราคาตลาดอาหารพื้นบ้าน		
เห็ดหลม	กิโลกรัมละ	100-150 บาท
แมงกะซอน	กิโลกรัมละ	90-100 บาท
ไข่แมงมัน	กิโลกรัมละ	400 บาท
น้ำผึ้ง	ขวดละ	100 บาท
มะแขว่น	กิโลกรัมละ	180 บาท
ยาสูบพื้นเมือง	5 ก้อน	40 บาท
ใบตองมวนบุหรี	100 ต่อ	70 บาท
เผือก	กิโลกรัมละ	8 บาท
แมงจอน	กิโลกรัมละ	80 บาท
แมงเหนียง	กิโลกรัมละ	60 บาท
กุ้งฝอย	กิโลกรัมละ	50 บาท
น้ำพริกน้ำผัก	กิโลกรัมละ	100 บาท
แมงมัน	กิโลกรัมละ	300 บาท
น้ำปู	กิโลกรัมละ	200 บาท

การเติบโตของตลาดอาหารและสินค้าพื้นบ้าน อาจถูกตีความว่า เป็นแนวทางอนุรักษ์นิยมหรือเป็นการย้อนไปอยู่กับเศรษฐกิจโบราณ แต่การมองเช่นนั้นไม่ตรงกับความเป็นจริง การผลิตอาหารแบบพื้นบ้านเป็นแบบแผนเศรษฐกิจหลักชุดหนึ่งของชุมชน ดำรงอยู่เพราะมีฐานทรัพยากร รสนิยมท้องถิ่น และระบบตลาดอันเข้มแข็งรองรับ คนในเมืองใหญ่หันมาสนใจอาหารพื้นบ้านในฐานะอาหารทางเลือกเป็นแนวทางที่สาม แต่ของชุมชนเป็นหนทางที่เป็นอยู่สืบมา ไม่ใช่ทางเลือกใหม่ นักภูมิศาสตร์ร่วมสมัยพิจารณาปัญหาเศรษฐกิจท้องถิ่นด้วยความเข้าใจ และใช้ทฤษฎีที่ก้าวหน้าขึ้นกว่าทฤษฎีภูมิภาค

แบบเอกพันธ์ กล่าวคือ ไม่มองกิจกรรมทางเศรษฐกิจว่ามีรูปแบบเหมือนกันทุกที่ เลิกยึดเอาบทบาทหน้าที่ของเมืองเป็นหลัก

เมื่อนักภูมิศาสตร์พิจารณาลักษณะการครองชีพทางเศรษฐกิจของมนุษย์ โดยยึดเอาลักษณะการใช้ที่ดินเป็นหลัก พวกเขาก็ได้พบว่า แม้ในโลกปัจจุบันนี้ เศรษฐกิจแบบดั้งเดิม (traditional economy) ก็ยังคงเป็นกลุ่มเศรษฐกิจที่มีจำนวนประชากรเข้ามาเกี่ยวข้องมากที่สุด และตั้งอยู่ในภูมิศาสตร์ของโลกเกือบทุกทวีป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทวีปเอเชีย นักภูมิศาสตร์เคยอธิบายว่า วิถีชีวิตของกลุ่มนี้บ้างก็ทำการเกษตรเพื่อยังชีพ(อาหาร) และเพื่อการค้าคู่กัน และบ้างก็ไถ่ไปทางเศรษฐกิจก้าวหน้า เช่น สาธารณรัฐประชาชนจีน เป็นต้น ประชาชนส่วนใหญ่ของระบบนี้อาศัยอยู่ตามชนบท ในไร่นา ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิตเบื้องต้น เป็นผู้แปรรูปและบริโภคเองด้วย แต่ก็มีส่วนหนึ่งนำไปค้าขายเพื่อแลกเปลี่ยนกับสิ่งจำเป็นในการครองชีพ

การผลิตอาหารและการเติบโตของอาหารพื้นบ้าน เป็นการยืนยันความมั่งคั่งของระบบเศรษฐกิจที่หมู่บ้านและชุมชนผลิตอาหารเพื่อยังชีพ เพื่อเลี้ยงตนเอง เพื่อความมั่นคงทางอาหาร ชุมชนใช้เวลาเหมือนกันสำหรับการผลิตส่วนนี้ นักภูมิศาสตร์อีกเหมือนกันที่ได้เคยอธิบายและยอมรับว่า มีระบบเศรษฐกิจสองระบบปะปนกันไปในเขตเศรษฐกิจหนึ่ง ๆ ได้ (Geography of Mankind, 1968)

น้ำพริก น้ำผัก

น้ำพริกน้ำผัก

“เป็นอาหารที่นิยมมากทั้งในหมู่คนใต้และใต้จีน ผลิตจากการแปรรูปผักกาดที่เพิ่งจะผลิใบใหม่ นำไปดอง สับ เคี้ยว และยำกับเครื่องเทศท้องถิ่น น้ำพริกน้ำผักต้นทุนต่ำมาก แต่ตลาดมีความนิยมสูง พี่เลยเอามาขาย ทำเองทุกเช้า เดี่ยวนี้มีรดแป๊บแป๊บยิ่งขายดีขึ้นมาก แต่ก่อนเรานั่งขาย ใครไม่มาตลาดเขาก็ไม่ซื้อ พอมีรดไปถึงบ้าน เขาเห็นน้ำพริกน้ำผักก็ต้องนึกอยากกิน เพราะเป็นของพื้นบ้านพื้นเมืองของเรา ยิ่งแถวบ้านใต้จีน พวกบ้านต้นแห่น ปาสัก ทำเตื่อ สันก่อเกิด ยิ่งขายดี เขานิยมกินกับปลาจี่และเนื้อแห้ง ความนิยมก็หายไปพักหนึ่ง เพราะชั้นตอนทำมันหลายขั้น ใช้เวลา บางทีคนก็ไม่ว่าง ทำงานอื่นกัน เลยอดเหมือนคนเลิกกินไปนัก แต่พอเราทำขายปรากฏว่าขายดี คือคนเขายังคิดอยากกินอยู่ แต่หาซื้อยาก เขาก็ไม่ค่อยได้มาตลาดกันทุกคน เพราะฉะนั้นเราทำทุกวันก็ขายหมดทุกวัน แต่ก่อนไม่เคยขายได้มากแบบนี้ พี่เองเป็นโรคความดันโลหิตสูงทำงานหนักมากก็ไม่ได้ ต้องทำงานแบบนี้ แต่เราก็ไม่ขาย น้ำพริกน้ำผักอย่างเดียว เราับซื้อพวกถั่วเน่าเมอะ ถั่วเน่าแผ่น น้ำพริกแดง ผักตำลึง ผักกาด มาจากชาวบ้านบ้าง จากตลาดทุ่งเสี้ยวบ้างมาขายก็เป็นรายได้สมทบ”

(ตุ่นแก้ว อามหน้อย บ้านต้นกอก)

แมงจอน

อาหารประเภทแมลง

“ชาวบ้านหนองน้ำทุ่ง บ้านสันก่อเกิด บ้านสันห่าว จะไปเก็บของพวกนี้มาขายให้ เราต้องออกตระเวนตามหมู่บ้าน ต้องไปรับเองเพราะรู้จักว่าบ้านใครบ้างที่มีการดักแมงจอนนี้ไว้ ส่วนกึ่งจะได้จากการวิดปลา ตามหนองน้ำ น้ำเหมือง ทั้งกึ่งและ

แมงจอนนำมาขายวันละ 3-4 กก. ช่วงนี้ไปที่ตลาดไหนๆ ก็จะมี เพราะแมงจอนได้มาจากการตั้งไฟ ไม่ต้องไปหาตามท้องนาเหมือนเมื่อก่อน ขนาดของแมงจอนก็เป็นมาตรฐาน ตัวจะเท่ากันเกือบหมด ซื้อแมงจอนครั้งละ 100 หรือ 130 บาท แล้วนำมาขายในราคาถ้วยละ 5 บาท จะมาถึงตลาดเวลานี้เวลา 13.30 น. กลับประมาณ 17.00-18.00 น. สามีมารับแต่บางวันถ้าขายหมดเช้าก็กลับเอง ตลาดที่นี้ขายถึงเวลา 19.00 น. ส่วนมากจะเป็นคนทำงานที่เลิกงานแล้วแวะซื้อกับข้าวทำสำเร็จกลับบ้านไปเพื่อรับประทานได้เลย ปลีตลาดนี้หายากขึ้น คนนิยม ซื้อครั้งละ 100 บาทนำมาปอกขายในราคาชีดละ ชีดละ 15 บาท ราคาที่ตั้งไว้จะอยู่ที่ 15 บาท เพื่อลูกค้าต่อ ก็จะลดได้ไม่เกินชีดละ 10 บาท ไปซื้อแถวบ้านสบทา บ้านทองทิพย์ ได้ยินข่าวว่าจะมีการขึ้นตลาดวันไหนที่ไหนก็จะตามไปถามซื้อจากเขาที่บ้านเลย

พวกแมงจี้ค้ำน แมงเหนียงเข้ม แมงเหนียงควาย แมงจี้เขี้ยว อีหิ้งกล้วย อีหิ้งหนาม เราไปซื้อมาจากหนอง บึง จะมีมากในช่วงนี้ เพราะช่วงก่อนฝนตกทำให้มีน้ำขังเป็นแอ่ง ของพวกนี้ก็ไปอาศัยอยู่ ไปหาหลายที่ ตามทุ่งนาส่วนมากเจ้าของที่นาไม่ทำอะไร เพราะไม่ได้ไปทำให้พื้นที่นาเขาเสียหาย ไปหาขายทุกปี แต่ขายเฉพาะช่วงฤดูนี้เท่านั้น ส่วนฤดูอื่น หากไม่สามารถหาของประเภทนี้ได้ ก็จะหาพวกไข่มดแดง แมงนูน มาขายแล้วแต่ว่าฤดูนั้นจะมีอะไรจะนำมาขายได้บ้าง ขายมาได้ 6-7 ปีแล้ว ไปหาเวลา 8.00 -12.00 น. หลังจากนั้นเวลา 15.30 น. ก็มานั่งขายที่ตลาดทุ่งเสี้ยว 5-6 โมงเย็นก็กลับ แล้วแต่ของจะหมดตอนไหน ขายได้หมดทุกวัน ขายที่ตลาดทุ่งเสี้ยว ช่วงเย็นนี้ตลาดเดียว หาด้วยกัน 2 คนเป็นญาติกัน เมื่อขายได้เท่าใดก็หาร 2 เวลาไปหาปลา จะซื้อรถจักรยานไปด้วยกัน 2 คน ไปตามทุ่งต่างๆ ช่วงนี้คนเริ่มว่างงาน เพราะฤดูเก็บเกี่ยวข้าวเพิ่งเสร็จไป มีคนออกมาหาปลาจำนวนมาก ก็เลยหาของได้น้อย ชาวบ้านที่เจอกันส่วนใหญ่จะหาไปกินกันเองไม่ได้นำมาขายเหมือนป่า ตอนแรกที่มาขายเพราะจากประสบการณ์ตั้งแต่สมัยสาวรู้อยู่แล้วว่า ของประเภทนี้หากนำมาขายต้องขายได้แน่นอน เพราะเป็นของพื้นบ้านเดี๋ยวนี้ยิ่งดีกว่าเดิม เพราะยิ่งหายากคนก็ยิ่งอยากกิน

(สายพิน แสนปัญญา บ้านใหญ่หนองน้ำทุ่ง, สายทอง เป็งเดือนซุม บ้านทุ่งเสี้ยว)

บทสรุป

เมื่อพิจารณาวิถีทางของตลาดลุ่มน้ำขานแล้ว จะเห็นภาพของการต่อสู้ระหว่างสองระบบ คือ ระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน กับระบบทุนนิยม

ตลาดลุ่มน้ำขานยังคงความสามารถในการพึ่งตนเองและควบคุมการจัดการระบบตลาดภายใน ในหลายชุมชนหรือหลายเขต ตลาดถูกจัดการโดยภายนอกชุมชน ครอบครัวยุวชนากลับเป็นฝ่ายซื้อผลผลิตของชุมชนเองไม่ได้ หรือไม่ต้องการบริโภคเลย ส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำขานก็อยู่ภายใต้ภาวะตลาดแบบนี้ ดังตัวอย่าง ผลผลิตลำไยซึ่งกระบวนการตลาดทั้งหมดถูกควบคุมโดยระบบทุนนิยม ผลผลิตลำไยนั้นแข่งหน้าการบริโภคจนชาวนาต้องส่งออกนอกท้องถิ่น และด้วยกลไกของราคาผลผลิตก็ถูกส่งไปยังประเทศจีน ซึ่งเป็นตลาดผู้รับซื้อปลายทาง นอกจากนี้ตลาดทุนก็เข้ามามีส่วนแบ่งในตลาดของชุมชนแล้วไม่น้อย โดยเฉพาะในรายการสินค้าที่ชุมชนผลิตเองไม่ได้ เช่น รายการสินค้าอุปโภคบริโภคประเภทผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมอาหารสำเร็จรูปและผลิตภัณฑ์สำหรับครัวเรือน รวมทั้งยานพาหนะ และสินค้าอุปกรณ์อิเล็กทรอนิกส์ สินค้าเหล่านี้อยู่ในตลาดที่ซ่อนอยู่บนระบบตลาดเพื่อชาวนาอีกทีหนึ่ง กล่าวคือ อยู่ร่วมกันและต่อสู้กัน ถ้าพิจารณาตามสัดส่วนของการบริโภคแล้ว สินค้าของชุมชนครองตลาดมากกว่า ตอบสนองความต้องการของชาวนามากกว่า แต่เมื่อพิจารณาจากราคาสินค้าแล้ว ราคาสินค้าเมืองและราคาอุตสาหกรรมครองตลาดมากกว่า และดูเงินออกไปจากชุมชนก็เพราะค่าเงินบาทในเมืองแพงกว่าค่าเงินของท้องถิ่น อีกทั้งกระบวนการกำหนดราคาสินค้าจากเมืองบวกกำไรตามวิธีคำนวณของระบบทุน และนี่ก็เป็นเหตุให้หมู่บ้านมีเงินน้อยต้องกู้และถูกขูดรีดผ่านราคาที่ไม่เป็นธรรม กล่าวได้ว่า เศรษฐกิจชาวนาถูกขูดรีดผ่านระบบตลาดและระบบการกู้เงินนั่นเอง และด้วยค่าของเงินและสินค้าที่ต่างกันของ 2 ระบบนี้เอง ทำให้กระบวนการผลิตซ้ำของครอบครัวยุวชนาในแต่ละรอบปี ไม่สามารถช่วยพาชาวนาสลัดพ้นไปจากพันธนาการของกระบวนการหนี้สินในแต่ละฤดูกาลผลิต

การทำความเข้าใจเรื่องความยากจนของชาวนามีความสำคัญมาก เพราะความยากจนมักถูกดึงไปเชื่อมโยงกับเสถียรภาพและศักยภาพของชาวนา โดยคิดว่า ระบบหนึ่งเป็นผลสะท้อนของอีกระบบหนึ่งอย่างตรงไปตรงมา ตรรกะอาจจะมีอยู่ง่ายๆ เช่นว่า ถ้าชาวนามีภูมิปัญญาเขาต้องไม่ยากจน หรือถ้าชาวนามีศักยภาพเขาไม่ควรจะยากจน เป็นต้น

ปัญหาที่กล่าวมานี้อันที่จริงแล้วมีอยู่และสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนไม่ใช่เพียงแต่ในเขตลุ่มน้ำขานเท่านั้น เขตอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน ดังตัวอย่าง ชาวบ้านคีรีวง อ.ลานสกา จ.นครศรีธรรมราช แม้ว่าจะต่อสู้จนสามารถตั้งธนาคารของหมู่บ้านได้สำเร็จ พึ่งพากันและกัน สกัดพันพันธนาการของระบบดอกเบี้ยในระบบทุนได้สำเร็จ จัดว่าเป็นหมู่บ้านที่เข้มแข็งหมู่บ้านหนึ่ง แต่ก็ยังไม่สามารถเป็นอิสระจากระบบตลาดที่ขูดรีดชาวสวนผ่าน ‘ราคา’ เพราะผลผลิตของชุมชนหมู่บ้านคีรีวงยังพึ่งพาตลาดเป็นผู้จัดการสินค้าของตน และนี่ก็ส่งผลให้ผลิตภาพและการจัดการทรัพยากรของคีรีวงก็ยังไม่สามารถเอาชนะปัญหา ‘ราคา’ ได้

ชุมชนลุ่มน้ำขานเองก็ตกเป็นเหยื่อของระบบตลาดทุนนิยมผ่านการขูดรีดด้านราคาเช่นเดียวกัน และเมื่อรวมเข้ากับรายการสินค้าบริการจากรัฐแล้ว พวกเขาก็เกือบหมดตัว การสะสมทุนจนมั่งคั่งนั้นเป็นไปได้ยากหรือไม่ได้เลย ระบบทุนนิยมนั้นมาจากระบบและกลไกขนาด

ใหญ่ที่มีเครื่องมือของระบบที่ทั้งแข็งแรงและก้าวร้าว จึงยิ่งกดภาพหมู่บ้านลงไปได้อย่างยิ่ง เพราะเศรษฐกิจวัดกันด้วยเงินและค่าของเงิน ไม่ได้วัดกันที่ผลผลิตและความสามารถในการเลี้ยงตนเองของชุมชน

ในแง่กลับกัน ความเข้มแข็งของชุมชนลุ่มน้ำกลับยังคงแสดงออกชัดเจน ณ โครงสร้างพื้นฐาน ก็คือความเชื่อมโยงกันของเงื่อนไขและปัจจัยต่างๆ ทางวัตถุและทางสังคม ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าสมาชิกของสังคมนั้นได้ทำการผลิตและผลิตซ้ำวิถีการดำเนินชีวิตด้านต่างๆ เพื่อรักษาความสามารถในการจัดการชุมชนของตนเองไว้ อันประกอบด้วย

1. **เงื่อนไขสภาพภูมิศาสตร์และระบบนิเวศน์** คือ เงื่อนไขที่แน่นอนระบบหนึ่งที่มีสมาชิกกลุ่มน้ำขานร่วมกันสร้างขึ้นมา เช่น ระบบที่ตั้งบ้านเรือน ไร่นา เหมืองฝาย แด่ ต่าง

2. **พลังการผลิต** คือวิธีการทั้งปวงและสติปัญญาซึ่งชุมชนสร้างขึ้นหลังจากที่ได้ประดิษฐ์สร้าง หีบยืม และสืบทอดสิ่งต่างๆ มา วิธีการเหล่านี้ยังอยู่ในกระบวนการของพลังแรงงานอันหลากหลาย ซึ่งได้แสดงให้เห็นว่าชุมชนลุ่มน้ำขานอยู่ได้อย่างไรในธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมต่างๆ

3. **ความสัมพันธ์ทางการผลิต** คือความสัมพันธ์ระหว่างคนในด้านการผลิต ซึ่งประกอบด้วย

- 3.1 การยืนยันรูปการทางสังคมในการที่ชุมชนจะเข้าใช้ทรัพยากรและควบคุมวิธีการผลิต
- 3.2 การจำแนกแจกแจงพลังแรงงานและจัดสรรแบ่งแยกการใช้พลังงานในกระบวนการผลิต
- 3.3 การมีและใช้ระบบการหมุนเวียนและกระจายผลผลิตของบุคคลและสังคม

ความเข้มแข็ง หรือการที่ชุมชนสามารถก่อสร้างสืบทอดโครงสร้างมาได้นั้นมีความสำคัญมาก การที่มันไม่ได้จบบทบาทลงตั้งแต่ร้อยปีที่แล้ว ย่อมหมายความว่า มีความพยายามที่จะรักษา สืบทอด และผลิตซ้ำระบบตนเองอยู่

การที่ ‘ระบบตลาดลุ่มน้ำขาน’ ยังคงมีความหมายอยู่ ยัง ‘ทำงาน’ อยู่ มีความสำคัญก็เพราะว่าองค์ประกอบอันสัมพันธ์กับระบบตลาด หรือสิ่งที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยง ยังทำหน้าที่อยู่ แม้ว่าหลายสิ่งจะต่อสู้กันอยู่ภายใน คือ มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ปรับตัว แต่ผลสุดท้ายคือ ความเชื่อมโยงปรากฏการณ์มากมายหลายชุด ชี้ว่า ระบบตลาดของกลุ่มนี้ยังไม่ล่มสลาย และชุมชนยังมีการะหน้าที่ที่จะรักษาและต่อสู้เพื่อปรับตัวเข้าสู่สิ่งแวดล้อมใหม่ๆ ต่อไป

ชนิดสินค้า	การผลิต	มาจาก	
		นอกลุ่มน้ำ	ในลุ่มน้ำ
เห็ดหล่ม เห็ดหอมป่า	ดอยห้วยกว้าง ห้วยม่วง ห้วยประตูผา ดอยโรงวัว		✓
มะกอก มะขาม	เก็บจากบ้านตัวเอง		✓
ปลาช่อน	ตกเบ็ดเอาหรือใส่ลอบ		✓
ผักกาดเมือง, ผักกาดจ้อน	ใช้พื้นที่เหลือจากปลูกหอมใหญ่ 5 แปลง ปลูก 20 กว่าวัน เก็บขายได้ วันละ 100-200 มัด		✓
พริกขี้หนู พริกหนุ่ม ดอกกล่ำ	ปลูกตามสันดอย ทุ่งนา สวนผัก ขยายชาวบ้าน		✓
ฟักทอง	มาจากแม่แจ่ม ปลูกเอง	✓	
เห็ดแดง เห็ดย่อย สะเตา	เก็บจากป่า / จากบ้าน		✓
ปลาสาม ปลาปัก ขี้ปลามัน	ชาวบ้านทำมาจากปลาที่ตกได้เอง		✓
น้ำอ้อย	ชาวบ้านจากพร้าวทำมาขายเอง	✓	
ถั่ว งา	จากชาวบ้านพร้าว	✓	
มันฝรั่ง	จากชาวบ้านพร้าว	✓	
ผักกาด แดงกวา ถั่วพักยาว	ผลิตจากจอมทอง หรือปลูกแซมในสวนลำไย	✓	
หน่อไม้ดอง	ชาวบ้านทำเก็บไว้		✓
ผักตำลึง กระเพรา	เก็บข้างรั้ว		✓
มะเขือเทศ	เอามาจากสวน		✓
เมี่ยง ข้าวตอก ยาสูบ	จากสะเมิง	✓	
ผักกาดจ้อน	ชาวบ้านเหมืองฟูปลูก		✓
เห็ดไข่เหือง	เก็บจากน้ำตกแม่กลาง	✓	
แคบไชควาย	ชาวบ้านพระเจ้าทองทิพย์ผลิตจากเนื้อควาย		✓
ถั่วเน่าแคบ	ชาวบ้านเน่งทำเอง		✓
ขมิ้น	ชาวบ้านปลูกเอง		✓
หมาก	ชาวบ้านปลูกเอง		✓
เกี๋ยะ	สันปูเลย (จากป่า)		✓
มะแขว่น มะแปน เกี๋ยะ	บ้านสันปูเลย ปลูกหรือหาจากป่า		✓
ถั่วเน่าห่อ (นำถั่วไปต้ม นำมาหมักไว้ 2 คืน แล้วนำไปไม่ทำให้เป็น ลูกเล็กๆ ทูบให้แบน แล้วนำไปตาก	บ้านหนองปิ้ง		✓

ตารางข้างบนนี้และในหน้าถัดไป แสดงข้อมูลการสำรวจผลผลิตในตลาดว่า มาจากไหน ใครผลิต ผลิตอย่างไร เพื่อพิจารณาวิถีการผลิตที่แท้จริงของชุมชนลุ่มน้ำ

ชนิดสินค้า	การผลิต	มาจาก	
		นอกหมู่บ้าน	ในหมู่บ้าน
พริกแห้ง กระเทียม หอมแดง	บ้านแม่ ปลูกลง	✓	
เปลือกมะขามป่น หรือขี้โย	บ้านหนองปิ้ง บ้านเปียง ชาวบ้านผลิตเอง		✓
ตองบุหรี	บ้านเหมืองฟู ชาวบ้านผลิตเอง		✓
เห็ดนางฟ้า พันธุ์ฮังการี เห็ดเป่า	ชาวบ้านเพาะเลี้ยงเอง		✓
ข้าวคั่ว น้ำปู	ชาวบ้านแม่ อ.สันป่าตอง ทำเอง มาขาย		✓
ดอกพรวัว (ยอดมะพรวัว)	บ้านร้องขุ่มทำเอง		✓
ปลาสาวยแห้ง ปลาสาวย	ชาวบ้านดอยเต่า และดอยน้อย หาปลาที่เลี้ยง ตามหนองน้ำ มาตากแห้ง จำนวนมาก	✓	
ถั่วลิสงแห้ง	รับมาจากชาวบ้านในเขต อ.พรวัว	✓	
หน่อไม้ไร่	อัดปีปมาจากพะเยา	✓	
ถั่วฝักยาว	เป็นถั่วที่ชาวบ้านมักปลูกลงในพื้นที่นา 1 ไร่		✓
มะพรวัวเผา	ซื้อมาจากบ้านชาวบ้านมาเผา		✓
ผักสำหรับส้า	จากดอยน้ำบ่อหลวง		✓
ปลานิล ปล้าม ซีปลามัน	เขียงรายส่งมาขาย	✓	
ข้าวสาร	ฝางและเขียงรายส่งมาขาย	✓	
ผักบุง	ชาวบ้านนำมาขายเอง ปลูกลงในสวนลำไย		✓
ตุน ถั่วปดี่ มะเขือ ตะไคร้	ปลูกลงเอง พอกินตามคันเหมือง ตามทุ่งนา แล้วนำมาขายเป็นครั้งคราว ปลูกลงคราวละ 1 เดือน		✓
สะแล	ชาวบ้านนิยมปลูกลงในบ้านมีกินเพียง 2 เดือน คือ พ.ย. - ธ.ค.		✓
ปลาร้า	มาจากบ้านสันป่ายาง ลำพูน	✓	
กุ้งเล็ก	ชาวบ้านหาตามหนอง โดยการตกยอ		
	ใส่อาหาร หมู ได้คราวละไม่มากนัก		✓
ปู, หอย	ชาวบ้านหาเองตามทุ่งนา		✓
ผักบั้ง ผักแค ถั่วพู ผักเขียว	ชาวบ้านเก็บมาจากสวน บ้านต้นแห่นหลวง		✓
ปลาจ่อม	มีทั้งที่ชาวบ้านทำเองและ รับมาจากตามบ้านของชาวบ้าน		✓
เห็ดหอม	รับมาจากดอยสะเก็ด	✓	

ชนิดสินค้า	การผลิต	มาจาก	
		นอกหมู่บ้าน	ในหมู่บ้าน
ผักกาดทอง	ชาวบ้านแม่ทุ่งหลวงผลิตเอง		✓
ผลไม้ดอง	ชาวบ้านดองเอง		✓
ผักปลัง ยอดผักทอง	ปลูกตามสวนลำไย		✓
ผักเหือด	ชาวบ้านทางดงนำมาขาย	✓	
มันมุง	มาจากบ้านโรงวัว		✓
ถั่วแปบ ดอกแค	ชาวบ้านพะสันใหม่ บ้านห้วยส้ม		✓
ยอดมันแกว กระเทียม มะนาว	บ้านฉิมพลี ลุ่มน้ำขาน ปลูกเอามาขายเอง โดยปลูกในแปลงที่เหลือจากการปลูกแตงกวา หรือปลูกตามบ้าน นำมาส่งตลาด		✓
ตำหลวง	ชาวบ้านแม่เอามาขาย		✓
หอมแดง	ชาวบ้านปลูกแซมหอมใหญ่		✓
บะเปบป่อง	ชาวบ้านแม่เก็บขาย		✓
ผักกาดเมือง	ชาวบ้านฉิมพลีเอามาขาย		✓
ผักเสี้ยว	ชาวบ้านดงปลูก		✓
ผักข้าว	ชาวบ้านดงปลูก		✓
มะเขือพรวัว	ชาวบ้านเหมืองฟูนิยมปลูกขาย		✓
กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก	ชาวบ้านเปียงให้พวกยางปลูก		✓
ยาเส้น ใบพลูนี้้ง หมาก ปูนขาว เปลือกก้อ สีสียด	ชาวบ้านหนองแท่นเป็นผู้ปลูก		✓
ผักส้มสุก	ชาวบ้านเปียงปลูกเอง		✓
ผักโหม	หาจากนาบ้านร้องขุ่ม		✓
น้ำอ้อย	มาจากพรวัว	✓	
งาดำ	แม่ฮ้องสอน จอมทอง ฮอด	✓	
น้ำผึ้ง ไก่ชน	บ้านแม่ไห้ อ.ลี้ จ.ลำพูน		✓
มีด	ชาวบ้านร้องตี้มีดตีเอง		✓
หัวปลีป่า ไม้ ข้าวหลาม	ชาวบ้านแม่แดงเอามาขาย	✓	
ขนมเงาแผ่น	บ้านดงกำผลิตขาย		✓
หมู	ชาวบ้านท้องฝายเลี้ยง		✓
กบ	ชาวบ้านปวงสนุกเลี้ยง		✓
แคบหมู	ชาวบ้านทำเองแต่เป็นของมาจากกรุงเทพ	✓	
ยาสมุนไพร	บ้านกวนเอามาส่ง		✓

ชนิดสินค้า	การผลิต	มาจาก	
		นอกลุ่มน้ำ	ในลุ่มน้ำ
บะริดไม้	บ้านร้องขุ่ม ปลุกเอง		✓
กล้วยดิบ	หางดง ส่งมาขาย	✓	
อาหารสำเร็จรูป	ชาวบ้าน ทำขายเอง		✓
ผักชีลาว ดอกคี่ ผักเหมือดดำ ผักจ้ำ	ชาวบ้านร่อนน้ำ บ้านชีเหล็ก หาเอง		✓
ปลีตาล	บ้านใหม่หนองน้ำทุ่ง สันก้อเกิด สันห่าว เก็บ ตัดมา		✓
แมงจอน กุ้งเล็ก	ลำพูน สบตา พระเจ้าทองทิพย์	✓	✓
แมงขี้ค้ำน แมงเหนียงเข้ม แมงเหนียงควาย แมงขี้เยี่ยว อีหิ้วแกลบ อีหิ้วหนาม	ชาวบ้านทุ่งเสียวหาตามหนองน้ำ		✓
ไข่มด	ชาวบ้านหาเองตามป่า		✓
ผักชีเสียด ผักชีขวง	ชาวบ้านเก็บมาเองจากบ้านทุ่งปุย		✓

สำรวจภาคสนามจาก ตลาดกัวแลหลวง กัวแลน้อย น้ำบ่อหลวง ตันแตนน้อย บ้านเปียง ทุ่งเสียว
ตลาดมะจำโรง ตลาดริมขาน ตลาดทุ่งป่าบด พ.ศ.2543-2544 และ 2545

ไข่มด

ดั่งหลวง ลวกจิ้มน้ำพริก

บทที่ 9

การปะทะของเศรษฐกิจสองระบบ

1. ธุรกิจที่ดินกับสิทธิเหนือที่ดินของชาวนา 236

- 1) ทูณพาณิชย์ได้ทำลายขอบเขตอำนาจการจัดการรวมหมู่เหนือที่ดินของชาวไร่ชาวนาลง... 236
- 2) ...ไร่นาทั้งหลายตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขสภาพกดดันต่างๆ ... 240

2. ระบบการจัดการน้ำของรัฐกับระบบเหมืองฝาย 241

...ระบบชลประทานได้ก่อปัญหาสำคัญ 3 ประการ ... 241

3. ระบบธุรกิจไนไรรักษาฐานะของชาวนา 244

1. ที่ดินและแรงงานที่เป็นอิสระ 244

2. 'นาของบริษัท' และ ที่ดินของนายทุน 248

ก. กรณีของบ้านป่าอ้อย 248

ข. กรณีของบ้านป่าจี้ 249

ค. กรณีของบ้านทุ่งแป้ง หนองแท่น และก๊วแลน้อย 250

บทที่ 9

การปะทะของเศรษฐกิจสองระบบ

1. ธุรกิจที่ดินกับสิทธิเหนือที่ดินของชาวนา

ที่ดินของไร่นาลุ่มน้ำขานที่ยังไม่ได้ล่มสลายไป รอดพ้นจากเงื้อมมือของธุรกิจที่ดินและบ้านจัดสรรมาได้อย่างหวุดหวิด เมื่อสังคมไทยก้าวเข้าสู่วิกฤติเศรษฐกิจฟองสบู่ในปี พ.ศ. 2539 การเติบโตอย่างรวดเร็วของธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรก็สิ้นสุดลง พร้อมๆ กับกระแสการกวาดซื้อที่ดินจากชาวนายืดลงไปด้วย ในเวลานั้นที่ดินของหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ยังถูกขายไปไม่มากนัก เมื่อเทียบกับพื้นที่ทั้งหมดที่มีอยู่จำนวนกว่า 80,000 ไร่ ด้วยเหตุว่ามีอำเภอหางดง ซึ่งติดต่อกับเมืองเชียงใหม่ เป็นเครื่องถ่วงเวลา เป็นด่านหน้ากันชนรองรับธุรกิจบ้านจัดสรรไปเสียก่อน การเติบโตของอำเภอหางดง อำเภอแมริม อำเภอสารภี อำเภอสันทราย เป็นต้น ได้ดูดเอาการลงทุนของพวกนักธุรกิจเข้าไปและทำให้อำเภอที่ห่างออกมาคือ อำเภอสันป่าตอง อำเภอจอมทอง อำเภอแม่แตง เป็นต้น ยังรักษาที่ดินและไร่นาไว้ได้ระดับหนึ่ง ที่ดินของหมู่บ้านที่ถูกขายออกไปให้แก่ธุรกิจที่ดินและบ้านจัดสรร มักจะกระจายอยู่ตามแนวถนนที่ต่อเนื่องกับเมืองเชียงใหม่ และหมู่บ้านที่มีที่ตั้งติดกับลำแม่น้ำปิงบางส่วน

หมู่บ้าน/หมู่ที่	ที่ดินที่ขายไป
ท่าวังพร้าว/5	400
โรงวัว/1	800
หนองปิ้ง	200
หนองแท่น	300
ทุ่งเสี้ยว	60
ต้นกอก	100
หัวข่วง	400
กัวแลหลวง/4	55
อุเม็ง/5	100
ป่าอ้อย	90
หนองครอบ	300

ตารางแสดงหมู่บ้านที่ขายที่ดิน 50 ไร่ขึ้นไป
สำรวจภาคสนาม พ.ศ.2543

ในจำนวนหมู่บ้านที่สำรวจทั้งหมด 46 หมู่บ้าน คือประมาณ 1 ใน 3 ของจำนวนหมู่บ้านทั้งหมด มีหมู่บ้านที่ขายที่ดินไปแล้ว 3,660 ไร่ ตั้งแต่ 50 ไร่ขึ้นไปมี 11 หมู่บ้าน ที่เหลือขายที่ดินออกไปเป็นจำนวนน้อยกว่านี้ ในเกือบทุกหมู่บ้านที่ขายที่ดินออกไปเป็นจำนวนมาก ชาวนาล้วนแต่ได้เผชิญกับปัญหานานาประการอันเกิดจากไร่นาเหมืองฝายเสียหาย และภูมิทัศน์ของหมู่บ้านเสื่อมโทรม

เสาเตี้ยๆ ที่รั้วล้อม คือ ที่ดินจัดสรร ที่ไม่ได้ใช้ประโยชน์อะไร

ชื่อหมู่บ้าน	ที่ดินถูกขายให้คนนอก (ไร่)
โรงวัว/1	800
น้ำบ่อหลวง/2	30
แพะสันใหม่(สันใต้)/3	10
หนองห้า/5	10
แพะสันเหนือ/10	10
ต้นแห่นหลวง/1	80
ทุ่งหลุก/3	30
ทุ่งหลุก/4	7
ทำวังพร้าว/5	300
ต้นแห่นน้อย/7	10
กลางใต้/2	25
กัวแลหลวง/4	55
อุเม็ง/5	100
หนองปิ้ง/6	200
ใหม่ม่วงก้อน/7	20
ร้อง/8	20
ต้นผึ้ง/9	100
ศาลา/11	10
ดอนตัน/12	25
สันป่าตองใต้/14	15
ท่าโป่ง/3	20
ฉิมพลี/4	30
ร้องธาร/5	10

ชื่อหมู่บ้าน	ที่ดินถูกขายให้คนนอก (ไร่)
สัน/6	10
กัวแลน้อย/10	40
ดง/11	70
เปียง/13	60
ปวงสนุก/1	100
หนองแท่น/2	300
ทุ่งเสียว/3	60
ต้นกอก/4	100
ใหม่สามหลัง/8	50
ป่าจี้/1	20
ป่าอ้อย/5	90
หนองอึ่ง/1	10
สันกะยอม/3	50
ป่าจู้/4	8
ต้นตัน/3	20
หนองครอบ/4	200
กลางเหนือ/3	25
หัวข่วง/6	400
ปาลาน/7	10
ทุ่งศาลา/1	20
ป่าดัว/5	50
สันปูเลย/9	30
ห้วยแก้ว/10	20
รวม	3,660

ครัวเรือนที่ยังทำนาอยู่ 4,400 ครอบครั	
ครัวเรือนเลิกทำนา 1,616 ครอบครั	
หมู่บ้านที่ชาวนาเลิกทำนา จำนวน 50 ครอบครัขึ้นไป	
ต้นแห่นหลวง	60 ครอบครั
ก๊วแลหลวง	70 ครอบครั
ท้าววังพร้าว/5	60 ครอบครั
บ้านใหม่ม่วงก้อม	60 ครอบครั
หนองปิ้ง	50 ครอบครั
อุเม้ง	50 ครอบครั
หนองแท่น	100 ครอบครั
ป่าจี้	200 ครอบครั
หัวข่วง	70 ครอบครั
สันโป่ง	50 ครอบครั
ป่าดัว	50 ครอบครั

สำรวจภาคสนาม ปี พ.ศ. 2543-2544

ตัวอย่างข้อมูลในหมู่บ้าน 14 หมู่บ้าน ที่ชาวนาเลิกทำนาเป็นส่วนใหญ่	
ทุ่งหลุก หมู่ 3	30 ไร่
ทุ่งหลุก หมู่ 4	30 ไร่
ท้าววังพร้าว	50 ไร่
ต้นแห่นน้อย	30 ไร่
ก๊วแลหลวง	70 ไร่
อุเม้ง	50 ไร่
หนองปิ้ง	60 ไร่
บ้านศาลา	40 ไร่
บ้านเปียง	30 ไร่
ปวงสนุก	40 ไร่
หนองแท่น	100 ไร่
ทุ่งเสี้ยว	60 ไร่
ต้นแห่นหลวง	60 ไร่
สันคะยอม	50 ไร่

สำรวจภาคสนามปี พ.ศ. 2542-2543

จากผลการสำรวจครัวเรือนชาวนาใน 67 หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ปรากฏว่ามีครัวเรือนชาวนาที่ยังทำนาอยู่ 4,400 ครัวเรือน เลิกทำนา 1,616 ครัวเรือน 11 หมู่บ้านที่มีชาวนาเลิกทำนาจำนวนมากนอกจากจะอยู่ปลายน้ำและอยู่ติดกับเส้นทางคมนาคมแล้ว ยังเป็นหมู่บ้านซึ่งที่ดินถูกซื้อไปโดยธุรกิจบ้านจัดสรรอีกด้วย ตัวเลขนี้จะขึ้นลงไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของชาวนาในแต่ละปี

ธุรกิจค้าที่ดินและบ้านจัดสรร

การสูญเสียที่ดินของหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน แม้ว่าจะเป็นเพียงส่วนหนึ่ง แต่สาระสำคัญ มิได้อยู่แต่เพียงจำนวนที่ดินที่สูญเสียไป หากแต่อยู่ที่การคุกคามซึ่งทุนพาณิชย์กระทำต่อสิทธิเหนือที่ดินของชาวไร่ชาวนา ประเด็นแห่งการคุกคามนี้ มีสาระสำคัญคือ

1) ทุนพาณิชย์ได้ทำลายขอบเขตอำนาจการจัดการรวมหมู่เหนือที่ดินของชาวไร่ชาวนาลง ไร่นาของชาวนานั้นตามปกติแล้ว มิได้ทำการผลิตแบบเสรีและปัจเจกแท้ๆ อย่างที่มักเข้าใจกัน แต่ผลิตรวมหมู่กับเพื่อนบ้าน กล่าวคือพวกเขาร่วมมือกันสร้างและจัดการระบบฝ่าย ลำเหมือง แด่ ดังนา รวมทั้งใช้คัณาร่วมกันมานานหลายร้อยปี การตัดตอนที่ดินบางส่วนของชาวนาออก ตั้งแต่หลายสิบไร่ถึงหลายร้อยไร่ เป็นการตัดขวางไปบนทรัพย์สินรวมหมู่นั้น และขัดขวาง มิให้ระบบนั้นดำเนินไปตามปกติ

คำว่า ทรัพย์สินรวมหมู่ นี้ยังหมายรวมถึง บรรดากฎระเบียบ นามธรรมทั้งหลายที่ชาวบ้านใช้เพื่อควบคุม กำกับเหนือที่ดินและรวมการทำไร่ทำนาด้วย

ชื่อหมู่บ้าน	จำนวนครอบครัว	
	ยังทำนา	เลิกทำนา
โรงวัว/1	20	10
น้ำบ่อหลวง/2	70	30
แพะสันใหม่(สันใต้)/3	20	10
จอมแจ้ง/4	80	10
หนองห้า/5	60	20
หนองไหว/6	15	0
หัวฝาย/7	40	5
ต้นแก้ว/9	25	5
แพะสันเหนือ/10	30	4
ต้นแทนหลวง/1	20	60
ทุ่งหลุก/3	10	30
ทุ่งหลุก/4	9	30
ท่าวังพร้าว/5	20	50
ต้นแทนน้อย/7	30	30
กลางใต้/2	20-30	30
หนองหวาย3	54	10
ก๊วแลหลวง/4	87	70
อุเม็ง/5	70	50
หนองปิ้ง/6	7	50
ใหม่ม่วงก้อน/7	15	60
ร้อง/8	10	7
ต้นผึ้ง/9	80	25
ศาลา/11	58	40
ดอนตัน/12	10	30
หนองพันเงิน/13	12	0
สันป่าตองใต้/14	7	0
เหมืองฟู/1	40	0
บ้านเด่น/2	90	20
ท่าโป่ง/3	100	0
ฉิมพลี/4	70	0
ร้องธาร/5	32	10
สัน/6	40	20
ร้องขุ่ม/7	75	5
บ้านแม่/8	100	10

ชื่อหมู่บ้าน	จำนวนครอบครัว	
	ยังทำนา	เลิกทำนา
เจดีย์เน้ง/9	70	1
ก๊วแลน้อย/10	240	0
ดง/11	70	0
ท่าเตือ/12	200	0
เปียง/13	130	30
ปวงสนุก/1	69	40
หนองแท่น/2	10	100
ทุ่งเสียว/3	10	60
ต้นกอก/4	90	40
ใหม่สามหลัง/8	50	30
ป่าสัก/9	30	10
ป่าจู้/1	120	200
ป่าอ้อย/5	80	20
ร้องตีมืด/6	100	10
หนองอึ้ง/1	10	10
สันคะยอม/3	20	50
ป่าจู้/4	10	10
ต้นตัน/3	50	0
หนองครอบ/4	32	0
สันกาหวา/5	150	50
กลางเหนือ/3	100	20
สบอ่าว/4	55	4
กลาง/4	50	0
สองแคว/5	70	0
หัวช่วง/6	48	70
ป่าลาน/7	50	20
ทุ่งศาลา/1	100	0
เหล่าป่าฝาง/2	200	0
สันโป่ง/3	150	50
ป่าดัว/5	300	50
ริมขาน/8	170	0
สันปูเลย/9	40	10
ห้วยแก้ว/10	100	0

บ้านจัดสรรนี้ ล้อมรั้วไว้หมดทุกด้าน รั้วด้านหนึ่งชิดขอบเหมืองพอดี ผิดกฎเหมืองฝาย การทำเช่นนี้จะเป็นผลให้การขุดลอกเหมืองฝายเป็นไปไม่ได้ หน้าฝนน้ำจะไม่มีทางระบายลงสู่ปากเหมือง ย่อมนำไปสู่ปัญหาน้ำท่วมขัง

2) ทุนพาณิชย์ของนักค้าที่ดินและนักธุรกิจบ้านจัดสรร ไม่เพียงแต่เข้าครอบครองที่ดินบางส่วนของระบบการผลิต แต่การครอบครองนั้นได้ยังผลให้ไร่นาทั้งหลายตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขสภาพกดดันต่าง ๆ ของโครงสร้างการถือครองที่ดินแบบใหม่

เจ้าของที่ดินและหมู่บ้านจัดสรรได้ปิดล้อมที่ดินของชาวนา ตัดที่ดินออกเป็นผืนเล็กผืนน้อย ตั้งขวางเส้นทางเดินและเครือข่ายของระบบน้ำ ปิดกั้น ทางเดินบนคันนา ถมลำเหมือง แด และปากต้าง การใช้สิทธิของเจ้าของที่ดินรายใหม่ได้บั่นทอนความมั่นคงของหมู่บ้านของระบบเหมืองฝาย และของชาวไร่ชาวนา ระบบหลายระบบในการผลิตกระทบกระเทือน

ชาวนาจำนวนไม่น้อยต้องยอมขายที่ดินและหรือจำใจเลิกทำนา เพราะว่าที่ดินของตนตั้งอยู่ในพื้นที่รอยต่อกับ ‘ผู้มาใหม่’ ซึ่งเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อการใช้ที่ดินแบบแผนเดิม ดังนั้นเท่ากับว่าเขาไม่มีสิทธิเหนือที่ดินของเขาอย่างแท้จริง ชาวนาอีกบางส่วนต้องยอมรับผลผลิตต่อไร่ที่ตกต่ำ ต้องยอมรับเส้นทางไหลของน้ำที่ไม่เป็นปกติอีกต่อไป ในขณะที่ชาวนาปลายน้ำนั้น มี ‘วิบากกรรม’ ที่ต้องเป็นผู้รับผลไม่ว่าโดยตรงหรือโดยอ้อมจากการคุกคามนี้เป็นหลายเท่าตัว ชุมชนลุ่มน้ำขานกำลังอยู่บนเส้นทางการต่อสู้กับระบบใหม่ ซึ่งอาจนับว่ารุนแรงน้อยกว่าลุ่มน้ำปิง เพราะพื้นที่ลุ่มน้ำปิงถูกรอบครองด้วยเศรษฐกิจระบบทุนมากกว่า

คลองชลประทานแม่แตง

2. ระบบการจัดการน้ำของรัฐกับระบบเหมืองฝาย

ไธนาหมู่บ้านลุ่มน้ำขานในประวัติศาสตร์ใช้น้ำจากระบบเหมืองฝายของชุมชนจำนวนหลายระบบ ภายหลังจากรัฐได้ออกแบบระบบชลประทานขนาดใหญ่และผนวกเอาฝายนาตอนล่างของกลุ่มน้ำไว้ในเขตของผู้ใช้น้ำของสกิมแม่แตง ชาวบ้านลุ่มน้ำขานจำนวนอย่างน้อย 20 หมู่บ้านก็ต้องหันมาเป็นสมาชิกของระบบชลประทาน

หลัง พ.ศ.2515 สกิมแม่แตงที่กล่าวนี้ได้ต่อน้ำจากลำน้ำแม่แตง และลำน้ำแม่มริ สำหรับน้ำไปเลี้ยงที่นาทางตะวันตกของน้ำแม่ปิงและเขตใกล้เคียงเมืองเชียงใหม่ ได้แก่ อำเภอแม่แตง อำเภอแมริม อำเภอเมือง อำเภอหางดง และอำเภอสันป่าตองตามลำดับ พื้นที่รับน้ำในฤดูฝนเท่ากับ 148,000 ไร่ และพื้นที่รับน้ำฤดูแล้งคิดเป็นจำนวน 50,000 ไร่

ความล้มเหลวของระบบชลประทานถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างต่อเนื่องมารวมหนึ่งทศวรรษ สถิติปริมาณน้ำของระบบชลประทานซึ่งจ่ายน้ำผ่านลุ่มน้ำขานก็ได้แสดงให้เห็นแนวโน้มอย่างเดียวกัน นั่นคือระบบชลประทานไม่มีน้ำจะส่งให้แก่ชาวนา โดยเฉพาะในฤดูแล้งตามจุดประสงค์ที่ตั้งไว้ ระบบชลประทานได้ก่อปัญหาสำคัญ 3 ประการแก่ชาวบ้านคือ

1) รัฐใช้ระบบชลประทานระบบเดียวกันไม่ว่าที่ราบ ที่ราบในหุบเขา หรือ ที่ราบที่อยู่ในเขตรอยต่อกับทะเล ทั้งๆ ที่สภาพภูมิศาสตร์ทั้งหมดนี้ต้องการระบบรองรับอย่างน้อย 3 ระบบที่แตกต่างกัน รัฐนำเขื่องค์ความรู้แบบตะวันตกโดยขาดการศึกษาภูมิสถาปัตยกรรมและแผนที่ท้องถิ่นอย่างถ่องแท้

ในขณะที่ระบบวิศวกรรมพื้นบ้าน มีความสามารถออกแบบการกระจายและส่งน้ำถึงระดับแต่ละปากด้าง ควบคุมน้ำได้ถึงระดับแปลงนา ทำให้สามารถควบคุมบังคับผลผลิตต่อไร่ ระบบวิศวกรรมชลประทานกลับออกแบบระบบโดยกำหนดใช้เพียงค่าเฉลี่ยของจำนวนไร่ และมีระบบส่งน้ำได้เพียงบริเวณใกล้กับคลองชลประทาน จากระบบเหมืองฝายที่เคยส่งน้ำเอาชนะความสูงต่ำของพื้นที่ ลงเป็นการยอมอยู่ภายใต้ข้อจำกัดของสภาพภูมิศาสตร์ ลดทอนศักยภาพ และพลังของชาวนาในการจัดการน้ำ ที่เคยสั่งสมมาในประวัติศาสตร์นับพันปีลงไป

คลองชลประทานปลายน้ำเขตอำเภอสันป่าตอง
ซึ่งไม่มีน้ำใช้ถึง 100 กว่าวันต่อปี

พ.ศ.	จำนวนวันที่ไม่มีน้ำ ส่งเข้าระบบชลประทาน
2539	68 วัน
2540	84 วัน
2541	215 วัน
2542	120 วัน
2543	131 วัน
2544	176 วัน

ที่มา : ปรับปรุงจากข้อมูลปริมาณน้ำผ่าน
ซอย 23 ซ้าย ฝายจัดสรรน้ำและ
บำรุงรักษาที่ 4 โครงการฯ แม่แตง

“ระบบแต่น้ำของเหมืองฝายนี้ออกแบบโดยแบ่งกันตามการใช้ น้ำของชาวนา แบ่ง สัดส่วนกัน แต่ก็มีหลายระดับ ‘แตซุม’ ก็เป็นแตใหญ่มีผู้ใช้น้ำร่วมกันหลายเจ้านา แต่เล็กก็สำหรับไวนาเล็ก ๆ แตของเราไม่ใช่แตกระดัง มันเปลี่ยนขนาดได้ ยืดหยุ่น ได้ ถ้าน้ำมากในหน้าฝน เราอาจจะตกลงกันในหมู่บ้านว่าน้ำท่วมที่นาของ พื้นที่แตใหญ่ เพราะปากแตมันใหญ่ ขอรบายลงไปให้พื้นที่นาที่ปากแตเล็กบ้าง ก็ ตกลงกันได้ ใช้อย่างนี้แหละชุดเปลี่ยนสัดส่วนของแตใหม่ น้ำก็กระจายออกไปแทน ที่จะท่วมบางที่ก็ไม่ท่วม หรือท่วมก็ไม่มาก ระบบแตเป็นระบบที่มีชีวิตจิตใจ มี เรื่องของคน ของหมู่บ้านพี่น้องชาวนาช่วยเหลือกันและกัน แต่ระบบชลประทานเป็น ระบบกระดัง ไม่มีชีวิตจิตใจ มารูปไหนก็ไปรูปนั้น เป็นมาตรฐานของระบบ เปลี่ยนแปลงไม่ได้ คือว่ามันควบคุม ไม่ใช่เอาจิตใจไปควบคุม”

(อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฝาง)

2) ระบบชลประทานรัฐได้ทำให้พลังการผลิตของชาวนาตกต่ำลงอย่างรวดเร็ว และ ต่อเนื่อง ไร่นาที่เคยทำการผลิตได้ 2 ครั้งต่อปีลดลงเหลือเพียง 1 ครั้งต่อปี ผลผลิตต่อไร่ซึ่ง เคยสูงพอเลี้ยงตนเอง กลับตกต่ำลงไม่พอเลี้ยงตนเอง ความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศซึ่ง มีน้ำเป็นสิ่งหล่อเลี้ยงกำลังสูญเสีย พื้นที่ที่ชลประทานได้ผลก็คือพื้นที่รับน้ำใกล้เขตหัวงาน ของระบบชลประทานเท่านั้น

3) ระบบชลประทานของรัฐได้ทำลายทรัพย์สินทางปัญญาของชุมชนหมู่บ้าน ทำให้ ระบบวิศวกรรมชลประทานอันซับซ้อนของชุมชนถูกทำลายลง และความสัมพันธ์ของชาวไร่ ชาวนาเหนือระบบดังกล่าวก็เบาบางลงด้วย ความขัดแย้งในหมู่บ้านลุ่มน้ำขานตอนปลาย น้ำหลายพื้นที่เกิดความรุนแรงอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ชาวนาไม่มีองค์ความรู้ที่จะจัดการแก้ ปัญหาความขัดแย้ง ที่มีตัวแปร 3 ฝ่าย คือ ชาวนา-รัฐ-ชาวนา เพราะอำนาจเหนือคลองชล ประทานไม่ใช่ทรัพย์สินรวมหมู่ของเขอย่างแท้จริงแต่เป็นของรัฐ การแก้ไขความขัดแย้งใน ปัญหาการแบ่งน้ำ ไม่ได้จบลงที่ชาวนาเหมือนระบบเหมืองฝาย ในการศึกษาี้แสดงให้เห็น ชัดเจนว่า เมื่อความขัดแย้งเกิดขึ้นในระบบเหมืองฝายของชาวนา พวกเขาเลือกแก้ไขวิธีหนึ่ง แต่เมื่อเกิดในระบบชลประทาน ใช้อีกวิธีหนึ่ง ในทุกๆ องค์การจัดตั้งของหมู่บ้าน ชาวไร่ชาว นามีผู้นำที่มีอำนาจเด็ดขาด ทั้งอำนาจหน้าที่อำนาจปกครองและอำนาจวินิจฉัยสั่งการ ระบบ

‘หมู่เฮา’ ของลุ่มน้ำขานสืบมาเช่นนี้ แต่ในระบบชลประทาน ‘นายตรวจนา’ มีฐานะคล้ายกับผู้ประสานงานระหว่างชาวนากับรัฐ ไม่มีอำนาจ และไม่มีระบบบริหารสมาชิกชลประทานมารองรับ ผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งซึ่งทำงานดีเมื่อเขาเป็นผู้นำลูกบ้าน กลับกลายเป็น นายตรวจนา ที่ไร้ประสิทธิภาพคนหนึ่ง

“นายตรวจจะมาแก้ปัญหความขัดแย้งระหว่างลูกสมาชิกชลประทาน มันเป็นไปได้ เพราะนายตรวจไม่ได้เป็นคนควบคุมบังคับน้ำ เหมือนหัวหน้าเมืองฝาย นายตรวจเป็นแค่เพียงคนประสานงาน ระหว่างชลประทานกับชาวนาอย่างมากที่สุดก็เป็นผู้ร่วมคิดร่วมปรึกษา ร่วมแนะแนว แต่ไม่ใช่ผู้ควบคุมที่มีอำนาจที่ชาวนาต้องเชื่อฟัง แบบระบบเหมืองฝายเวลาเราเลือกหัวหน้าเหมืองฝาย เราตกลงแล้วจะยกให้เขาเป็นผู้นำ ยกให้คนหนึ่ง เราจึงต้องฟัง ด้วยเหตุนี้ถึงมีปัญหารุนแรง คอขาดบาดตาย แย่งน้ำกันทางปลายน้ำ เพราะระบบนายตรวจนี่ เป็นระบบที่รัฐจัดมาให้ ชาวนาไม่ได้เป็นคนคิดว่ามันจะใช้ได้หรือไม่ในการควบคุมเรื่องน้ำเรื่องท่า”

(อุดม ชุมวิเศษ แก่ฝายน้ำบ่อทิพย์ บ้านเหล่าป่าฝาง)

อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฝาง
แก่ฝายน้ำบ่อทิพย์ และเป็นหมอยาของหมู่บ้าน

ชลประทานแม่แตง ผ่านหมู่บ้านตอนปลายลุ่มน้ำขาน

3. ระบบธุรกิจไนโรนากับฐานะของชาวนา

1. ที่ดินและแรงงานที่เป็นอิสระ

ระบบธุรกิจไนโรนที่สำคัญและมีบทบาทต่อการใช้ที่ดินและฐานะของชาวนามากขณะนี้คือ ระบบเกษตรกรรมแบบกึ่ง contract farm ที่กล่าวว่าเป็นกึ่ง contract farm เพราะชาวนาภาคเหนือจำนวนมากไม่นิยมทำสัญญาผูกพันกับบริษัทผู้รับซื้อ เป็นแต่เพียงปลูกพืชที่มีตลาดรับซื้อมากในท้องถิ่น ได้แก่ หอมหัวใหญ่ กระเทียม และถั่วเหลือง แนวโน้มที่ไร่นาของกลุ่มน้ำขานจะแปรเป็นพื้นที่ ‘contract farm’ นั้นมีโอกาสน้อย เพราะ 1.ที่ดินและน้ำเอื้ออำนวยเฉพาะบางพื้นที่ของกลุ่มน้ำ ดินทรายและที่ลุ่มปลูกพืชบางชนิด เช่น หอมหัวใหญ่ ไม่ได้ผล 2.ชาวนายังมีทางเลือกอื่นอีก เช่น การเปลี่ยนนาเป็นสวนลำไย การเพาะปลูกพืชอาหารอื่นๆ เป็นต้น 3.ชาวนามีกฎระเบียบของเหมืองฝาย ไม่อนุญาตให้ใช้น้ำโดยเสรี

เชื่อว่าระบบเศรษฐกิจไนโรนจะสัมฤทธิ์ผลแห่งการขูดรีดโดยระบบทุนอย่างสมบูรณ์เมื่อระบบเหมืองฝายถูกทำลาย ไโรนก็จะไร้ความหมายสำหรับธุรกิจกลายเป็นเพียงผืนนาที่ปลูกข้าวฤดูเดียวเพื่อเลี้ยงตนเองเท่านั้น แต่ก่อนจะถึงเวลานั้น ระบบธุรกิจการเกษตรได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของชาวนาดังนี้

ระบบการผลิตก่อนมีธุรกิจไนโรน	ระบบการผลิตหลังระบบธุรกิจไนโรนขยายตัว
แบบที่ 1 ข้าวปี- หอมหัวใหญ่- ข้าวตอก	ข้าวปี-หอมหัวใหญ่-มะเขือเทศ-ข้าวตอก
แบบที่ 2 ข้าวปี-ถั่วเหลือง-ข้าวตอก	ข้าวปี-ถั่วเหลือง-ข้าวโพด-ข้าวตอก
แบบที่ 3 ข้าวปี-กระเทียม-ข้าวตอก	ข้าวปี-หอมหัวใหญ่-มะเขือเทศ-ข้าวโพด-ข้าวตอก

มะเขือเทศ เก็บจากไร่ เตรียมส่งบริษัทที่รับซื้อ

ก. ชาวนาต้องเพิ่มรอบการผลิตพืชฤดูแล้งให้มีความถี่เพิ่มขึ้น เพื่อชดเชยกับราคาสินค้าเกษตรที่ถูกกดไว้ ประกอบกับราคาข้าวที่ตกต่ำยาวนาน จากที่เคยผลิต 3 รอบมาเป็นการผลิต 4-5 รอบ การใช้แรงงานของชาวนาเป็นไปอย่างเข้มข้น แต่ผลตอบแทนไม่ได้ทำให้ภาวะเศรษฐกิจเงินสดของครอบครัวชาวนาเปลี่ยนแปลงไปมากนัก ภาวะการใช้แรงงานเข้มข้นเช่นนี้ โดยปกติจะผลักให้ค่าจ้างแรงงานในชนบทสูงขึ้น เพราะต้องแข่งขันกับค่าจ้างในเมือง ซึ่งดึงดูดใจมากกว่า ถ้าชนบทลุ่มน้ำขานตรึงอัตราค่าจ้างไว้ด้วยระบบการจ้างเหมา และระบบเอามือเอารวัน รวมทั้งการยอมรับภาระงานที่หนักขึ้นของชาวนาเอง จะเกิดความกดดันรุนแรงไปสู่การเปลี่ยนแปลง ไปสู่การชะงักงันของการผลิต

แรงงานในชนบทกำลังขาดแคลน ต้องระดมด้วยวิธีต่างๆ ได้แก่ การจ้างเหมา การเอามือเอารวัน ฯลฯ จึงจะมีแรงงานรองรับไร่นา

พื้นที่เพียง 2 งานนี้ ใช้ปลูกมะเขือเทศสีดำด้วยเทคโนโลยีสูง คือ เพาะเมล็ดก่อนด้วยมะเขือเทศพื้นเมือง แล้วเสียบยอดด้วยพันธุ์ที่ต้องการซึ่งต้องซื้อจากบริษัท เมื่อขายแล้วจะได้เงินสดถึง 60,000 บาท เป็นแปลงปลูกที่ต้องใช้ทุน การดูแลรักษาและแรงงานเข้มข้นมาก ยังไม่มีโครงการ ว่าอนาคตของมะเขือเทศสีดำจะเป็นอย่างไร

ข. ชาวนาเริ่มมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงวิธีคิดต่อการจัดการทุนและที่ดิน รวมทั้งการเช่าที่ดินของตนเอง ทางเลือกแห่งการผลิตแบบต่างๆ และการประกอบการขนาดเล็กเริ่มขยายตัวในท้องถิ่น ข่าวสารข้อมูลจากสื่อสารมวลชนต่างๆ รวมทั้งการกระตุ้นแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจพึ่งตนเองและทางเลือกของอาชีพ มีส่วนทำให้ชาวไร่ชาวนาทบทวนงานการผลิตของครอบครัว แนวความคิด และแนวโน้มใหม่ๆ ประกอบกับการขาดแคลนแรงงาน ได้ทำให้สถิติ

ชาวนาเปลี่ยนแปลงจากการทำไร่ทำนามาเป็นสวนลำไย จนปี 2544 สูงขึ้นเกือบสูงเป็น 3 เท่าของปี พ.ศ.2535 เฉพาะสถิติที่สำรวจได้ในการวิจัยนี้ สำหรับปี พ.ศ.2545 ชาวนา 34 หมู่บ้านปลูกลำไยถึง 8,553 ไร่

กิ่งพันธุ์ลำไยเพิ่งถูกปลูกลงในนาข้าวในนาข้างๆ เพิ่งถูกเก็บเกี่ยวไป

ชื่อหมู่บ้าน	พื้นที่ปลูกลำไย (ไร่)
โรงวัว/1	100
น้ำบ่อหลวง/2	100
จอมแจ้ง/4	100
หนองไผ่/6	100
ต้นแก้ว/9	100
ต้นแห่นหลวง/1	100
ทุ่งหลุก/4	100
ต้นแห่น้อย/7	123
กิวแลหลวง/4	150
หนองปิ้ง/6	150
ใหม่ม่วงก้อน/7	150
ต้นผึ้ง/9	150
ศาลา/11	150
บ้านเด่น/2	180
ท่าโป่ง/3	200
กิวแลน้อย/10	200
ปวงสนุก/1	200

ชื่อหมู่บ้าน	พื้นที่ปลูกลำไย (ไร่)
ทุ่งเสียว/3	200
ต้นกอก/4	200
ใหม่สามหลัง/8	200
ป่าสัก/9	200
ป่าจี้/1	200
สันคะยอม/3	200
ต้นตัน/3	300
สบอว/4	300
กลาง/4	300
สองแคว/5	300
หัวข่วง/6	400
ทุ่งศาลา/1	400
เหล่าป่าฝาง/2	500
สันโป่ง/3	500
ป่าดัว/5	600
ริมขาน/8	600
ห้วยแก้ว/10	800
รวม	8,553

พื้นที่นาเปลี่ยนเป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่หลายชนิด
ที่เห็นเป็นแปลงหอมหัวใหญ่ ถั่ว ที่อยู่ไกลออกไปคือข้าวโพด
ส่วนที่ไกลออกไปอีกและทางด้านขวา เป็นสวนลำไย

ตลาดทุ่งเสี้ยว

ตลาดบ้านแม

ชาวไร่วานาที่หันไปประกอบการค้าขายอิสระ ตอบสนองการเติบโตของชุมชนลุ่มน้ำขานนั้น มีกระจายอยู่ทั่วไป หมู่บ้านที่อยู่ในแควนนน เชียงใหม่-สันป่าตอง-ฮอด และถนนสันป่าตอง-แม่วาง ได้แก่ หมู่บ้านทุ่งเสี้ยว ทุ่งหลุก ดันแห่น้อย ดันแห่นหลวง ทุ่งแป้ง ตั้งอยู่บนจุดตั้งที่เหมาะสมในแง่ของการค้าและการตลาด ไม่ว่าของท้องถิ่นหรือกับภายนอก มีตลาดถึง 3 แห่งตั้งอยู่เรียงกันบนถนนสายนี้ ได้แก่ ตลาดมะจำโรง ตลาดทุ่งเสี้ยว และตลาดทุ่งฟ้าบด คราวเรือนวานาที่มีความสามารถในการผลิตสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาด สามารถติดต่อกับตลาดโดยตรงตัดตอนพ่อค้าคนกลางออกไป และเกิดภาวะคุ้มทุน ด้วยเหตุนี้ ชาวนาบางส่วนจึงมิได้พอใจแต่เฉพาะการเป็นแรงงานรับจ้างชั่วคราวของโรงงาน หรือธุรกิจหัตถกรรมส่งออกไป เพราะอาชีพใหม่นี้ทำให้ชาวนาสามารถเป็นทั้งชาวนา ผู้เช่านา ค้าขาย และทำงานหัตถกรรมในเวลาเดียวกัน หัวเลี้ยวของทศวรรษ 2540 นี้ จะเป็นหัวเลี้ยวที่ชนชั้นกลางในชนบท (ที่มีใช้ข้าราชการ) จะขยายตัวมากขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน แต่การเติบโตของชนชั้นใหม่นี้ไม่มั่นคง เนื่องจากมีสัดส่วนของการค้าขายสูงกว่าการผลิตที่เชื่อมโยงกับไร่ นา การค้าขายมีจุดอ่อนคือเชื่อมโยงกับเงินสด ซึ่งยังเป็นจุดอ่อนของเศรษฐกิจวานาในปัจจุบัน

บ้าน	ที่ดินนายทุนหรือบริษัท
ป่าอ้อย	2,000 ไร่
ป่าจี้	300 ไร่
ทุ่งแปง	200 ไร่
หนองแท่น	500 ไร่
ก๊วแลน้อย	300 ไร่

2. ‘นาของบริษัท’ และ ที่ดินของนายทุน

ไร่นาของกลุ่มน้ำขาน ซึ่งถูกกวาดซื้อไปจำนวนหนึ่งได้กระจุกตัวอยู่ในมือของผู้ถือหุ้น เป็นจำนวนรายละ 200-300 ไร่ จนถึง 2,000 ไร่ ความสำคัญ ในกรณีของกลุ่มน้ำนี้ ที่ควรกล่าวถึง คือ ที่ดินของบ้านป่าอ้อย ป่าจี้ ทุ่งแปง หนองแท่น และก๊วแลน้อย

ก. กรณีของบ้านป่าอ้อย

บริษัทเจ้าของที่ดินได้ซื้อที่ดินบ้านป่าอ้อยไว้เพื่อการผลิตข้าวมอลต์ วัตถุประสงค์สำหรับการผลิตเบียร์ บริษัทผู้ผลิตได้ทำข้อตกลงกับชาวนา โดยบริษัทเป็นฝ่ายลงทุนเมล็ดพันธุ์และยาปราบศัตรูพืช ชาวนาเป็นแรงงาน ชาวนาต้องขายผลผลิตให้บริษัท และบริษัทหักต้นทุนที่จ่ายให้ออกเวลาขายผลผลิต โดยเฉลี่ยแล้วชาวนาต้องจ่ายค่าหักต้นทุน 3,000-4,000 บาทต่อไร่ และได้ผลตอบแทนประมาณไร่ละ 30,000-40,000 บาท ชาวนาผู้ทำนาพันธสัญญาแบบนี้มักเรียกตัวเองว่า ‘ทำนาบริษัท’ บางคนใช้คำว่า ‘เช่านาบริษัท’

คำว่า ‘นาบริษัท’ มีความหมายคล้ายกับว่า ชาวนาผู้ผลิตน่าจะมีฐานะเป็นแรงงานรับจ้าง สูญเสียฐานะของชาวนาอิสระ ผู้ทำนาผ่า หรือเป็นชาวนาผู้เช่า แต่ในความเป็นจริงพิจารณาการเปลี่ยนแปลงนี้ให้ถ่องแท้แล้ว แท้จริงชาวนามีได้มีฐานะเป็นแรงงานรับจ้าง เพราะชาวนาเป็นผู้ตัดสินใจในกระบวนการผลิตอยู่มาก ตั้งแต่จะผลิตกี่ไร่ จะทำงานโดยใช้เวลาอย่างไร และจะบรรลุผลผลิตเท่าใด รวมทั้งว่าจะทำงานอื่นๆ ไปด้วยหรือไม่ขณะทำนา ‘ของบริษัท’

ในบรรดาความสัมพันธ์ที่แท้จริงนั้น ชาวนา ‘บริษัท’ ของป่าอ้อย ก็คล้ายกับชาวนาที่ทำงานแบบ ‘contract farm’ ในพื้นที่ปลูกข้าวโพดและมะเขือเทศ นั่นคือผลิตตามสัญญาผูกพันกับบริษัท ฟังฟังการลงทุนของบริษัท และต้องขายผลผลิตให้แก่บริษัท ชาวนาป่าอ้อยอาจจะอยู่ในฐานะได้เปรียบชาวนาผู้ปลูกข้าวโพดและมะเขือเทศ เพราะเขาไม่ต้องจ่ายค่าเช่าที่ดินให้แก่ผู้ให้เช่า การไม่จ่าย ‘ค่าเช่า’ ของชาวนาไม่ได้ทำให้เขาสูญเสียฐานะ ‘ผู้เช่า’ เพราะบริษัทไม่คิดค่าเช่าก็เพียงเพราะว่า ที่ดินของกลุ่มน้ำขานปัจจุบันนี้ ค่าเช่าที่ดินกำลังตกต่ำ รวมทั้งภาวะขาดแคลนแรงงาน ทำให้เจ้าของที่ดินยอมลดค่าเช่าจนต่ำสุด ถึงไม่มีเลย เพียงเหลือให้แรงงานเข้ามาทำนาในพื้นที่ของตน ในกรณีเช่นนี้ชาวนาผู้ทำ ‘นาบริษัท’ ของบ้านป่าอ้อย ก็เป็นเพียงชาวนาผู้เช่า ซึ่ง ‘ไม่ได้จ่ายค่าเช่า’ นอกจากนี้ยังต้องตัดสินใจและลงทุนค่าใช้จ่ายอื่นๆ ด้วยตนเอง ได้แก่ ค่าจ้างแรงงานมาช่วยงานในไร่นาในการปลูกหรือเก็บเกี่ยวและค่าสูบน้ำ เป็นต้น บริษัทขูดรีดชาวนาผ่านราคาไม่ใช่ค่าเช่าและค่าแรง แม้กระนั้นความรุนแรงในการขูดรีดราคาก็ทำให้ชาวนาตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบหลายครั้ง ชาวนาจึงรวมตัวกันต่อรองกับผู้แทนของบริษัท ดังเช่น เรียกร้องให้บริษัทรับซื้อข้าวในราคาดิโกกรัมละ 7 บาท แทนที่จะเป็น 6.50 บาท และบริษัทตกลง

‘นาบริษัท’ มีการผลิตอยู่ในวงแคบๆ และไม่ได้รับการยอมรับในหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน จึงไม่สามารถขยายออกไปนอกเขตตำบลทุ่งสะโตก ทั้งนี้ก็เพราะเหตุผล 4 ประการคือ 1.ข้าวผลิตเบียร์เป็นข้าวที่ปลูกยาก ดูแลยาก ชาวนาต้องเรียนรู้และปรับตัวกับการผลิตข้าวแบบใหม่ 2.ผลิตแล้วชาวนาไม่มีข้าวกิน ไม่มีข้าวเก็บไว้ตลอดปี ผลผลิตทั้งหมดต้องขาย 3.ในปีที่น้ำไม่มี ไม่พอเพียง ผลผลิตต่ำ ชาวนาจะขาดทุน 4.ราคาข้าวที่บริษัทรับซื้อต่ำ ไม่เกิดแรงจูงใจสำหรับชาวนา

นาบ้านป่าจี้

ข. กรณีของบ้านป่าจี้

ในประวัติศาสตร์ปลายราชวงศ์เชียงใหม่ เจ้าแก้วนารัฐและเจ้าอินทวิชยนนท์ ได้เข้ามาจับจองที่ดินในเขตตำบลทุ่งสะโตก ที่ดิน 300 ไร่ของบ้านจี้และตำบลกั่วแล สมัยนั้นเรียกว่าทุ่งป่าจี้และทุ่งสะโตก ที่ดินเหล่านั้นส่วนหนึ่งก็เปลี่ยนมือมาจนปัจจุบัน ที่ดิน 300 ไร่ของบ้านป่าจี้ เป็นภาพสะท้อนของความสัมพันธ์ของระบบศักดินาที่ยังมีร่องรอยเหลืออยู่ในหมู่บ้าน ชาวนามากว่า 50 ราย เคยเช่านาผืนนี้จากเจ้า ผู้ซึ่งเป็นเจ้าของนา 300 ไร่ ในอัตราไร่ละ 10 ถัง โดยที่จะมีผู้แทนของเจ้ามาเก็บข้าวไปให้เจ้า ซึ่งอยู่ในเมืองเชียงใหม่ทุกปี

สำหรับชาวนา ค่าเช่าที่ดิน 10 ถัง/ไร่ที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงเลย กลักลับกลายเป็นค่าเช่าที่นาพอใจอย่างยิ่งเมื่อเปรียบเทียบกับค่าเช่าที่นาอื่นๆ ในหมู่บ้าน การที่ค่าเช่านาของเจ้าคิดราคาถูกก็เพราะพวกเขาไม่ได้สนใจ ‘ค่าเช่า’ ที่ดินที่ใช้ผลิตข้าวซึ่งขายไม่ได้ราคา สิ่งที่เขาสนใจคือ การที่ไรรายังคงถูกดูแล ไม่ได้กลายเป็นป่าหญ้ารก และสิทธิถือครองยังเป็นของเขาอยู่ แม้เขาจะไม่มีเวลามาดูแลเลยต่างหาก ด้วยเหตุนี้ ความเดือดร้อนเกิดขึ้นเมื่อเจ้าของที่ดินติดประกาศขายที่ดิน ซึ่งชาวนาเข้ามาติดต่อกันนับกว่าร้อยปี

ชาวนาเห็นว่าการขายที่ดินนี้ไม่ชอบธรรม เพราะชาวนาทำนามาเกินกว่าร้อยปีแล้วตั้งแต่บรรพบุรุษ การขายก็คล้ายการยึดผืนแผ่นดินที่ชาวนาได้อาศัยอยู่ อาศัยกิน และพัฒนาต่อเนื่องมา กรณีความขัดแย้งนี้ยังไม่ยุติ และได้ชี้ให้เห็นว่าแม้วันเวลาจะผ่านสมัยศักดินามาแล้ว แต่ชาวนาในหมู่บ้านในบางเขตก็ยังคงถูกพันธนาการด้วยรูปแบบความสัมพันธ์แบบต่างๆ ที่กลายแบบสืบต่อมาจากรากเหง้าในอดีต ปัญหาการพิพาทนี้ต้องการพลวัตของระบบกฎหมายที่จะต้องช่วยคลี่คลายการจัดความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับเจ้าของที่ดิน การใช้กฎหมายที่ดินสมัยใหม่ โดยละเลยจารีตการเช่าที่ดินเดิม ย่อมทำให้ชาวนาซึ่งยังผูกพันกับจารีตการเช่าที่ดินแบบเก่าเสียเปรียบ ในกรณีบ้านป่าจี้นี้ ชาวนาย่อมประสบปัญหาอย่างแน่นอน ถ้ากฎหมายรับรองการขายที่ดินของเจ้าของที่ดิน ซึ่งชาวนาบ้านป่าจี้เช่ามากกว่าร้อยปี

ค. กรณีของบ้านทุ่งเป้ง หนองแท่น และก๊วยแลน้อย

กรณีของ 3 หมู่บ้านนี้ เป็นกรณีที่มีความคล้ายคลึงกัน คือ เจ้าของที่ดินหรือกิจการใหม่ได้เข้ามาประกอบธุรกรรมบนที่ดินของชาวนา ได้แก่ การตั้งบริษัทประกอบการอุตสาหกรรมอาหารกระป๋อง และธุรกรรมหมู่บ้านจัดสรร

บริษัทซึ่งมีกรณีพิพาทกับหมู่บ้านทุ่งเป้ง
กรณีน้ำเสียไหลลงสู่แปลงนา

หมู่บ้านเป็นฝ่ายเสียหาย ถูกละเมิดผลประโยชน์โดยการที่ที่ดินของชาวนาถูกปิดล้อมลำเหมือง ที่ดินติดคันนา ทางน้ำ ถูกรบกวนและทำลาย และโรงงานอุตสาหกรรมปล่อยน้ำเสียลงสู่ไร่นาของชุมชน นอกจากนี้ ภายหลังกระแสต่อต้านของเศรษฐกิจ ธุรกรรมที่ดินและบ้านจัดสรรต้องยุติกลางคัน ที่ดิน-สิ่งก่อสร้างร้าง วางอยู่กลางหมู่บ้านและไร่นา กลายเป็นแหล่งสะสมขยะ กิ่งไม้ใบไม้หักกองทับถม หญ้าขึ้นรกร้าง กลายเป็นที่อยู่ของหนูซึ่งเป็นศัตรูของไร่นา ยังผลให้ที่ดินที่ติดต่อกับที่ร้างเหล่านี้ ผลผลิตต่ำลงหรือทำการผลิตไม่ได้ ชาวนาไม่มีความรู้ว่าเขาควรจัดการอย่างไรกับปัญหาใหม่ที่เขาไม่เข้าใจ บางหมู่บ้านชาวนาเข้าไปทำนาบนที่ดินซึ่งถูกยึดโดยธนาคาร โดยไม่สนใจว่าจะเกิดอะไรขึ้น บางหมู่บ้านชาวนาลุกขึ้นรวมตัวกันต่อสู้กับโรงงาน และโรงงานยอมจ่ายค่าเสียหายบางส่วนชดเชยให้แก่ชาวนา กรณีพิพาทเหล่านี้ยังไม่ยุติเพราะมันเพิ่งแต่เริ่มต้น トラบเท่าที่ระบบธุรกิจยังครองฐานะสำคัญในตำบลทกกฎหมายยิ่งกว่าชาวนา

บ้านจัดสรร ที่สร้างไม่เสร็จและไม่ได้สร้างต่อ

บทที่ 10

ชุมชนกับการจัดการองค์ความรู้

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ... 252
2. ระบบหมวดบ้าน... 252
3. ระบบหมวดวัดและหัววัด... 252
4. ระบบหมวดเหมืองฝาย... 253
5. ระบบตลาด... 253
6. ระบบหมวดปอยหลวง... 253
7. ระบบหมวดศพ... 254

ตัวอย่างการจัดการและสืบทอดองค์ความรู้ :

- กรณีที่หนึ่ง : หมวดเหมืองฝาย 256
- กรณีที่สอง : การจัดการองค์ความรู้ผ่านระบบเครือญาติและหมวดวัด 264
- กรณีที่สาม : จากระบบความรู้ของเครือญาติสู่ระบบส่ล่ำรับเหมา 268

องค์ความรู้กับพลวัตของกลุ่มน้ำ 270

1. ระบบทุนนิยม 270
2. ระบบรัฐ 272

พลวัตของชุมชนลุ่มน้ำขาน 274

บทที่ 10

ชุมชนกับการจัดการองค์ความรู้

องค์ความรู้ที่สำคัญของชุมชนลุ่มน้ำขาน ประจักษ์อยู่ในการทำงานและในวิถีชีวิตที่ดำเนินอยู่ชานาน สถาปัตยกรรมบ้านเรือน โบสถ์วิหาร งานช่างฝีมือ ได้แก่ งานทอ ปั่น แกะ วาด การจัดการระบบวิศวกรรมน้ำและระบบแบ่งสรรน้ำ การจัดการไร่นาและแรงงานรวมทั้งการจัดระเบียบสังคม ล้วนแต่สะท้อนรากฐานประวัติศาสตร์อันยาวนานที่มีมาก่อนหน้านี้ การจัดการองค์การทางสังคมอันซับซ้อนโดยใช้ระบบหมวดหมู่และเครือข่ายขนาดใหญ่ นั้น สะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของการผลิต และพัฒนาการของเครื่องมือเครื่องใช้โดยตรง

ชุมชนลุ่มน้ำขานมีการสะสม สืบทอดองค์ความรู้ผ่านองค์กรจัดตั้งพื้นฐาน ซึ่งครอบคลุมความรู้ จัดการงานสาขาต่างๆ สืบมาแต่อดีต มีพื้นที่ทางสังคมที่ความรู้เหล่านั้น ยืนอยู่มีตำแหน่งแห่งที่ ซึ่งอาจแยกกล่าวได้ว่า มี 7 หมวดที่สำคัญ คือ

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ เป็นระบบที่ทำหน้าที่จัดระบบความสัมพันธ์ในครอบครัว ดำรงระบบความสัมพันธ์ทางสายโลหิต ถ่ายทอดความรู้ในการดำเนินชีวิต ในการผลิต ในการดูแลสุขภาพ ระบบเชื่อนแก้วและแก้วผี เป็นเครื่องมือเชื่อมโยงพลังของระบบเครือญาติสืบมา ทำให้แรงงานและความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน กลายมาเป็นปัจจัยเข้มแข็งที่ชุมชนได้พัฒนาองค์การผลิต และชีวิตสังคม ชีวิตแบบสมัยใหม่และค่านิยมใหม่เริ่มมีบทบาททำลายระบบความเชื่อนี้ลง ชีวิตสมัยใหม่ทำให้ผู้คนใช้เวลาอยู่ในพื้นที่การผลิตมากขึ้น และเด็กก็อยู่ในระบบการศึกษาในเมือง ทำให้ระบบความสัมพันธ์นี้เริ่มลดความสำคัญลง

2. ระบบหมวดบ้าน ก่อสร้างขึ้นจากระบบเครือญาติ และระบบความสัมพันธ์ของกลุ่มชนหลายสายเลือด การจัดคนขึ้นเป็นระบบหมวด หมู่ ปีก กลุ่ม ทำให้หน่วยจัดตั้งนี้เล็กแต่มีพลวัตสูง หมวดบ้านดูแลทุกข์สุขของชุมชน จัดการความขัดแย้งระหว่างบุคคลและกลุ่มคน จัดระบบความสัมพันธ์ และแบ่งงานรับผิดชอบพื้นที่สาธารณะ หรืองานที่เป็นของ ‘หน้าหมู่’ ผู้นำทางสายเลือดและผู้นำทางความคิดของหลายสายเลือด ผลัดเปลี่ยนวาระกันขึ้นเป็นผู้นำของหมวดหมู่

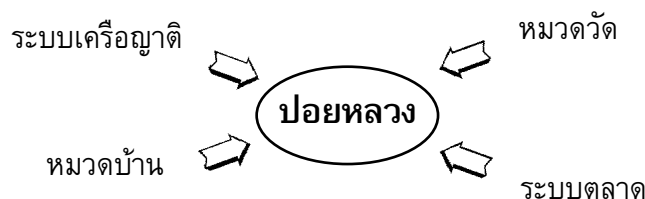
3. ระบบหมวดวัดและห้ววัด เป็นองค์กรจัดตั้งที่เชื่อมโยงระหว่างชุมชนกับศาสนาและความเชื่อ ระบบหมวดวัดและห้ววัด จึงเป็นแหล่งรวมและเชื่อมโยงความรู้ความเชื่อด้านศาสนา ประเพณี วัฒนธรรม ปัญญาชนและผู้นำทางจิตวิญญาณ มักกลายมาเป็นมัลทายกเจ้าอาวาส พระสงฆ์ เป็นหัวหน้าหมวดและผู้นำของกลุ่มห้ววัด ‘ครูบา’ ซึ่งมีชื่อเสียงของทุกวัดทุกเขตในภาคเหนือ เป็นส่วนยอดของปัญญาชนผู้สะสม ถ่ายทอดความรู้ด้านศาสนา ความเชื่อ

วัฒนธรรม ประเพณี เชื่อมโยงจิตใจผู้คนเข้ากับวัฒนธรรมของโลกนี้กับที่หมายในโลกหน้า ปัญญาชนของระบบหมวดวัดและหัววัด ได้แก่ ‘หนาน’-ผู้ผ่านการบวชพระ ‘ครูบา’-ผู้รู้และเชี่ยวชาญในทางธรรม ล้วนเป็นศูนย์กลางความรู้ด้านวิชาช่างสาขาต่างๆ เช่น งานปั้น แกะ วาด งานก่อสร้างบ้านเรือน ไปจนถึงวิชาความรู้ด้านการแพทย์พื้นบ้าน ระบบหมวดวัดและหัววัดได้ผลิตปัญญาชนให้แก่ลุ่มน้ำรุ่นแล้วรุ่นเล่า จนกระทั่งการจัดการศึกษาได้ถูกจัดระบบอย่างจริงจังโดยรัฐ การจัดการความรู้ทางด้าน เช่น การอ่านออกเขียนได้ จึงย้ายเปลี่ยนมือไป และระบบหมวดวัดหัววัดก็ถูกลดบทบาทลงไป แต่โดยเหตุที่ระบบการศึกษาใหม่ไม่มีและไม่ได้เป็นเจ้าขององค์ความรู้ที่แท้จริงของชุมชน อีกทั้งไม่สามารถถ่ายทอดความรู้นี้ วัด ระบบหมวดวัด และระบบหัววัดจึงยังครอบครองความรู้และบทบาทผู้นำทางสติปัญญาด้านนี้ของชุมชนอยู่ ปัญญาชนรุ่นเก่าที่ลุ่มน้ำนี้ผลิตขึ้นมา ยังคงมีบทบาทสำคัญในการทำงานสาขาต่างๆ ของชุมชน

4. ระบบหมวดเหมืองฝาย เป็นองค์กรจัดตั้งทางการผลิตที่รวบรวมองค์ความรู้จัดการและสืบทอดระบบการจัดการน้ำ ควบคุมน้ำ บังคับน้ำเพื่อการผลิต หมวดเหมืองฝายครอบครองความรู้ด้านวิศวกรรมระบบน้ำ รับผิดชอบจัดการทรัพยากรดินและน้ำ โดยอาศัยฐานรากของการผลิต คือ ชาวไร่ ชาวนา หมวดเหมืองฝายครอบครองความรู้ที่เป็นภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ เกี่ยวกับจารีตประเพณีในการควบคุมให้เกิดดุลยภาพแห่งการใช้ทรัพยากรดินและน้ำ รวมทั้งการป้องกันลุ่มน้ำจากภัยพิบัติทางธรรมชาติ ระบบเหมืองฝายเริ่มขัดแย้งกับองค์กรจัดตั้งทางสังคมอื่นๆ ของระบบทุนนิยมและรัฐ ซึ่งมาเกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำ หลายสิบปีที่ผ่านมามีพิสูจน์ว่า องค์กรนอกหมู่บ้านจัดการระบบน้ำของลุ่มน้ำโดยขาดความเข้าใจ ทำให้เหมืองฝายเผชิญกับปัญหา และมีบางด้านและบางพื้นที่อ่อนแอลง

5. ระบบตลาด เป็นองค์กรจัดตั้งของความสัมพันธ์ทางการผลิตประกอบด้วยหน่วยของระบบ ตั้งแต่ ตูบกด กาดก้อม กาดระหว่างหมู่บ้าน จนถึง กาดระหว่างลุ่มน้ำ และล่าสุดคือ กาดเคลื่อนที่ ระบบความสัมพันธ์นี้ครอบครองความรู้ในการแลกเปลี่ยนซื้อขาย และมีประสบการณ์สูง เชื่อมโยงผู้ผลิตเข้ากับผู้บริโภคในถิ่นใกล้และไกล จัดการระบบกระจายผลผลิต และสื่อความหมายด้านความต้องการและรสนิยมของผู้บริโภคถึงผู้ผลิต ระบบตลาดลุ่มน้ำขานจึงช่วยกำหนดทิศทางการผลิตในไร่นา และทางเลือกในการผลิตของชาวไร่ชาวนา ระบบตลาดชุมชนเริ่มสูญเสียพื้นที่ให้แก่ระบบทุนนิยมมากขึ้นในทศวรรษ 2530

6. ระบบหมวดปอยหลวง เป็นองค์กรจัดตั้งทางสังคมของเครือข่ายหมู่บ้านทั่วทั้งลุ่มน้ำ เป็นภาคีของชุมชนหลากหลายที่อาศัยอยู่ในเขตภูเขา ที่ราบ และลุ่มน้ำ ที่ดำรง สืบทอดความรู้ในการจรรโลงความสัมพันธ์ทางจิตใจ ผลิตซ้ำระบบวัฒนธรรมพื้นถิ่น ขับเคลื่อนให้ระบบ

สังคมมีพลังที่จะดำรงอยู่ และสืบทอดต่อไป เน้นความช่วยเหลือ ร่วมมือ และลดความแตกต่างระหว่างชนชั้นและหมู่พวก ระบบหมวดปอยหลวงเชื่อมโยงหน้าที่ของหลายระบบ และหลายหมวดหมู่ มีความเกี่ยวข้องกันและผลักดันพลังสร้างสรรค์ของกันและกัน ความสัมพันธ์ของหลายหมวดหมู่ที่กล่าวนี้ ยังกลายเป็นที่มาของการจัดสรรแรงงาน และการจัดการระบบแรงงาน

7. ระบบหมวดศพ เป็นองค์กรจัดตั้งทางสังคมที่จัดความสัมพันธ์ทางจิตใจ เชื่อมโยงความสัมพันธ์ของผู้คนเกี่ยวกับคติชีวิตในโลกนี้กับโลกหน้า ดำรงและสืบทอดความรู้ในการอยู่ร่วมกันด้วยความอบอุ่นและมิตรภาพ ท่ามกลางกระแสลัทธิปัจเจกชน ซึ่งเน้นหนักด้านสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกบุคคลอย่างสุดโต่ง ระบบหมวดศพมีพลวัตอย่างสูงในการเชื่อมโยงขยายกลุ่มสมาชิกของหมวดให้กว้างขวาง ซับซ้อนขึ้น เพื่อให้หมวดศพสามารถให้หลักประกันแก่ครอบครัวของผู้จากไปได้สำเร็จ ในหลายสถานการณ์และหลายกรณี หมวดศพถึงกับกดดันให้สมาชิกต้องทำงานหนักขึ้น เพื่อให้งานของหมวดลุล่วงไป คนจนถึงกับกล่าวว่า “เงินกินบางทีก็ไม่มี แต่เงินตายต้องมี” คำกล่าวเช่นนี้มักพูดกันอยู่ในฤดูแล้ง

การจัดการความรู้ของชุมชนลุ่มน้ำในรอบหลายร้อยปีที่ผ่านมา ได้สะท้อนให้เห็นสาระสำคัญว่า แม้ว่าประเทศไทยมีสถาบันจัดการความรู้ที่เป็นทางการ และได้ลงทุนไปเป็นจำนวนมากแล้ว แต่การจัดการความรู้ที่แท้จริงอยู่นอกสถาบันการศึกษา มีขอบข่ายที่กว้างขวางลึกซึ้งยิ่ง องค์ความรู้ของชุมชน ไม่เพียงแต่ยังไม่ได้อยู่ในมือของระบบความรู้ในสถาบันการศึกษาเท่านั้น แต่ยังแยกอยู่ต่างหากจากการรับรู้ขององค์กรผู้อ้างสิทธิในการจัดการความรู้ของชาติด้วย ความรู้ของกลุ่มน้ำนี้อยู่ในพื้นที่ชีวิตในทุกปริมณฑลของชุมชนเอง หาใช่วางอยู่ในสถาบันใดไม่ การจัดการความรู้ของชุมชนลุ่มน้ำขานที่สืบทอดกันมา ได้สะท้อนให้เห็นว่า

1. พื้นที่ทางสังคมของการจัดการความรู้ของกลุ่มน้ำนี้ ได้ถูกแบ่งซอยออกเป็นการงาน และชีวิตอันละเอียดแยกย่อยถึง 7 หมวดหมู่ มิใช่เป็นการจัดการอย่างหยาบๆ ในทุกๆ องค์กรจัดการความรู้มีผู้นำ และเครือข่ายผู้นำที่จัดการความรู้ด้านนั้นๆ

2. ชุมชนลุ่มน้ำขานมีการจัดการเครือข่ายของการจัดการความรู้ระดับหมู่บ้าน จนถึงระดับลุ่มน้ำ และข้ามลุ่มน้ำ โดยเน้นกระบวนการการร่วมงาน ร่วมทุกข์และร่วมสุข เป็นความสัมพันธ์ทั้งแนวนอน และแนวตั้ง ระดมความร่วมมือทางความคิดและการทำงาน ไม่ได้เน้นเทคโนโลยี

3. การจัดการความรู้โดยกลุ่มน้ำนี้ เป็นแบบไม่เป็นทางการ เน้นกระบวนการติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคลและชุมชนอย่างเข้มข้น ง่ายต่อการลงมือ ใช้งานสะดวก ไม่มีการจัดระบบเชิงสถาบันแบบลายลักษณ์อักษร เกิดขึ้น มีอยู่ และดำเนินไปอย่างเจียบๆ แต่วัฒนธรรมที่ไม่มีลายลักษณ์อักษรนี้ มีด้านที่เป็นจุดอ่อน คือ การสืบทอดอาจไม่ได้มาตรฐาน และผูกพันอยู่กับประสบการณ์ของบุคคลมากเกินไป

คำศัพท์ที่เป็นเครื่องมือและหรือสะท้อนการมีอยู่และการจัดการองค์ความรู้ของชุมชน

บุคคล กลุ่มบุคคล ผู้ครอบครองหรือเป็นผู้นำ ในการเรียนรู้	สถานที่จัดการความรู้	ระบบเครือข่ายจัดการความรู้
แก้มือแก่มือ	บ้านเรือน	หมวดบ้าน
ลำนน้ำ เลียบน้ำ	กลุ่มบ้าน	หมวดวัด
แกบ้าน แก้วหมวด	วัด โบสถ์ วิหาร	หมวดปอย
แก้ววัด	เขื่อนแก้ว	หัววัด
หมอมือ	แพะ ป่าเขา ห้วย แม่น้ำ	กลุ่มเอามือเออแสง
ศรัทธา	ป่าหน้าหมู	สมาชิกศพ
ลูกหมวด	ป่าช้า	กลุ่มเข้ากรรม
ลูกสมาชิก	ศาลผี	เส้นวัด
หมอยา หมอแขก หมอเป่า	บนท้องถนน	เส้นศพ
แก้วแม่ แก้วพ่อ	บ้านศพ	เส้นสลา
ครอบครัว เครือญาติ	บ้านหมอพื้นบ้าน	ร้านค้า
สลา สาขาช่างต่างๆ	บ้านผู้ป่วย	ตูปาก
แกกลุ่ม	ไร่นา	กาดก้อม
กลุ่มเอามือ	ตลาด	กาดเช้า กาดแลง กาดนัด
ครูบา	เหมืองหน้าหมู	กาดเคลื่อนที่
หนาน	เหมือง/ฝาย	กลุ่มรับเหมา
พระสงฆ์	แต	กลุ่มแรงงาน
หัวหน้ากลุ่มรับเหมา	บ้านสลา	
พ่อค้า แม่ค้า	สถานที่ประกอบการงานของสลา	
เกาล่าม	โรงงานหัตถกรรมในหมู่บ้าน	
พ่อหลวง ผู้ใหญ่บ้าน	โรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็กในท้องถิ่น	
คณะกรรมการหมู่บ้าน	ศาลา	
เจ้าของโรงงานหัตถกรรมระดับหมู่บ้าน	ร้านค้า	
เจ้าของโรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็ก		

ตัวอย่างการจัดการและสืบทอดองค์ความรู้ :

กรณีศึกษา : หมวดเหมืองฝาย

เจริญ จรรยา แก่ฝายท่าบ่อเย็น

เจริญ จรรยา

ผู้สืบทอดความรู้ของระบบเหมืองฝาย

“สองมือเราต้องทำ
จิตใจเราต้องคิดถึงพี่น้องชาวนา
ผมไม่ก้มหัวให้ความไม่ยุติธรรม”

ภูมิหลัง

เจริญ จรรยา อายุ 47 ปี ปัจจุบันนี้เป็นหัวหน้าเหมืองฝายท่าบ่อเย็น หรือฝายเจ้าสีห์หมื่น พ่อกับแม่ของเขาเป็นชาวนา อยู่ในเขตลุ่มน้ำขาน

เจริญ จรรยา เรียนจบ มศ.3 โรงเรียนธรรมราชศึกษาในตัวเมืองเชียงใหม่ จากนั้นเขาสมัครเป็นตำรวจ อาชีพตำรวจทำให้เจริญเข้าใจว่างานของตำรวจไม่ใช่งานอย่างที่เขาคิด หลังจากเจริญเที่ยวไปจนพอใจแล้ว เขาหวนกลับคืนบ้านศาลา ลุ่มน้ำขาน บ้านเกิดเมืองนอน

เจริญ จรรยา ฝ่าสังเกตุหมู่บ้านของเขาเป็นเวลาหลายปี เขาสังเกตุว่าหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปมาก แต่ก็ยังมีความสามัคคี ความอบอุ่น ความเป็นพี่น้อง แต่คนบางคนหรือหลายคนที่อยู่ในอำนาจกลับไม่ได้ทำงานในหน้าที่ คนที่ใช้อำนาจอย่างยุติธรรมนั้นก็มีอยู่ไม่น้อย ตั้งแต่บนถึงล่าง

เจริญ จรรยา เริ่มงานเพื่อพี่น้องชาวนาของเขาด้วยการสมัครเป็นผู้ใหญ่บ้าน เนื่องจากนึกรำคาญใจ ที่หมู่บ้านต้องเผชิญปัญหาหลายอย่าง เขามุ่งมั่นที่จะแก้ปัญหาของหมู่บ้าน โดยเฉพาะระบบเหมืองฝาย โดยได้รับอิทธิพลจากความรู้และความประทับใจที่เขามีต่อเจ้าสีห์หมื่น-แก่ฝายคนแรก และพรหมมินทร์-แก่ฝายคนที่ 4 ก่อนหน้าเขา เขาใฝ่ฝันจะแก้ปัญหาของเหมืองฝาย เช่นเดียวกับที่บรรพบุรุษของเขาได้ทำมาแล้ว

เจริญ จรรยา บัดนี้อายุ 47 ปี

เขาเข้ามาเป็นแก่ฝายท่าบ่อเย็น(ฝายเจ้าสีห์หมื่น) เป็นปีแรก และอุทิศตัวเต็มที่เพื่อแก้ปัญหานี้

โดยเหตุที่เจริญ จรรยา อยู่หมู่บ้านศาลา ซึ่งอยู่ต้นฝายหรือตอนปลายของระบบฝาย ซึ่งน้ำน้อยกว่าหัวฝาย

จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เขาได้รับเลือกเป็นแก่เหมือง

เพราะเขาต้องเดินตรวจตราบน้ำขึ้นไปถึงต้นน้ำเป็นประจำ ถ้าคนที่อยู่บนหัวฝายได้เป็นแก่เหมือง

เขาจะเดินตรวจเหมืองทำไม

ในเมื่อน้ำของเขาย่อมพอใช้อยู่แล้ว

นำขานาล้างเหมืองฝาย

เจริญ จรรยา เดินสำรวจแนวถนนเลียบบึงเหมือง
ที่เจ้าของที่ดินชาวกรุงเทพฯ ยอมลื้อรั้วใหม่(ทางขวา)
ถอยออกจากแนวเขตเหมือง 5 เมตร (อยู่ทางซ้าย)
หลังจากพิพาทรุนแรงถึงขั้นลงไม้ลงมือกัน
ฝ่ายที่ดินยอมแก้ไขโฉนดใหม่ให้ถูกต้องตามจารีตลุ่มน้ำขาน

ผมนำชาวบ้านไปดูแลเหมืองฝายของเรา หรือมีเรื่องอะไรเกี่ยวกับเหมืองฝายก็จะใช้
การประกาศเสียงตามสายในหมู่บ้าน ส่วนลุ่มก็จะทำหน้าที่ไปแจ้งให้หมู่บ้านต่างๆ รู้
การไปล้างเหมือง ถ้าหากไม่ไปผมจะปรับวันละ 200 บาท ประกาศให้รู้ ในที่ประชุม
รับทราบ ถ้าหากไม่ว่าจะจ้างคนอื่นไปก็ได้ ถ้าหากมีการล้างเหมือง เจ้าหน้าจะแบ่ง
ค่ากัน ค่าใครค่ามัน ลุ่มจะไปช่วยปั้นค่าให้ เหมืองกองจะวัดจากการทำนา อันนี้
ทำกันมานานแล้ว เป็นกฎของเหมืองฝายทุกคนต้องรับรู้ อย่างนักศึกษาวิทยาลัยเกษตร
มาตั้งอยู่ในเขตน้ำขานนี้และทดลองทำนา ถึงแม้ทำนายน้อย แต่มีคนเยอะก็จะแบ่งค่า
ให้ชุดลอก 2 กิโล ในการล้างเหมือง แก่ฝายจะสั่ง เช่น อาทิตย์นี้จะต้องล้างเหมือง
พวกนั้นก็จะต้อง ล่อง พอล่องเสร็จแล้วก็โทรมาบอกแก่ฝาย แก่ฝายก็จะไปดู
ถ้าหากไม่เรียบร้อยก็จะบอกให้ไปทำใหม่ แก่ฝายจะต้องไปตรวจการล้างเหมือง ตั้งแต่
ฝายไปจนสุดเขตของใคร จะมีเขตให้รู้ ถ้าไม่เรียบร้อยก็จะไปบอกให้คณะกรรมการ
ของแต่ละบ้านให้รู้ แล้วไปแก้ไข การเก็บเงินค่าน้ำก็เก็บไร่ละ 10 บาท สมัยก่อน
เก็บไร่ละ 5 บาท และการล้างเหมืองเมื่อก่อนใช้คนล่องตลอด ปัจจุบันเปลี่ยนมาใช้
รถแบ็คโฮล่องแทน สาเหตุที่ใช้รถแบ็คโฮชุดลอก เนื่องจากลุ่มเหมืองมันดันเงิน
ปีหนึ่งเป็นเมตร พวกตนไม่รู้กลัลลุ่มเหมืองเข้ามาเยอะ ถ้าใช้แบ็คโฮสะดวก ส่วน
ถ้าใช้คนทำนั้นจะทำได้ไม่ดีเท่า การใช้แบ็คโฮชุดนี้ 4-5 ปี จะชุด 1 ครั้ง จีไคเลนที่
ชุดขึ้นมาทั้งตามนาบ้าง บางทีก็เอาไส้รด 6 ล้อเอามาขาย เงินที่ได้แบ่งให้คนเฝ้า
เหมืองสัก 20 บาท คนขับเอา 60 บาท ที่เหลือคนเฝ้าควบคุมการชุดก็เอามาซื้อ
เป็นกับข้าวมือเที่ยงกินกัน วันหนึ่งจะได้ 400-500 บาท รายรับจะเอามาให้ทุกคน
ที่ช่วยกันคุมงาน

ต่อสู่กับระบบการปลูกพืชพาณิชย์ “ผมจะตั้งกฎใหม่”

บ้านฉิมพลี บ้านแม่ บ้านร้องขุ่ม นี่ เปลี่ยนมาปลูกหอมหัวใหญ่ ทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับลูกเหมือง คือ บ้านที่ปลูกหอมหัวใหญ่จะใช้น้ำตลอดปี ไม่แบ่งน้ำให้คนอื่นใช้ ลูกเหมืองถัดจากบ้านที่ปลูกมาจะเดือดร้อน ผมจะแก้ปัญหาโดยการปันน้ำ ปันโดยการปักป้าย บอกว่าจะใช้น้ำกี่วัน

ผมคิดตั้งกฎใหม่ให้หมู่บ้านฉิมพลีปลูกพืช 3 อย่างเท่านั้น เพราะคนอื่นจะได้ใช้น้ำด้วย เนื่องจากคนหมู่บ้านเป็นผู้ที่เดือดร้อน เพราะมีเกือบ 2,000 ไร่ คนที่ปลูกหอมใหญ่มีแค่ 300 กว่าไร่ จะมาสำคัญกว่าคนหมู่บ้านหรือ ผมจะหางบประมาณมาสร้างเครื่องขุ่มใหม่ คือจะแบ่งแตแบ่งน้ำใหม่ให้เท่ากัน อย่างเขา 300 กว่าไร่ เอาไปเท่านั้น เรา 1,000 กว่าไร่ จะต้องแบ่งช่องน้ำมาอีกทางไม่ให้บังกัน ให้มันไหลตลอดปี ไร่เรามันเปลี่ยนแปลงไปเราจะไปใช้แต่เดิมทั้งปีทั้งชาติได้อย่างไร กฎของเหมืองฝายเอามาเป็นหลักได้

เมื่อเริ่มสร้างเครื่องขุ่ม เราก็ต้องตกลงกันกับผู้ช่วยบ้านฉิมพลีว่า ให้แบ่งน้ำให้ยุติธรรม เหมืองของฉิมพลีให้ไป 40 เซนติเมตร ของฝายทำบ่อเย็นมีตั้ง 2,200 ไร่ จะเอา 50-60 เซนติเมตร เพื่อแบ่งน้ำเข้าเหมืองให้ถูกต้องก็ตกลงกันได้ ผมก็แจ้งให้ผู้รับเหมาของอำเภอว่าเขาต้องทำตามนี้ที่เราตกลงกันได้ ปลัดอำเภอเขาก็กลับมาบอกว่าไม่ยอม ปลัดย้ายมาจากอำเภอดอยเต่าไม่เข้าใจพวกเรา มาถึงก็บอกว่าแบบแปลนก่อสร้างของฝายนี้ให้ผ่านไม่ได้ ไม่ให้ผ่าน ชาวบ้านฉิมพลีเขาก็ไม่ยอม เพราะถ้าทำตามแบบที่รัฐเขียนแบบแปลนมา น้ำจะท่วมบ้านฉิมพลี พวกเราพากันไปที่ฝาย ลูกเหมืองผม 17-18 หมู่ ผมชนไปหมดเลย ทุกคนต้องเข้าใจ ต้องเรียนรู้ว่าเรามีวิธีการจัดการน้ำอย่างไร

วันนั้นปลัดอาวุโสก็อยู่ที่นั่น ก็พากันไปพูดแล้ว ปลัดก็ไม่ยอมอยู่นั่นเอง ก็เลยต้องพากันไปอำเภอ พักเหตุการณ์ไว้ ต่อมาก็นัดกัน ผมรีบประสานกับผู้ใหญ่บ้านอื่นๆ มีบ้านหนองปิ้ง บ้านป่าจู้ อูเม็ง ฉิมพลี เหล่าป่าฝาง บ้านเปียง ร้องธาร บ้านแม่ รวมกัน 9 หมู่บ้านว่า ไปเจอกันที่อำเภอ สำหรับบ้านศาลาของผมขอกันไป หมู่บ้านอื่นๆ ต้องไปต่อสู้เพื่อปัญหาของเหมืองฝาย ใครไม่ไปปรับ 200 บาท เพราะมันมีระเบียบมา มีคนไปตั้ง 300 กว่าคน ผู้แทนหมู่บ้านต่างๆ มีรถยนต์ 20 คัน บางคนเอามอเตอร์ไซด์ไปกัน 70 กว่าคัน ในที่สุดก็จบลงโดยปลัดยินยอมให้เราทำตามที่เราชวนมาตกลงกัน ชวนมาทุกคนได้เข้าใจได้เรียนรู้ว่า เราต้องรักษาเหมืองฝาย ต้องเคารพกฎ เรามีสิทธิของเราเอง

ปัญหารุนแรงที่เจริญ จรรยา เห็นว่ากระทบกระเทือนหมู่บ้านก็คือ ปัญหาที่ว่าชาวนาไม่ได้ทำนาและความกดดันต่างๆ ทำให้ชาวนาถ่วงเลิกละทำนาหันไปหาส่วนลำไยและงานอื่นๆ ที่เห็นว่าคุ้มกว่า อีกทั้งเพื่อแก้ปัญหาภาวะน้ำขาดแคลนแห้งแล้ง ซึ่งเจริญคิดว่าระบบชลประทานเป็นส่วนหนึ่งของปัญหานี้

วิพากษ์น้ำวันที่

ชาวนาของระบบฝายทำบ่อเย็นของผมทางปลายน้ำโน้น หันไปใช้น้ำชลประทานประมาณ 20% น้ำของกรมชลประทานเป็น น้ำระบบวันที่ ชาวนาพากันเรียกว่า น้ำวันที่ ถ้าชลประทานปล่อยน้ำมามันก็สะดวก พอเขาปิดน้ำ น้ำก็ขาดหายไป เราก็ไม่เข้าใจที่มาที่ไปสุดแต่รัฐทั้งนั้น แต่เหมือนฝายของพวกผมชาวบ้านไม่ใช่แบบนี้ มันมีไม่มีเราไปดูน้ำแม่ขานเราก็รู้ เราก็เจรจาต่อรอง พูดคุยกับฝ่ายเส้นบนได้ แบ่งน้ำกันได้ แต่ชลประทานทางใต้โน้นหน่วยบำรุงรักษาน้ำเป็นคนคุมระบบ เราไปขอให้เขาเปิดเปิดไม่ได้ ระบบเหมือนฝายของชาวนาน้ำนี้ต้องมีมาตลอด ถึงแม้จะมีน้อยมากก็มีอยู่ดี จะแห้งหายไปเลยแบบชลประทานนั้นไม่ใช่ จุดนี้มันสำคัญ เพราะทำให้เราควบคุมที่นาของเราไม่ได้ คนอื่นเป็นคนมาคุม

พูดในแง่การบำรุงรักษาก็ต่างกัน ระบบเหมือนฝายนี้ ชาวนามีหน้าที่ต้องบำรุงรักษา ไม่ทำต้องถูกปรับตามกฎหมายฝาย คนขยันก็เกียจก็ต้องทำ หัวหน้าเหมือนฝายจะจุดต่างๆ ที่จะต้องขุดลอกว่า ต้องขุดตรงไหน มีอะไรมาตักกันขวางทางน้ำ จะต้องช่วยกันดูแล แบ่งงานให้สมาชิกเอาแรงกัน ปั่นมือ ปั่นตากัน มาทำงาน ตั้งแต่หัวฝายจนหางฝาย แต่ระบบชลประทานนั้น เขาก็อ้างว่าเป็นของรัฐ เป็นของกรมชลประทาน มีพนักงานของรัฐจ้างเอาไว้เอง การควบคุมต่างๆ ชาวนายิ่งไม่ได้ มันก็เป็นระบบราชการ ไม่ใช่ระบบน้ำ ไม่ใช่ระบบเหมือนฝายของเรา ชาวนาเขายอมละทิ้งความรู้ ละทิ้งปัญญาของเขา ทำให้เขาล้าบาก

ทางปลายน้ำเขาเดือดร้อนมากที่สุดที่จริงพวกผมก็อยู่ปลายน้ำ คือปลายของเมืองฝายทำบ่อเย็นหรือฝายเจ้าสีหิ้นซึ่งอยู่ทางเหนือ แต่หมู่บ้านฝั้งใต้โน้นได้รับแต่น้ำขี้เหมือน คือ มะขามหลวง ป่าจู้ หนองอึ่ง ดงป่าจั่ว ม่วงพื๋อง ดงป่าซาง สันทรายก้อมแต่ก่อนได้ทำนากับฝายเราตั้ง 10,000 ไร่ นาทางโน้นมีเกือบครึ่งหนึ่งตั้ง 3,000-4,000 ไร่ที่ไม่มีน้ำเลย เวลาเขาไม่มีน้ำเขาไปถึงโน้น แม่เหียะเชิงดอยสุเทพ ไปดูพวกต้นน้ำเพราะชลประทาน แม่แดงผ่านแม่เหียะมาก่อน แต่ถึงไปก็ไม่ได้น้ำอยู่ดี บางคนบอกว่าพวก มช.(มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)ก็ตัวดีปิดเอาน้ำหมด พวกในเวียงได้น้ำไปก่อนแล้วด้วยซ้ำ

บริเวณลำเหมืองปลายน้ำของฝายท่าบ่อเย็น
ที่บ้านร้องซุด

เหมืองที่ไม่ได้รับการดูแล

ไม่ใช่แต่เท่านั้น หมู่บ้านทางใต้ทอดทิ้งความรู้อีกๆ เขาเจอปัญหาขาดน้ำแล้วยังเจอปัญหาน้ำท่วมอีก เวลาคอนกรีตมากน้อย น้ำจะไหลไปตามลำเหมืองเส้นเก่าของระบบฝายท่าบ่อเย็น คือ เหมืองเก่าที่ขุดไว้สมัยก่อนทางปลายน้ำไปใช้ระบบชลประทานเสียแล้ว ไม่ทำอะไรกับลำเหมืองเก่าเลยมันก็ต้องเกิดดินเงิน มีขยะมีดินทรายพูนมาทับถม ขวางทางน้ำไหลปกติน้ำเหมืองจะไหลจากข้างบนไปลงน้ำปิงที่บ้านร้องซุด น้ำก็ไหลไปไม่ได้ น้ำก็เอ่อล้นท่วมไร่นาของพวกปลายน้ำอีก ชาวบ้านที่อยู่ปลายน้ำก็มาร้องเรียนอำเภอน้ำไปท่วมเขา ขอให้เหมืองฝายเส้นบนแก้ปัญหานี้ ผมก็ต้องชี้แจงตามจริงว่า เรื่องนี้ไม่มีทางแก้ไขได้เราต้องเข้าใจ ทางน้ำเดินน้ำก็ต้องเดิน ชาวนาควรต้องขุดลอกเหมืองเก่า ของงบประมาณมาสมทบมาขุดลอก น้ำก็จะไหลไปดี จะไปรอชะตาฟ้าดิน รอรัฐบาล รอคนอื่นมันไม่มีทาง ผมคิดว่าระบบชลประทานคิดผิดที่ไปยกเลิกเหมืองเก่า ผมเป็นคนแบบนี้ พูดตรงไปตรงมา ตัวผมเอง ลูกสมาชิกเหมืองฝายของผมก็ต้องสู้หนักเหมือนกัน ถ้าปล่อยไปเราก็มีแต่เสียเปรียบ

องค์ความรู้ของเจริญ จรรยา และชาวนาระบบฝายท่าบ่อเย็น บนเส้นทางแห่งการต่อสู้เพื่อไร่นาของพวกเรา เป็นความรู้ที่แนบแน่นอยู่กับวิธีการจัดการเหมืองฝาย ตามจารีตของผู้ใช้น้ำสืบมาแต่โบราณ เจริญ จรรยา ให้ความหมายต่อระบบที่มีอยู่ในหมู่บ้านอย่างสูง โดยที่ไม่พร่ำพรึงกับตำแหน่ง อำนาจ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของผู้มาใหม่ หลายกลุ่มน้ำในหมู่บ้านภาคเหนือ ค่อยๆ สูญเสียสิทธิและอำนาจในการจัดการตนเองไป และต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของอำนาจรัฐและทุน ก็เพราะว่ามีได้ยืนยันทันทีต่อสู้เพื่อความอยู่รอดของตนเอง เจริญ จรรยา เคยเป็นตำรวจอยู่หลายปี เขาต้องมาหลายถิ่นหลายแดน เขามีบุคลิกภาพของผู้ซึ่งรู้ว่าอำนาจของรัฐและทุนนั้น ไม่ใช่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ละเมิดไม่ได้ เจริญ จรรยา เชื่อในอำนาจของตัวเองและของชุมชน มากกว่าอำนาจอย่างอื่น สำหรับระบบพืชพาณิชย์ เจริญ จรรยา ยังคิดไกลไปถึงขั้นที่ว่า เขาจะควบคุมจำนวน crop ให้ลดลง โดยมีได้พร่ำพรึงต่ออำนาจซื้อและอำนาจเงินของระบบทุนนิยม เมื่อเจริญนำชาวนาต่อสู้ เขาก็ได้รับชัยชนะ การต่อสู้ของเขาชี้ให้เห็นว่า การสูญเสียของหลายกลุ่มน้ำอาจเกิดจากการละเลยบทบาทของชุมชน ที่จะต่อสู้เพื่อยืนยันความอยู่รอดของตัวเอง และขาดแคลนการจัดการองค์ความรู้ในสภาพแวดล้อมใหม่

เมื่อเปรียบเทียบกับ การต่อสู้ของชาวนาปลายน้ำ ซึ่งพื้นที่นาได้ถูกจัดการโดยระบบชลประทานไปแล้วนั้น จะเห็นได้ว่า เป็นการต่อสู้ที่ชาวนามีได้ใช้ หรือไม่สามารถใช้จารีตเดิมอีกต่อไป ชาวนาสูญเสียเหมืองฝาย และก็ไม่มี ‘พื้นที่’ ที่จะใช้กฎของเหมืองฝายอีกต่อไปแล้ว ชาวนาปลายน้ำจึงยืนอยู่ท่ามกลาง ‘วิธีการ เทคโนโลยี และองค์ความรู้ของผู้อื่น’ ล้วนๆ พวกเขาไม่สามารถคิดอย่างเป็นฝ่ายกระทำ ในกรอบคิดที่จะจัดการตัวเองอีกต่อไป ทั้งหมดที่ชาวนาคิดและทำได้ก็มีแต่เพียงร้องขอความยุติธรรมจาก ‘ระบบของผู้อื่น’ ซึ่งชาวนาไม่เคยมีประสบการณ์ ไม่มีความเข้าใจ และไม่แม้แต่จะเห็นด้วยกับระบบนั้น ด้วยเหตุนี้ การต่อสู้แบบหลังนี้จึงมีอนาคตอันมืดมน

การต่อสู้ที่ไร้การสืบทอดความรู้ : เสี่ยงจากชาวนาปลายน้ำ

สมัยก่อนนี้ไร่หนึ่งได้สัก 80-100 ตัง ปัจจุบันเป็นถึง ถ้ำมันที่ไม่งามก็ได้ 40-50 ตังต่อไร่ ถ้าที่ดึก 60 ตัง สมัยก่อนปลูก 2 อย่าง ปลูกข้าวนาปี ข้าวคอก ปัจจุบันนี้ปลูกได้แค่ข้าวนาปีอย่างเดียว แสดงว่าเกี่ยวกับน้ำ เพราะน้ำมันส่งเป็นงวด เมื่อยังไม่มีชลประทานน้ำนี้พอใช้ทั่วถึง น้ำเหมือนเก่ามันไม่ขาด พอมีชลประทาน น้ำเหมือนมันแบ่งเป็นช่วง มันขาด ไม่มาต่อเนื่อง ถ้าหน้าฝนนี้มาต่อเนื่อง น้ำชลประทานปัจจุบันในหน้าแล้งไม่ต่อเนื่อง มันเป็นรอบเวร งวดไหน 2 วัน หรือ 1 วัน เพราะระบบชลประทาน น้ำมันจะส่งกันเป็นวันที่น้ำไหล เป็นวันที่น้ำมันไม่ไหล อย่างช่วงมันปิดมันก็ปิด น้ำในปัจจุบันพอใช้ช่วงฤดูฝน ถ้าในฤดูแล้งนี้ไม่พอ หน้านี้ไม่พอแห้งแล้ง ถ้าหน้ากลางพรรษานี้จะมาบ่อย ถ้าช่วงแล้งนี้มันจะขาดไปเลย ทุกวันนี้ว่างไปเลย ช่วงว่างนี้เราก็ว่าง คนที่ขุดบ่อปลาก็ขุด เราก็ปลูกถั่วฝักยาว พืชผักสวนครัว มะเขือเทศปลูกได้ เขาใช้น้ำจากบ่อปลามารดโดยขายดินให้แมคโคร ส่วนคนที่ไม่มีบ่อก็อยู่เฉยบ้าง ไปรับจ้างบ้าง ไปโรงงานบ้าง ที่ไม่ได้ปลูก 2 ครั้งนี้ มาได้ 8-9 ปี

ชลประทานเข้ามา มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไรมันก็ไม่ดี แต่มันดีตอนที่ว่า มันไม่ได้ไปลี้ยงเหมือน ไม่ได้ไปขุดลอกเหมือนเก่า ปริมาณน้ำไม่ดี มันดีตอนไม่ต้องไปตีฝาย น้ำมาก็มารวดเร็ว แห้งเร็ว ถ้าเหมือนเก่า ถ้าแฉ่วทางดี น้ำมันก็มาเรื่อยๆ นอนแรมมาเป็น 1-2 วัน มาเรื่อยๆ ไม่มีใครแย่งน้ำกัน น้ำชลประทานมันจะมาตามวันที่เขากำหนดเป็นเวร ผลผลิตมันแตกต่างกันเลย เหมือนเจ้าสี่หมื่นนี้จะเยอะกว่า สวนครัวสวนอะไรเขาก็ปลูกได้ น้ำมันพอเพียง ชลประทานนี้ใช้ได้กับข้าวนาปีอย่างเดียว

การแบ่งน้ำนั้นมันเป็นโซน สมมุติว่าโซนสายใต้มันจะมีเป็นโซน 9 โซน 10 สายใต้มี 3 โซน โซนหนึ่งมีประมาณ 4-5 หมู่บ้าน การจัดระบบคือทางหัวหน้าคลองส่งน้ำเขาจะกำหนดมาเลย ที่นี้น้ำบ่อหลวงถ้าถึงเวลาเขาจะปล่อยน้ำ เขาจะส่งหนังสือมา ให้นายตรวจฯ แต่ละบ้านจะมีนายตรวจฯ คนเลือกคือชาวบ้านและผู้ใหญ่บ้าน นายตรวจฯ ไม่มีสิทธิพิเศษ นายตรวจฯ จะต้องไปประชุมที่หน่วยที่ตอน ทางหัวหน้าตอนก็จะกำหนดว่า น้ำจะมาวันนี้น้ำวันนี้น้ำ รอบน้ำรอบนี้มันจะได้คิว 2 คิว แล้วเราจะ

ที่ดินปลายน้ำ ขาดทั้งน้ำชลประทาน ขาดทั้งน้ำจากเหมืองฝายเพราะดินเขินไป
ในที่สุดชาวนาจำนวนหนึ่งหันมาปลูกลำไยลงบนผืนนา
ขอให้สังเกตท่อน้ำเล็กๆ มุมภาพด้านซ้าย
นั่นคือท่อที่ขุดน้ำบาดาลขึ้นมาใช้เฉพาะการเกษตร

ต้องนำอาหาร อย่างสายใต้เมื่อที่ผ่านมาสายใต้จะได้ 3 วัน มันจะมีก็โซน มี 3 โซน โซนหนึ่งมีก็ท่อคือท่อเข้านา เอามาแบ่งกระจาย ท่อนี้จะกิน 2 บ้าน บ้านพระบาท และบ้านปาม่วง มีพื้นที่ประมาณ 3,000-4,000 ไร่ ที่กำหนด เขาจะส่งหนังสือมาประชุม ประชุมแล้วเขาก็เขียนตารางไว้เลยว่าคนนั้นได้วันนั้น ตกลงแล้วก็หารกันไปเลย เป็นชั่วโมง โซน 9-10 ได้ 1 วัน, โซน 11-12 จะได้ 1 วัน, โซน 13-14 จะได้ 1 วัน ในการแบ่งน้ำให้น้ำเข้าพื้นที่นาเป็นหลัก ถ้ามีพื้นที่นาเยอะ แต่เปิดให้น้ำ 1 วัน น้ำก็ไปไม่ทั่วถึงพื้นที่ มันก็จำเป็นเพราะมันไม่ดูพื้นที่ เขาจะดูปริมาณน้ำแทน ถ้ามันไม่พอมันก็ไม่พอ ก็ไม่ได้กิน สายเราพื้นที่มันแห้งแล้ง ไม่มีบ่อ ถ้าเป็นสายทาง สันทราย คือบ่อบาดาลน้ำตื้น บ้านกวนแฉนี้เขาจะมีบ่อบาดาลน้ำตื้น เราดอกหาน้ำยาก เคยมีคนลองดอกแล้วไม่เจอ ถ้าโซนเรากินน้ำเลยไปทางบ้านม่วง เขาไม่พอใช้เขาก็สูบเอาเอง ทางบ้านม่วงพี่น้องเขาตอกได้ ถ้าช่วงกลางพรรษานี้ น้ำจะพอกิน ถ้าช่วงนี้จะไม่พอ มันจะมี 2 ระยะ ถ้ามีช่วงกลางพรรษามันจะพอ คือพอเพราะมีน้ำฝนด้วย

การแก้ปัญหาพระบาทนี้มันจะบ่อไม่ได้ ก็ไม่ปลูกอะไรปล่อยมันไป ถ้านาไหนอยู่ใกล้ปากท่อน้ำจะสบายหน่อย ที่ไกลจะลำบากเพราะช่วงกลางพรรษาจะมีการปลูกข้าว เพราะน้ำมันจะพอ ถ้าช่วงเดือนนี้ไป ตั้งแต่มกราคม-กุมภาพันธ์ ถ้าหมดหน้าข้าวแล้วน้ำไม่มีเขาก็หยุดไปเลย ในหน้าแล้งน้ำแทบไม่มีมา คือ เจ้าหน้าที่จะดูปริมาณแล้วคำนวณเอง ถ้าวาน้ำงวดนี้มา 5 คิว ก็จะได้คนละคึกว่า จะได้ 1 วันกับอีก 1 คื่น เราต้องไปเฝ้า เพราะคนข้างบนเขากินแล้วเขาไม่พอ เขาไม่ยอมปล่อยน้ำลงมา ถึงกันเกือบจะฆ่าจะแกง งวดที่แล้ว พอหลวงไป ไปเทียบกับโซนบ้านไร่ 4 แยกตลาดมะจำโรงกับสถานีทดลองพันธุ์ข้าว คือ เขากินแล้วเขาไม่พอ เขาก็ว่าเขาอยู่ต้นน้ำ ส่วนของพอหลวงนี้อยู่ปลายน้ำ อันดับสองเป็นบ้านพระเจ้าทองทิพย์ เราย่อยปลาย คือมันไม่ได้ปลูกข้าว เขาปลูกพืชผัก

หน้าแล้งปีนี้ แปลงนาายังได้ปลูกผักอยู่
โดยอาศัยน้ำซีเหมือง(น้ำที่เหมืองใช้แล้ว) จากระบบฝายเจ้าสีหิ้น
พืชในแปลงนี้คือผักชี ผักขี้หูด

ที่ไปเดียวกัน คือ เรื่องน้ำใส่ถ้วยเหลือง เพราะถ้วยเหลืองมันปลูกไปแล้ว มันกำลังจะดอก ถ้าเราได้น้ำอีก 1-2 ครั้งมันก็จะเริ่มมีเมล็ดใหญ่ บ้านเราเพิ่งจะเริ่มมาปลูกนี้บางส่วน ถ้าเขาเอานายตรวจนาไปประชุมวันไหน เขาก็แบ่งน้ำ นายตรวจนาก็มาบอกให้ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านก็ประกาศ เครื่องเสียงตามสายว่า น้ำจะมาวันนี้นั้น ถ้าใครอยากได้ก็ขึ้นไปเอา ถ้าใครไม่ไปเอาก็ไม่ให้ เราก็ขึ้นไป เช็ควงเขาที่ประตูน้ำ ถ้าเราเปิดน้ำมันก็จะไหลมาปากท่อ เราก็เฝ้า ถ้าเราปล่อยคือเราได้กำหนด 1 วัน แต่เราปล่อยได้ครึ่งวัน น้ำก็จะหายแล้ว เราก็ขึ้นไปดู เขาก็ปิดประตูน้ำ บางครั้งเขาก็อยู่ที่นั่น บางครั้งเขาก็ไปเราก็ไปเปิด บางครั้งเขาก็เฝ้าที่นั่น เขาไม่ให้คนไปเอาน้ำ ก็กินเหล้ากันไป เฮ่ใส่กัน ความจริงเขาแบ่งให้แต่ละโซนเท่าๆ กันแล้ว เมื่อเกิดปัญหานี้เราไปร้องเรียนไม่ได้ คือว่าพวกหน่วยส่งน้ำเขาแค่ส่งน้ำมาก็เสร็จแล้วหมดหน้าที่ เราไปตกลงกันเอง แล้วมันมีชลประทานประตูน้ำ มันจะมีตัวหมุนเพื่อเปิดแล้วมีตัวล็อก ที่นี้มี นายตรวจนาบางคนจะเปลี่ยนตัวล็อก นายตรวจนาบางคนก็เห็นแก่ตัวเอาลูกกุญแจ ไปปัม ตัวจริงมีที่อีกคน พอเขาปิดก็ไปแอบเปิด ยืมมือหน่วยพวกเดียวกัน วันนั้นที่ ไปพูดกันก็ขอกันมา ขอเปิดน้ำด้วย เขาก็บอกให้ก็ให้ ก็เปิดมา แล้วเราก็ไม่เฝ้า เปิด น้ำเสร็จเราก็มา พอมาเขาก็ปิดอีก เรื่องมันก็ไปถึงแค่พ่อหลวงไม่ถึงอำเภอ การขึ้นไปขอแบ่งเอาน้ำนี้รุนแรง ไปเอาคนเดียวก็ไม่ได้ ไปคนเดียวไม่ได้เด็ดขาด เรากลับ เขาจะทำร้าย เวลาไปต้องไปเยอะ 9-10 คน

ชาวบ้านทะเลาะกันถึงขั้นเอาระเบิดลูกเกลี้ยงไปแขวนที่ประตูน้ำ บางทีเราก็กินกันไปด้วย มันยุ่งยากถึงเพียงนี้

กรณีการจัดการน้ำของชาวนาปลายน้ำ ที่ใช้ระบบชลประทานนี้ ชี้ให้เห็นว่า ชาวนายังคงตื่นตัว กระตือรือร้น มีจิตสำนึกที่จะร่วมกันดูแลระบบน้ำของชุมชนอยู่ หากแต่ว่าพวกเขาสูญเสียอำนาจในการจัดการน้ำให้แก่รัฐไปแล้ว ดังนั้น ก็ไม่สามารถใช้ความรู้ที่สืบทอดมาแต่อดีต ไม่สามารถแก้ปัญหาของตนเองได้ ต่างกับกรณีแรกซึ่ง เจริญ จรรยา และคณะกรรมการเหมืองฝายยังคงครอบครองอำนาจและสืบทอดความรู้ที่จะจัดการน้ำด้วยตัวของพวกเขาเอง

ครูบาอินทจักรรักษา

กรณีที่สอง :

การจัดการองค์ความรู้ผ่านระบบเครือข่ายและหมวดวัด

ครูบาอินทจักรรักษา และ พ่อน้อยไอรส ละมูล

บนพลวัตการจัดการองค์ความรู้ของระบบเครือข่ายและระบบหัววัด

ครูบาอินทจักรรักษา เป็นลูกศิษย์ครูบาศรีวิชัย เป็นพระสงฆ์ที่ได้รับการเคารพนับถืออย่างสูงจากชาวบ้านภาคเหนือโดยเฉพาะหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน วัดน้ำบ่อหลวงวรารามเป็นวัดที่มีประวัติยาวนานย้อนหลังไปนับด้วยพันปีตามที่ปรากฏในตำนาน ครูบาอินทจักรรักษาเป็นผู้มา ‘นั่งหนัก’ เป็นประธานในการสร้างหรืออาจเรียกว่าบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าแก่แห่งนี้ ใน พ.ศ. 2477 คือเมื่อราว 70 ปีที่แล้วนี้

ภายหลังจากครูบาอินทจักรรักษา ได้ออกเดินธุดงค์ในป่าเป็นเวลาถึง 16 ปี ท่านได้สร้างวัดน้ำบ่อหลวงในเขตลุ่มน้ำขาน เป็นสำนักวิปัสสนากัมมัฏฐาน จัดพระภิกษุสามเณรที่มีความรู้ความสามารถออกเผยแผ่พระธรรมตามวัด ตามหมู่บ้านหัววัดต่างๆ เป็นลำดับมา

ตลอดเวลาที่ครูบาอินทจักรรักษาเป็นเจ้าอาวาสอยู่นั้น ท่านได้ถ่ายทอดความรู้วิชาช่างของท่านให้แก่ลูกศิษย์ซึ่งเป็นพระรูปแล้วรูปเล่า ความรู้เหล่านี้ได้แก่ การก่อสร้างวัดวาอาราม การแกะสลัก และการวาด เป็นต้น ลูกศิษย์ของท่านซึ่งแยกย้ายกันไปอยู่วัดต่างๆ ทั้งในและนอกลุ่มน้ำขาน ต่างก็กลายมาเป็นผู้นำทางสติปัญญาของท้องถิ่นตามแนวทางที่ท่านได้วางไว้ และด้วยวิธีนี้เอง ฝีมือช่างซึ่งถ่ายทอดไปจาก ‘วัดเก่า’ คือ วัดน้ำบ่อหลวงนี้ ก็กลายเป็นต้นแบบของสถาปัตยกรรมต่อมาของลุ่มน้ำ

วัดน้ำบ่อหลวง สถาบันผลิตสล่าของลุ่มน้ำขาน

งานแกะสลัก ฝีมือพ่อน้อยไอรส ละมูล

พ่อน้อย ไอรสละมูล เป็นเจ้าของภาพแกะสลักและบานประตูโบสถ์นี้ พ่อน้อยไอรสก็เป็นลูกศิษย์ก้นกุฎิของครูบาอินทจักรรักษา เขาได้เรียนวิชาช่างขบะวช เมื่อสึกออกมาทำงาน เป็น ‘สล่า’ แล้ว พ่อน้อยไอรสกับพ่อน้อยสง่าเพื่อนร่วมวัดก็ถ่ายทอดวิชาให้แก่พี่น้องเครือข่ายลูกหลานในหมู่บ้านหนองหาวย ต.กัวแลน้อย จน บ้านหนองหาวย กลายเป็นหมู่บ้านแกะสลัก แทบทุกคนเรียนรู้จากสล่าไอรส พ่อน้อยไอรสกล่าวว่า “ครูบาอินทจักรรักษา วัดน้ำบ่อหลวง สนับสนุนให้พระเณรเรียน ส่งเสริมให้ฝึกฝน ชื้อสืมาให้ฝึกวาดภาพ”

กลุ่มเยาวชนช่างแกะสลักรุ่นใหม่ของบ้านหนองหวายได้รับถ่ายทอดความรู้จากระบบเครือญาติ

ชายหนุ่มกลุ่มนี้ก็เป็นลูกศิษย์สตาฟ่อน้อยโอรส ละมุลอีกคนหนึ่ง ซึ่งเป็นชาวบ้านหนองหวาย ต.กัวแลน้อย เป็นญาติกับพ่อน้อยโอรส หนึ่งในจำนวนนี้อธิบายความรู้สึกภายในว่า

“ผมเรียนวิชาช่างพื้นฐานจากพ่อน้อยโอรส ละมุล และศึกษาเพิ่มเติมเอง ผมเป็นคนชอบสังเกต ผมเห็นว่าถ้าของใครสวยงามก็ควรนำมาผสมผสาน มันเป็นเรื่องไม่รู้เป็นคลื่นของศิลปะ ผมจับจุดได้เร็ว อย่างเช่นภาพนี้ เป็นงานภาพพิมพ์ใช้เทคนิคคอมพิวเตอร์ช่วย ทำให้ภาพในหลวงเบลนด์กับภาพที่เหลือ แต่ลูกค้าต้องการนำมาเป็นแบบแกะสลัก ผมจำเป็นต้องแกะให้ แต่เห็นใหม่ว่าตรงมือในภาพนี้จะหายไป ในงานแกะสลักเราไม่ทำแบบนี้

ผมเรียนวิชาช่างเพิ่มเติมจากวัดหนองหวาย แล้วไปต่อวัดศรีสุพรรณ บวช 4 พรรษา ตอนที่อายุ 14-15 ปี ตอนที่บวชและสึกแล้ว ผมคิดว่าผมเสียเวลาไปเปล่าๆ 4 ปี แต่ที่จริงเราได้ความคิดจากวัดมาเยอะ เช่น ศีลธรรม ไม่เบียดเบียนกันในการทำงาน เราไม่ควรเบียดเบียนลูกค้าของเรา ไม่ใช่ทำงานให้เสร็จๆ ให้ได้เงินมา เราต้องให้เขาได้งานตามเม็ดเงินที่ให้เรามา วัดทำให้เราใจเย็น ผมเอาหลักศีลธรรมมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน ความเชื่อจากศาสนาทำให้ผมจับคลื่นของความใจเย็นได้ ทำให้ทำงานศิลปะได้ดี อันที่จริงผมชอบแกะสลักงานที่เกี่ยวกับชนบท แต่ชนบทของผมต่างจากของคนอื่น ผมรู้ว่าไม่เหมือน ผมไม่เคยวาดภาพลงบนแผ่นไม้ก่อนการแกะสลัก ผมแกะไปเลยโดยไม่ร่างภาพก่อน บางทีก็ใช้ภาพนั้นๆ เปะลงบนไม้แกะสลักเลย ไม่ต้องขึ้นรูปก่อน ผมวาดไม่เป็น ต้องใช้แกะเอา ปัจจุบันนี้สิ่งแวดล้อมหันเหไปทางทันสมัย หันเหไปตามสังคม ค่านิยม ความชอบในงานของตนจริงๆ ก็ไม่มี ทำไปแบบเข้าขามเย็นขาม ช่างรุ่นใหม่ๆ ต้องใช้เวลาสะสมฝีมือ ยังไม่ใช้เวลาของเขา ถ้าเรามีช่าง 10 คน จะมีชิ้นงานแกะสลักดีๆ สักคนสองคนเท่านั้นเอง

ผมคิดว่าส่วนที่ขาดไปยังอยู่ในใจ ผมยังไม่ได้ทำงานศิลปะตามแบบที่อยากจะทำ ต้องทำงานรับจ้างเอาเงินมาจุนเจือครอบครัว เราไม่มีเงินมาทำงานศิลปะที่แท้จริง

เราจะทุ่มเทเกินไปก็จะเสีย เราจะได้เงินมาจนเจือจรรบครัว ถึงไม่ยากคิดค่าแรงรายวันเราก็จำต้องคิด ถ้าเส้นมากไปเราก็จะอยู่ไม่ได้

ทุกวันนี้ผมเรียนรู้โดยดูงานของคนอื่น สังเกตงานของคนอื่นก็เหมือนกับได้อ่านหนังสือ 100 เล่ม ได้ความรู้มากมาย

ผมหาซื้อหนังสือกายวิภาคมาอ่าน คนที่ศึกษาต้องรู้ว่าเส้นไหนกระดูก เส้นไหนเอ็น ผมศึกษาเอง มันเป็นการกระตุ้นให้เรายากทำงานคิดอยากทำ ผมคิดว่าเราต้องพัฒนาฝีมือภาพหรืองานที่ดี ต้องไม่ใช่งานโหล ต้องมองด้านหน้าได้ มอง 45 องศา โครงสร้างภาพก็ไม่เสีย มองจุดนี้สวย ลองเดินเข้าไปอีก 5 ก้าวยังสวยไหม เราเดินเข้าใกล้ภาพระยะ 5 ก้าว จะเห็นว่างามหรือไม่งาม ผมเริ่มจากเรียนเองในหมู่บ้านแล้วค่อยๆ เรียนเพิ่มเติมจากหนังสือบ้าง แต่หนังสือก็แพงมาก ซื้อได้ไม่กี่เล่ม ขอยืมเขาบ้างเท่านั้น

กรอบรูปที่ส่งคิดทำเองเพื่อให้งานแกะสลักของหมู่บ้านครบวงจร

เครื่องมือแกะสลักชุดนี้ ส่ง ชาวบ้านทำเอง
เพราะเครื่องมือที่ขายในตลาดใช้การไม่ได้

ลุงทอง รัตนกุล อายุ 46 ปี เคยแกะสลัก ต่อมาหันมาสนใจการทำกรอบไม้ โดยลองรื้อของคนอื่นดู ลองเอากรอบภาพมารื้อดูแล้วหัดทำกรอบได้สำเร็จ ตั้งเป็นโรงเรียนเล็กๆ ทำกรอบไม้ให้ช่างไม้อีกทีหนึ่ง หมู่บ้านหนองหวายยังมีคนที่ผลิตเครื่องมือแกะสลักด้วย คนหนึ่งชื่อ รัตน์ สุภา แรกทีเดียวเขาเป็นช่างเป็นสล่า ต่อมารู้ปัญหาของช่างแกะจึงดีเหล็กเครื่องมือปั้นแกะขาย ทอง กล่าวว่า เครื่องมือแกะสลักที่ซื้อมาไม่ดีนัก บางทีเล็กไป ใหญ่ไป ลุงเป็นช่างมาก่อนก็รู้ว่าช่างต้องการอะไร จึงทำเครื่องมือขึ้นขายให้ช่างในพื้นที่ทางดง-สันป่าตอง

หนังสือซึ่งจำกดพยายามชวนชายหามาศึกษาเพิ่มเติมด้วยตนเอง

งานแกะสลักของจำกด รัตนกุล

จำกด รัตนกุล อายุ 35 ปี เขาเป็นช่างแกะสลักฝีมือดีอีกคนหนึ่งของบ้านหนองหวาย เขาแกะสลักไม้โดยเรียนวิชาช่างมาจากพี่ชายอีกทอดหนึ่ง พี่ชายทั้ง 2 คนของจำกดเป็นช่างลุงเป็นช่างแกะสลักมีชื่อเสียงโด่งดัง ได้ไปแกะบนประตูโบสถ์ถึงจังหวัดลำปาง

จุดเริ่มต้นของการเรียนแกะของช่างรุ่นนี้ล้วนมาจากวัดน้ำบ่อหลวง ครูบาอินท-จักรรักษาแห่งวัดน้ำบ่อหลวงนั้นมีนิสัยชอบทะนุบำรุงการศึกษา ท่านสอนวิชาวาดให้แก่ลูกศิษย์และสอนการประดิษฐ์สร้างงานแบบต่างๆ ลูกศิษย์ของครูบาคนสำคัญคนหนึ่งทีสืบวิชานี้คือพ่อน้อยสง่า ซึ่งหลังจากเชี่ยวชาญการวาดดีแล้ว ท่านก็พลิกแพลงวิชาไปทำงานด้านการแกะสลัก

จำกดบอกว่าเขาสนใจวิชาช่าง แต่ไม่มีเงินเรียน เขาออกตระเวนช่วยงานแกะสลักอาศัยครูพักลักจำบ้าง อายุ 17 ปีเขาก็เป็นช่างเต็มตัว ญาติพี่น้องของจำกดทุกคนเป็นช่างเช่นเดียวกับเขา เขาพยายามหาหนังสือมาอ่านเอง และดูแบบเพิ่มเติม ถ่ายเอกสารจากงานตัวอย่างของลูกค้า เพื่อรับความรู้ใหม่ๆ เป็นต้น

ช่างรุ่นใหม่ได้เรียนวิชาแกะสลักจากญาติได้แก่ ลุง อา น้า เป็นต้น ชาวบ้านหนองหวายมักจะพูดว่า “เราทุกคนก็เป็นพี่น้องกัน ก็สอนวิชาช่างไปตามสายญาตินั่นเอง ตอนแรกเด็กๆ ก็มาลองดู มาจับดู ทำดูก่อน ต่อๆ ไปก็ทำได้ เราสอนไม่หวงวิชา เพราะลูกหลานของเราทั้งหมดบ้านนั่นแหละ”

องค์ความรู้ในวิชาช่างของสล่าล้านนา ลุ่มน้ำขาน เป็นตัวอย่างขององค์ความรู้ที่ถ่ายทอดผ่านสถาบันซึ่งชุมชนตั้งขึ้นมาเอง หรือวิวัฒน์มาเองคือระบบความสัมพันธ์กับวัดและหมู่เครือญาติ ความสัมพันธ์ระหว่างครูบากับพระสงฆ์เป็นที่มาของครูกับศิษย์ และความสัมพันธ์ระหว่างลุงป้าน้าอาพ่อลูกและกลุ่มเครือญาติเดียวกัน เป็นเครือข่ายแห่งการถ่ายทอดความรู้ ช่างปัจจุบันนี้ซึ่งเป็นรุ่นใหม่ยังเยาว์อยู่อายุประมาณ 20 กว่าปี กำลังเรียนวิชาสืบจากรุ่นพี่ของพวกเขาด้วยวิธีเดียวกัน

กรณีที่สาม :

จากระบบความรู้ของเครือข่ายสู่ระบบส่ล่ำรับเหมา

แบบแผนของการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ที่อิงระบบเครือข่าย ค่อยๆ กลายมาเป็นฐานของระบบ ‘ส่ล่ำรับเหมา’ ของหมู่บ้านลุ่มน้ำขานในปัจจุบัน ระบบส่ล่ำรับเหมาหมายถึง ระบบงานจ้างช่างฝีมือของท้องถิ่น ซึ่งชาวบ้านหรือแม้แต่ผู้ประกอบการภายนอกหมู่บ้านอาจจะจ้างกลุ่มส่ล่ำรับเหมาให้ทำงาน เช่น รับเหมาสร้างบ้าน รับเหมางานแกะสลัก รับเหมาปุ่กระเบื้อง รับเหมาทำสื่บ้าน รับเหมาน้ปั่นบนโบสถ์วิหาร เป็นต้น ส่ล่ำรับเหมาเป็นช่างฝีมือซึ่งถือด้ว่า เขาไม่ใช่กรรมกร แต่เป็นช่างที่มีค่าตัวหรือค่าฝีมือ ไม่ได้ขายแรงงาน แต่ขายสติปัญญาและฝีมือ ส่ล่ำที่มีฝีมือดีมักมีงานทำตลอดทั้งปีจนแทบไม่มีเวลาทำไร่ทำนา บ้างก็มีความงอยู่ยาวเหยียด ส่ล่ำจะมีกลุ่มของตนเอง ซึ่งมีทั้งส่ล่ำด้วยกัน และลูกน้องที่เป็นแรงงาน ส่วนมากเป็นเครือญาติกัน ส่ล่ำจะเปิดโอกาสให้ลูกหลานได้ฝึกฝนทำงาน และฝึกใช้เครื่องมือ ถ่ายทอดความรู้ และโดยวิธีนี้จึงมีช่างรุ่นใหม่สื่บทอดจากรุ่นเก่าสื่บมา ในที่สุดหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ก็สามารถแจ่งความสามารถของหมู่บ้านลุ่มน้ำตามสาขาการงานของส่ล่ำซึ่งมีชื่อเสียงล่ำลือ ดังตัวอย่างที่แสดงไว้ในตารางข้างล่างนี้

งานฝีมือ	กลุ่มรับเหมา
จักสาน	บ้านอุเม็ง
ปูนปั้น สร้างบ้าน	บ้านหนองปึ่ง
แกะสลัก	บ้านกิ้วแลน้อย บ้านหนองหวาย
งานวาด	บ้านร้องข้ม บ้านกิ้วแลหลวง บ้านหนองหวาย บ้านเน้ง
ขนมจีน	บ้านต้นตัน
ยาพื้นเมือง	บ้านแม
ทอผ้า	บ้านต้นแหน
กระดาษสา	บ้านทุ่งด้อม บ้านช่างกระดาษ
ทำอิฐ	บ้านกลาง
ตีมีด	บ้านร้องตีมีด
เครื่องมือแกะสลัก	บ้านหนองหวาย

ส่วนใหญ่มักเรียนจบ ป.4 บวชนิสสัยออกมาเป็นหนาน เรียนวิชาช่างไม้และช่างอื่น ๆ จากวัด ในที่สุดเขากลายเป็นผู้รับเหมาในกิจการงานสาขาต่าง ๆ เขาและลูกหลานญาติพี่น้องรวมกลุ่มกันทำงานที่รับเหมามา ลูกหลานจึงได้เรียนวิชาช่างจากสนามงานจริง คือที่ site งานก่อสร้างนั่นเอง เครื่องมือราคาแพงของช่าง ยากที่ชาวบ้านจะได้ลองใช้ ถ้าเขาไม่ใช่ลูกหลาน

ด้วยเหตุที่ส่วของกลุ่มน้ำขาน ใช้ระบบเครือญาติและระบบหัววัด เป็นฐานเข้าสู่สมัยใหม่ ดังนั้นฐานะของแรงงานนอกภาคเกษตรของกลุ่มน้ำขานจึงมีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ พวกเขาเกาะกลุ่มกันทำงานในสายเครือญาติ นิยมรับงานเข้ามาทำอยู่ในท้องถิ่น อย่างเช่น หมู่บ้านกัวแลน้อย หมู่บ้านหนองหวาย มีช่างฝีมือครบทุกด้านตั้งแต่ แกะสลัก วาด ปั้น ฉาบ สร้างบ้านเรือนไปจนถึงประดิษฐ์เครื่องมือแกะสลักและตีเหล็กใช้เอง แนวโน้มเหล่านี้บ่งชี้ถึงรากฐานของประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่ชุมชนใช้เป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดและจัดการองค์ความรู้

ส่วรุ่นอายุ 30-40 ปีขึ้นไป มักจะกล่าวว่า ปัจจุบันนี้ขาดแคลนแรงงานฝีมือ กรรมกรหาง่ายแต่ช่างหายาก คนหนุ่มสาวไม่สนใจที่จะเรียนเพื่อเป็นช่าง พวกเขาทำงานไปวัน ๆ ไม่อยากเรียนรู้อะไรจากส่วรุ่นเก่า เด็ก ๆ ถูกเกณฑ์ให้เข้าโรงเรียน ดังนั้นเด็กที่มีสมรรถนะดี เอาถ่าน ก็เข้าไปเรียนในเมือง แต่ไม่สนใจวิชาช่างที่บ้าน ไม่อยากทำงานหนัก อยากเป็นแต่เสมียน โรงเรียนก็ไม่สอนวิชาช่างที่จำเป็น เมื่อเด็กเรียนจบแล้ว ถ้าต้องมาทำงานช่างก็ต้องนับหนึ่งกันใหม่ เสียเวลามาก

องค์ความรู้กับพลวัตของกลุ่มน้ำ

องค์ความรู้และวิถีจัดการความรู้ของชุมชนลุ่มน้ำขาน มีรากฐานผูกพันอยู่กับระบบกสิกรรมและการค้าเบื้องต้นระหว่างชุมชนกสิกรรม เกี่ยวข้องกับชนชั้นและหมู่พวกของชาวไร่ชาวนาเป็นความสัมพันธ์หลัก องค์การและการจัดการของสังคมมีแนวโน้มของความสมานฉันท์ไม่แบ่งแยก ไม่เน้นการแข่งขันแย่งชิงหรือขูดรีดและไม่นิยมใช้ความรุนแรงก้าวร้าวในการจัดการความขัดแย้ง ชุมชนยังคงใช้ความรู้และการจัดการความรู้ชนิดนี้สืบเนื่องมา ทำให้ชุมชนสามารถคงความเข้มแข็งไว้หลายด้าน ดังได้กล่าวมาข้างต้น ในสถานการณ์ปัจจุบัน ระบบทุนและรัฐขยายกลไกอำนาจเข้ามาคุกคามความมั่นคงของชุมชนอย่างรุนแรง ทำให้องค์ความรู้และการจัดการความรู้ของกลุ่มน้ำส่วนใหญ่อ่อนแอลง หรือไม่ก็เสียโอกาสที่จะนำไปสู่ก้าวใหม่ๆ ในอนาคต ระบบทุนนิยมและระบบรัฐเป็นสองระบบที่กำลังคุกคามองค์ความรู้และการจัดการความรู้ของกลุ่มน้ำ

1. ระบบทุนนิยม

ระบบทุนนิยมถือเอาใรรู้เป็นแหล่งขูดรีดทรัพยากรแรงงาน และขูดรีดทุนที่ชาวนาสะสมไ่ว ระบบทุนได้นำเสนอเทคโนโลยี ระบบสินเชื่อ และระบบการทำงาน ซึ่งทำให้การพึ่งตนเองและการสะสมทุนของชุมชนถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว องค์ความรู้ของชุมชนในแง่นี้มีไม่พอเพียงที่จะรับมือกับระบบใหม่ จึงตกเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำ ถูกกระทำ และอ่อนแอลง

มักมีผู้กล่าวว่า ถ้าชุมชนเข้มแข็งหรือจะยั่งยืน จะต้องมียุทธศาสตร์รับมือ และจัดการตนเอง มิให้ตกเป็นเหยื่อของระบบทุน จะต้องรับมือกับการคุกคามให้ได้ ความข้อนี้เป็นเสมือนข้อคิดเตือนใจที่สำคัญ แต่โดยแท้จริงแล้ว ความรุนแรงของระบบทุนนิยม โดยเฉพาะทุนนิยมยุคใหม่ ซึ่งเงินกลายเป็นเพียงกระดาษ และมูลค่าก็ไม่ได้เกิดจากการผลิตอีกต่อไปแล้วนั้น เป็นระบบที่มีพลังทำลายล้างสูง ระบบทุนไม่ได้ทำลายแต่เฉพาะระบบการผลิตที่มีอยู่มาก่อน หากแต่ยังทำลายล้างกระทั่งตัวเอง ดังเช่น วิฤติการเงินและเศรษฐกิจฟองสบู่ทั่วโลกในปี พ.ศ. 2539 สังคมเมืองเอง ซึ่งอ้างว่าเป็นสังคมที่ก้าวหน้ากว่าสังคมชนบท ใช้เทคโนโลยีและทุนในระดับสูง อ้างว่ามีพลวัตไปสู่อนาคต ก็ยังค่อยๆ เสื่อมถอยลง เพราะอำนาจแห่งลัทธิทุนและลัทธิปัจเจกชนนิยมสุดขั้ว ความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำนั้น แม้วามีอยู่ แต่ก็มิได้เตรียมมาสำหรับเผชิญหน้ากับการรุกรานและความรุนแรง โดยเฉพาะการรุกรานและความรุนแรงที่รัฐกับลัทธิทุนประสานกันใช้กลไกขูดรีดหมู่บ้านอย่างเต็มที่ สิทธิทรัพย์ ทรัพยากร องค์ความรู้ ของหมู่บ้านที่มีอยู่นี้ กำลังอยู่ในระยะที่มีความเสี่ยงอย่างสูงที่จะถูกทำลายลงจนหมด ดังได้เกิดขึ้นมาแล้วในหมู่บ้านหลายพื้นที่ของประเทศไทย

ลุ่มน้ำขานได้ต่อสู้เพื่อจะดำรงสถานภาพของกลุ่มน้ำไว้ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ผ่านมา และก็เป็นสิ่งที่ประจักษ์ได้ว่า เวลาารวร้อยปี ที่ระบบทุนนิยมและรัฐแพร่ขยายอำนาจนี้ยังไม่นานพอหรือมีพลังแรงพอ ที่จะทำลายชีวิตหมู่บ้านลุ่มน้ำขานลง หมู่บ้านยังคงต่อสู้โดยผ่านพลวัตของหลายระบบจากภายใน แต่กระนั้น ในเวลาหนึ่งร้อยปีถัดไปข้างหน้า ชุมชนลุ่มน้ำ

จะเผชิญกับปัญหาหนักหน่วงยิ่งกว่าเดิม

ระบบทุนได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ระบบหมวดหมู่ของกลุ่มน้ำขานอ่อนแอลง โดยผ่านกลไกที่สำคัญคือ

1) มูลค่าและราคาสินค้าและบริการในระบบทุนนิยมสูงกว่ามูลค่าและราคาสินค้าในระบบเกษตรกรรมโดยเปรียบเทียบ การสะสมทุนในภาคเกษตรกรรมไม่พอเพียงที่จะทำให้ซื้อสินค้าและบริการอันจำเป็นจากระบบตลาดได้ โดยเฉพาะเมื่อซื้อบริการการศึกษา การรักษาพยาบาล และซื้อเครื่องมือการผลิตอันจำเป็น ดังนั้นแรงงานจำต้องทำงานในระบบตลาดทุน (ซึ่งมักอยู่นอกพื้นที่การผลิต) เพิ่มเติม เพื่อให้ได้เงินมา(พอเพียง)ที่จะครองชีวิตทุกด้าน การแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันนี้ ยังผลให้ รายรับของชาวนาไม่ตรงกับ ‘มูลค่า’ ของสินค้าที่เขาผลิต แม้ว่าชาวนาจะมีที่ดินอันอุดมสมบูรณ์ ผลิตข้าวและอาหารได้มาก แต่เมื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินแล้ว ความอุดมสมบูรณ์นั้นก็ไม่ได้มีมูลค่าที่จะต่อรองได้ การแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันนี้กลายเป็นที่มาของความอ่อนแอในระบบครอบครัว เครือญาติ หมวดบ้าน และระบบตลาด เพราะระบบเหล่านี้เริ่มสูญเสีย ‘แรงงาน’ อันจำเป็นของระบบให้แก่ระบบทุนนิยม สูญเสียเวลา ‘แห่งการงานของชุมชน’ ให้แก่งานนอกบริบทของชุมชน และเสียความมั่นคงของระบบครอบครัว เพราะการสะสมของภาคเกษตรกรรมในชุมชนหมู่บ้านถูกคุกคามจาก ‘ค่าเงินบาท’ ในระบบตลาด จากราคาที่กำหนดโดยระบบทุน สมาชิกของชุมชนจำเป็นต้องให้เวลาให้พื้นที่ ให้แรงงาน แก่ระบบตลาดมากขึ้น ขอมลลดเวลาสำหรับการงานของชุมชนลง ระบบหมวดหมู่ต้องปรับเปลี่ยน มีการผ่อนปรนกฎของหมวดยิ่งขึ้น เพื่อให้สมาชิกมีทางออก แต่การผ่อนปรนนี้ ก็มีผลย้อนกลับมาให้ชุมชนอ่อนแอลง

2) ‘ตลาด’ กดราคาสินค้าเกษตรกรรมของชุมชนให้ต่ำกว่ามูลค่าของแรงงานและทรัพยากร อีกทั้งยังมีระบบพ่อค้าคนกลางแบ่งเอามูลค่าแรงงานนั้นอีก ทำให้ชุมชนสูญเสียเงินไปในกระบวนการแลกเปลี่ยน กระบวนการของตลาดเช่นนี้ ทำให้ชาวไร่ชาวนาต้องเพิ่มชั่วโมงทำงาน ทำการผลิตอย่างเข้มข้นชดเชยกับมูลค่าที่ถูกตลาดขูดรีดไป ชุมชนต้องปรับเปลี่ยนแบบแผนของไร่นา เปลี่ยนชนิดของพืชที่เพาะปลูก การปลูกข้าวลดความสำคัญลงนี้เป็นที่มาของการจัดการไร่นา ถึง 5-6 crops ต่อปี ภาวะเช่นนี้ทำให้ยากลำบากต่อการทำ งาน การจัดเวลาของหมวดหมู่ ยากต่อการจัดการระบบน้ำ ยากต่อการทำงานรวมหมู่ ระบบหมวดหมู่บางส่วนเกิดภาวะชะงักงัน ปรับตัว บางพื้นที่ต้องยกเลิกระบบหมวด ดังตัวอย่างบางพื้นที่ของอำเภอหางดง สารภี สันทราย ซึ่งอยู่ใกล้เมืองเชียงใหม่ และค่อยๆ สูญเสียระบบหมวดหมู่ไปก่อนเขตอื่นๆ ในพื้นที่ที่ชุมชนสูญเสียระบบภายใน ในที่สุดพวกเขาถึงกับต้องยกเลิกการทำนาและการปลูกพืชฤดูแล้ง เป็นต้น บ้างก็ถึงกับต้องเปลี่ยนอาชีพไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรม เพราะการผลิตในไร่นาของกลุ่มน้ำ ไม่สามารถใช้ระบบตัวใครตัวมัน จำเป็นต้องมีการเชื่อมโยงของทางน้ำร่วมมือกันจัดการปัญหาต่างๆ บนพื้นที่การผลิต กล่าวโดยสรุปคือ ต้องอาศัยระบบนิเวศน์ร่วม เมื่อหลายคนในบริเวณพื้นที่การผลิตหนึ่งๆ ลดหรือยกเลิกฤดูกาลผลิต ก็ไม่มีระบบนิเวศน์สำหรับคนที่เหลืออีกต่อไป ผืนนาที่เหลือจำเป็นต้องปรับตัว กระบวนการเหล่านี้ ล้วนทำให้ระบบหมวดหมู่อ่อนแอลง

2. ระบบรัฐ

ระบบรัฐเป็นกลไกเครื่องมือของระบบทุนและ ‘ความทันสมัย’ มากกว่าที่จะเป็นเครื่องมือกลไกส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้าน ถนนสายรัฐบาล นำมาซึ่งระบบสินเชื่อ ระบบตลาด ระบบการผลิตเชิงพาณิชย์ที่ดูผลประโยชน์ออกจากชุมชน นำความสูญเสียมาสู่ระบบทรัพยากรของท้องถิ่น นำมาซึ่งระบบการศึกษาที่ทำลายคุณภาพของเยาวชน ทำลายองค์ความรู้และระบบคุณค่าที่สืบทอดมายาวนาน เมื่อระบบรัฐชนิดนี้ประสานกับระบบทุน จึงทำให้ลุ่มน้ำสำคัญของหมู่บ้านถูกทำลายลงจำนวนมาก โดยเฉพาะลุ่มน้ำที่อยู่ในเขตรอยต่อกับอำนาจรัฐครบวงจร เช่น บางตอนของกลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ลุ่มน้ำแม่กวัง และแม้แต่ตอนปลายของกลุ่มน้ำขาน เป็นต้น

ชุมชนลุ่มน้ำต้องมีการปรับตัวอย่างมาก เพื่อจะรักษาหรือสืบทอดความมั่นคงของลุ่มน้ำซึ่งไม่ใช่เรื่องง่ายอีกต่อไป จันทร เมืองแก้ว แก่ฝ่ายปวงสนุก ซึ่งควบคุมระบบไรร่นกว่า 4,000 ไร่ กล่าวว่า

“เฉพาะปัญหาระบบชลประทานรัฐอย่างเดียวก็ทำลายไรร่นของเราลงไปเยอะ แต่ก่อนนี้พื้นที่ปลายน้ำขานปลูกพืชได้ 2 รอบ ปัจจุบันนี้มีแค่ 4 หมู่บ้านที่ปลูกได้ 2 รอบ คือบ้านท่ากาน ป่าสัก ดั่นกอก และทุ่งเสี้ยว เพราะอยู่ใกล้เหมือง น้ำดีกว่าเขาอื่น จะมีปัญหาก็คือหน้าแล้ง บ้านที่อยู่ทางเหมืองจะได้น้ำน้อย ก็แก้ปัญหาโดยการ หลั่งน้ำแต่ขนาดหลังน้ำแล้วก็ยังไม่พอ ชาวนาทางเหมืองต้องเจ้าน้ำขึ้นกลางเงินมาใช้ แต่เรื่องค่าใช้จ่าย ค่าน้ำมันใส่เครื่องสูบบางที่ไม่มี เราก็จนปัญญา เลยทิ้งร้างไว้ ปลูกแต่ข้าวป๊ออย่างเดียว

พื้นที่รับน้ำฝ่ายปวงสนุกเคยมี 4,000 กว่าไร่ เมื่อ 10 ปีก่อน กินไปจนถึงบ้านสันก่อเก็ดสันห่าว ดงป่าจั่ว มะขามหลวง เดี่ยวนี้ต้องตัดไป เพราะชาวนาหันไปใช้ระบบชลประทาน ไม่มาร่วมล่องเหมืองฝาย พอน้ำชลประทานไม่มี ชาวนาจึงแย่งแย่ง มีความยากลำบาก จึงขอกลับมาใช้น้ำเหมืองฝายใหม่ แต่ฝ่ายปวงสนุกยังไม่ตกลงให้ใช้ ปัจจุบันไรร่นของฝ่ายปวงสนุกจึงเหลือพื้นที่เพียง 1,400 ไร่

พอรัฐบาลตัดถนน มีเส้นทางสาย สอด-เชียงใหม่ บริเวณบ้านสันคะยอม มีน้ำเหมืองนองมาเยอะ มันจะขึ้นท่วมหนองสะเลียม แต่ท่อบริเวณบ้านสันคะยอมวางท่อสูง ทำให้น้ำท่วม ชาวบ้านสันคะยอมเดือดร้อน จึงประกาศให้วันจันทร์ที่ 16 นี้ก็เอาคนไปเดินขบวนที่อำเภอ ให้ปลัดอำเภอเอาแมคโครไปจุดท่อออก รัฐทำอะไรไม่ถูกเราก็ต้องแก้ไข ต้องเปลี่ยนแปลง เดี่ยวเรื่องนั้น เดี่ยวเรื่องนี้ไม่ได้หยุด”

ชุมชนหมู่บ้านไม่ได้ยืนอยู่บนสภาพแวดล้อมแบบเก่าอีกต่อไป มีรัฐและระบบทุนเป็นอีก 2 กลไกที่เป็นปัจจัยสำคัญแห่งการเปลี่ยนแปลง ด้วยเหตุนี้ การจัดการองค์ความรู้ของชุมชนเพื่อรับมือกับสถานการณ์ใหม่ๆ จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

องค์ความรู้และระบบหมวดหมู่ของกลุ่มน้ำ มีข้อจำกัด เพราะสัมพันธ์กับระบบเครือญาติ และระดับสังคมกสิกรรม ประเทศและโลกได้ขยายไปสู่สังคมที่ใช้ทุน เทคโนโลยี และอุตสาหกรรม ความสัมพันธ์แบบเครือญาติลดความสำคัญลง ชุมชนลุ่มน้ำจำเป็นต้องปรับตัวในหลายทศวรรษที่ผ่านมาและยังจะต้องปรับตัวต่อไป เพราะกลไกและเครื่องมือของทุน และรัฐนั้นมีอำนาจสูง ที่จะเข้ามาครอบงำการจัดการของชุมชน ชุมชนจำเป็นต้องเรียนรู้และปรับตัวที่จะอยู่ร่วมกับระบบอื่น กลไกอื่นที่มาจากภายนอก ต้องปรับปรนและสร้างสรรค์ ความรู้ใหม่เพิ่มเติม เพื่อให้ระบบหมวดหมู่และองค์ความรู้ของกลุ่มน้ำก้าวเข้าสู่สมัยใหม่อย่าง มีพลวัต ในรอบร้อยปีที่ผ่านมา ลุ่มน้ำขานได้พยายามปรับตัวผ่านระบบเครือญาติ ระบบแรงงาน และใช้ประเพณี วัฒนธรรมเพื่อรักษาชุมชนและผลิตภาพของกลุ่มน้ำไว้ แต่นั่นก็ยังไม่เพียงพอ เพราะมีหลายระบบเริ่มถูกทำลายลง เช่นระบบเหมืองฝายบางระบบ หมวดบ้านบางส่วน และระบบการศึกษาจากหมวดอุโบสถและหัววัดนั้นเริ่มเสื่อมถอยลงไป เพราะอิทธิพลของระบบโรงเรียนและการงานสมัยใหม่ ความรู้หลายด้านเริ่มสูญหาย เพราะคนหายไปจากระบบ เป็นช่วงเวลานานๆ เช่นเด็กๆ และเยาวชนอยู่ในระบบโรงเรียนตั้งแต่ 6-20 ปี นอกจากนี้ ยังมีเยาวชนที่สนใจทดลองชีวิตในเมืองคนละนับสิบปี พวกเขาถูกตัดขาดจากกระบวนการของชุมชนเป็นระยะๆ และกลายมาเป็นปัญหาของระบบความรู้ และระบบหมวดหมู่ของกลุ่มน้ำ การจัดการองค์ความรู้ของชุมชนที่เป็นไปตามธรรมชาติไม่พอเพียงอีกต่อไป จำเป็นต้องมีการผลิตซ้ำองค์ความรู้นี้ โดยอาศัยพลวัตของการจัดการแบบอื่นเพิ่มเติม โดยอิงระบบเก่าของกลุ่มน้ำที่มีประสิทธิภาพสูง จึงจะทำให้หมู่บ้านมีพลวัตไปสู่อนาคตได้อย่างแท้จริง

พลวัตของชุมชนลุ่มน้ำขาน

กล่าวโดยทั่วไปเราอาจมองเห็นลักษณะความเคลื่อนไหว หรือพลวัตของสังคมได้ชัดเจนขึ้น โดยพิจารณาปรากฏการณ์ 4 ระบบย่อยในสังคม คือ

1. ถิ่นฐาน - ภูมิประเทศ - ผู้คน (หน่วยรูปธรรมของสังคม ; พื้นที่และผู้คน)
2. ระบบการผลิต (กิจกรรมเพื่อการยังชีพ)
3. ระบบความสัมพันธ์ (กิจกรรมแห่งการอยู่ร่วมกัน)
4. โลภทัศน์ องค์ความรู้ และเทคโนโลยี (โลกทัศน์ การเรียนรู้ การส่งต่อองค์ความรู้ การสืบทอดองค์ความรู้ ตัวแทนลักษณะพัฒนาการ)

ลักษณะทั้ง 4 นี้ คล้ายคลึงมาจากสิ่งเดียวคือ ปฏิสัมพันธ์พื้นฐานที่ชุมชนมีต่อสิ่งแวดล้อม นั่นก็คือ การใช้แรงงานเพื่อตัดแปลงธรรมชาติให้เป็นผลผลิตเพื่อยังชีพ (ปัจจัยสี่) และเพื่อประกันการดำรงอยู่ของชีวิตและชุมชน

ลักษณะทั้ง 4 นี้ มิได้เป็นปรากฏการณ์ที่แยกกันเป็นอิสระ อาจกล่าวได้ว่าลักษณะทั้ง 4 นี้เป็นตัวแทนของระบบย่อย 4 ระบบที่มีพลวัต เคลื่อนไหวอยู่ภายใต้ดุลยภาพซึ่งปรากฏเห็นเป็นสภาพสังคมที่เป็นอยู่

ในอดีต ดุลยภาพของชุมชนลุ่มน้ำขานจัดได้ว่ามีเสถียรภาพที่มั่นคง กล่าวโดยพิจารณาถึงสำคัญพื้นฐาน นั่นคือชุมชนมีการผลิตที่พอเพียงสำหรับชุมชนบนพื้นที่ที่เอื้ออำนวย และชุมชนได้จัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างกัน เพื่อประกันว่ากระบวนการผลิตนั้นยังคงมีต่อเนื่อง ชุมชนพึ่งพิงตนเองเป็นหลักในปัจจัยสี่ต่างๆ มีความคุ้นเคยและมีการค้าขายแลกเปลี่ยนกับสังคมภายนอกพอสมควร องค์ความรู้รวมไปถึงโลกทัศน์อยู่ในกรอบที่สอดคล้องกับพื้นฐานการดำรงชีวิต อย่างอ่อนน้อมต่อธรรมชาติและเรียบง่าย เทคโนโลยีเป็นเพียงเทคโนโลยีที่ช่วยผ่อนแรงหรือจัดการการงานบางสิ่งได้สะดวกขึ้น ไม่ได้ก้าวไปเกินกว่าพลังความสามารถทางกายภาพของมนุษย์จะควบคุมได้ และไม่ได้เป็นเทคโนโลยีที่ใช้พลังงานอื่นๆ นอกเหนือไปจากพลังงานกล และการใช้ความร้อนจากไฟในการหุงต้ม รวมทั้งผลิตเครื่องมือที่ไม่ใช่เครื่องยนต์

โดยความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีได้เป็นไปในเชิงอำนาจ แต่เป็นไปโดยกฎเกณฑ์ที่ได้ตกลงร่วมกันและเข้าใจกัน รวมทั้งการยอมรับในพุทธศาสนา การนับถือผี และอุปนิสัยแบบชาวล้านนา ทำให้ชุมชนมีการแก้ปัญหาภายในสังคมอย่างอะลุ่มอล่วย ยอมรับสัจจะความเป็นจริงทั้งด้านมืดและด้านสว่างที่มีอยู่ในผู้คน สืบทอดและบอกกล่าวคติต่างๆ จากรุ่นพ่อแม่สู่รุ่นลูก โดยการสั่งสอนในครอบครัว และโดยอาศัยกรอบแห่งจารีตสังคม ทำให้ปัญหาในสังคมมีน้อย อันเป็นการประกันการผลิตในสังคมที่เน้นการเกษตร ซึ่งต้องอาศัยความร่วมมือร่วมแรงของคนจำนวนมาก แต่ความสัมพันธ์แน่นแฟ้นในสังคมนี้มีได้เป็นไปเพื่อเตรียมสำหรับความรุนแรง หรือการรุกรานที่จะมีมาจากภายนอกสังคม อาจกล่าวได้ว่า หากพลวัตอัน

นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงนั้นมาในรูปการเคลื่อนไหวรุกรานโดยกำลัง ดุลยภาพสังคมนี้จะเปลี่ยนแปลงไปอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแต่ว่าการรุกรานแทรกแซงที่เข้ามาโดยอำนาจนั้น จะมีผลหรือมีอิทธิพลอย่างใดกับกระบวนการผลิตหรือระบบสังคมอื่นๆ ที่มีอยู่หรือไม่ ดังในประวัติศาสตร์บันทึกว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการสงครามพม่า-ล้านนา-สยาม ซึ่งทำให้มีการกวาดต้อนผู้คนไป และกวาดต้อนกลับคืนมาสู่ชุมชนน้ำขานนั้น ก็มีผลต่อจำนวนประชากร ชาติพันธุ์ เครือข่ายสังคม และองค์ความรู้ของผู้คนที่ถูกเคลื่อนย้ายอพยพ สิ่งเหล่านี้มีผลต่อพลังการผลิตของชุมชนโดยตรง ระหว่างระยะเวลาที่ผู้คนน้อยลงนั้น ความมั่งคั่งของการผลิตอาจลดลง ถ้าหากพื้นที่ภูมิประเทศมิได้ช่วยเกื้อหนุนการผลิตอย่างมากแล้ว ความเป็นชุมชนก็อาจสลายลงได้

ปัญหาของชุมชนเกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บ หรือโรคระบาดต่างๆ นั้น ไม่เคยมีบันทึกหรือเล่าขานไว้ สะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนมีศักยภาพในการดูแลตนเองเกี่ยวกับการเจ็บไข้ได้ป่วย ต่างๆ ตามสมควร หลักฐานตำราและวิธีการรักษาต่างๆ ที่ยังคงสืบทอดใช้อยู่ในปัจจุบันยืนยันความเป็นจริงข้อนี้

ภายหลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีความเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดพลวัตอันนำไปสู่เสถียรภาพที่เปลี่ยนแปลงไปของดุลยภาพเดิม สังคมชุมชนลุ่มน้ำขานปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สู่ดุลยภาพใหม่ซึ่งมีลักษณะที่เปลี่ยนไป

การเข้ามาของระบบทุนและเทคโนโลยีใหม่ๆ ที่มาใช้แทนแรงงาน ระบบชลประทาน สิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภค รวมทั้งการมีรูปแบบกิจกรรมใหม่ๆ ในสังคม เช่น ระบบโรงเรียน ทำให้ชุมชนต้องใช้เงินมากขึ้น ส่วนเกินของผลผลิตถูกเปลี่ยนเป็นเงินในอัตราเร่ง และการผลิตปรับตัวเข้าสู่ธุรกิจการผลิต มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีอื่นๆ เพื่อเพิ่มผลผลิต เพื่อนำไปขายให้ได้มาซึ่งเงินตรา เพื่อแลกเปลี่ยนหรือใช้จ่ายสำหรับนวัตกรรมการที่มาจากนอกชุมชน

อย่างไรก็ดี ชุมชนลุ่มน้ำขานก็มีวิธีปรับตัวเข้าสู่ดุลยภาพใหม่ของตนเอง โดยการคงอยู่ของเศรษฐกิจ อีกระบบหนึ่งภายในชุมชน กล่าวคือ

- 1) ยังคงการใช้หน่วยและอัตราการผลิตและการแลกเปลี่ยนที่สอดคล้องกับพลังการผลิตของชุมชน แทนที่จะใช้หน่วยและอัตราที่กำหนดมาโดยระบบทุนหรือรัฐล้วนๆ
- 2) ยังคงระบบแลกเปลี่ยนและกระจายผลผลิตโดยใช้ข้าว แทนที่จะใช้เงินตราล้วนๆ
- 3) ยังคงใช้ระบบการทำงานรวมหมู่และการแลกเปลี่ยนแรงงานอย่างมีนัยสำคัญ
- 4) ยังคงมีและใช้ระบบทรัพย์สินรวมหมู่ ใช้กฎ ระเบียบ ข้อตกลง มาตรการของชุมชน เพื่อรองรับและสนับสนุนระบบการผลิต และระบบความสัมพันธ์ของชุมชน
- 5) ยังคงสืบทอดองค์การการผลิต องค์การจัดตั้งและเครือข่ายทางสังคม แทนที่จะใช้ตลาดทุนและระบบปกครองตามกฎหมายที่กำหนดโดยรัฐล้วนๆ
- 6) ยังคงรักษาคุณค่าที่ให้ความสำคัญกับระบบคุณค่ามากกว่าระบบมูลค่าในการผลิต การใช้แรงงาน การจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน

อย่างไรก็ตาม เมื่อสิ่งหนึ่งมีการเปลี่ยนแปลงย่อมมีผลกระทบต่อสิ่งอื่นๆ คุณภาพหรือลักษณะปรากฏการณ์ภายนอกเกิดจากพลวัตของระบบต่างๆ ที่เคลื่อนไหวอยู่ภายใต้คุณภาพนั้น การเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดช่องว่างหรือปัญหา จะทำให้เกิดปรากฏการณ์ชั่วขณะของสังคมนั้น ซึ่งจะไม่เสถียรภาพ กล่าวได้ว่าเป็นสภาวะของการเสียคุณภาพ ซึ่งในที่สุดก็จะเปลี่ยนไปสู่สภาพใหม่

ตามความเป็นจริงแล้ว สังคมเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ปรากฏการณ์หรือภาพของสังคมที่เห็นอาจบรรยายได้ง่ายๆ ว่า มีความเจริญขึ้น แล้วก็มีเสื่อมลง เป็นวัฏจักร เรื่องราวของอาณาจักรต่างๆ ที่เคยรุ่งโรจน์ แต่ไม่ปรากฏแล้วในปัจจุบันย่อมเป็นตัวอย่างได้ดี การล่มสลายหายไปของชุมชนก็มีอยู่เช่นเดียวกัน แต่อีกด้านหนึ่ง เรื่องเล่าหรือตำนานที่บอกเล่าความต่อเนื่องยาวนานอันสะท้อนถึงความคงอยู่ของชุมชนบางชุมชน ก็น่าจะทำให้ได้คิดว่า มีแบบกระบวนการหรือลักษณะของชุมชนบางแบบ ที่ทำให้เกิดคุณภาพแห่งชีวิตสังคมที่มีเสถียรภาพสูง

การเข้ามาของระบบทุนและเทคโนโลยี ไม่เพียงแต่เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการและลักษณะภายนอกที่ปรากฏให้เห็นเท่านั้น หากแต่ยังมีผลเปลี่ยนแปลง หรือหมายถึงการเปลี่ยนแปลงไปแล้วของระบบวิธีคิดและโลกทัศน์ของชุมชนในบางด้านด้วย

เมื่อชาวนาตัดสินใจยอมรับเอาระบบการศึกษาสมัยใหม่ และระบบการแพทย์แบบตะวันตก ชาวนาจำเป็นต้องยอมรับระบบเงินตรา เพื่อใช้เป็นสิ่งแลกเปลี่ยนแทนแรงงานหรือผลผลิตและโดยปริยาย ชาวนาถูกกำหนดว่าเงินตราหรือแรงงานเท่าไร จึงจะพอแลกเปลี่ยนกับกิจกรรมหรือนวัตกรรมใหม่ๆ เหล่านี้ได้ ชาวนาต้องหันมาเพิ่มผลผลิตในไร่นาของตนเองหรือใช้แรงงานผลิตอย่างเข้มข้นขึ้น เพื่อให้ได้ผลผลิตไปแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราที่จะนำไปใช้จ่าย การเปลี่ยนแปลงนี้นำไปสู่ปัญหาการขาดแรงงานหรือการเอาเปรียบของทุน

แต่สมควรตั้งข้อสังเกตด้วยว่า การใช้เทคโนโลยีการผลิตและระบบเงินเป็นใหญ่ น่าจะไม่สอดคล้องกับจารีตปฏิบัติ หรือวิธีคิด หรือโลกทัศน์ของชาวนาเดิมนัก เมื่อชาวนาเริ่มที่จะเพิ่มมูลค่าของผลผลิตในที่นาของตน และใช้เครื่องยนต์เครื่องจักรกลในการทำนาเพื่อให้เบาแรงขึ้น การเอามือเอาวันยังคงเป็นสิ่งจำเป็นในงานบางอย่างที่ใช้เครื่องจักรแทนแรงงานไม่ได้ สำนักที่ต้องช่วยเหลือกันนั้นยังสืบทอดมาอยู่ พร้อมๆ กับกระบวนการคิดความเข้าใจที่เบี่ยงเบนไปในสภาวะใหม่ คือ การเอามือเอาวันนั้น เป็นเรื่องของความจำเป็น เนื่องจากใช้เครื่องจักรไม่ได้ และถ้าใช้การจ้างก็จะเสียค่าใช้จ่ายสูงเกินไป เพราะค่าจ้างแรงงานถูกกำหนดโดยระบบโรงงานและระบบเศรษฐกิจในเมืองให้มีอัตราที่สูง ความคิดที่ว่า การเอามือเอาวันเป็นการช่วยเหลือกัน ซึ่งแต่ก่อนมาเป็นความจำเป็นโดยสมบูรณ์ก็เปลี่ยนไป โดยมีความจำเป็นและสมัครใจในด้านต้นทุนแอบแฝงอยู่ด้วย

ชาวนาไม่น้อยเปลี่ยนจากการทำนาเป็นสวนลำไย อันเป็นการปรับตัวภายใต้คุณภาพที่มีระบบชลประทานของรัฐเข้ามาเป็นอุปสรรคต่อระบบเหมืองฝายและการใช้น้ำ และ

สอดคล้องกับความต้องการเงินตรา ที่กล่าวมาข้างต้น คือปรากฏการณ์ที่ดำเนินไปของระบบย่อย
4 ระบบ ดังกล่าวมาข้างต้นคือ

1.ภูมิประเทศ-ที่ดิน-ผู้คน 2.ระบบการผลิต 3.ระบบความสัมพันธ์ 4.โลกทัศน์-
องค์ความรู้-เทคโนโลยี

ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมันคงมีเสถียรภาพหรือไม่ หรือจะนำการเปลี่ยนแปลงไป
สู่ทิศใด

ในหลักการแล้ว สังคม/ชุมชนบนดุลยภาพมีลักษณะพึ่งพิงตัวเองสูง อาจกล่าวได้ว่า
มีเสถียรภาพมากกว่าชุมชนที่พึ่งพิงระบบภายนอก ในกรณีที่เงินตราและเทคโนโลยีเข้ามามี
บทบาท โดยเฉพาะเป็นตัวกำหนดระบบความสัมพันธ์ของการผลิต เปลี่ยนแปลงลักษณะการ
อยู่อาศัยและถิ่นฐานเช่นนี้ การดำรงอยู่ของชีวิตและชุมชน ก็จะเริ่มขึ้นอยู่กับปัจจัยภายนอก
ภายใต้ดุลยภาพที่กำลังดำเนินอยู่นี้ หากทุนและเทคโนโลยีนั้นเข้ามาแทรกซึมในระบบย่อยทุก
ระบบเมื่อใด เมื่อนั้นชีวิตชุมชนก็จะขึ้นอยู่กับปัจจัยภายนอกโดยสิ้นเชิง

แต่ในประวัติศาสตร์การดำรงอยู่ของชุมชน หรือแม้กระทั่งชนชาติ ผ่านกาลเวลาอัน
ยาวนาน ภายใต้ความเจริญและความเสื่อมของอาณาจักรทั้งหลายนั้น มักจะมีสิ่งหนึ่งที่สำคัญ
คือระบบความสัมพันธ์ที่มีบทบาทสูงต่อทิศทางของสังคม ระบบความสัมพันธ์นี้คือเครือข่าย
โยงใยคนในชุมชนหรือชนชาติ ระบบความสัมพันธ์นี้ไม่ได้แยกออกโดดเดี่ยวจากอีก 3 ระบบ
เช่นเดียวกันระบบหลักอีก 3 ระบบนั้นก็ได้แยกออกโดดเดี่ยวต่างหากจากระบบอื่น ในลุ่ม
น้ำชาวนั้น ชีวิตการผลิตกำหนดโลกทัศน์ต่อชีวิต ซึ่งกำหนดระบบความสัมพันธ์ที่มองเห็น
ในขณะเดียวกัน ระบบความสัมพันธ์นั้นก็ผลิตซ้ำ ตอกย้ำโลกทัศน์ต่อชีวิต และเป็นปัจจัยเสริม
การผลิต ระบบความสัมพันธ์ที่สถาปนาขึ้นในลุ่มน้ำชาวน เช่น ระบบเหมืองฝาย หมวดบ้าน
หมวดวัด แก้วฝี หมูเฮา นั้น ยังเป็นพลวัตที่มีบทบาทสูงในการกำหนดดุลยภาพของชุมชน
ในรอบสองสามร้อยปีที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน โดยวิธีนี้ ระบบเอามือเอววันจึงยังคงนำมารับใช้
ในระบบการผลิต แม้ว่าในเนื้อหาการผลิตจะมีลักษณะของการผลิตเชิงพาณิชย์แล้วก็ตาม และ
ระบบเศรษฐกิจเฉพาะลุ่มน้ำที่มีสินค้าเกษตรเฉพาะถิ่น ซื่อหากันในราคาที่สมน้ำสมเนื้อกับ
อัตราค่าครองชีพในชุมชน เป็นตัวอย่างว่า ระบบเงินตรา ทุน และเทคโนโลยี ยังไม่ได้มีบทบาท
เหนือทุกระบบภายใต้ดุลยภาพใหม่นี้

ถ้าหากว่าชุมชนตระหนักถึงดุลยภาพใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นในชุมชนขณะนี้ และหาทาง
ผลิตซ้ำลักษณะที่เข้มแข็งและพึ่งพิงตัวเองได้ของชุมชนให้คงอยู่ไว้ได้ต่อไป ภายใต้ปฏิสัมพันธ์
กับพลวัตของระบบภายนอกใหม่ที่กำลังเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมชุมชน ชุมชนก็ย่อม
ดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพได้ กล่าวคือ แม้เมื่อระบบภายนอกที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์นั้น เกิด
วิกฤตอันจะนำไปสู่การล่มสลายไป ดุลยภาพของชุมชนก็จะปรับตัวเข้ามาสู่สถานภาพใหม่
โดยง่าย ซึ่งจะสามารถรองรับพื้นฐานชีวิตแห่งชุมชน และนำพาความเป็นชุมชนให้ดำรงคงอยู่
ต่อไปได้

สมควรที่จะเพิ่มเติมไว้ในที่นี้ด้วยว่า ความโน้มเอียงที่จะใช้เทคโนโลยี หรือการรับเอา
เนื้อหา วิธีการ เพื่อสันตนาการและบันเทิงรูปแบบใหม่เข้ามาในชุมชนนั้น จะเป็นสาระสำคัญ
หรือ มีความสำคัญต่อเสถียรภาพของชุมชน ก็ต่อเมื่อมันได้กลายเป็นสิ่งกำหนดวิถีคิดหรือวิถี
การผลิต แล้วสะท้อนออกมาในระบบอื่นๆ อันเป็นพลวัตแห่งดุลยภาพของสังคมนั้น ซึ่งการ
เปลี่ยนแปลงดังว่านี้มีความเป็นไปได้อยู่ อันนำมาซึ่งความกังวลใจสำหรับผู้ที่ได้เห็นความเสื่อม
ซึ่งได้ก่อตัวขึ้นแล้วในชีวิตสังคมบางแห่ง หากชุมชนไม่พัฒนาวิถีคิด โลกทัศน์ องค์ความรู้
หรือวิธีการที่จะติดต่อสื่อสาร ถ่ายทอด ผลิตซ้ำโลกทัศน์ของตนเอง พร้อมทั้งความเข้าใจที่
เท่าทันต่อสิ่งใหม่ที่เข้ามา และเข้าควบคุม แทนที่จะถูกควบคุมโดยระบบและมายาภายนอกแล้ว
ระบบอื่นๆ ที่ยังคงทำงานและค้ำจุนระบบดุลยภาพที่เป็นอยู่ก็จะถูกทำลายลง

บทส่งท้าย

ภาษาและถ้อยคำ : เครื่องมือทางอุดมการณ์

เนื่องจากภาษาและถ้อยคำเป็นภาพสะท้อนของระบบคิดและชีวิตสังคม มีภาษาและถ้อยคำจำนวนมากที่สะท้อนให้เห็นการอยู่ร่วมกัน และการต่อสู้กันของสองระบบ คือระบบชีวิตเศรษฐกิจที่เติบโตขึ้นมาจากภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมท้องถิ่น กับระบบที่ถูกนิยาม หรือตีกรอบขอบเขตตามความต้องการของรัฐ

คำศัพท์ที่คัดเลือกมานี้ มุ่งหมายจะนำเสนอวิธีคิดและแนวทางสังคมของชุมชนลุ่มน้ำขาน ผ่านคำศัพท์ที่ชุมชนใช้อยู่เป็นประจำในปัจจุบัน ความหมายที่อธิบายไว้ต่อไปนี้ ไม่ใช่และไม่จำเป็นต้องเป็นความหมายสากลที่ใช้ในเขตลุ่มน้ำขาน แต่จะจงอธิบายความหมายที่ใช้อยู่ในชุมชนลุ่มน้ำขาน บางความหมายเปลี่ยนแปลงไปจากความหมายที่เคยใช้มาในอดีต สะท้อนการปรับตัวของระบบชุมชนเข้าสู่สมัยใหม่

หมู่เฮา

พวกเรา, หมู่พวกเรา.

หมู่เฮา มีความหมายจำเพาะ เป็นอุดมการณ์ของกลุ่มชน เช่น กลุ่มที่นับถือผีปู่ย่าเดียวกัน กลุ่มที่อยู่สังกัดหมวดวัดเดียวกัน กลุ่มที่ใช้น้ำเขตเดียวกัน กลุ่มที่ใช้น้ำเหมืองฝายเดียวกัน หมวดเดียวกัน หมู่บ้านเดียวกัน กลุ่มที่ไปไหว้พระธาตุองค์เดียวกัน หมู่บ้านที่เป็นเครือข่ายหัววัดเดียวกัน ชีวิตชุมชนลุ่มน้ำขานแสดงออกชัดเจนว่า ชาวบ้านมีสังกัดหมวดหมู่และชอบจัดหมวดหมู่ มีแนวคิดในการจัดการองค์กรอย่างสูง หมู่เฮา มีความหมายที่ใช้ในระดับครอบครัว ระดับเครือญาติ ระดับองค์กรการผลิต ระดับเครือข่าย การผลิตและการจัดหมวดหมู่เป็นพื้นฐานและเป็นผลมาจากความเป็นหมู่เฮา

ตัวอย่าง “หมู่เฮาก็ศรัทธาวัดเดียวกัน ดานวัดเดียวกัน ขอให้อภัยกันไป” “บ้านเฮาหมู่เฮาใช้ฝายทุ่งเสียว เป็นทางเหนือใช้ฝายหลวง” “หมู่เฮานี้มันหมู่ผีมืด ตั้งบ้านอุ้มเม้งเป็นผีลี้ะ” “หมู่บ้านจัดสรรมาสร้างปากกอก เป็นรวย เป็นบ่ใจหมู่เฮา อู้กับเข้าใจ เลยเก็บแต่แค่น้ำแคไฟ อย่างอื่นต่างคนต่างอยู่”

หน้าหมู่

ส่วนรวม, ทั้งหมด, ตัวแทนของหมู่, ตัวแทนของชุมชน, ผู้นำของชุมชน.

หน้าหมู่ ไม่ใช่สถานที่ แต่เป็นคำที่แสดงสำนึกของชุมชนในเรื่อง ‘ส่วนรวม’ หรือ การมีส่วนร่วมในฐานะที่เป็นกลุ่มเดียวกัน หน้าหมู่ จึงมีที่ใช้และถูกประยุกต์ใช้ในสถานการณ์ต่างๆ เช่น วัดหน้าหมู่ ป่าหน้าหมู่ ศรัทธาหน้าหมู่ สล่าหน้าหมู่

ตีนหน้าหมู่

ที่ดินสาธารณะ, ที่ดินของส่วนรวม, ที่ดินของชุมชน. (ที่หน้าหมู่)

เช่น ที่ดินห่างจากขอบเหมือง 5 เมตรตลอดลำเหมือง ที่ดินงอกริมน้ำ ที่ดินบริเวณหนองน้ำ ที่ดินที่ตั้งศาลผี

ป่าหน้าหมู่

ป่าสาธารณะ, ป่าของหมู่บ้าน, ป่าของกลุ่มบ้าน.

เหมืองหน้าหมู่

เขตเหมืองที่เป็นพื้นที่รับน้ำจากฝายเข้าสู่ลำเหมืองส่วนรวม ก่อนที่จะแบ่งน้ำออกไปยังแต่ละต่าง ๆ เขตเหมืองหน้าหมู่จะดูแลโดยแรงงานของสมาชิกทุกคนร่วมกัน

วัดหน้าหมู	วัดที่เป็นศูนย์กลางเครือข่ายของหลายหมู่บ้านที่มีประวัติศาสตร์ร่วมกัน มีภูมิศาสตร์ร่วมกัน มีประเพณีวัฒนธรรมร่วมกัน มักเป็นหัวหมวดอุโบสถมาก่อน ปัจจุบันนี้ วัดซึ่งมีเจ้าอาวาสผู้มีความรู้และมีสติปัญญาสูง อาจเชยิบฐานะขึ้นเป็นวัดหน้าหมู แม้มิได้เคยเป็นมาก่อน เช่น วัดร้องซุ้ม วัดน้ำบ่อหลวง
ผ้าป่าหน้าหมู	ผ้าป่าของวัดซึ่งศรัทธาต้องร่วมทอดผ้าป่านั้นร่วมกันทั้งหมด ไม่ใช่คนใดคนหนึ่งเป็นเจ้าภาพ
ศรัทธาหน้าหมู	ผู้นำของชุมชนในกิจกรรมประเพณี พิธีกรรมทางศาสนา
สลาหน้าหมู	ช่างฝีมือซึ่งเป็นผู้นำในงานช่างสาขาต่างๆ ในงานส่วนรวมๆ
สลา	ช่างฝีมือ. ส่วนมากหมายถึงช่างที่เรียน 'วิชาช่าง' สืบมาจากความรู้ดั้งเดิมของท้องถิ่น
หน้าหมูลี้อยง	ผู้รับผิดชอบเป็นตัวตั้งตัวตีการเลี้ยงผี
ล้อง (ร้อง)	1-ทางน้ำที่น้ำจากเหมืองเสียไหลมาลง, 2-ทำความสะอาด ก้นถาง ขุดลอก(เหมือง) ความหมายที่ 1 ปัจจุบันมักใช้ 'ร' แทน เป็น 'ร้อง' เช่น ร้องธาร ร้องตีมีด ร้องเตื่อ แต่คำว่า 'ล้องเหมือง' ในความหมายที่ 2 ยังใช้ 'ล'
ประตุล้อง	ประตุระบายน้ำจากเหมืองก้นลงเหมืองเสีย ประตุล้อง มีไว้สำหรับลัดน้ำจากเหมืองที่ใช้ล้องเหมืองน้ำทิ้ง ซึ่งจะช่วยระบายน้ำออกสู่ลำน้ำใหญ่ได้รวดเร็ว กรณีที่มีน้ำหลากมากกว่าปกติ เช่น ในฤดูฝน การลัดน้ำจากเหมืองที่ใช้ล้องน้ำทิ้งจะช่วยบรรเทาความเดือดร้อนจากน้ำท่วมได้
สบ	พื้นที่ หรือตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ ที่ลำเหมืองหรือลำน้ำ 2 สายขึ้นไปมาบรรจบกัน เช่น 'สบขาน' บริเวณที่แม่น้ำขานไหลบรรจบกับแม่น้ำปิง 'สบวาง' บริเวณที่แม่น้ำวางไหลบรรจบกับแม่น้ำขาน
ฝาย	1- คันที่ทำขึ้นกั้นลำน้ำตามธรรมชาติ เพื่อให้ให้น้ำไหลช้าลงและทำให้ระดับน้ำเหนือคันกั้นน้ำสูงขึ้นในสมัยก่อนทำด้วยไม้ไผ่ ปัจจุบันมักทำด้วยคอนกรีต 2- บริเวณลำน้ำตามธรรมชาติที่มีคันกั้นน้ำ มักเป็นที่เริ่มต้นของระบบส่งน้ำเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก โดยจะมีการขุด 'เหมือง' หรือลำคลองส่งน้ำจากบริเวณเหนือฝาย นำน้ำเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก
เหมือง, เหมืองฝาย	ลำน้ำที่ขุดขึ้น เป็นระบบส่งน้ำที่สร้างขึ้น เพื่อให้ให้น้ำไหลจากสายน้ำหรือลำน้ำตามธรรมชาติ เข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก ลำน้ำตามธรรมชาติบริเวณที่เริ่มต้นเหมือง('ปากเหมือง')นั้น มักจะมีคันกั้นน้ำทำขึ้นไว้ในกลางลำน้ำ
เหมืองก้น	เหมืองส่งน้ำซึ่งอยู่เหนือฝาย ใช้ส่งน้ำสายหลักเข้าสู่แปลงนา
เหมืองเสีย	เหมืองรับน้ำที่ระบายมาจากแปลงนาและเหมืองก้น น้ำที่ลงเหมืองเสียเป็นน้ำเหลือจากที่ใช้ในพื้นที่เพาะปลูกแล้ว และจะถูกระบายลงลำน้ำธรรมชาติต่อไป ชาวนาลุ่มน้ำขานสร้าง 'เหมืองเสีย' คู่ขนานไปกับ 'เหมืองก้น' เสมอ
ต่ำ	พื้นที่บริเวณเหมืองฝายที่จะทำการขุดลอกหรือล้องเหมืองฝาย, พื้นที่ล้องเหมืองฝาย

ปันค่า	แบ่งรอบแบ่งงานกันทำในการดูแลเหมืองฝาย
ตำกระด้าง	พื้นที่ที่จะทำการขุดลอกหรือล่องเหมืองฝาย โดยเจาะจงมอบหมายให้เป็นหน้าที่ของแต่ละหมู่บ้าน
ตำรวม, ตำหน้าหมู่	พื้นที่ล่องเหมืองฝายที่สมาชิกของเหมืองฝายแต่ละระบบระดมแรงงานรวมกันทำ โดยไม่แบ่งส่วนพื้นที่รับผิดชอบ ส่วนมากใช้กับพื้นที่ส่วนรวมของระบบส่งน้ำ เช่น เขตเหมืองหน้าหมู่
กระด้าง	ตายตัว, ไม่เปลี่ยนแปลง.
แต	1-ขอนไม้กันลำเหมือง(เหมืองกัน) ที่บากเป็นช่องตามขนาดที่ตกลงกันไว้ เพื่อแบ่งน้ำปล่อยน้ำให้ไหลผ่านช่องแต่แต่ละช่องเข้าสู่เหมืองซอยเพื่อไปสู่พื้นที่นาแต่ละพื้นที่ ขนาดของช่องแต่ขึ้นอยู่กับขนาดพื้นที่นาที่จะนำไปใช้ เป็นการแบ่งน้ำจากเหมืองไปใช้ในนาแต่ละพื้นที่อย่างยุติธรรม ช่องแต่ที่ไม่ได้นำน้ำเข้าสู่เหมืองซอยโดยตรง จะทำหน้าที่แบ่งน้ำใช้ในพื้นที่เพาะปลูกอีกลักษณะหนึ่งคือ ปรับระดับน้ำเหนือแต(ต้นเหมือง) และทำให้น้ำไหลช้าเร็วจากต้นเหมืองไปสู่ปลายเหมืองโดยวิธีนี้ ก็จะเป็นการควบคุมปริมาณน้ำที่จะสามารถใช้ได้ หรือแบ่งกันใช้ระหว่างพื้นที่ต้นเหมืองและปลายเหมืองที่คันโดยแตเช่นกัน 2-พื้นที่นาที่ใช้ น้ำเหนือแตนั้น จะมีชื่อเรียกตามชื่อแตไปด้วย
แบ่งน้ำต้าง	การจัดแบ่งน้ำโดยคิดเป็นจำนวนชั่วโมงหรือวันที่แบ่งน้ำเข้านารอบหนึ่งๆ เมื่อน้ำไหลเข้านาเต็มพื้นที่นาหนึ่งๆ พอแล้ว เรียกว่า 1 ต้าง
วัดรอบเวร	การจัดแบ่งน้ำชลประทานตามข้อตกลงที่หมู่บ้าน/กรมชลประทาน กำหนดร่วมกัน
ลำนน้ำ	ผู้ประสานงาน ส่งข่าวสารเกี่ยวกับธุรการงานของระบบเหมืองฝาย อธิบายการงานเหมืองฝายของเครือข่ายหมวดเหมืองฝายหนึ่งๆ
ข้าวน้ำหล่อ	ค่าน้ำที่สมาชิกเหมืองฝายพร้อมใจกันจ่ายให้แก่ผู้บริหารเหมืองฝาย โดยมากจ่ายเป็นข้าว จึงเรียกว่า ข้าวน้ำหล่อ จ่ายเป็นเงินแทนก็มี ค่าข้าวน้ำหล่อประมาณไร่ละ 10-20 ถึง
น้ำวันที่	เป็นคำเสียดสีที่ใช้เรียก ‘น้ำชลประทาน’ ซึ่งไหลมาตามวันที่กำหนดไว้แล้ว ไม่ใช่ตามความเป็นจริงหรือความต้องการของการผลิต
ส่งส่วยน้ำ	เป็นคำเสียดสีของชาวนา หมายถึงการติดสินบนเจ้าหน้าที่ของรัฐในระบบชลประทาน เพื่อให้เปิดน้ำให้บางคนบางพื้นที่เป็นกรณีพิเศษ
หมวด	หน่วยจัดตั้งของชุมชน ซึ่งวางพื้นฐานอยู่บนระบบครอบครัว เครือญาติ และเพื่อนบ้าน หมวด เป็นหน่วยจัดตั้งเก่าแก่ที่สุดของชุมชน ซึ่งสะท้อนภาพของการจัดองค์กรแบบชาวบ้าน
หมวดเหมืองฝาย	ชาวนาในหมู่บ้านต่างๆ ซึ่งมีนาอยู่บนพื้นที่แต่เดียวกัน กลุ่มหนึ่งคิดเป็นหมวดหนึ่ง หรือตามแต่แก่งฝาย จะกำหนดร่วมกันกับสมาชิกเหมืองฝาย
หมวดกระด้าง	รายชื่อตามบัญชีหมวดเดิมที่ใช้สืบมาไม่เปลี่ยนแปลง ตัวอย่าง ‘บัญชีหมวดเหมืองฝายกระด้าง’ คือ รายชื่อกลุ่มที่รับผิดชอบในการล่องเหมืองฝายกลุ่มเดิมตามที่ใช้มาแต่เดิม ตามที่เคยบันทึกไว้
หมวดบ้าน	การจัดกลุ่มครอบครัวของชุมชนในลุ่มน้ำ เป็นกลุ่มๆ เป็นหมวดหมู่ คนที่อยู่กลุ่มบ้านเรือนเดียวกัน

อยู่สายถนนเดียวกัน มีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติกัน จะอยู่หมวดเดียวกัน การจัดหมวดจัดโดยตกลงกับสมาชิกชุมชน เช่น 20 คนเป็น 1 หมวด

ตาแหลว เครื่องจักสานชนิดหนึ่ง สานไขว้กันไปมาด้วยลายเฉพาะ ส่วนมากนิยมลายเก้าชั้น ใช้เป็นวัตถุสัญลักษณ์ แสดงความเชื่อของชุมชนว่า พวกเขามีอำนาจก็ดกกัน ป้องกัน สิ่งแปลกปลอมจากนอกหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นคน หรือ ภูติผีปีศาจ และความชั่วร้ายต่างๆ ตาแหลว มี 3 ชนิด คือ ตาแหลวหลวง ตาแหลวบ้าน และตาแหลวเมือง

ตาแหลวเมือง ตาแหลว ที่ถูกใช้เป็นวัตถุสัญลักษณ์ แทนความรู้สึกลงใจของชาวบ้าน ที่ต้องการมีตัวแทนผู้รอบรู้ ต่อสู้เท่าทันคนนอกและวัฒนธรรมอื่น ตาแหลวเมืองจึงถูกสร้างขึ้นเป็นสัญลักษณ์ว่า มีจิตใจ มีวิญญาน สามารถเดินทางไปทุกหนทุกแห่ง รอบรู้ทุกสิ่ง ใครมาดี หรือร้าย ตาแหลวเมืองจะเป็นด่านหน้ารับมือได้

หมวดวัด การจัดกลุ่มครอบครัวของชุมชนในลุ่มน้ำที่เป็นศรัทธาเดียวกัน เป็นกลุ่มๆ เป็นหมวดหมู่ กลุ่มย่อย 1 กลุ่ม เรียกว่า 1 หมวด

หมวด(เผ่า)ศพ การจัดกลุ่มครอบครัวของชุมชนในลุ่มน้ำ เป็นกลุ่มๆ เป็นหมวดหมู่ เพื่อช่วยเหลือการงานตั้งแต่วันแรกขุดศพ จนถึงวันเผา สมาชิกหมวดศพจะผลัดกันไปนอนค้างเป็นเพื่อนครอบครัวผู้ตาย จนกว่าพิธีศพจะสิ้นสุด

สมาชิกศพ สมาชิกในระบบสวัสดิการในวาระการเสียชีวิต ระบบสวัสดิการในวาระการเสียชีวิตในลุ่มน้ำนี้ เป็นระบบซึ่งจัดการระดมทุนจากสมาชิกชุมชนเพื่อช่วยเหลือครอบครัวที่สมาชิกเสียชีวิตลง โดยเรียกเก็บเงินค่าสมาชิกศพจากครอบครัวที่เป็นสมาชิกครอบครัวละเท่าๆ กัน เมื่อมีสมาชิกคนหนึ่งคนใดเสียชีวิตลงแต่ละครั้ง เงินที่เก็บได้ทั้งหมดจะมอบให้แก่ครอบครัวผู้ตาย บางหมู่บ้าน กันเงินที่เก็บได้ไว้ร้อยละ 5 เพื่อบริหารงานของกลุ่มสมาชิกศพด้วย เงินค่าสมาชิกศพนับเงินทำบุญงานศพ แตกต่างกัน ‘เงินทำบุญงานศพ’ นั้น ครอบครัวเพื่อนบ้านช่วยเหลือกันโดยสมัครใจ ใครจะทำบุญเท่าใดก็ได้ ส่วน ‘ค่าสมาชิกศพ’ เรียกเก็บต่างหาก เรียกเก็บในอัตราที่แน่นอน ทุกคนจ่ายเท่ากัน เป็นระบบประกันด้านสวัสดิการในวาระการเสียชีวิต

หมวดอุโบสถ
หัวหมวดอุโบสถ
ลูกหมวดอุโบสถ หมวดหมู่ของพระสงฆ์ จากหลายวัดซึ่งขึ้นต่อวัดประธานวัดหนึ่ง วัดประธานมีเจ้าอาวาสผู้อาวุโสทั้งอายุ และทางธรรม เป็นผู้บวช หรือเป็นสถานที่บวชให้แก่พระจากวัดที่เป็นลูกหมวด พระสงฆ์จากวัดลูกหมวดจะมารวมลงโบสถ์ ณ วัดหัวหมวดอุโบสถทุกวันเดือนเพ็ญ และวันเดือนดับ หมวดอุโบสถจึงเป็นศูนย์กลางหรือวัดประธานของหลายวัด ซึ่งอาจเรียกได้ว่า วัดลูกหมวด หรือลูกหมวดอุโบสถ หรือหัววัด การจัดหมวดอุโบสถเป็นหมวดการปกครองคณะสงฆ์โบราณของล้านนา ซึ่งยังสืบทอดมาจนปัจจุบัน

วัดเก่า วัดเก่าแก่ต้นรากดั้งเดิมที่มีมาก่อนในชุมชน

แก่วัด มัคทายกวัด.

แก่บ้าน ผู้ใหญ่บ้าน.

แก่บ้าน เป็น ผู้อาวุโสที่ได้รับการยอมรับในหมู่บ้าน ปัจจุบันนิยมเรียกว่า ‘พ่อหลวง’

แก่งลุ่ม	หัวหน้ากลุ่ม. แก่งลุ่ม เป็น ผู้ที่ได้รับความนับถือในกลุ่มแรงงานจ้างเหมา เป็นหัวหน้ากลุ่ม
แก่ต๊อก	ผู้สูงอายรับผิดชอบดูแลหมู่บ้านชั่วคราว เนื่องจากยังไม่มีผู้รับตำแหน่งผู้นำถาวร
แก่หัวหมวด	หัวหน้าหมวด, ผู้อาวุโสของหมวด. หัวหน้าหมวดบ้านหมวดหนึ่งๆ มีหน้าที่ดูแลทุกข์สุขและบริหารงานหมู่บ้านผ่านลูกหมวดของตน
แก่เหมือง, แก่ฝาย	หัวหน้าระบบเหมืองฝาย, หัวหน้าเหมืองฝาย. ชาวนาเลือกสมาชิกเหมืองฝายคนหนึ่งเป็นหัวหน้าควบคุมดูแลระบบเหมืองฝาย 1 ระบบ
เยี่ยะนาผ่า	เช่าทำนาโดยแบ่งผลผลิตกันเป็นข้าว
ปิ่นกึ่ง, ผ่ากึ่ง	ระบบการเช่านาคิดค่าเช่าโดยแบ่งผลผลิตข้าวระหว่าง เจ้าของที่นา : ผู้เช่า เท่ากับ 50 : 50
ปิ่นสาม, ผ่าสาม	ระบบการเช่านาคิดค่าเช่าโดยแบ่งผลผลิตข้าวระหว่าง เจ้าของที่นา : ผู้เช่า เท่ากับ 70 : 30
ช่วยกินข้าว	ช่วยทำนาโดยขอแบ่งผลผลิต(ข้าว)จากการทำนาเป็นการตอบแทน แทนการรับเงินค่าจ้าง เป็นวิธีการที่ชาวนาใช้ในการช่วยเหลือกันและกัน โดยเฉพาะสำหรับผู้ที่ยากจนกว่าจะไปช่วยชาวนา ที่มีนาทำนา
ค่าหัวนา	ค่าเช่านาเหมาจ่ายที่ชาวนาผู้เช่า จ่ายให้แก่ผู้ให้เช่าตามข้อตกลง บางครั้งเรียกว่า ‘กินค่าหัว’, ‘กินค่าหัวนา’ คำคำนี้มีปรากฏในโบราณและกฎหมายเก่าของล้านนา
ซื้อหลัง, ซื้อหลังนา	การเช่านาเหมาจ่ายเป็นรายปี ราคาตามแต่จะตกลงกันปีต่อปี
ขายหลัง, ขายหลังนา	การให้เช่านา เหมาจ่ายเป็นรายปี ราคาตามแต่จะตกลงกันปีต่อปี
ค่าหัววัด	ข้าวหรือเงินที่สมาชิกชุมชนถวายวัดเป็นรายปีหลังฤดูเก็บเกี่ยว เพื่อนำไปใช้ในการประเพณี พิธีกรรมต่างๆ และเป็นการทำบุญ การเก็บเงินค่าหัววัด เรียกว่า ‘เก็บหัววัด’
ต่าง	หน่วยน้ำหนัก 1 กระบุง คิดเป็น 1 ต่าง, 1 ต่าง = 1 ถังครึ่ง ในหมู่บ้านยังมีต่างเล็ก ต่างใหญ่ ไม่เท่ากันทีเดียวนัก เพราะหน่วยนับของต่างไม่ค่อยเข้มงวดเรื่อง จำนวน ไม่ได้เป็นมาตรฐานเดียวกัน
ถ้อย	หน่วยนับที่เล็กที่สุดในพื้นที่นาที่ยกร่องขึ้นเป็นแปลงผัก, พื้นที่ยกร่อง 1 คันร่อง เรียกว่า 1 ถ้อย บางที่เรียกว่า ‘ฮอน’ เช่น ‘ขึ้นฮอน’ ‘ฮอนหนึ่ง’ มีความหมายเหมือนกับ ‘ถ้อยหนึ่ง’
ไฮ่ภาษี	พื้นที่ 1 ไร่ ใช้เป็นหน่วยนับพื้นที่นาในการเสียภาษีตามที่รัฐกำหนด ชาวนาใช้คำว่า ‘ไฮ่ภาษี’ เพื่อให้ต่างจาก ‘ไฮ่เมือง’
ไฮ่เมือง	พื้นที่นา 1 ผืนเล็ก ซึ่งมีคันนาล้อมรอบสี่ด้านนับเป็น 1 ไฮ่เมือง ส่วนมากมีพื้นที่ประมาณ 1 งาน
ปิ่น	หน่วยนับพื้นที่นา นา 1 ปิ่น หมายถึงนาของครอบครัวหรือบุคคล 1 หน่วย เช่น นานี้มี 3 ไฮ่ภาษี นานี้มี 6

	ไฮ้เมือง เป็นต้น
แสงหนึ่ง	หนึ่งแรงงาน ทำงาน 1 วัน คิดเป็น แสงหนึ่ง
เอาแสง	ลงแขก. ผลัดเปลี่ยนแรงงานและหน้าที่ บางที่ก็เรียกว่า เอามือ, เอามือเอาวัน, เอาวัน, บั่นมือ
ร้อยถอน, ร้อยชัก ร้อยแบ่ง	ร้อยละ, สัดส่วนจากร้อย. เช่น ร้อยถอน 15 คือ ร้อยละ 15 เป็นต้น เป็นคำที่ใช้เรียก ‘ระบบการคิดอัตราค่าเช่านาที่คิดค่าเช่าเป็นข้าว’ ด้วย
เดือนเมือง	การนับเดือนตามระบบพื้นบ้านล้านนา เป็นระบบนับทางจันทรคติ(ขึ้นแรม) 1 ปีมี 12 เดือน บางปีมีเดือน 6 สองครั้ง นับตั้งแต่ ‘เดือนอ้าย’ ไปสิ้นสุดปีที่ ‘เดือนสิบสอง’ การเรียกชื่อนับเดือนเร็วกว่าการนับเดือนทางภาคกลาง 2 เดือน ถ้า เดือนเมือง เป็น ‘เดือนยี่’ เดือนทางภาคกลางเป็น ‘เดือนสิบสอง’ (ดังนั้น เทศกาลประเพณี ‘ยี่เป็ง’ ก็ตรงกับ เทศกาล ‘ลอยกระทง’ ในวันเพ็ญเดือนสิบสอง) ใช้เป็นหน่วยเวลาซึ่งกำหนดวาระการผลิต งานประเพณี พิธีกรรม
ปอย, งานปอย	เป็นเทศกาลงานฉลองของเครือข่ายชุมชนล้านนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ‘วันกินใหญ่ตานหลวง’ เป็นการเฉลิมฉลองการบูรณะปฏิสังขรณ์วัด และเป็นการชุมนุมพบปะของสมาชิกเครือข่าย มีงานมหรสพสมโภชประมาณ 3-4 วัน เครือข่ายชุมชนหมู่บ้านและหัววัดจะได้พบกันในงานปอย
ต้นเงิน	เป็นของและเงินที่จะนำไปถวายวัดในงานปอย หรือ วันกินสลาก ทำด้วยไม้ไผ่สานปักบนภาชนะที่วางตั้งได้ ประดับประดาด้วยด้วยข้าวตอกและดอกไม้ต่างๆ มีเงินบริจาคเสียบไม้ไผ่ติดไว้
ล่ามวัด	มัคทายก หรือบุคคลที่กระจายข่าวสารจากวัดไปสู่ชาวบ้าน จัดการการงานของวัด มีหน้าที่เก็บเงินต่างๆ ในงานประเพณี พิธีกรรม และการระดมทุนเพื่อศาสนาจากชุมชน
หัววัด	คำใช้เรียก กลุ่มสมาชิก ‘วัด’ ที่เป็นเครือข่ายกัน มีความสัมพันธ์กัน เช่น พระสงฆ์ 2 วัดที่อยู่ในหมู่บ้านใกล้เคียงกัน และบวชอุโบสถ(วัด)เดียวกัน วัด 2 วัดที่พระสงฆ์จำพรรษานั้นเป็น หัววัด กัน ศรัทธาวัด ที่เป็นญาติมิตรกัน นำวัดของตนมาเป็นหัววัดกัน เป็นต้น
ศรัทธาฮอม	ผู้มีศรัทธาบริจาค, ผู้มีศรัทธาร่วมบุญ.
หนาน	คนที่เคยบวชเป็นพระ ภายหลังสึกจากพระแล้วเรียกว่า หนาน คำว่า หนาน ยังมีความหมายบ่งชี้ภูมิความรู้ คนที่เป็นหนานมักมีความรู้ดี มักจะเป็นช่างเพราะเรียนวิชาช่างมาจากวัด การอยู่วัดเป็นโอกาสสำคัญที่จะว่างเว้นการผลิต และได้เรียนวิชาต่างๆ
น้อย	คนที่เคยบวชเณร ภายหลังสึกจากเณรแล้วเรียกว่า น้อย คำว่า น้อย มีนัยความหมายว่าเป็นผู้รู้ธรรมบ้าง อย่างน้อยก็ผ่านการบวชเรียนมา
ผี	สิ่งที่มีอยู่ในอีกมิติหนึ่ง, พื้นที่อีกมิติหนึ่ง. เป็นสิ่งที่มีความหมายเกี่ยวกับ จิต เจตจำนง ไม่มีรูปที่ชัดเจน ใช้เรียกบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้วหรือหมายถึง ‘จิต’ หรือ ‘เจตจำนง’ หรือ ‘สิ่งศักดิ์สิทธิ์’ ที่มีอยู่ในสรรพสิ่งในธรรมชาติ ที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงหรือเกี่ยวข้องในการดำเนินชีวิตในด้านต่างๆ

ผีฝ่าย	ผีซึ่งดูแลฝ่ายแรกของระบบเหมืองฝ่าย มีศาลผีตั้งอยู่ ณ พื้นที่หัวฝ่าย
ผีพ่อบ้าน ผีเจ้าบ้าน	ผีที่ดูแลคุ้มครองหมู่บ้าน น่าจะเป็นผีบรรพบุรุษของกลุ่มชนหลายสายเลื้อยบนเขตพื้นที่เดียวกัน
ผีปู่ย่า	ผีบรรพบุรุษของวงศ์ตระกูล
เก้ายี่	ตัวแทนของบรรพบุรุษฝ่ายหญิงของตระกูล ครอบครัวหนึ่งๆ หรือตระกูลหนึ่งๆ ซึ่งมีหิ้งผีปู่ย่าอยู่ ณ เฮือนเก้ายี่ ‘ หิ้งผีปู่ย่า ’ คือหิ้งที่ไว้ของเคารพเพื่อระลึกถึงบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว แต่ละวงศ์ตระกูลมีเก้ายี่ คนหนึ่ง(นับเฉพาะผีฝ่ายหญิง) โดยมากเลือกลูกสาวคนเล็กซึ่งจะได้รับมรดกบ้านที่ดินที่อยู่อาศัยของบิดามารดา เป็น เก้ายี่ สืบต่อจากมารดาหลังจากมารดาตายลง เก้ายี่ จึงอยู่ ณ ที่ เฮือนเก้ายี่ หรือ ‘เรือนหลักของตระกูล’ เก้ายี่จะเป็นผู้รักษา ‘ ตะผีปู่ย่า ’ หรือ ‘ หิ้งผีปู่ย่า ’ บ้านอื่นๆ ซึ่งเป็นเฮือนผีเฮือนน้องมี ‘ ผีเฮือน ’ แต่ไม่มีหิ้งผีปู่ย่า สมาชิกของตระกูลจะกลับมาไหว้ผีปู่ย่าทุกปีที่เฮือนเก้ายี่
ไขว้ผี	การแต่งงานของชาย-หญิง เวลาแต่งงาน จะมีการนำผีปู่ย่าของทั้งสองฝ่ายมารู้จักกัน มาเป็นเครือญาติกัน ‘การแต่งงาน’ จึงเรียกว่าเป็น ‘การมาไขว้ผีกัน’ ปัจจุบันนี้ หนุ่มสาวได้เสียกันก่อนแต่งงานก็ให้ทำพิธี ‘ไขว้ผี’ เพื่อให้การอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวได้รับการยอมรับว่าถูกต้อง
เฮือนเก้ายี่	บ้านตั้งต้นของบรรพบุรุษหรือของตระกูลรุ่นแรกๆ ในชุมชน
เฮือนเย็น	บ้านซึ่งตั้งศพผู้ตายไว้ ถือว่าเย็นสะท้านเพราะความเจ็บปวดเศร้าโศกอล้งผู้ที่จากไป เพราะเหตุนี้จึงมี หมวดเผ่าศพ จัดสรรสมาชิกหมวดมาอยู่เป็นเพื่อนครอบครัวผู้ตาย เพื่อช่วยลดความเศร้าโศก
ผีไต	ผีของชนชาติไต, บรรพบุรุษชนชาติไต
ผีเม็ง	ผีของชนชาติเม็ง, บรรพบุรุษชนชาติเม็ง
ผีลัวะ	ผีของชนชาติลัวะ, บรรพบุรุษชนชาติลัวะ
เส้น	เครือข่าย, บัญชีรายการสมาชิกของเครือข่าย. ได้แก่ เครือข่ายสายเลือด(ตระกูล), เครือข่ายปอยหลวง ‘เส้นหัววัด’ คือบัญชีหัววัด บันทึกรายชื่อ ที่อยู่ การบริจาคที่เครือข่ายมาร่วมบริจาคที่วัด
เส้นผัด	คนละตระกูล, ต่างตระกูล. ชายหญิงต่างตระกูลจะแต่งงานกัน แสดงว่าจะก่อความสัมพันธ์ ‘ ข้ามเส้น ’ หรือ ‘ข้ามตระกูล’ กัน เรียกว่า ชายหญิง เส้นผัด กัน เมื่อ เส้นผัด จึงต้องมา ‘ไขว้ผี’ กัน คำว่า เส้นผัด นี้ยังใช้มากในหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน
ออกนอกเส้น	ออกนอกเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่ม หรือหมวดหมู่ เขตวงในของหมู่บ้าน
ประตูกาด	ตลาดเล็กๆ ในหมู่บ้าน ตูปกาด ก็เรียก
หอมดวง	ใช้เรียกชื่อ ‘หอมหัวใหญ่’ เพราะราคาหอมหัวใหญ่ขึ้นลงไม่แน่นอนในแต่ละปี ถ้าราคาดีอาจทำให้มีกำไรมาก ถ้าราคาตกก็อาจถึงกับขาดทุนมาก ต้องกู้หนี้ยืมสิน (แล้วแต่ดวง)

หอมแป้	‘หอมแดง’ ที่คัดออกมาเพราะผิวไม่สวย ชาวบ้านนิยมใช้ หอมแป้ เพราะรสชาติไม่ต่างกับหอมแดง แต่ราคาถูก เพียงแต่ผิวไม่สวย บางคนว่าหอมแป้เป็นหอมคนจน
ฮิบยา	เก็บยาสมุนไพร.
เติงกัน	เชื่อมโยงกัน.
กำกั้น	เลือกอาหารที่ควรแก่การบริโภค ช่มใจที่จะไม่กินอาหารตามใจตนเอง
กินผิด	รับประทานอาหารที่ทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ ความหมายมักเน้นหนักเรื่องการกินอาหารที่ ‘ผิดฤดูกาล’ ‘ผิดกับธาตุ’ ของบุคคล ‘ผิดกับกองลม’ ในร่างกาย เป็นรากฐานความเชื่อเรื่องการเจ็บป่วย
ยาแก้	เมื่อมีความเชื่อเรื่องการ กินผิด จึงมียาแก้การกินผิด เรียกสั้นๆ ว่า ยาแก้ เมื่อร่างกายเจ็บป่วย ฉับพลัน ชาวบ้านมักกินยาแก้ เพื่อ ‘แก้ปัญหการกินผิด’ นั้นๆ เป็นระบบจัดการสุขภาพอีกระบบ หนึ่งต่างจากแผนตะวันตก
ทำสวนแล้ง	การผลิตนอกฤดูทำนา เช่น ปลูกหอมหัวใหญ่ ปลูกผักกาด ปลูกแตงกวา ในพื้นที่เพาะปลูกที่มีน้ำ พอเพียง อาจมีการปลูกพืชฤดูแล้งหลาย crop เช่น ภายใน 7 เดือนมีการปลูกหอมหัวใหญ่ มะเขือเทศ ผักกาด เป็นต้น เมื่อมีการเพาะปลูกเข้มข้น คำว่า ‘ปลูกหน้าแล้ง’ จึงกลายเป็น ‘ทำสวนแล้ง’ และ เกิดมีการเก็บค่าเช่าถ้าที่ดินนั้นเป็นที่เช่า ซึ่งโดยปกติไม่มีการคิดค่าเช่าทำนาในฤดูแล้ง
ยาเมือง	ยาสูบพื้นเมือง, ยาสูบพื้นบ้าน. ‘ยาแป้’ หรือ ‘ยามอญ’ ก็เรียก
ผักเมือง	หมายถึงพืชอาหารสายพันธุ์พื้นเมือง ส่วนมากขึ้นเองหรือมีอยู่ตามธรรมชาติมาก่อน บางชนิดนำ มาเพาะปลูกจำหน่ายเป็นพืชเศรษฐกิจในตลาดชุมชน ในเวลาต่อมา
ชุย	ซื้อ. การซื้อทรัพย์สินจากเครือญาติที่รู้จักสนิทสนมกัน ความเป็นพี่น้องญาติมิตร ใช้คำว่า ชุย ไม่ใช่คำ ว่า ‘ซื้อ’
ของต้อน	ของฝากที่เครือญาติ เพื่อนบ้าน นำมาฝากจากต่างถิ่น
ฝ้ายล้วง	ด้ายสายสิญจน์ ที่โยงจากศูนย์กระทำพิธีสืบชะตาบ้านไปวนรอบบ้านทุกหลังในหมู่บ้าน ให้อยู่ใน พิธีกรรมสืบชะตาด้วยกัน บัดเป่าภยันตรายต่างๆ ให้อยู่เย็นเป็นสุข

บรรณานุกรม

กัลยารัตน์ วงศ์เรืองไชย. ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสันป่าตอง : ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของพ่อค้าคนกลางที่
รับซื้อผลผลิตทางการเกษตร และ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าคนกลางฯ กับเกษตรกร 2500-2538. วิทยานิพนธ์
ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์, 2541.

เกรียงไกร รัตนารักษ์. พื้นที่ลุ่มน้ำ : การวิเคราะห์นโยบายของรัฐในการบริหารจัดการลุ่มน้ำ. รายงานการวิจัย เสนอต่อ
สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2540.

ครูบาอินทจักรรักษา. ธุดงค์วัตร ธุดงค์ธรรม ปกิณกะธรรม. พิมพ์เนื่องในงานบุพการีรำลึก ของ พระครูบาอินทจักรรักษา
วัดน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ 20 มีนาคม 2529.

คำสอนพญามังราย. ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2519.

จามะรี เชียงทอง. ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร ศักยภาพและการต่อสู้ของท้องถิ่น, 2541. (อัตสำเนา)

จำนง พูนवल. ศักยภาพการแก้ปัญหาของกลุ่มสตรีท้าวต๋นในชุมชนชนบท. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.

ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. แนวความคิดทางภูมิศาสตร์. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2527.

ชีกะฮารุ ทานาเบ. ทุ่งเกลือ-ทุ่งดำ ตำนานของผู้นำชาวนาแห่งล้านนาไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2529.

ชูศักดิ์ วิทยากัด. ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปิงตอน
บน : ศึกษากรณีอำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่. สถาบันวิจัยสังคม, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2531.

ชูสิทธิ์ ชูชาติ. “กาดจ๊ว” (ตลาดจ๊ว) : มิติหนึ่งของภาพสะท้อนในการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของสังคมชาวนาในภาคเหนือ
ของประเทศไทย. รายงานการวิจัย เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2538.

ชูสิทธิ์ ชูชาติ. กลองหลวง : สงครามพิธีกรรมในล้านนา. งานวิจัยทุนวิจัยเพื่ออนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมไทย มูลนิธิเจมส์ เอช ดับ
เบิลยู ทอมป์สัน, 2530.

ชูสิทธิ์ ชูชาติ. พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านตอนเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2503). กรุงเทพฯ :
กรมการฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ, 2524.

ชูสิทธิ์ ชูชาติ. เสียงกลองสองฝั่งลุ่มน้ำแม่ระมิงค์ : กลองหลวง. รายงานการวิจัย เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรม
แห่งชาติ, 2532.

ด. อมาตยกุล. เมืองเหนือและเมืองใต้. กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา, 2513.

บรรจบ พันธเมธา. กาเลหม่านไตในรัฐชาน. กรุงเทพฯ, 2522.

_____. ไปสอบคำไท. กรุงเทพฯ, 2522.

บรรชร กล้าหาญ, การเรียนรู้ของเกษตรกรด้านการจัดการการเกษตรแบบผสมผสาน (Learning in Integrated farming to management of Agriculturist). วิทยาลัยเกษตรและเทคโนโลยีเชียงใหม่.

บริษัท ปัญญา คอนซัลแตนท์ จำกัด. งานศึกษาข้อมูลและศักยภาพการพัฒนาหลุ่มน้ำแม่ห้าปิง. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2537.

ประชัน รักพงษ์. ตลาดนัดเมืองเชียงตุง. ใน อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. เรื่องเมืองเชียงตุง. เชียงใหม่ : สุริวงศ์บุ๊คเซนเตอร์, 2538.

ประเทือง นรินทรากูร ณ อรุณยา. ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร กรณีการจัดการที่ดินของชุมชนภาคเหนือ. (อัดสำเนา)

ประวิทย์ ดันตลาณกุล. ตำนานวัดพระธาตุหริภุญชัย จังหวัดลำพูน. เชียงใหม่, 2542.

ประสิทธิ์ เพชรรักษ์. (เรียบเรียง) เจ้าพ่อเตโคเสื้อเมืองหริภุญชัย ขุนพลแก้วของพระแม่เจ้าจามเทวี. 2543.

ประเสริฐ ณ นคร. มังรายศาสตร์ ฉบับเส้าให้. กรุงเทพฯ : เลียงเชียงจงเจริญ, 2514.

_____. มังรายศาสตร์ ฉบับนอตอง. ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2530.

พงศาวดารเมืองน่าน. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลตรีเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช, 2461.

พงษ์ศักดิ์ วิทวัสสุติกุล และวารินทร์ จิระสุขทวีกุล. งานวิจัยหลุ่มน้ำ : เรากำลังทำอะไรกันอยู่. เอกสารประกอบการบรรยาย ในการประชุมเชิงปฏิบัติการของหัวหน้าหน่วยงานสนามของส่วนอนุรักษ์ต้นน้ำ สำนักอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ วันที่ 13 มิถุนายน 2539 เมืองพัทยา ชลบุรี, สำนักวิชาการป่าไม้ กรมป่าไม้, 2539.

พระครูภาวนาภิจิต. (รวบรวม) พิธีปริวาสกรรม แบบมหาสุทนต์ปริวาส. วัดวนารามน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่, 2519.

พอพันธ์ อูยานนท์ และศิริพร สัจจามันท์. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของค่าจ้างและตลาดแรงงานในประเทศไทย ค.ศ. 1930-1995. รายงานการวิจัย เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2544.

พริณัย ชัยแสงสุกุล และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. รายงานการวิจัยพื้นฐานเรื่องการวิเคราะห์กฎหมายล้านนา. สถาบันไทยคดีศึกษา, 2520.

มังรายศาสตร์ ฉบับวัดหมื่นเงินกอง. ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2518.

มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยพระเกียรติ. ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2518.

มาลี ไพโรสน. พิธีกรรมเกี่ยวกับการเกษตรและความอุดมสมบูรณ์ของภาคเหนือ : การศึกษาในแง่ความสัมพันธ์กับชีวิตทางเศรษฐกิจสังคม. รายงานการวิจัย เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2532.

ยศ สันตสมบัติ. รัฐ ชุมชน และนโยบายการจัดการทรัพยากร : บทสำรวจองค์ความรู้. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.

รัตนภรณ์ เศรษฐกุล. เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านล้านนา. งานวิจัยภายใต้ชุดโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ภายใต้ทุนสนับสนุนของ สกว., 2545. (ฉบับร่าง)

รายชื่อวัดและนิภายสงฆ์ในเวียงเชียงใหม่ ฉบับวัดเจดีย์หลวง. 2518.

รุ่งกานต์ กฤษณามระ และคณะ. การจัดทำระบบข้อมูลแม่น้ำและลุ่มน้ำของประเทศไทย ตามมาตรฐานของโปรแกรม
อุทกวิทยาระหว่างประเทศ ระยะที่ 4. งานวิจัย เสนอต่อคณะกรรมการอุทกวิทยาแห่งชาติ, 2542.

วันเพ็ญ สุรฤกษ์. พัฒนาการทางประวัติความเป็นมา และการจัดการเกี่ยวกับระบบการชลประทานในภาคเหนือของ
ประเทศไทย. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2528.

ลือชัย จุลาสัย และมิ่งสรรพ ขาวสะอาด. เศรษฐกิจภาคเหนือประเทศไทย ปัจจุบันและอนาคต. กรุงเทพฯ : ศรีสมบัติการพิมพ์,
2528.

วิมล ดำศรี และไพรินทร์ รุยก้าว. วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย, 2540.

ศุภชัย นิมมานเหมินท์. การจัดการชลประทานแบบพื้นเมืองของล้านนาไทย (เหมือง ฝาย และพั้ง) : ปัจจัยที่มีผลต่อ
ความร่วมมือของสมาชิกกลุ่มชลประทานราษฎร์ ในการจัดการการใช้น้ำในพื้นที่อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน.
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (พัฒนาสังคม) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2532.

ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูเชียงใหม่. รายงานการวิจัยพื้นฐาน ท่งพันเอกพันเผื่อเมืองแกน ตำบลอินทขิล
อำเภอแม่แตง เชียงใหม่. 2525.

สมพงศ์ วิทย์ศักดิ์พันธุ์. กระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบท กรณีศึกษากันตังแก้ว หมู่ 4
ตำบลหนองควาย อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่. รายงานการวิจัย เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ,
2542.

สมหมาย เปรมจิตต์. หมวดอุโบสถ : บันทึกพบสารเรื่องราวชีวิตและนิยายสงฆ์ หัววัดในเมืองเชียงใหม่. 2515.

สถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. รายงานฉบับสุดท้าย แผนหลักงานพัฒนา
แหล่งน้ำ จังหวัดสุราษฎร์ธานี. ใน โครงการศึกษาเพื่อจัดทำแผนหลัก งานพัฒนาและปรับปรุงแหล่งน้ำทั่วประเทศ,
กรมชลประทาน, 2541.

สนั่น หมื่นแก้ว. ลำพูนที่น้ำรู้ คนดีที่โลกมิลืม. พิมพ์ครั้งที่ 13, 2545.

สมาคมภูมิศาสตร์แห่งประเทศไทย. ภูมิศาสตร์กับการพัฒนาสังคมไทย. กรุงเทพฯ : บริษัท โปรเจคแอสโซซิเอท จำกัด, 2543.

สหกรณ์การเกษตรสันป่าตอง จำกัด. รายงานกิจการประจำปี 2542.

สังวาล ราศรี. (แปลจากตัวธรรม) ประเพณีกฎหมายเชียงใหม่. (อัตสำเนา)

สิงฆะ วรรณสัย. (ปริวรรต) กฎหมายพระเจ้าน่าน. ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2528.

สุเทพ สุนทรเกษม. ความเป็นไปได้ในการศึกษาเรื่องชาติพันธุ์ ภูมิปัญญา และทรัพยากรธรรมชาติ, 2534.

สุพรหมญาณเถระ, ท่านเจ้าคุณพระ. ดำเนินพระเจ้าเลียบโลก. ที่ระลึกงานทำบุญคล้ายวันเกิด 75 ปี วัดตะโปธาราม อ.เมือง
จ.เชียงใหม่, 2543

สุรัสวดี อ่องสกุล. ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน),
2543.

สุรินทร์ อันพรม. การจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมของชุมชนในเขตภูเขา ลุ่มน้ำขาน จังหวัดเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์
วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต(การจัดการทรัพยากร) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2543.

สุรินทร์ รัชกิจจานุกิจ และบุญชัย รักศิลปกิจ. ปัญหาความขัดแย้งของราษฎรอันเนื่องมาจากการจัดการและการบริหาร
การใช้น้ำในบริเวณหนองหลวง จังหวัดเชียงราย. ศูนย์พัฒนาภาคเหนือ, สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจ
และสังคมแห่งชาติ, 2532.

เสน่ห์ จามริก และคณะ. รวบรวมความสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล. เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิ
ชุมชนศึกษา 4 ภาค วันที่ 15-16 มีนาคม 2545 ณ สำนักงานกลางนักเรียนคริสเตียน กรุงเทพฯ, 2545.

แผนหลวงราชสมภาร(แต่ง). พงศาวดารเมืองน่าน. อนุสรณ์งานบำเพ็ญพระราชกุศลออกเมรุ พระราชทานเพลิงศพ
พระเทพนันทาจารย์ เจ้าอาวาสวัดพญาภู อ.เมือง จ.น่าน 1 เมษายน 2543. เชียงใหม่ : ธนุพรินตัง.

สำนักงานเกษตรอำเภอสันป่าตอง. แนวทางพัฒนาการเกษตรระดับตำบล (ตำบลท่าวังพร้าว) อำเภอสันป่าตอง จังหวัด
เชียงใหม่. สำนักงานเกษตรอำเภอสันป่าตอง เชียงใหม่, 2535. (10 เล่ม)

สำนักผังเมืองจังหวัดเชียงใหม่ กรมการผังเมือง กระทรวงมหาดไทย. ผังพัฒนาชนบทตำบลบ้านแม อำเภอสันป่าตอง
จังหวัดเชียงใหม่, 2531. (6 เล่ม)

สำนักผังเมืองจังหวัดเชียงใหม่ กรมการผังเมือง กระทรวงมหาดไทย. ผังองค์การบริหารส่วนตำบลสันกลาง อำเภอ
สันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่, 2542.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี และคณะ. แหล่งโบราณคดีในประเทศไทย เล่ม 6. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2536.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามต้นฉบับโบราณในภาคเหนือ.
วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และลมูล จันทรหอม. รายงานการวิจัยพื้นฐาน : ประชุมกฎหมายเกษตรล้านนา. 2527.

_____ และ ศรีชน คำแปง. มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน. 2528.

_____ และ เดวิด วัลยาจ (David K. Wyatt). ด่านน่านพื้นเมืองเชียงใหม่. 2543.

อานันท์ กาญจนพันธ์. ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร. รายการการวิจัย เสนอต่อสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2541.

อาภา ศิริวงศ์ ณ อยุธยา. การศึกษาเปรียบเทียบระบบชลประทานแบบประเพณีของชุมชนสองแห่งในภาคเหนือของ
ประเทศไทย. 2522.

ตำนานวัดพระบาทยังหวัด อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 10, 2545.

ตำนานหรือประวัติฉบับเดิม ถ้ำหลวงเชียงดาว อ.เชียงดาว จ.เชียงใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 20, 2520.

ตำรายาแผนโบราณพื้นเมืองเชียงใหม่. : ธนบรรณการพิมพ์, 2527.

ตำราพระบรมธาตุวัดพระแก้ว อ.เมือง จ.เชียงราย. เชียงราย : ไพศาลการพิมพ์, 2520.

ประเพณีล้านนาไทยและพิธีกรรมต่าง ๆ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงธน, 2517.

ประวัติเจดีย์กู่คำ บ้านแม อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่.

ประวัติตำบลบ้านแม อ.สันป่าตอง เชียงใหม่.

ประวัติวัดจอมแจ้ง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่.

ประวัติวัดบุปผารามสวนดอก พระเจ้าแก้วดี จ.เชียงใหม่.

แผ่นปลิวเชิญชวนพุทธศาสนิกชนบูรณะพระธาตุเจดีย์เหลี่ยม ณ วัดป่าเจดีย์เหลี่ยม ต.แม่ก้า อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่.

พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก. สิงฆะ วรรณสัย. (ปริวรรต), 2518.

ระเบียบสหกรณ์ผู้ใช้น้ำปวงสนุก จำกัด ว่าด้วยหุ้น พ.ศ. 2543.

สมุดบันทึกเหมืองฝายเจ้าสีหมื่น.

สมุดบันทึกเหมืองฝายบ่อน้ำทิพย์.

สมุดบัญชีหวัต วัดน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่.

หนังสือที่ระลึกในงานฉลองมณฑปเจดีย์รอยพระพุทธรบาท วัดพระสิงห์ อ.เมือง จ.เชียงราย 24-26 กุมภาพันธ์ 2526.

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระสุธรรมยานเถร (ครูบาอินทจักรรักษา) ณ วัดน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่
22 มีนาคม 2524.

Anan Ganjanapan. **The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900-1981).** Ph.D. Dissertation, Faculty of Graduated School. Cornell University, 1984.

Brock J.O.M. and Webb, J.W. **Geography of Mankind.** New York : Mc-Grawhill, 1968.

Jamaree Pitackwong. **Disorganized Development : Changing Forms of Work and Livelihood in Rural Northern Thailand.** Ph.D. Dissertation, School of Oriental and African Studies, University of London, 1966.

Lloyd, Peter E. and Dicken. Peter. **Location in space : A Theoretical Approach to Economic Geography.** New York : Harper and Row Publisher, 1972.

Paul T. Cohen. **The Politics of Economic Development in Northern Thailand, 1967-1978.** A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy to the London School of Economics and Political Science, University of London, 1981.

Pendleton, Robert L. **Thailand Aspects of Landscape and Life.** New York : Dudl, Sloas and Pearce, 1963.

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
นายกว้าง โพธิมา	54	48	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายก่อง สีทามูล		160	3	ท่าโป่ง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายก่องแก้ว ตาดี	60	78/1	3	ทุ่งหลุก	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นางก่องคำ ดวงเขตต์	74	62	11	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายก่องจันทร์ กองมูลเกิด		26	1	หนองอึ่ง	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายก่องจันทร์ วงษ์สุวรรณ			12	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายกำพล แก้วตา		46	6	ทุ่งดุ่ม	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายเกตุ โปธา	60	162/2	13	หนองพันเงิน	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางเกียง บุญทวน	69	139	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายแก้ว กุลยา	68	168	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายแก้ว โพธิมา	64	152	3	สบขาน	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายขาว จันตะคุต	70	23	2	ป่าลาน	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายคำ จอมใจ	70	40/1	6	ร้อง	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นางคำน้อย คำคำ	62	179	6	หนองปึ่ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางคำปัน ละอุม	75	18	12	ทุ่งโค้ง	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นางคำปัน หล้าป้อม	76	34	12	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายคำมา กิตติวงศ์	60	161	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายคำมูล อรุณเนตร	81	142	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นางคำแสน สุวรรณประสิทธิ์	73	11	4	ม่วงพื้หนอง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางคำใส สืบสอน	52	52/1	6	หนองปึ่ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางเงา ปัญญาใจ	56	33/1	3	พระบาทยังหวัด	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางเงิน คำวรรณ	69	66	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายจันดีบ คำอ้าย	57	147	5	สันกาวาพ	แม่ก้า	สันป่าตอง
นายจันทร์ เมืองแก้ว		15/2	4	ต้นกอก	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นางจันทร์ตา ศรีจามา		6	6	หนองปึ่ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางจันทร์เป็ง ทันใจ	48	2	6	หนองปึ่ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางจันทร์ฟอง แก้วอินตะ	63	77	7	ต้นแห่น้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายจา วงศ์แก่น	74	3	14		มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายจาร์ส ใจแปง	72	84	3	ทุ่งหลุก	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายจำเริญ ปัญโญ		311	2	เหล่าป่าฝาง	ดอนเปา	แม่วาง
นายจำเริญ สุวรรณ		218	8	ริมขาน	ดอนเปา	แม่วาง
นายเจริญ จรรยา	47	54/2	11	หัวริน	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายใจ นิยมกิจ		4/1	4	ฉิมพลี	บ้านแม่	สันป่าตอง

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
นายเฉลย สุวรรณศรี	44	64/2	3	สันคะยอม	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายเฉลิมพล อุตมะ	45	94/1	2	ขุนคง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายชุม ดวงแก้ว		12	5	ร้องธาร	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายซอน ตาอ้าย	67	32	7	ต้นแห่น้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายดรณ ปันตา		49	7	หัวฝาย	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นางดวงดี โฮตา	45	154/2	5	อูเม็ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางดวงตา ปันทะกา	40	33/1	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายดี แก้วบุญสี		46/1	4	สบอาว	สันติสุข	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายแดง คำอ้าย		39	10	ห้วยแก้ว	ดอนเปา	แม่วาง
นางตอง บุญตัน	67	135	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายตา แก้วตุ้ย	72	46	4	ม่วงพื๋นอ้ง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายตา ประเสริฐ		34/9	9	ป่าสัก	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายคำ ศรีวิชัย	81	91	5	อูเม็ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
อ้าย คำ สันติ	68	133/1	13	หนองพินเงิน	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายคำคำ ตาวะระ		57/1	7	ดงกำ	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นางติบ พูหม้อ	54	47/3	3	พระบาทยังหวีด	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายติบ อินทะ	63	107	8	ร้อง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางติบ ไฮคำ	44	183	1	ป่าจี้	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นางตุ้ย สุขอ้าย	74	6	5	ร้องธาร	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายเถียร บันดงเขียว		137	4	จอมแจ้ง	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นางทรงศรี อิทธิไชยมงคล	43	11/1	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายทวง รัตนะ			10	สันกอเกิด	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายทวี ทวีศิลป์	45	137	3	ทุ่งหลุก	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายทอง วรรณเรือน	69	124	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นางทองเหรียญ ปวงคำ	54	10	7	ต้นแห่น้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นางทา แก้วเขียว	71	13	3	ดอนแก้ว	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายทา หล้าป้อม	77	34	12	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายทินกร ดีบสุยะ	53	96/1	7	ต้นแห่น้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายทิวากร แก้วเก้		121	7	ป่าลาน	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายเทพ ศรีวิชัย		156	8	ริมขาน	ดอนเปา	แม่วาง
นายธงไชย ชมพู	50	148	9	ห้วยไถ้	ดอนเปา	แม่วาง
นางนงค์ อุตมะ	61	94	2	ขุนคง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางนวลตา วงศ์กา	65	5	11	หัวริน	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
นายน้อย สุขใจตุ้ย		20	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายนิพนธ์ มูลลี		23	3	ต้นตัน	แม่ก้า	สันป่าตอง
นายนิยม ใจมา		191/6	2	หนองแท่น	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายเนียม วรรณะ		119	4	จอมแจ้ง	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายบันเทิง วงษ์สุวรรณ	73	3	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นางบัวจันต์ ตาชา		68	4	หนองครอบ	แม่ก้า	สันป่าตอง
นางบัวผิน กาวิละ	45	53	4	ม่วงพี่น้อง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางบัวลอง บุญเลิศ	51	49	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายบุญปั้น กันทาสี		105/1	4	ทุ่งหลุกร้องชุด	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายบุญมา ปั่นแก้ว	61	9	4	ร้องส้มป่อย	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายบุญมา มูลวงศ์		74	9	ป่าสัก	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายบุญมี คำเขียว		49	13	หนองพันเงิน	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายบุญมี เรือนคำ	83	19	6	หนองปิ้ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายบุญยวง ปัญญา			8	ใหม่สามหลัง	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายบุญเลิศ นันทพงษ์		10/1	8	แม่	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายบุญส่ง ดงคำฟู		122	11	ดง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายบุญส่ง เรือนหลวง		15	1	เหมืองฟู	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายบุรินทร์ คำอ้าย		76	3	สันโป่ง	ดอนเปา	แม่วาง
นายประจัน พรหมสอน	53	52/2	6	หนองปิ้ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายประดิษฐ์ ทิพย์รัตน์		35/2	1	ปวงสนุก	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายประพันธ์ คำลือ		29	3	แพะสันใหม่	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายประสิทธิ์ อาริมิตร	55	353/2	14	สันป่าตองใต้	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายประเสริฐ จินรัตน์		54/2	1	ป่าจู้	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายปรีชา สุรินทร์		28	6	สัน	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายปวน สิงห์คำ	70	79/2	6	หนองปิ้ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายปัด สร้อยคำ		2	1	ทุ่งศาลา	ดอนเปา	แม่วาง
นางปิ่น ชัยชนะ	80	38	7	ร้องขุ่ม	บ้านแม่	สันป่าตอง
นางปิ่น มาเจริญ	69	113	11	ดง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายปิ่น หมื่นแสน	73	58/1	2	กลางใต้	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางปิ่นคำ บุญมี	68	66	6	หนองปิ้ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางปิมปา สิงห์วัน	65	33	12	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายปิม มาลี	72	168/1	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายเป็ง ก้อนเพียง	55	2	3	พนัง	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
นางเบิ่ง ปวนนา	75	64	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายแปง อุตมะ	73	94	2	ขุนคง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายผล คำไชยเทพ	48	61/1	3	หนองหวาย	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายผัด สุรินทร์	52	165	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นางพันธ์ ตลาด	37	130	1	ป่าจี้	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายพุนทรัพย์ มณีวรรณ			5	ท่าวังพร้าว	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นางเพชร กันทารัก		69/4	3	ตันตัน	แม่ก๊า	สันป่าตอง
นางเพียงเพ็ญ ปัญญากุล	49	72	4	ม่วงพื๋น่อง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางฟอง สิงห์แก้วฟู	91	89/2	4	ม่วงพื๋น่อง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางฟองคำ นิคำตง		103	7	ร้องขุ่ม	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายมนัส แสงป่วง		235	7	ดงกำ	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายมนูญ ขัดขาว		137	6	หัวข่วง	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายมवल นิยมกิจ	42	74	1	ป่าจี้	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายมา สุขเกษม	73	63	12	ดอนตัน	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายมี เลื่อมใจหาญ		215	1	ทุ่งศาลา	ดอนเปา	แม่วาง
นายมูล คำฟู	65	123	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายมูล ชื่นทา		62	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายมูล หน่อตุน		217	2	น้ำบ่อหลวง	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายมูล อินปัน	74	67	7	ตันแหนน้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นางยอด ธรรมใจ	63	361	12	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายยา เรือนมูล	66	38/1	1	ป่าจี้	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายรัตน์ บุญเรือง	47	87/1	11	หัวริน	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายรัตน์ อุ่นอารมณ์		109	4	กลาง	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นางลำดวน พรหมสอน	53	52/2	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายวิชาญ ปัญจะมานิโชติ	52	30	7	ตันแหนน้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายวิโรจน์ ใหม่ใจ	47	18	8	ร้อง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายวิศิษฐ์ ทิพคำตา	65	57	7	ตันแหนน้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายศรศักดิ์ อินทะใจ		39	5	ป่าอ้อย	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายศรีทนต์ น้อยคำเขียว	58	50	6	หนองไหว	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นางศรีธร คำเขียว		148	11	ดง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายศักดิ์			5	ป่าดัว	ดอนเปา	แม่วาง
นายศักดิ์ ตัวมะโน	43		6	หัวข่วง	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายสง ประทุมวัน		168	7	ใหม่ม่วงก้อน	ยุหว่า	สันป่าตอง

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
นายสงวน จันทรากาศ		51	7	หัวฝาย	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายสมควร ฉายศิริญ	36	236	2	กลางใต้	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสมบัติ กันทาบา		38/2	2	เด่น	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายสมบุรณ์ ชื่นทา	52	101/1	5	อูเม็ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสมบุรณ์ ธรรมวัง	50	137	9	ต้นผึ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสมบุรณ์ สืบสอน	53	52/1	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสมศักดิ์ วงศ์สุวรรณ		48	1	ปวงสนุก	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายสมาน สมบุรณ์	68	282	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายสวัสดิ์ ทันใจ	48	2	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสว่าง ปัญญาโงก	48	89/2	4	ม่วงพื๋นอ้ง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางสา สุริยะ	77	6	4	ม่วงพื๋นอ้ง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายสี มูลผั่น	64	18/1	4	สบอาว	สันติสุข	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายสีเนียม สามอ้าย	56	58	4	หนองครอบ	แม่ก้ำ	สันป่าตอง
นายสุข ศรีธิอ้าย		23	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายสุทัศน์ บุญทา		131	1	ต้นแทนหลวง	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นางสุเทพ กาบเอื้อง		170	5	อูเม็ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสุนทร กันทะเป้ง	58	141	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายสุรยุทธ์ กันทะนนท์	50	32/1	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสุรินทร์ สิทธิมูล	44	146/1	11	หัวริน	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายโสพิณ มณีวรรณ			10	กัวแลน้อย	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายไสว พินิจสอน	38	128	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายหน่อแก้ว ศรีเรือน	51	96	10	แพะสันเหนือ	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายหน้อย คำแดง	44	194	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นางหมอก หมูคำ	80	131	13	หนองพันเงิน	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายหลง สมรักษ์	48	84	2	ขุนคง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายศิริญ อ้ายน้อย	45	100/1	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นางไหล แก้วเงิน	69	139	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายอนันต์ ยาวีราศ		98	9	ต้นแก้ว	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายอนุชิต ชัยชนะ	44	184/2	4	กัวแลหลวง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นส. อวรรณ กันทะนนท์		32/1	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายอำนวย จันทรคติ	49	41	9	เจดีย์เน้ง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายอินชัย กันยากอง		76	6	ร้องตีมืด	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายอินทรง ช้อนผั่น		27	1	โรงวัว	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือนำเสนอประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
พระครูอินทวิธานวัตร	55		8	ร้อง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายอินสอน ไชยวัง	53	178	5	หนองห้า	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายอุดม กันทะพันธ์	45	205	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายอุดม ชุมวิเศษ	49	232/1	2	เหล่าป่าฝาง	ดอนเปา	สันป่าตอง
นายอุดม สิงห์ใจ	48	3/1	3	พระบาทยังหวัด	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายอุดม อุ่นเรือน	48	77	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นางอุ่นแก้ว เรือนคำ	66	44	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายอุ่นใจ ชื่นใจ	47	43	3	กลางเหนือ	สันกลาง	สันป่าตอง
นายเลื่อน วงเวียน	72		5	ท่าวังพร้าว	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง